

Ольга Слоновьська

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки
України*

Київ
«Освіта»
2008

ББК 83.34УКР.я721

С48

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України
від 28.02.2008 р.; Протокол № 2/2-19; Наказ Міністерства освіти
і науки України № 179 від 17.03.2008 р.)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Художники Олена Зенич, Микола Крисаченко, Володимир Зельдес

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

— опрацюйте прочитане

— поміркуйте і дайте відповіді

— пофантазуйте

— робота з ілюстраціями

— зашам'ятайте

— порівняйте

— запитання і завдання з теорії літератури

— завдання випереджувального характеру

— міжпредметні зв'язки

— матеріали для самостійного читання та опрацювання

— матеріали для допитливих

Слоньовська, О. В.

С48 Українська література : підруч. для 8 кл. загальноосвіт.
навч. закл. / О. В. Слоньовська. — К. : Освіта, 2008. — 400 с.

ISBN 978-966-04-0621-6.

ББК 83.34УКР.я721

Права авторів та видавничі права ДСВ «Освіта» захищені Законом України «Про авторське право і суміжні права» від 23.12.1993 р. (зі змінами від 11.07.2001 р.).

Друковане копіювання книги або її частини, будь-які інші контрафактні видання тягнуть за собою відповідальність згідно зі ст. 52 цього Закону.

Віддруковано у ТОВ «Видавництво «Фоліо»

© О. В. Слоньовська, 2008

© Видавництво «Освіта»,

художнє оформлення, 2008

ISBN 978-966-04-0621-6

Олександр Ч. А. &
Дорогі
восьмикласники! Терентьєва 4 Р.

Знову святково озвався шкільним дзвоником новий навчальний рік! Ви уже восьмикласники. За плечима — значний багаж знань, чимало прочитаних книг. Більшість з вас вважають себе дорослими, свідомими й можуть підтримувати розмову про історію, літературу, музику, спорт, політику. Ви маєте яд'ясе власний погляд, про все — свою думку. Це дуже добре. Тепер ми з вами можемо говорити про те, що раніше було непосильним для вашого сприймання, а нині виявляється для вас надзвичайно важливим і пізнавальним.

Цього навчального року на вас чекає багато цікавого. Ви здійсните захопливу подорож у глибину століть разом із героями поеми XII ст. «Слово про похід Ігорів», народних дум та історичних пісень, складених у XVII—XIX століттях. Продовжите вивчення творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, ознайомитеся з повістю «Дорогою ціною» одного з найкращих майстрів прози Михайла Коцюбинського, комедією «Сто тисяч» видатного драматурга Івана Карпенка-Карого, поезіями найпалкішого українського лірика Володимира Сосюри, визначного поета-філософа Бориса Олійника, талановитих сучасних поетів Володимира Підпалого та Івана Малковича. Чимало нового про історичні події XVI ст. ви дізнаєтеся з повісті «Роксоляна» Осипа Назарука, поміркуєте про вічне й швидкоплинне в житті, читаючи «химерну» прозу Володимира Дрозда. Ви матимете нагоду розважитися, щиро посміятися й критично оцінити деякі життєві явища, аналізуючи гумористичні й сатиричні твори Володимира Самійленка та Євгена Дударя.

Маємо надію, що опрацювання художніх творів і теоретичних статей за запитаннями й завданнями різного виду сприятиме розширенню вашого світогляду, розвиткові творчих здібностей.

У цьому підручнику, крім знайомих уже вам рубрик, ми ввели нові: «Завдання випереджувального характеру» та «Міжпредметні зв'язки».

ЯК ПРАЦЮВАТИ ЗА НОВИМИ РУБРИКАМИ

«Завдання випереджувального характеру» розраховані насамперед на учнів, що захоплюються художньою літературою. Ви виконуватимете їх за власним бажанням, як і завдання знайомих вам із 7 класу рубрик

«Матеріали для самостійного читання та опрацювання»,

«Матеріали для допитливих».

Нова рубрика називається так тому, що у ній ми, ніби випереджаючи шкільну програму, наводимо уривки з тих художніх текстів, які ви читатимете повністю й аналізуватимете у наступних класах. Ми розраховуємо на те, що ви зацікавитесь цими творами й самостійно прочитаете їх. Таким чином ви матимете змогу порівняти враження від першого та повторного прочитання цих творів через два-три роки, коли станете дорослішими, більш зрілими морально й духовно.

Рубрика «Міжпредметні зв'язки» допоможе вам поєднати й узагальнити знання, здобуті на уроках української мови і літератури, історії України та всесвітньої історії, зарубіжної літератури, етики, образотворчого й музичного мистецтва, доповнити їх новими цікавими фактами. Сподіваємося, що ця рубрика та подані у підручнику репродукції творів живопису посприяють глибшому розумінню вами зв'язку літератури й мистецтва, сприйманню їх у цілісній картині світобачення.

Ви матимете нагоду порівняти програмові твори з поданими в підручнику уривками творів позапрограмових, але тематично споріднених. Також ви конспектуватимете рекомендовані нами літературознавчі статті, коротко й стисло передаючи їх зміст, виступатимете на уроці з усними повідомленнями, рефератами й доповідями.

Бажаємо вам успіхів на цьому шляху!

Вступ

Ви знаєте, що художня література є видом мистецтва, і різних видів мистецтва можете налічити чимало: скульптура, архітектура, образотворче мистецтво у всій його різноманітності, музика, спів, балет, кіно й театр. Що єднає всі ці культурні надбання людства? Щоб відповісти на це запитання, досить зрозуміти, для чого мистецтво існує взагалі.

А для чого існує краса? Чи не для того ж, що й мистецтво? Якщо розглядати ці питання з раціональної точки зору, то виявиться, що в обох випадках про практичну вигоду не йдеться. Виноград, який майстерно намалював художник, не можна з'їсти, чудова музика, яка ллється з відчиненого вікна, не втамує вашої спраги в спекотний день; фантастичні декорації на театральній сцені не прикрасять ваш власний дім. То що ж, мистецтво і краса — зайві?

А тепер уявіть: в одну мить зникло все, що не приносить безпосередньої користі: фонтан у центрі міста, клумба у сквері, оздоблення будинків, які вважаються пам'ятками архітектури, спів птахів, запах троянд чи конвалій, плескіт хвиль, брязкіт коштовних прикрас. Нібито нічого вкрай необхідного, без чого й дня не проживеш, не зникло, а світ навколо став сірим, похмурим, нудним.

Мистецькі витвори, як і краса природна, дають нам насолоду. Звичайно, відвідавши концерт, художню виставку чи театральну прем'єру, ми не збагачуємося матеріально, але неодмінно здобуваємо багатство духовне, яке полягає в романтичній піднесеності, гарному настрої, приємних враженнях. Нести людям прекрасне й незабутнє — основне призначення митців. Цю функцію найчастіше називають *естетичною*, від слова «естетика», що з грецької перекладається як «наука про прекрасне».

Крім естетичної, всі види мистецтва й художня література зокрема мають інші функції. Такою є насамперед *виховна*, адже

мистецтво завжди впливає на наші розум і душу, спонукає нас ставати кращими — благороднішими, мудрішими, милосерднішими, дотепнішими, наслідувати персонажів, які поводяться гідно за будь-яких обставин. Виховну функцію здійснюють твори музики (згадайте «Козацький марш», який у душі кожного українця породжує гордість за славних предків), балету, декоративного мистецтва, архітектури, але найбільше — театру, кіно й художньої літератури, які впливають на людей за допомогою слова.

Ще одна функція мистецтва — *пізнавальна*. Вона полягає в здобуванні інформації з мистецьких творів. Якщо йдеться про живопис, то картини *Івана Айвазовського*, наприклад, дають змогу навіть тому, хто ніколи не бував на морському узбережжі, споглядати море в усій його красі й могутності: під час шторму, штилю, грози, вдосвіта чи надвечір. Якщо говоримо про пізнавальність художньої літератури, то нам не треба роками спостерігати за життям мешканця безлюдного острова — досить прочитати «Пригоди Робінзона Крузо» *Данієля Дефо*, не обов'язково мандрувати з китобоями — достатньо зануритися в художній світ *Миколи Трублаїні*, нема потреби записуватися в загін космонавтів і вирушати в космічні польоти — треба лише поринути у фантастичні твори *Олеса Бердника*.

Ми нічого не довідалися б про давно минулі події, далекі країни та видатних історичних осіб, якби не книжки. Художня література здатна охоплювати гігантський діапазон людського життя. В окремих книгах події тривають десятиліттями, діють сотні героїв, а в деяких художніх творах передані всього лише мить, спалах почуття, перебіг настрою одного-єдиного героя.

Тож завдяки пізнавальній функції художньої літератури ми за надзвичайно короткий час дістаємо стільки інформації, скільки не змогли б здобути за все своє життя з реальної дійсності.

Іноколи художня література прогнозує наукові відкриття, підштовхує науковців до нових проєктів. Згадаймо фантастичні романи *Жюль Верна*, в яких задовго до появи підводних човнів та космічних кораблів йшлося про тривалі підводні подорожі морями й океанами та польоти на Місяць. Отже, художні твори розкривають величезні приховані можливості людини, тому література допомагає людям пізнавати самих себе, розуміти причини вчинків і почуттів інших людей, вловлювати прихований зміст сказаного, потаємні наміри і бажання.

Окрім основних функцій — естетичної, виховної і пізнавальної, мистецтво має й інші. Мистецтвознавець *Платон*

Білецький слушно нагадував про них: *«Мистецтво, подібно до мови, є засобом спілкування людей, подібно до науки — засобом пізнання дійсності, подібно до педагогіки і моралі — засобом виховання, прищеплення знань і норм поведінки в суспільстві».*

На жаль, деякі люди залишаються байдужими до окремих видів мистецтва. Причиною цього є невміння вслухатися, розмірковувати, уявляти, мріяти, відсутність певної підготовки, спеціальної освіти, належної культури, небажання збагачуватися духовно. Адже театральну виставу, кінофільм, художню книгу можуть розуміти й сприймати всі. Інша річ, що черпає звідти кожен з нас стільки, скільки спроможний взяти й утримати у своїй пам'яті. Античний мудрець *Сократ* називав це законом нерівної рівності й пояснював на прикладі фонтана, який наповнює амфори різної місткості. Хоча посудини різні за величиною, водночас кожна з них повна — від найменшої до найбільшої. Завдання кожної людини — максимально наповнити власну духовну «амфору».

Сучасна українська художниця *Галина Морозова* влучно підмітила: *«Картини — це ті самі книги, тільки написані фарбами».* Розвиваючи цю думку, можемо твердити, що музика — теж книга, але витворена в звуках, балет — книга, написана мовою пластики, жестів, рухів.

Загальновідомо, що твори мистецтва впливають на нас глибиною думок та емоцій, яскравою образністю. Письменник за допомогою художніх образів намагається якнайточніше зобразити те, що пропонує уявити читачеві, на чому наголошує, що підкреслює, адже без належного контакту автора з читачем, без їхньої співтворчості книга не стане захопливою, хвилюючою. Художні образи прийнято класифікувати на образи-персонажі та образи-символи, про що ви вже маєте уявлення з 7 класу. Також розрізняють словесні, зорові, слухові й тактильні (ті, що сприймаються на дотик) образи, або тропи. Щоб проілюструвати, як ці різноманітні словесні образи змушують нашу творчу уяву підключати життєвий досвід, заново переживати колишні відчуття, наведемо уривок із вірша сучасного письменника *Станіслава Тельнюка*:

Ох, як гостро палають, як хутко згасають вогні!

Потім — темряви шило розпечено лізе ув очі...

У історії завше — короткі-короткі дні

І такі безкопечні ночі...

Перших два рядки цієї поезії відзначаються вдалим зоровим й тактильним словесним образами, до того ж багато-

значними: хтось уявить собі вечірні вогнища, хтось пожежу, хтось вуличне освітлення далекого міста чи ліхтар маяка. Картина динамічна: сліпуче полум'я, що швидко гасне, тому після такого яскравого освітлення темрява різче очі, наче гостре, та ще й розпечене шило.

Два наступних рядки вже не описові, а асоціативні (такі, що виникають на основі зіставлення й порівняння). Подібно до того, як яскраво горіли, проте швидко згасли вогні, сприймаються духовні злети людської думки, блискучі перемоги, визначні досягнення. Час безпросвітної неволі, поразок Станіслав Тельнюк порівнює з довгими темними ночами.

Автор у творі завжди присутній, але не завжди зримий. Він має свою думку про те, що описує, однак не висловлює її прямо, а зазвичай приховує чи лише натякає нам, як слід розуміти й оцінювати його героїв. Пригадайте, для прикладу, оповідання *Володимира Винниченка* «Федько-халамидник», яке ви аналізували в 6 класі, або оповідання *Олекси Стороженка* «Скарб», яке вивчали в 7 класі. З перших сторінок оповідання «Федько-халамидник» головний герой постає розбишакою, навіть кривдником фізично слабших хлопчиків, і нам здається, що автор осуджує грубуватого Федька. Проте згодом помічаємо, що Володимир Винниченко підказує: «халамидник» — не пропаща дитина, а щира душа, вірний друг, сильна, смілива, чесна й шляхетна людина, на відміну від чепурного й вихованого, але слабкодухого й непорядного панича Толика. Якщо ж неуважно прочитати оповідання «Скарб» Олекси Стороженка, може видатися, що письменник схвалює поведінку ледачого Павлуся, та насправді митець висміює й осуджує ледарство, особливо коли запитує в читачів, чи хотіли б вони такого «щастя», яке випало його героєві.

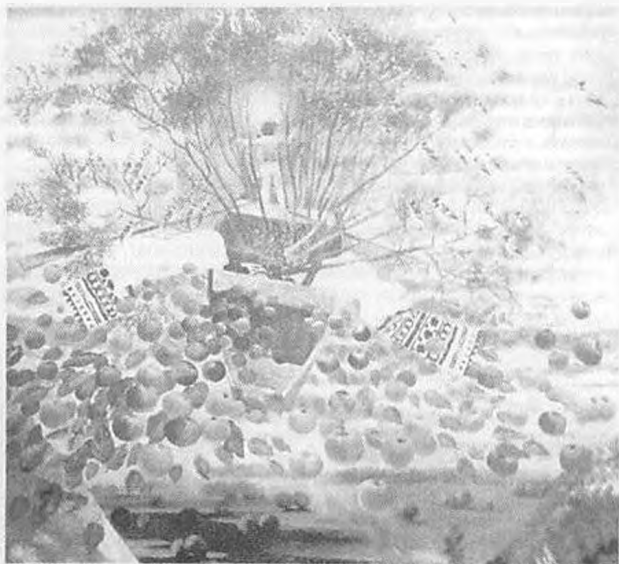
Щоб правильно зрозуміти зміст, з'ясувати авторську позицію, треба здійснити аналіз художнього твору. Деякі навички такої роботи ви вже маєте з 5—7 класів. Ви навчилися переказувати прочитане, розкривати образ окремого персонажа, зіставляти й порівнювати двох-трьох дійових осіб, знаєте, що таке портрет, пейзаж, художня деталь, засоби виразності. Набуті знання з теорії літератури дають вам змогу почуватися критиками, літературознавцями, належно інтерпретувати, тобто пояснювати твір чи якусь його частину з власного погляду, висловлюючи свої судження.

У 8 класі ви опануєте основні види аналізу художнього твору. Найпростіший з них — *аналіз за ходом розповіді*, або «вслід за автором». Ще одним видом аналізу є *пообразний*, коли розглядаємо кожен образ-персонаж зокрема, а тоді зіставляємо, порівнюємо їх і робимо висновки. Найскладнішим,

але вже посильним для вас є *сюжетно-композиційний аналіз*. Він всебічний, бо стосується дослідження будови твору та розгортання в ньому подій за сюжетними лініями, належного розкриття образів-персонажів зокрема, в сукупності й у зіставленні та порівнянні, а також характеризується прискіпливою увагою до мови автора й персонажів, мови художнього тексту взагалі.

Практичне використання вами різних типів аналізу художнього твору дасть можливість добре розуміти його зміст, оцінювати рівень художності та авторську позицію. Це допоможе вам відчувати красу і силу художнього слова, формуватиме ваш естетичний смак, збагачуватиме духовний світ.

1. Розгляньте репродукцію картини народного художника України *Анатолія Гайдамаки* «Саджанці» й доведіть твердження Галини Морозової, що картина — це теж книга, тільки написана фарбами.

Анатолій Гайдамака. Саджанці

2. Що зображено на передньому плані картини? Чому стиглі червонобокі яблука і вишитий рушник на цьому художньому полотні є образами-символами? Що саме вони символізують?
3. Детально опишіть задній план картини. Яку роль у змістовому навантаженні полотна відіграють хлопчик і саджанці?
4. Як ви думаєте, чому в центрі картини — ріка і човен?

1. Перелічіть види мистецтва. Який із них ваш улюблений і чому?
 2. У чому полягає подібність між мистецтвом і красою? Дайте тлумачення словосполучень «духовне багатство», «матеріальне багатство».
- 1. Доведіть, що художня література є одним із видів мистецтва. До яких мистецтв вона найближча? Чому ви так вважаєте? Відповідь належно обґрунтуйте.
2. Які види аналізу художніх творів ви знаєте і яким із них найчастіше послуговуєтеся?

У пошуковій програмі «Google.com.ua» мережі Інтернет знайдіть відомості про художника *Анатолія Гайдамаку* і підготуйте короткий виступ про його творчість. Інформацію про всіх художників, чії картини представлено в підручнику, ви знайдете у згаданій програмі.

1. З літературознавчого словничка, вміщеного наприкінці підручника, выпишіть у зошит терміни *герой, персонаж, образ-символ, метафора*. Письмово перелічіть героїв, а окремо — персонажів з тих творів, які ви читали на уроках літератури в 7 класі. Доберіть з художніх текстів по два-три образи-символи й запишіть у зошиті поряд із визначеннями цих термінів.
2. Випишіть зразки двох-трьох слухових, зорових і тактильних словесних образів з віршів вашого улюбленого поета.

Усна народна творчість

Українські історичні пісні

Історичні пісні українського народу донесли до нас, далеких нащадків, промовисті свідчення про славне минуле, звитягу й подвиги легендарних полководців. Письменник *Володимир Дрозд* підкреслював: «Українська народна пісня — це сторінка історії, частинка нашої душі. В народній пісні — біль і радощі часу, які через століття стають нашими болями й радощами. Без цього немає пісні, як немає і жодного мистецького твору».

Справді, впродовж багатьох століть для кращих синів і дочок нашого народу народна пісня була щирим і правдивим підручником з історії. Вона виховувала, підтримувала, окриляла й надихала. Вона пробуджувала національну гідність і свідомість, переконливо засвідчувала: народ, в якого були такі лицарі й такі герої, — безсмертний, він не зникне безслідно. За тематикою історичні пісні різноманітні. В них розповідається й про напади татарських орд, і про турецьку неволю, і про славних козацьких полковників та гетьманів, і про народних месників. Проте всі ці пісні об'єднує дух непокори, волелюбства, готовність героїв віддати життя за рідний край та свій народ.

Історичка пісня — ліро-епічний твір героїчного характеру про події минулого та відомих історичних осіб.

Основною ознакою таких творів є історична конкретизація. Саме за нею історичні пісні відрізняємо від козацьких чи стрілецьких, які не містять даних про окремо взятую подію або історичну постать. За тематикою зображення історичні пісні поділяють на три види: *про боротьбу проти татаро-турецького поневолення* («За річкою вогні горять», «Зажурилась

Україна»); про боротьбу з польською шляхтою («Чи не той то Хміль», «Ой послав Бог Хмельницького»); про народних месників і боротьбу проти соціального й національного гніту («Ой попід гай зелененький» — пісня про Олексу Довбуша, «Максим козак Залізняк», «Ой наварили ляхи пива» — пісня про Івана Гонту, «За Сибіром сонце сходить» — пісня про Устима Кармалюка, «Світ великий, край далекий, та ніде прожити» — пісня про зруйнування Катериною II Запорозької Січі, «Летить галка через балку» — пісня про останнього кошового Петра Калнишевського).

Які пісні називаються історичними? Як вони поділяються за тематикою? Наведіть приклади історичних пісень усіх різновидів.

1. Поясніть, як слід розуміти висновок *Ліни Костенко* про особливості документального відтворення української історії:

Історії ж бо пишуть на столі.
Ми ж пишем кров'ю на своїй землі.
Ми пишем плутом, шаблею, мечем,
Піснями і невільницьким плачем.

2. Прокоментуйте такий вислів науковця *Галини Лозко*: «Національне минуле служить нам ніби для перевірки того, хто ми є, і для того, щоб знати, ким ми станемо в майбутньому. Треба вивчати себе в дзеркалі історії нації для того, щоб іти далі відповідно до реальності нашого часу... дивлячись вперед».

ПІСНІ ПРО БОРТЬБУ З ТУРЕЦЬКО-ТАТАРСЬКИМИ НАПАДНИКАМИ

ЗАЖУРИЛАСЬ УКРАЇНА

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти,
Котрі молодії —
У полон забрано:
Як заняли, то й погнали
До пана, до хана.
Годі тобі, пане-брате,
Гринджоли¹ малювати,
Бери шаблю гостру, довгу
Та йдем воювати!

Ой ти станеш на воротях,
А я в закаулку²,
Дамо тому стиха лиха
Та вражому турку!
Ой ти станеш з шабелькою,
А я з кулаками,
Ой щоб слава не пропала
Поміж козаками.
Ой козак до оружини³,
Бурлака до дрюка:
Оце тобі, вражий турчин,
З душею розлука.

¹ Гринджоли (діалектне) — сани, санчата.

² Закаулок (діалектне) — провулок. Тут: за рогом, в засаді.

³ Оружина — зброя.

Георгій Крушевський. Тривога

- 1. Поділіть пісню на дві різні за змістом частини. Про що розповідається в першій, а про що — в другій? Яка картина постає з перших рядків пісні? Якими засобами виразності її змальовано?
2. Знайдіть у тексті й прочитуйте рядки, в яких звучить заклик до визвольної боротьби.

 Який настрій переважає в цьому творі: сумний, міжорний чи оптимістичний, мажорний? Свою відповідь аргументуйте.

 Уявіть Україну в образі матері, опишіть її зовнішній вигляд, ставище та переживання згідно зі змістом цієї пісні.

 1. Пригадайте, який твір Андрія Чайковського про татарські набіги на Україну ви читали в 7 класі. Що спільного між цим твором та піснею «Зажирилась Україна»?

2. Знайдіть у бібліотеці текст народної історичної пісні «За річкою вогні горять». Самостійно проаналізуйте його, зіставляючи з піснею «Зажирилась Україна», з'ясуйте, що у цих творах спільного.

 1. Розгляньте картину Георгія Крушевського «Тривога», де відтворено сигнал сповіщення козаками про напад ординців.

Сигнал тривоги подавали постові зі сторожових веж, збудованих у степу на такій відстані, щоб неозброєним оком можна було побачити вогонь або дим. Для цього козаки запалювали смолу або заготовлені бочки.

2. Що зображено на передньому плані картини? Чим зайняті козаки? Чому один із них уже на коні? Для чого нагромаджено бочки?

3. Яку пору року і час доби відтворив художник? За якими ознаками ви про це здогадалися?

4. Чи вдало, на вашу думку, названо картину?

5. Розгляньте та опишіть картину *Олексія Кулакова* «Козак Мамай». Пригадайте, яким постас козак Мамай у народних уявленнях і з'ясуйте, чому цьому персонажеві присвячено чимало картин невідомих художників козацької епохи.

6. На чому саме грає козак? Яке символічне навантаження несуть музичний інструмент, пістоль і шабля на цій картині?

7. Чим відрізняється картина відомого сучасного українського художника від народних? Які деталі до відомого сюжету про козака Мамая додав *Олексій Кулаков*?

8. Кого ви бачите на задньому плані? Як саме картина ілюструє пісню «Зажурилась Україна»?

Олексій Кулаков. Козак Мамай

 Пригадайте, що ви знаєте з уроків історії про набіги турків і татар на Україну. Чим були страшні такі напади і як вони позначалися на економічному й духовному житті українців?

ТА, ОЙ, ЯК КРИКНУВ ЖЕ ТА КОЗАК СІРКО

Та, ой, як крикнув же та козак Сірко,
Та, ой, на своїх же, гей, козаченьків:
•Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
Та збирайтеся до хана у гості!•
Та туман поле покривас,
Гей, та Сірко з Січі та виїжджає.
Гей, та ми ж думали, та ми ж думали,
Що то орли та із Січі вилітали,—
Аж то військо та славнеє запорозьке
Ой на Кримський шлях¹ із Січі виїжджало.
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Що то сизий орел по степу літає,—
Аж то Сірко на конику виїжджає.
Гей, ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що над степом та сонечко сяє,—
Аж то військо та славнеє запорозьке
Та на вороніх конях у степу вигравас.
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Що то місяць в степу, ой, зіходжає,—
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху та татар обступас.

 Яким постас кошовий отаман Запорозького війська Іван Сірко у пісні? Які порівняння вживас народ для кращого висвітлення образу свого улюбленця?

 Битву Івана Сірка з татарами в пісні не описано, проте з тексту зрозуміло, що вона обов'язково закінчиться перемогою козаків. Поміркуйте, звідки виникає у читача чи слухача пісні така впевненість. Хід ваших думок у правильне русло спрямує такий промовистий факт: із п'ятдесяти п'яти битв, у яких Іван Сірко брав участь як полководець, він програв лише одну.

 Розгляньте картину сучасного українського художника *Олега Літвінова* «Іван Сірко під Ляропшелем» (с. 16). Яким тут зображений кошовий отаман? Чим перегукується цей образ із пісненим образом Івана Сірка? Чим вразила вас картина Олега Літвінова?

¹ Кримський шлях — дорога, що вела до Перекопа, тобто до фортеці, яка вважалася воротами Криму. На Перекоп кошовий отаман Іван Сірко (1657—1679) з козаками здійснили кілька успішних воєнних походів.

Олег Литвінов. Іван Сірко під Лярошелем

Іван Сірко в 1669 році організував похід козаків па узбережжя Чорного моря й зруйнував турецьке місто Очаків, добре укріплену ворожу фортецю. В україномовній пошуковій програмі «Google.com.ua» мережі Інтернет знайдіть історичні відомості про цей похід, підготуйте стислий усний виступ. Порівняйте, як описано похід козаків на турків істориком, а як у народній пісні «Гей, та то ж не грім в степу гуркотає», уривок із якої подаємо. У чому полягає головна відмінність цих описів?

*Як набігли на татарську засаду,
Крикнув Сірко на козацьку громаду:
«Гей, молодці, добре бийте, рубайте,
Татарву геть на боки розкидайте!»
Пішли ж козаки між ордою шататся,
Почала орда, як снопи, валяться.*

Спираючись на знання, здобуті в 7 класі, пригадайте широковідому картину видатного російського й українського художника Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» і зміст цього послання. За народними переказами, козацький в'їдливо-сатиричний лист був адресований і вручений Магометові IV. Якою, на вашу думку, могла бути реакція султана на це послання? Щоб ваша розповідь була яскравішою і достовірнішою, намагайтеся відтворити історичний колорит епохи, використовуючи відповідну лексику, згадуючи про певні деталі побуту, одягу, інтер'єру.

ОЙ МОРОЗЕ, МОРОЗЕНКУ

Ой Морозе, Морозенку,
Ти славний козаче!
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче.
Ой не так же Україна,
Як рідная мати,—
Заплакала Морозиха,
Та стоячи біля хати.
«Не плач, не плач,
Морозихо,
Не плач, не журися:
Ходім з нами, козаками,
Мед-вина напийся!»
«Ой щось мені, козаченьки,
Мед-вино не п'ється,
Бо вже син мій, Морозенко,
З ворогами б'ється».
Із-за гори, з-за крутої
Військо виступає,
Попереду Морозенко
Сивим конем виграває.
То не грім в степу гуркоче,—
Хмара світ закрила:
То ж татар велика сила
Козаченьків обступила.
Бились з ранку козаченьки
До ночі глухої:

Полягло чимало славних,—
Ворогів утрое.
Ні один козак не дався
Живим у неволю;
Полягли всі до одного
За України волю.
Не вернувся й Морозенко,
Голова завзята,
Замучили молодого
Вороги прокляті.
Вони ж його не стріляли,
Упень¹ не рубали,
Тільки з його, молодого,
Живцем серце виривали.
Поставили Морозенка
На Савур-могилу:
«Дивись тепер,
Морозенку,
На свою Україну!»
Вся ти єси², Україно,
Славою покрита,
Тяжким горем та сльозами,
Та кров'ю полита!
Доки над хрещеним миром
Світить сонце буде,
Сії пісні, сії думи
Не забудуть люди.

1. Пісня «Ой Морозе, Морозенку» має багато варіантів. Про що це свідчить?
2. Яким народний герой постає у цій пісні? Знайдіть відповідні рядки у тексті, прочитуйте яскраві вислови.
3. Як ви думаєте, для чого в пісню введено образ матері Морозенка? Чи багато втратила б пісня без цього образу? Чому?
4. Відшукайте у тексті рядки про катування Морозенка ворогами. З якою метою, на вашу думку, народ подає цю сцену?

1. Пригадайте, що таке паралелізм і для чого цей художній засіб вживається в народних піснях. Знайдіть приклади паралелізму в пісні «Ой Морозе, Морозенку».
2. Які виразні художні деталі вжито в пісні про Морозенка? З'ясуйте їх роль у творі.

¹ У п е н ь — цілком.

² Є с і ї (давньоруське) — є.

Михайло Гуйда. Поминання

- 1. Розгляньте картину художника *Михайла Гуйди* «Поминання». В який час доби відбуваються події на картині? Як ви думаєте, кого поминає стара мати? Що вона виклала на білу хустину?
2. Як ви думаєте, чому на ярмі у волів і в руках матері — свічки? Як саме відсвіт свічок увиразнює горе старої неньки?
3. Доведіть, що за сюжетом картина може бути ілюстрацією до пісні «Ой Морозе, Морозенку».

Герой пісні «Ой Морозе, Морозенку» — один із соратників Богдана Хмельницького. Фольклористи мають різні версії щодо його особи. Одні дослідники вважають, що йдеться про осавулу Кропивнянського полку *Нестора Морозенка*, який приятелював з легендарним Максимом Кривоносом. Інші — наводять докази на користь того, що Морозенком у пісні виступає полковник *Станіслав Мрозовицький*, який загинув у бою з поляками і за яким тяжко сумували козаки.

Сучасна українська письменниця *Оксана Пахльовська* дає власне поетичне тлумачення цього образу. Пропонуємо вам ознайомитися з її баладою «Морозенко», в якій славетний корпуський полковник постає молодим високоосвіченим шляхтичем з роду Мрозовицьких, захопленим античним й середньовічним мистецтвом і літературою, філософськими працями стародавніх греків і римлян, художніми шедеврами епохи Ренесансу, знавцем латинської та грецької мов.

МОРОЗЕНКО

(Балада падуанської осені)

Станіслав, шляхтич¹ з роду Мрозовицьких,
юнак шляхетних помислів і вдачі —
ти так хотів по-справжньому учитись
і був такий до цього неледачий,
що ти вже не роздумував нітрохи,
і з рідними ти зваживсь на розлуку,
і пішки ти пройшов усю Європу,
щоб вивчити в Італії науку.
Це місто вчених. Це славетна Падуя,
де дзвони будять тишу старовинну,
і лиш тополя іноді нагадує
тобі твою далеку Україну.
Студентство тут усіх на світі націй.
Слов'яни й греки ходять по алеї.
Тут можна слухать курсу Помпонації,
Везалія також і Галілея².
Ти вчиш латину — мусиш пам'ятати,
як буде слово «кіт» або «ворона».
Античних авторів старанний коментатор,
Горація³ гортаєш, Цицерона⁴.
Прадавній міф, то світлий, то похмурий.
Такі тобі цікаві всі ці мандри
по тих веселих учтах Епікура⁵
і тих вогнених снах Анаксимандра⁶!
О ця безсмертна музика латини!
Цей перед сном прочитаний Вергілій⁷.

¹ Ш л я х т и ч (польське) — дворянин, особа привілейованого стану в Польщі та Україні.

² П о м п о н а ц і ї, В е з а л і ї, Г а л і л е ї — всесвітньо відомі вчені, лекції яких в епоху Відродження слухали студенти Падуанського університету: Помпонації П'єтро — філософ; Везалій Андреас — медик-анатом; Галілео Галілей — фізик, механік і астроном, зробив ряд великих відкриттів, зокрема, що Галактика складається з окремих зірок, а Земля крутиться навколо Сонця.

³ К в і н т Г о р а ц і ї Ф л а к к — давньоримський поет.

⁴ М а р к Т у л і ї Ц и ц е р о н (приблизно 106—43 роки до н. д.) — давньоримський оратор, філософ, письменник, політичний діяч.

⁵ Е п і к у р (341—270 роки до н. д.) — давньогрецький філософ, заснував у Афінах власну школу філософів, сповідував теорію споглядальності світу як найвищого щастя людини.

⁶ А н а к с и м а н д р (610—546 роки до н. д.) — давньогрецький філософ, давав природничо-матеріалістичні пояснення створення світу і вважав, що людина походить від тварин.

⁷ П у б л і ї В е р г і л і ї М а р о н — давньоримський поет.

*І світить осінь днями золотими.
І леви походжають серед лілій.
І все тебе ще кличе тут: зостанься!
Тут фрески Джотто¹ дивляться у вічність.
Така ще тепла осінь падуанська!
Така глибока вся твоя античність...
Ти ще ж не дочитав якогось тому.
Чи оду не довчив. Та ти не винен,
бо вже пора вертатися додому —
на змучену і бідну Україну.
Тебе чекає вороний твій коник.
Тебе чекає ніч твоя остання,
коли ти будеш —
корсунський полковник,
котрий народ підніме на повстання.
Станіслав, шляхтич з роду Мрозовицьких,—
о, як багато ти в житті не встигнеш!
Ти, коментатор авторів античних,
невдовзі вже під Збаражем² загинеш.
Чоло шляхетне. Крові борозенка.
А на героя і не вчивсь неначе...
«За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче!»*

 Уважно прочитайте усі виноски, які стосуються видатних людей античності та епохи Відродження. Як ви думаєте, з якою метою Оксана Пахльовська згадує діячів культури й науки? Як саме цей перелік проливає світло на особу юного Станіслава Мрозовицького?

ПІСНІ ПРО БОРТЬБУ КОЗАКІВ З ПОЛЬСЬКОЮ ІПЛЯХТОЮ

ЧИ НЕ ТОЙ ТО ХМІЛЬ (Пісня про Богдана Хмельницького)

Чи не той то хміль,	Що по пиві грає?..
Що коло тичин в'ється?	Ой той то Хмельницький,
Ой той то Хмельницький,	Що ляхів рубає.
Що з ляхами ³ б'ється.	Чи не той то хміль,
Чи не той то хміль,	Що у пиві кисне?

¹ Джотто (1266—1337) — італійський художник: йдеться про фрески капели дель Арена в Падуї.

² Збараж — місто на Тернопільщині, внаслідок облоги в 1649 році відбите у польського війська козаками під проводом Богдана Хмельницького.

³ Ляхи, ляхки — поляки.

1. Яким полководцем постає Богдан Хмельницький у цій пісні? Як народ ставиться до нього?

2. Для чого в пісні подано діалог Богдана Хмельницького з безіменним співрозмовником, який попереджає козацького ватажка про великі ворожі сили, що йдуть назустріч?

3. На основі промовистих згадок у тексті доведіть, що йдеться саме про переможну для козаків битву з поляками під Жовтими Водами.

У пошуковій програмі «Google.com.ua» знайдіть історичні відомості про битву під Жовтими Водами. Порівняйте історичну довідку з відтворенням цієї події в народній пісні. Що ви помітили спільного, а що відмінного в описі однієї історичної події?

1. Опишіть ікону «Покрова Богородиці з портретом гетьмана Богдана Хмельницького» (перша пол. XVIII ст.), намальовану для Покровської церкви села Дешки на Богуславщині невідомим художником. Як ви думаєте, чому під покровом Божої Матері поряд з королями й царями європейських держав зображено саме цього гетьмана?

Ікона «Покрова Богородиці з портретом гетьмана Богдана Хмельницького»

2. Розгляньте і форзац на початку підручника. Чим споріднена картина «Покрова» *Наталії Дворяківської* з іконою (с. 22)? Кого на ній зображено? Які кольори переважають і про що це свідчить?

3. Порівняйте образи Богдана Хмельницького на цій іконі та на полотні *Сергія Ісасєва* (с. 21), з'ясуйте їхні спільні риси. Чому митець зобразив гетьмана на білому коні й розмістив у центрі художнього полотна? З якої причини Хмельницький постає у вирі визвольної боротьби, яка точиться навколо? Чи можна цю картину назвати батальною і чому ви так вважаєте?

ПІСНІ ПРО НАРОДНИХ МЕСНИКІВ І БОРОТЬБУ ПРОТИ СОЦІАЛЬНОГО Й НАЦІОНАЛЬНОГО ГНІТУ

МАКСИМ КОЗАК ЗАЛІЗНЯК

Максим козак Залізняк,
Козак з Запорожжя,
Як поїхав на Україну —
Як пишная рожа!
Зібрав війська сорок тисяч
В місті Жаботині,
Обступили город Умань¹
В обідній годині.
Обступили город Умань,
Покопали шанці
Та вдарили з семи гармат
У середу вранці.

Та вдарили з семи гармат
У середу вранці,
Накидали за годину
Павів повні шанці...
Отак Максим Залізняк
Із панами бився,
І за те він славою
Гарной залучився.
Лине гомін, лине гомін
По стегу німому,—
Вертаються козаченьки
Із бою додому.

1. У пісні «Максим козак Залізняк» розповідається про ватажка народного повстання проти польської шляхти на Правобережній Україні в 1768 році. Хоч серед повстанців було чимало запорожців, все ж основну масу складало селянство, озброєне косами й колами, тому це повстання називали *Коліївщиною*. Проаналізуйте, як у пісні схарактеризовано гайдамацького ватажка. Яке порівняння вжито для кращого відтворення його образу?

2. Як у пісні змальовано бій гайдамаків з поляками під час облоги Умані? Що ви можете сказати про народне ставлення до повстанців? Прочитуйте відповідні рядки пісні.

Порівняйте трактування ролі Максима Залізняка в історії з точки зору *Миколи Аркаса* (на основі «Історії України-Русі». — К.: Вища школа, 1991. — С. 342—347) та *Михайла Грушевського* (на основі «Ілюстрованої історії України»: Репринтне відтворення видання 1913 року. — К.: Золоті Ворота, 1990. — С. 451—453) з поглядами українського народу на цього месника (на матеріалі пісні «Максим козак Залізняк»).

¹ Умань — нині місто в Черкаській області, в козацькі часи — сотенне містечко Брацлавського полку, у час повстання — власність польських магнатів Потоцьких.

Лідія Стельмах. Козацькі литаври. Гобелен

1. Опишіть, що саме зображено на гобелені Лідії Стельмах «Козацькі литаври». За допомогою великих січових барабанів-литаврів в Запорозькій Січі скликали козацьку громаду на раду, збирали військо в похід. Який настрій це створювало?

2. Який епізод пісні може ілюструвати ця робота народної майстрині?

3. Що ви можете сказати про постаті козаків на гобелені? Чому вони є символом вольності, фізичної досконалості, сили духу?

4. Розгляньте портрети Максима Залізняка, вміщені у названих вище історичних працях Миколи Аркаса та Михайла Грушевського. Яке враження справляє на вас зовнішність народного месника, що очолив Коліївщину?

5. Розгляньте картину Антона Манастирського «Запорожець». Чи викликає у вас портрет старого січовика певні асоціації із зображенням Максима Залізняка? Які саме? Якими засобами художник передав горду вдачу козака і його готовність до боротьби? Чому, на вашу думку, увага портретиста концентрується на вольовому обличчі, сильних руках і козацькій шаблі?

*Антон Манастирський.
Запорожець*

Історичні факти свідчать, що Максим Залізняк був талановитим воєначальником. За його вказівкою було зроблено перепис повсталих, поділено їх на сотні й полки. Хоч Запорозька Січ уже була зруйнована Катериною II, Максим Залізняк проголосив себе

гетьманом. Український народ сприйняв його з великими надіями й захопленням. Уявіть, що ви опинилися серед повсталих і стали радником Максима Залізняка. Що саме ви порадили б йому зробити, аби не зазнати поразки?

ЗА СИБІРОМ СОНЦЕ СХОДИТЬ

(Пісня про Устима Кармалюка)

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте,
Ви на мене, Кармалюка,
Всю надію майте!
Повернувся я з Сибіру,
Та не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах,
А все ж не на волі.
Маю жінку, маю діти,
Та я їх не бачу,
Як згадаю про їх муку —
Сам гірко заплачу.
Зібрав собі славних

хлопців, —

Що ж кому до того?
Засідаєм при дорозі
Ждать подорожнього.
Чи хто іде, чи хто їде,
Треба їх спитати,
Як не має він грошей —
Треба йому дати!
Ой прийдеться Кармалюку
Марне пропадати,
Бо немає пристанища
Ані свої хати.
Асесори¹, ісправники²
За мною ганяють,

Більше вони людей б'ють,
Ніж я гріхів маю.
Зовуть мене розбійником,
Кажуть — розбиваю.
Я нікого не вбиваю,
Бо сам душу маю.
В багатого хоч я й візьму —
Убогому даю,
Отак гроші поділивши,
Я гріхів не маю.
Женуть мене удень й вночі,
У всяку годину,
Ніде мені подітися,
Од журби я гину.
Прийшла туга до серденька:
Як у світі жити?
Світ великий і розкішний,
Та ніде ся діти!
У неділю дуже рано
У всі дзвони дзвонять,
Лише мене, Кармалюка,
Як звірюку гонять.
Нехай гонять, нехай
ловлять,
Нехай заганяють,
Нехай мене, Кармалюка,
В світі споминають!

1. Розповідь у цій пісні ведеться від першої особи. Чи означає це, що її автором можна вважати народного месника, про якого йдеться? Відповідь належно обґрунтуйте.

2. Яким постає народний ватажок із пісні «За Сибіром сонце сходить»? Що вас приваблює в цьому образі, а що відштовхує? Чим саме? Завдяки яким якостям Устим Кармалюк провадив багаторічну

¹ А с е с о р (архаїчне) — державна посада в царській Росії, судовий виконавець.

² І с п р а в н и к (архаїчне) — офіцерський чин в російській поліції за часів самодержавства.

боротьбу з поневолювачами? З'ясуйте, як змінюється настрій Кармалюка упродовж твору та причини цих змін.

1. Якими народнопоетичними засобами оспівано Кармалюка? Назвіть їх, навівши конкретні приклади з тексту.
2. Визначте основні мотиви пісні, сформулюйте ідею.

1. Знайдіть історичні дані про Устима Кармалюка (Кармелюка) в програмі «Google.com.ua» мережі Інтернет і підготуйте невеличкий реферат про цього народного месника. Доповніть його цитатами з народних пісень і легенд, в яких змальовано Кармалюка.
2. Знайдіть у бібліотеці «Баладу про Кармалюка» Івана Драча, самостійно проаналізуйте її, підготуйте на матеріалі балади усний виступ.
3. Прочитайте книгу Олександра Гижі «Облога Кармалюка» й при нагоді поділіться з однокласниками своїми враженнями про цей художній твір.

1. Розгляньте картину Василя Тропініна «Українець» (інша назва — «Устим Кармалюк»). Які риси обличчя героя підтверджують думку про його гуманність і високу духовність?
2. Опишіть, як одягнений чоловік, зверніть увагу на особливості вишивки й деталі одягу, які підкреслюють, що йдеться про вихідця з певного регіону. Про що свідчать охайність, дбайливість у зовнішньому вигляді Кармалюка?
3. Чим вас найбільше вразив портрет українця? Що ви можете сказати про вираз очей, особливості рис обличчя?
4. Чи вдалим ви вважаєте тло для портрета? Чому?

Василь Тропінін. Українець (Устим Кармалюк)

Деякі сучасні літературознавці вважають автором пісні «За Сибіром сонце сходить» *Тимка (Томаша) Падуру* (1801—1871) — українського і польського поета. Цікаво, що Тимко Падура творив переважно українською мовою, але записував вірші латинськими буквами. Поет захоплювався українськими піснями та історією України. Його перу належать вірші «Лірник», «Запорожець», «Пісняр». Вірш «Лірник» Микола Лисенко поклав на музику, і він став відомою піснею. Пісня «За Сибіром сонце сходить» має всі ознаки літературного, а не фольклорного тексту, але авторство Тимка Падури не доведене.

ПІСНІ МАРУСІ ЧУРАЙ

Історія донесла до нащадків багато славних імен князів, гетьманів, полководців. На жаль, майже не збереглися в історії імена багатьох митців. Мало хто з пересічних українців може перелічити колись усім відомих кобзарів, співаків, художників, музикантів. Час укриває славетні імена пилом забуття, знищує документи попередніх епох. Тож не дивно, що про талановиту піснескладальницю Марусю письмових свідчень не збереглося. Тільки фольклорні джерела донесли скупі відомості про *Марусю Чураїну* з Полтави — дочку вбогої вдови, красуню і співачку, що мала дивовижний голос, чорні брови й розкішну косу до пояса.

Сучасний літературознавець *Григорій Ключек* на основі тривалих досліджень подає й інші деталі з життя співачки: *«Якщо узагальнити усі версії про Марусю Чурай, то виийде приблизно такий біографічний сюжет. Народилася вона у Полтаві приблизно 1625 року. Хата її батьків стояла на березі Ворскли, недалеко від Хрестовоздвиженського монастиря. Батько Марусі, Гордій Чурай, був людиною хороброю, чесною, правдолюбною, тож і подався воювати на Січ. Брав участь у боях проти польської шляхти, потрапив у полон і був страчений. Маруся жила з мамою. Їх обох шанували в Полтаві через славного батька, а також через особливий Марусин дар складати й чудово співати пісні».*

Кохала Маруся козака Гриця, та аж так палко, що її неземна любов виливалася з уст, як пісня в соловейка. А Гриць покинув Марусю, зрадив, повівши до вінця багату наречену. З розпачу Маруся чи то отруїла зрадника, чи Гриць випадково випив отруту, яку вона приготувала для себе самої. Полтавський суд виніс рішення: за смерть козака стратити й Марусю.

Проте в останню мить Богдан Хмельницький своїм універсалом скасував вирок полтавського суду, зваживши на заслуги Марусиного батька Гордія Чурая, що поліг смертю героя.

Так розповідає легенда, так вслід за нею в романі у віршах «Маруся Чурай» розкриває трагедію геніальної піснярки *Ліна Костенко*. Марусі (Марії) Чурай приписують авторство таких популярних пісень, як «Засвіт встали козаченьки», «В кінці греблі шумлять верби», «Віють вітри, віють буйні», «В огороді хмелинонька», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці».

До художнього осмислення образу Марусі Чурай неодноразово зверталось чимало митців у різні часи. Російський письменник XIX століття *Олександр Шаховський* написав повість «Маруся — малоросійська Сафо¹». Український драматург *Григорій Бораковський* створив драму «Маруся Чурай — українська піснетворка», поет *Володимир Самійленко* — драматичну поему «Чураївна».

Втім, пісні Марусі Чурай промовистіші за будь-які речові докази. Чи не тому наш сучасник *Станіслав Тельнюк*, підкреслюючи власне враження від них, не втримався, щоб не узагальнити: «Я перечитав поезії Марусі Чурай — і повірив: вона була, вона жила». Інший дослідник творчості співачки, *Анатолій Яковець*, додав: «Народ ніколи не вигадує знічев'я. Та й чи була потреба вигадувати якусь неіснуючу співачку, коли полтавська земля славилась голосами й піснями?»

Сучасний письменник *Валентин Чемерис*, автор повісті «Маруся Чурай», так описує народження таланту піснетворки: «З малих літ нерозлучна вона з піснею. Спершу чужі співала, ті, що від матері чула, від подруг... Невдовзі замало їй стало народних, хотілося самій складати пісні. Про те, що на серці було, про що мріяла — думала... Що на серці — те й у пісні. Як весняна вода пробиває греблі й загати і заливає все околі, так і її пісні. Не стримаєш їх, не вгамуєш. І коли скрутно й очі повні сліз, і коли легко й очі повні веселощів — все одно пісні народжуються. Так і живе з піснею, як з найвірнішою сестрою».

Повірно й ми, що Маруся Чурай існувала насправді. Переймімося красою чистих почуттів у її піснях, замилуймося її великим талантом, який став надбанням усього українського народу.

¹ Сафо́, Сапфо́ — давньогрецька поетеса, жила в другій половині VII ст. до н. д. в місті Мітіленах. Походила з аристократичної сім'ї, заснувала музично-пестичну школу для дівчат, в якій аристократи вчилися грати на лірі, танцювати і складати вірші.

 Пісня літературного походження — це авторська пісня, яка стала народною.

Звісно, велика честь для поета й композитора — створити пісню, яку народ співатиме десятиліттями або й століттями, часто вважаючи її власним витвором. Імена авторів слів і музики таких пісень зазвичай відомі.

До пісень літературного походження XVIII—XIX століть належать такі широковідомі, як «Засвіт встали козаченьки», «Їхав козак за Дунай», «За Неман іду», «За Сибіром сонце сходить», «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Дивлюсь я на небо», «Повій, вітре, на Україну». У XX столітті піснями, що їх уже йменують народними, стали твори *Богдана Лепкого* («Чуєш, брате мій»), *Андрія Малишка* («Пісня про рушник»), *Володимира Івасюка* («Водограй», «Червона рута»), *Дмитра Павличка* («Два кольори»), *Михайла Ткача* («Марічка»), *Дмитра Луценка* («Києве мій», «Мамина вишня», «Хата моя, біла хата»), *Степана Пушика* («Козак гуляє»), *Юрія Рибчинського* («Ой летіли дикі гуси», «Зелен-клен»), *Миколи Луківа* («Росте черешня в мамі на городі») та інші.

 1. Хто така Маруся Чурай і авторкою яких саме народних пісень її вважають?

2. Що ви довідалися про життя легендарної піснетворки? Який факт з біографії Марусі Чурай вас зацікавив найбільше? Чим саме?

3. Що таке пісня літературного походження? Наведіть приклади.

 1. Думки кого з дослідників творчості Марусі Чурай вам особливо запам'яталися і чим саме?

2. Чому такими людьми, як Маруся Чурай, пишається весь український народ? Свої роздуми викладіть письмово у міні-творі (на 1 сторінку).

 На підставі чого Олександр Шаховський порівнював Марусю Чурай з давньогрецькою поетесою Сапфо? Чи є це порівняння, на вашу думку, доречним? Дати належну відповідь ви зможете, пригадавши з курсу зарубіжної літератури вірші, які написала Сапфо.

 1. Розгляньте картину *Феодосія Гуменюка* «Народна поетеса Маруся Чурай» (с. 30), опишіть портрет піснетворки.

2. Яким чином передано заміряність дівчини, її відстороненість від зовнішнього світу?

3. З якої причини для змалювання Марусі художник обрав лише теплі кольори, але підсилив їх обрамленням чорного кольору?

4. Що зображено на задньому плані картини? Чи можна сказати, що це в уяві Марусі постають герої її майбутніх пісень? Свою думку належно обгрунтуйте.

 Змальовуючи образ Марусі Чурай у художніх творах, сучасні автори намагаються показати середовище, в якому жила леген-

Феодосій Гуменюк. Народна поетеса Маруся Чурай

дарна співачка. Безсумнівно, що далеко не всі сучасники Марусі могли належно поцінувати її талант. Одні захоплювалися, пишалися своєю талановитою землячкою, інші — не сприймали її пісень або розуміли їх зміст хибно. Дехто заздрих, дехто сумнівався у тому, що такі чудові пісні складає їхня сусідка, до того ж дівчина, яка в козацьких походах не бувала. Зіставте і порівняйте судження про Марусю Чурай персонажів художніх творів:

а) Іван Іскра (за романом у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай»):

Ця дівчина не просто так, Маруся.
Це — голос наш. Це — пісня. Це — душа.
Коли в похід виходила батава¹, —
Її піснями плакала Полтава.
Що нам було потрібно на війні?
Шаблі, знамена і її пісні;

б) матір Гриця Бобренка (за повістю Валентина Чемериса «Маруся Чурай»):

— Подумаєш, пісні складає! — порушила мовчанку пані хорунжова за борщем. — А кого вона в тих піснях знеславлює? Кого, питаю, як не мого Гриця, єдину мою дитину?

— Не про кожного парубка пісні складають, — озвався чоловік.

— А що вона складає? — відкинула ложку пані хорунжова. — «Грицю, Грицю, до телят, — в Гриця ніженьки болять. Грицю, Гри-

¹ Б а т а в а (архаїчне) — військо, збройні угруповання.

цю, до Марусі, — зараз-зраз уберуся!»¹. Вдовина дочка з господарського сина кепкує, а йому хоч би що!

в) *Бобренчиха* (за романом у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай»):

— Та й то сказати, — що вона співає?
Сама собі видумус слова.
Таких дівок на світі не буває,
хіба для цього дівці голова?
Які там «Засвіт встали козаченьки»?
А цілий полк співає. Дивина.
Це щось для дівки, сину, височенько.
Не вірю, щоб складала це вона;

г) *Богдан Хмельницький* (за твором Ліни Костенко «Маруся Чурай»):

За ті пісні, що їх вона складала,
за те страждання, що вона страждала,
за батька, що розп'ятий у Варшаві,
а не схилив пред ворогом чола, —
не вистачало б городу Полтаві,
щоб і вона ще страчена була!

Михайло Стельмах, чию повість «Гуси-лебеді летять» ви вивчали в 7 класі, дуже цікавився історичною постаттю Марусі Чурай. В його уяві вона поставала дівчиною з легенди. Ознайомтеся з роздумами письменника про пісні та їх творців.

Є прадавні скарби, що намертво лежать у землі, і є живі скарби, що йдуть по землі, ідуть від покоління до покоління, огортаючи глибинним чаром людську душу. До таких національних скарбів належить і наша лірична пісня.

Погортайте сторінки сивих віків, вчитайтесь в прості і хвилюючі слова пісень, віднайдіть золоті ключі мелодій -- і вам відкриється багато поетичних таємниць, і ви почуєте голоси великих творців, імена яких розгубила історія, та так розгубила, що ми навряд чи знайдемо багато сіячів, чия поетична нива, ставши народною, квітне по всій землі українській. І тільки тоді, крізь тумани часу, окреслиться схожа на легенду постать творця. До таких славнозвісних постатей і належить народна поетеса Маруся Чурай...

Три віки ходить пісня Марусі Чурай по нашій землі, три віки любові вже подарувала дівчина людям. А попереду — вічність, бо велика любов і велика творчість — немирущі.

¹ Валентин Чемерис приписує Марусі Чурай авторство відомої народної пісні «Грицю, Грицю, до роботи». Проте більшість фольклористів схильється до думки, що автором цієї пісні є Григорій Квітка-Оспов'яненко.

ЗАСВІТ ВСТАЛИ КОЗАЧЕНЬКИ

Засвіт встали козаченьки
В похід опівночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі.
Не плач, не плач,
Марусенько,
Не плач, не журися,
А за свого миленького
Богу помолися.
Світить місяць над горою,
А сонця немає.
Мати сина в доріженьку
Слізно проводить:
— Іди, іди, мій синочку,
Та й не забаряйся,
За чотири неділеньки
Додому вертайся!
— Ой рад би я, матусенько,
Скоріше вернутись,
Та щось кінь мій
вороненький

В воротях спіткнувся!
Ой Бог знає, коли вернусь,
В якую годину.
Прийми ж мою Марусеньку,
Як рідну дитину!
Прийми ж її, матусенько,
Бо все в Божій волі,
Бо хто знає, чи жив вернусь,
Чи ляжу у полі.
— Яка ж бо то, мій синочку,
Година настала,
Щоб чужая дитинонька
За рідную стала?
Ой рада б я Марусеньку
За рідну прийняти,
Та чи буде ж вона мене,
Сину, шанувати?
— Ой не плачте, не журітесь,
В тугу не вдавайтесь:
Заграв мій кінь вороненький —
Назад сподівайтесь!

Михайло Кривенко. «Їхав козак на війноньку...»

1. Про що йдеться в розмові козака з матір'ю перед воєнним походом? Чому хлопець просить неньку прийняти його кохану як рідну дитину?

2. Яку дорогу віщують козаченькові народні прикмети?

3. Доведіть, що пісня має оптимістичний характер, попри весь тягар походу й смертельну небезпеку під час битви.

Знайдіть у тексті постійні епітети, поясніть їх роль у пісні.

Напередодні походу козаки вистоявали всеношну службу Божу в церкві, залишивши вогнепальну зброю під наглядом вартових на подвір'ї. У церкву дозволялося брати хіба що шаблі, які під час такої відправи виймали з піхов, клянучись до останньої краплі крові боротися з ворогами. Вирушаючи в похід, козаки ніколи не свистали, бо це вважалося поганим знаком. *Валентин Чемерис* так пояснює паралельну назву й початок пісні «Засвіт встали козаченьки» — «Засвітали козаченьки»: «Чурай ще не відала, що створила одну із своїх найславніших пісень, яку підхопить і заспіває вся Україна. Тільки сама авторка співала її повільно, вкладаючи в кожен рядок, в кожне слово тугу і біль за коханим, а козаки, підхопивши пісню, заспівали її в швидкому, маршовому темпі, і слова «засвіт встали» через незручність вимови (збіг приголосних) перетворяться згодом на «засвітали козаченьки», і пісня так полине у віки...» Доведіть, що це пояснення цілком логічне, або спростуйте його, висунувши власну гіпотезу.

1. Розгляньте картину «Їхав козак на війноньку...» *Михайла Кривенка* (с. 32). В які часи відбуваються події, відтворені художником? Чи може бути ця картина ілюстрацією до пісні Марусі Чурай «Засвіт встали козаченьки»? Своє твердження аргументуйте.

2. Кого зображено на передньому плані? Які деталі підкреслюють, що перед нами типова українська дівчина часів козаччини?

3. Змалюйте словесно український степ, постаті козака-нареченого та його побратимів на горизонті.

4. Чому, на вашу думку, небо на картині має опалово-жовтий відтінок? Відповідаючи, врахуйте, що художники перекопані, нібито жовтий колір здатний передати тривогу, неспокій.

5. Чому на задньому плані картини палають вогні на сторожових вежах? Про що вони сповіщають?

Знайдіть у збірці фольклору пісню «Їхав козак за Дунай», яку приписують козакові й поетові *Семенові Климовському*. Порівняйте її з піснею Марусі Чурай «Засвіт встали козаченьки». Чим подібні ці дві пісні? Яка з них вам подобається більше й чому?

Дослідники вважають, що пісня «Засвіт встали козаченьки» написана перед Корсунською битвою Богдана Хмельницького з поляками. Пригадайте, що ви знаєте зі шкільного курсу історії про цю битву. Яку зброю використовували козаки? Завдяки чому в більшості боїв запорожці перемогали? Що про це сказано у народних піснях?

ВІЮТЬ ВІТРИ, ВІЮТЬ БУЙНІ

Віють вітри, віють буйні,
Аж дерева гнуться:
Ой як болить моє серце,
Самі сльози ллються!
Трачу літа в лютім горі
І кінця не бачу;
Тільки мені й легше стане,
Як трошки поплачу!
Не допоможуть сльози щастю —
Серцю легше буде!
Хто щаслив був хоть часочок,
Повік не забуде!
Єсть же люди, що і моїй
Завидують долі:
Чи щаслива ж та билинка,
Що росте у полі?
Ой у полі на пісочку,
Без роси на сонці...

Тяжко жити без милого,
На чужій сторонці!
Без милого долі нема,
Стане світ тюрмою;
Без милого щастя нема,
Нема і спокою!
Де ж ти, милий,
чорнобривий?
Де ти? Озовися!
Як без тебе я горюю —
Прийди подивися!
До кого я пригорнуся,
І хто приголубить —
Коли нема того тута,
Який мене любить!
Полетіла б я до тебе,
Та крилець не маю:
Сохну, в'яну я без тебе,
Всяк час умираю.

1. Доведіть, що «Віють вітри, віють буйні» — пісня про кохання.
2. Якою ви уявляєте ліричну героїню цього твору? Чому вона тужить? Яким є почуття дівчини?
3. Чи варті такі душевні пориви й кохання бережного ставлення? Чому? Чи згодні ви з твердженням ліричної героїні, що «Без милого долі нема, стане світ тюрмою»? Можливо, слід сприймати ці рядки лише як метафору? Подискутуйте про це.

Галина Морозова.
«Водночас
цвіте калина...»

Яку роль у пісні «Віють вітри, віють буйні» відіграють паралелізми, сталі епітети, порівняння? Проаналізуйте кожен з цих художніх засобів, ілюструючи свою відповідь прикладами з тексту.

Розгляньте картину нашої сучасниці Галини Морозової «Водночас цвіте калина, водночас і зріє лиш для того, хто кохання вберегти зуміє». Доведіть, що художнє полотно виконане в дусі народних уявлень про велику любов. Поясніть значення образів-символів.

Знайдіть у бібліотеці п'єсу Івана Котляревського «Наталка Полтавка» й порівняйте пісню Наталки з першої яви І дії з піснею «Віють вітри, віють буйні» в підручнику. В чому полягає спільність і відмінність цих двох варіантів пісні?

ОЙ НЕ ХОДИ, ГРИЦЮ...

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки-чарівниці.
Одна дівчина чорнобривая —
То чарівниченька справедливая.
В неділю рано зілля копала,
А в понеділок переполоскала.
Прийшов вівторок — зілля варила.
А в середу рано Гриця отруїла.
Прийшов четвер — та вже Гриць умер.
Прийшла п'ятниця — поховали Гриця.
Ховали Гриця близько границі,
Плакали за ним всі молодіці.
А хлопці Гриця всі жалкували,
Чорнобривую всі проклинали:
Нема й не буде другого Гриця,
Що 'го¹ зігнала з світу чарівниця.
В суботу рано мати дочку била:
— Нащо ти, доню, Гриця отруїла?
— Ой мамо, мамо, жаль ваги не має,
Нехай Гриць разом двох не кохає!
Нехай не буде ні тій, ні мені,
Нехай достанеться Гриць сирій землі!
Оце ж тобі, Грицю, я так ізробила,
Що через тебе мене мати била!
Оце ж тобі, Грицю, за теє запла²та —
Із чотирьох дощок дубовая хата!

1. Пісня «Ой не ходи, Грицю...» суттєво відрізняється від інших пісень Марусі Чурай. Чим саме? Свої висновки підтвердіть цитатами з Марусиних пісень. Поміркуйте, які художні особливості притаманні цьому тексту.

2. Як у пісні показано причину отруєння Марусею Гриця? Чи вважаєте ви цю причину вагомою? Чому? Поясніть зміст вислову «Жаль ваги не має».

3. Як ви думаєте, чи можна виправдати Марусин жорстокий вчинок? Аргументуйте свою відповідь.

На основі художніх засобів визначте, як до своєї ліричної героїні ставиться авторка. Якими епітетами наділена у пісні дівчина, котра отруїла Гриця? Чи є в пісні осуд за злочин? Ким саме він висловлений і за яких обставин? Визначте ідею цього твору.

У романі у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай» звучать слова на захист підсудної з уст посланця із Січі:

¹ 'го (діалектне) – його.

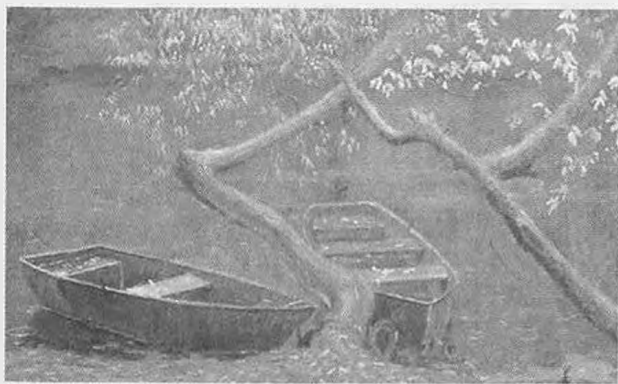
² Запла²та — тут: плата.

Що ж це виходить? Зрадити в житті
державу — злочин, а людину — можна?!

Інший персонаж цього твору, полтавський полковник Мартин Пушкар, теж винною вважає не тільки Марусю, а й Гриця:

Панове судді! Важко розібрати,
що і до чого, як воно було.
Нехай простить і та, і друга мати,
а їхні діти учинили зло.
Грицько зцурався дівчини такої!
Доп'яв біди, земля йому пером.
Такої кривди парубок накоїв,
що не могло це скінчитись добром.
Але ж, мабуть, ми правди не зурочим,
що світ вже так замішаний на злі,
що як платити злочином за злочин,
то як же й жити, люди, на землі?

Як ви ставитеся до такого висновку Мартина Пушкаря? Чи можна назвати його слова гіркою правдою для обох сторін? Чому?

Юрій Камишний. Дві долі

Розгляньте картину сучасного українського художника **Юрія Камишного** «Дві долі». Поміркуйте над філософським змістом картини, поясніть її назву. Що символізує ріка? Чому гілки дерев на картині переплелися, а два човни, прив'язані до одного стовбура, розходяться у різні боки? Чи простежуйте ви зв'язок між цими алегоричними образами та долями героїв пісень «Віють вітри, віють буйні», «Ой не ходи, Грицю...»? Який саме? Чи здатна, на вашу думку, людина впливати на власну долю?

ДУМИ — ОРИГІНАЛЬНИЙ ЖАНР УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ

Усна народна творчість українців багата на взірці своєрідного жанру — думи. У фольклорі інших народів цього унікального, яскраво самобутнього жанру народнописенної творчості не зустрічаємо. Думи — суто українські фольклорні твори особливої, майже завжди сталої будови. Хоча в наш час нараховують майже п'ятдесят сюжетів дум з величезною кількістю варіантів, практично кожен такий ліро-епічний твір складається із заспіву, основної частини та кінцівки. Оскільки у заспіві йдеться про якусь трагічну подію, то має він ще назву «заплачка» (від слова «плакати»), в основній частині задушевно розповідається про певну подію. Кінцівка зветься ще «славословієм», оскільки наприкінці твору автор звеличує і прославляє героїв думи.

Дума — великий пісенно-розповідний твір переважно героїчного змісту, який виконується речитативом у супроводі бандури, кобзи чи ліри.

Як висловився знаний літературознавець **Сергій Єфремов**, *«Думи дають чудові ілюстрації до писаної історії народу, показуючи, якими очима він сам дивився на ту чи іншу подію...»*

Вперше термін «дума» згадується в хроніці 1506 року **С. Сарніцьким**. Цей термін суто народний, утворений від слів «думка», «думати». В цьому ж значенні його використав декабрист **Кіндрат Рилсєв**, чиє дитинство минуло в Україні. Свою поетичну книжку він назвав «Думи», а в передмові до неї пояснив, що в думах український народ увічнив подвиги своїх героїв. Фольклорист, перший ректор Київського університету **Михайло Максимович** захоплювався думами та історичними піснями, збирав їх, а саме слово «думи» на позначення жанру українського фольклору вживав у наукових працях ще з 1827 року. Максимович став першим дослідником українських дум, адже взяв до уваги їх розповідний характер, вказав на вільний віршовий розмір та дієслівне римування майже всіх рядків. Найдавнішим записом думи вважається запис тексту «Думи про козака Голоту», датований 1684 роком. Цей фольклорний твір виявив у 20-х роках ХХ століття у давньому рукописному збірнику Кондрацького академік **Михайло Возняк**. Дев'ять українських народних дум від двох бандуристів

Михайло Дерезус. Дума про козака Голоту

записав і опублікував у 1819 році фольклорист *Микола Цертелєв*.

Думи як великі сюжетні пісенно-розповідні твори виникли у XV—XVI століттях, у час героїчної боротьби козаків з численними ворогами, що посягали на волю України, й можуть вважатися сторінками справжньої історії.

«Українські думи є не тільки художнім літописом минулих віків,— вони й зараз силою людяності і поезії виховують в нас любов до рідної країни, ненависть до всякого гніту і поневолення» (Михайло Стельмах).

У думах епічна розповідь чергується з ліричними відступами, суто пісенними уривками, що й зумовило виконання дум *речитативом*, коли під акомпанемент кобзи, бандури чи ліри окремі рядки народний співець декламував, промовляв, а інші — проспівував.

За розміром дума, як правило, більша за пісню, хоч і має з нею спільні риси. У багатьох думах розповідається про боротьбу українського народу проти іноземних загарбників (думи про напади на Україну турків і татар, про мужніх захисників рідної землі, про перебування полонених у турецькій неволі, боротьбу

козаків з польською шляхтою). У цих творах оспівуються народні герої (Богдан Хмельницький, Іван Сірко, Іван Богун), керівники народних повстань, схвалюються сильна воля, мужність, рішучість тих героїв, які вистояли чи ціною свого життя врятували інших, а також осуджуються недостойні вчинки тих, хто став зрадником. У соціально-побутових та родинно-побутових думках порушуються морально-етичні проблеми.

Корені виникнення кобзарського мистецтва сягають у глибину віків. На фресці в соборі святої Софії в Києві й досі зберігся найстаріший портрет бандуриста. В одному з історичних документів згадано про покладання у 922 році на могилу кобзаря восьмиструнного музичного інструмента. Про давнє поширення в Україні кобзарського ремесла свідчить також і образотворче мистецтво. Козак Мамай, наприклад, на картинах зображений не просто воїном, а ще й музикою.

Кобзарі мандрували від села до села, від міста до міста. Вони виконували переважно народні думи, хоч дехто з них творив і власні. Кобзарську справу називали святою, цим словом підкреслюючи її величезну роль. Лірники, бандуристи й кобзарі вважали себе Божими обранцями, тому до братства будь-кого не приймали. Щоб стати своїм серед своїх, початківцеві належало спочатку бути поводитирем, переконати наставника й товариство у непересічному талантові, дати клятву й одержати право кобзарювати самостійно.

Мало хто з лірників, кобзарів чи бандуристів мав власне житло, а якщо й мав, то не було йому коли доглядати домівку: господар постійно блукав по світах. На старості літ, уже немічний і хворий, співець просив кутка в добрих знайомих або ж помирав десь край дороги. Тоді місцевий священик відправляв похоронний обряд, небіжчика відспівували, березовий хрест на могилі перев'язували вишитим рушником, а на могильний горбок клали музичний інструмент, який протягом життя служив співцеві. У думі «Смерть козака бандуриста» про останню пісню «дружини мальованої» — «кобзи вірної» сказано так:

А будуть буйні вітри по степу пролітати,
Твої струни зачіпати
І жалібно вигравати,
І будуть козаки подорожні проїжджати,
І твій голос зачувати,
І до могили будуть привертати.

Втім, більшість кобзарів, бандуристів та лірників нізачо не міняли свій мандрівний, вільний спосіб існування, своє злиденне фізично, але багате духовно життя. У XVI—XVII століттях лірників, бандуристів та кобзарів надзвичайно поважали. Кожен українець мав за честь запросити мандрівного співця переночувати в його хаті, скуштувати хліба-солі, тому «Божі

старчки» відчували високу відповідальність перед громадою і навіть незрячість вважали благословенним Божим знаком. У романі *Пантелеймона Куліша* «Чорна рада» безіменний кобзар говорить про собі подібних: «Уже ж ти не бачиш нічого, уже тебе наче взято із цього світу: так чого ж тобі вертатись до гріхів людських? Умудрив Господь твою сліпоту, то співай же добрим людям, не прогнівляючи Господа, так співай, щоб чоловік на добре, а не на зле почувався!»

Українські думи виховували громадян у дусі волелюбності, патріотизму, звитяги. Прихід у село чи місто народного співця завжди ставав великим святом: і молоді, і старі, покинувши всі справи, збігалися послухати в його виконанні народні шедеври. Та співці не просто виконували думи про січі й поєдинки, про неволю і втечу з каторги. Вони намагалися прищепити юнакам, дівчатам, дітям думку, що й у найскладнішій ситуації людина не має права втрачати віри в Бога, забувати батьківську науку, материнську ласку, бо як тільки знехтує цими цінностями, буде покарана Всевишнім і відторгнута громадою.

Під час визвольної селянської боротьби народні співці підтримували бойовий дух, спонукали до помсти ворогам, за що кобзарів грізно карали. Документи свідчать, що після придушення Коліївщини 40 днів у місті Кодня тривав кривавий суд над повстанцями. Приречені до страти кобзарі *Прокіп Скрыга, Петро Соковий та Василь Варченко* вмирали мужньо, не благаючи милосердя чи пом'якшення вироку.

У Запорозькій Січі існувало кілька шкіл, серед них — і кобзарська. Є історична згадка, що тут навіть формували кобзарську сотню, яку складали співці, що під час бою вміли застосувати шаблю та пістоль. Одного разу в лютій січі між козаками та яничарами¹ ніяк не могла вирішитися доля перемоги. Тоді гетьман дав наказ кобзарській сотні підтримати вояків. Як заграли кобзарі гучно, зі свистом, під градом стріл та куль «Метелицю», смертельно втомлених цілодобовою січчю козаків неначе хто підмінив. Де й сили взялися для атаки, тож турки не витримали навалюючого удару і в паніці кинулися навтьоки.

Самі кобзарі ніколи не корилися ворогам, про що свідчать численні народні легенди. В одній з них розповідається, що коли за наказом Катерини II царські війська розгромили козацьку твердиню, запорозькі співці прийняли смерть на вогнищі. Актом самоспалення вони заявляли, що славити поневолювачів не будуть.

¹ Я н и ч а р и — солдати турецької піхоти, створеної у XIV ст. з військовополонених та християн, обернених у мусульманство.

Тарас Шевченко свою першу книгу назвав «Кобзар», у нього ж є кілька віршів, які починаються словами «Думи мої». На матеріалі народних дум художниками *Сергієм Васильківським, Іваном Їжакевичем, Михайлом Дерезусом* були створені прекрасні картини, *Максим Рильський* став автором лібрето до опери композитора *Володимира Золотарьова* «Фесько Андибер», створеної за мотивами народної думи «Хвесько Ганжа Андибер». На основі фольклорного матеріалу, запозиченого з дум, наші класики написали власні твори: *Михайло Старицький* — драму «Маруся Богуславка», *Ліна Костенко* — «Думу про трьох братів неазовських».

1. Який жанр народнописенної творчості характерний лише для українського фольклору? Коли цей жанр виник і в яких умовах?
2. Хто був виконавцем народних дум? Під акомпанемент яких народних інструментів прийнято виконувати думи?
3. Що ви знаєте про життя народних співців у часи козаччини?
4. Яке враження справили на вас героїчні вчинки народних співців гайдамацького повстання, кобзарів Запорозької Січі?

1. Яку роль відігравали мандрівні співці в історії України? Як вони впливали на підрастаюче покоління, виконуючи думи та історичні пісні? Чому таке виховання було надзвичайно важливим?
2. Що ви можете сказати про перших дослідників народних дум?
3. Як ви розумієте зміст висловлення про думи Михайла Стельмаха?
4. Що, за твердженням Сергія Єфремова, ілюструють народні думи?
5. На відміну від пісень, думи не поділялися на строфи, не завжди в них зберігалася однакова кількість складів у рядках, далеко не всі рядки римувалися, хоч загалом ритм був витриманий дуже добре. Чому ж такі твори дуже добре сприймалися слухачською аудиторією?

1. Що таке дума як жанр фольклору? Доведіть, що цей термін логічний і зрозумілий.
2. Які риси дум відзначав фольклорист Михайло Максимович?
3. У чому полягає особливість будови дум?
4. Яке виконання називається речитативом? Чи використовують елементи речитативності сучасні естрадні співці? Хто саме і в який спосіб?

1. Хто з художників змалював кобзарів чи героїв народних дум?
2. Розгляньте та опишіть картину *Михайла Дерезуса* «Дума про козака Голоту» (с. 38). Зверніть увагу на вираз обличчя козака, його одяг, зброю, коня. Опишіть тло картини. Які роздуми та емоції викликає у вас художнє полотно?

Літературознавець *Григорій Нудьга* влучно підмітив суттєву особливість народних дум: «Думи — епос, що не має центрального героя, навколо якого концентрується розповідь, як це притаманно грецькому, німецькому чи французькому епосам. Кожен сюжет думи має свого героя, духом і тілом пов'язаного з епохою, з реальною історією, з соціальною і політичною проблематикою тогочасного суспільства». Справді, якщо збірним уособленням стародавніх греків є Одисей, римлян — Еней, давніх французів — Роланд,

німців — герой «Пісні про нібелунгів» Зіґфрід, іспанців — легендарний Сід, шотландців — Робін Гуд, то українські думи подають цілу галерею глибоко індивідуалізованих образів національних героїв, здатних на самопожертву й героїзм, причому не тільки серед чоловіків, а й серед жінок, яскравим прикладом звияти яких стала Маруся Богуславка. Як ви вважаєте, така особливість українського народного епосу порівняно з героїчними епосами інших народів є позитивною чи негативною рисою? Аргументуйте свою думку.

1. Самостійно прочитайте «Думу про козака Голоту» або думу «Самійло Кішка» й підготуйтеся до виступу з повідомленням про зміст та героїв одного з цих творів. Зверніть увагу, де саме відбуваються події в цих творах (м. Килія на ріці Дунай знаходиться на території сучасної Одеської області («Дума про козака Голоту»); місто Кефа (Кафа), де в часи ординських набігів був найбільший турецький невольницький ринок, — це сучасне місто Феодосія, місто Трапезонт — колишня фортеця з невольницьким ринком, тепер — Трөбзон, турецький порт на Чорному морі, Тендра — Тендрові острови, які знаходяться у північній частині Чорного моря й зараз входять до складу Херсонської області (дума «Самійло Кішка»).

2. Якщо ви читатимете думу «Самійло Кішка», то візьміть до уваги, що в 70-і роки XVI століття цей ватажок козацьких походів проти Туреччини потрапив у полон, але в 1599 році успішно керував повстанням невольників і повернувся додому, в рідний край, де ще не раз очолював козацькі походи. Про що це свідчить? Як ви розцінюєте той факт, що прототипом героя «Тараса Бульби» Миколи Гоголя — запорожця Мусія Шила був легендарний Самійло Кішка? У думах про козака Голоту та про Самійла Кішку вам траплятимуться незрозумілі слова, які в наш час уже не вживаються, — *архаїзми*. Запам'ятайте, що *семряга* — це домоткане полотно, яке ткалося товщиною в сім ниток, *келеп* — вид холодної зброї, палиця з металевою ручкою і металевим наконечником, *цепизи* — дерев'яні ручки плуга, *галера* — велике веслове судно.

МАРУСЯ БОГУСЛАВКА

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вони тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видають.
То до їх дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Приходжас,
Словами промовляс:

Олена Зенич. Маруся Богуславка

•Гей, козаки,
Ви, біднії невольники!
Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера? •
Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
По річах познавали,
Словами промовляли:
•Гей, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко!
Почім ми можем знати,

Що в нашій землі християнській за день тепера?
Що тридцять літ у неволі пробуваєм,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видаєм,
То не можемо ми знати,
Що в нашій землі християнській за день тепера •.
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тес зачуває,
До козаків словами промовляє:
«Ой, козаки,
Ви, біднії невольники!
Що сьогодні у нашій землі християнській великодная
субота,
А завтра святий празник, роковий день Великдень •.
То тоді ті козаки тес зачували,
Білим лицем до сирої землі припадали,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
Кляли-проклинали:
«Та бодай ти, дівко-бранко,
Марусю, попівно Богуславко,
Щастя й долі собі не мала,
Як ти нам святий празник, роковий день Великдень
сказала!»

То тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,
Тес зачувала,
Словами промовляла:
«Ой, козаки,
Ви, біднії невольники!
Та не лайте мене, не проклиняйте,
Бо як буде наш пан турецький до мечеті від'їжджати,
То буде мені, дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати;
То буду я до темниці приходжати,
Темницю відмикати,
Вас всіх, бідних невольників, на волю випускати •.
То на святий празник, роковий день Великдень,
Став пан турецький до мечеті від'їжджати,
Став дівці-бранці,
Марусі, попівні Богуславці,
На руки ключі віддавати,
Тоді дівка-бранка,
Маруся, попівна Богуславка,

Добре дбає, —
До темниці приходжає,
Темницю відмикає,
Всіх козаків,
Бідних невольників,
На волю випускає
І словами промовляє:
«Ой, козаки,
Ви, біднії невольники!
Кажу я вам, добре дбайте,
В городи християнські утікайте,
Тільки, прошу я вас, одного города Богуслава не минайте,
Моєму батьку й матері знати давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Грунтів, великих маєтків нехай не збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівки Богуславки,
З неволі не викупає,
Бо вже я потурчилась, побусурманилась
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного!
Ой визволи, Боже, нас, всіх бідних невольників,
З тяжкої неволі,
З віри бусурманської,
На ясні зорі,
На тихі води,
У край веселий,
У мир хрещений!
Вислухай, Боже, у просьбах щирих,
У нещасних молитвах
Нас, бідних невольників!»

1. Як у думі передано трагічне становище козаків-невільників?
2. Чому Маруся вирішила нагадати козакам про велике християнське свято в Україні?
3. До яких сміливих і рішучих дій вдалася Маруся?
4. Як ви ставитеся до того, що дівчина відмовилася утікати з козаками в рідний край?

1. Чому козаків розгнівила Марусина згадка про Великдень у рідному краю? Чому вони почали проклинати свою землячку?
2. Як ви думаєте, чи усвідомлювала Маруся, що буде жорстоко покарана за випущених па волю невольників? Чому ж тоді відмовилася втікати разом з ними, та ще й передала звістку батькові з проханням не намагатися її викупити? Чи справді єдиною причиною було те, що вона прийняла мусульманство? Які інші причини могли бути більш вагомими? Поміркуйте, як би поставилися до дружини турецького паші в Україні.

1. Знайдіть у думі й виразно прочитайте «заплачну». Про що саме йдеться в ній?
2. Якими рядками думи передано «славословіє»? Які художні засоби цього уривка наближають його до молитви? Як саме?
1. Розгляньте ілюстрацію до думи «Маруся Богуславка» (с. 43). Який епізод думи відобразила художниця *Олена Земич*?
2. Опишіть зовнішній вигляд українки, її душевний стан. Над яким болючим питанням розмірковує Маруся?
3. Кого ще з персонажів думи зобразила художниця? Опишіть їх.
4. Що змальовано на задньому плані? Чи може насправді височіти в Туреччині православна церква? Що символізує дивовижний птах угорі?

Народні перекази донесли більш широкую інформацію про родину Марусі Богуславки, ніж це подано в думі. У них розповідається, що приблизно у XVI столітті дочку священика з Богуслава разом з іншими її двома сестрами ординці забрали в ясир (полон). Дуже вродливу полонянку Марусю на невільничому ринку в Кафі придбали для знатного вельможі, багатого паші. Молода українка могла до кінця днів жити в розкоші й багатстві, але трагічне становище невільників з рідного краю не давало спокою її сумлінню, й Маруся, вибравши сприятливий момент, випустила на волю 700 козаків, за що була скарана смертю. Як ви думаєте, чому в думі не йдеться про такі подробиці?

Уважно прочитайте уривок з вірша *Ліни Костенко* «Чадра Марусі Богуславки». Порівняйте її ліричну героїню з героїнею народної думи. На чому саме зосереджує увагу Ліна Костенко? Доведіть, що героїні вірша нелегко дається ризиковане рішення випустити бранців.

*Вузька вуличка. Стіна, повита хмелем.
Татари сплять, сьогодні в них байрам¹.
Високий дуб, по-українськи — нелінь.
Святе Письмо, по-їхньому — Коран.
Чого я тут? Ще й кажуть, Богу слава,
що я жива, що в мене муж паша.
А я — Маруся. Я — із Богуслава.
У мене є непродана душа...
І я ходжу, володарка темниці,
Скриплять у тиші двері за дверми.
Блищать очима слуги темнолиці,
Мені у ноги стелять килими.
Ох, килими, барвисті килимочки!
Фонтан, каляні і сльози на зорі.
Носила я і плахту, і віночки,—*

¹ Байрам (тюркське) — свято.

ну, як мені, чи гарно у чадрі?
І меч, і правда — цноти не жіночі.
Люблю чадру — і чорна, і густа.
Коли татарам брешуть мої очі,
ніхто не бачить, як тремтять вуста.
Мого лиця не видно під чадрою.
Мій муж поїхав. Тоскно мені. Жду.
А то б я їм здавалася чудною, —
чого я зблідла і куди іду.
Чого дивлюся в море, у тумани.
Чого, як тінь, блукаю уночі.
...Бряжчать мені невідьницькі кайдани.
А я шукаю сховані ключі.

•ШЛЯХ КОБЗАРІВ — ЦЕ ШЛЯХ НАРОДУ•

Слова, винесені в заголовок цієї статті, належать українському класикові *Михайлові Стельмаху*. Цікавлячись старовиною, народнопоетичною спадщиною віків, цей письменник справедливо сприймав мандрівних співців найщирішими по-радниками своєї нації в горі й radoцax.

Мандрівні співці — не винятково українське явище, адже ще в Стародавній Греції були співці-рапсоди, серед південно-слов'янських народів, зокрема в Болгарії й Сербії, — гусярі й тамбурапі, яких об'єднувала з українськими кобзарями, бандуристами й лірниками ідея протистояння їхніх народів спільному ворогові — туркам-османам. У козацькому середовищі кобзарі мали право на великі почесні. Богдан Хмельницький пильно дотримувався звичаю, щоб під час походів відомий народний співець їхав відразу ж за гетьманом, першою особою у війську. Сам Хмельницький прекрасно грав на кобзі. Мав свою власну бандуру, якою дуже гордився, й інший український гетьман — Іван Мазепа.

Як свідчить історія, не тільки в Запорозькій Січі існувала кобзарська школа. В більших містах, а подекуди й містечках, у XII — XIX століттях по всій Україні здавна були кобзарські братства (гурти), цехи чи школи зі своїм статутом, прапором, судом і мовою для втаємничених. Тут досвідчені талановиті співці («пан-майстри») не менше трьох років вчили молодих мистецтву гри й співу. Наприклад, кобзар *Федір Грищенко-Холодний* переймав майстерність у свого вчителя п'ять років, а той у свого — аж дванадцять.

Український поет Микола Бажан у XX столітті написав чудову поему «Сліпці» про звичаї кобзарського товариства.

Найвідомішим кобзарем є сучасник Тараса Шевченка *Остап Вересай* (1803—1890). Він народився в селі Калюжинцях Прилуцького повіту на Полтавщині (нині — Чернігівська обл.). Батько Остапа був сліпим, тому як кріпак не годився для виконання фізичної роботи, й пан відпустив його, щоб годував себе і свою сім'ю грою на скрипці, до чого той був дуже вдатний. Маленький Остап втратив зір на четвертому році життя. Коли ж хлопчина підріс, батько почав шукати для нього «пан-майстра», оскільки син мав феноменальний слух та гарний голос. Сталося так, що Остап почергово вчився аж у трьох кобзарів, причому останнього вчителя-кобзаря сам собі знайшов на ярмарку в Ромнах, але все одно повного курсу навчання так і не закінчив, утік і самовільно почав кобзарювати, за що отримав прізвисько Лабза.

Є дані, що Тарас Шевченко був особисто знайомий з Остапом Вересаєм і підписав йому свій «Кобзар» такими словами: «Брату Остапу від Т. Г. Шевченка». Пантелеймон Куліш, який від цього славного кобзаря записав кілька дум і пісень, у листі до Остапа Вересая письмово засвідчує, що Тарас Григорович пересилає йому карбованця, свою книжку з дарчим написом й гарно відгукується про пісні, які кобзар виконує.

Коли на III Археологічному з'їзді в Києві Остап Вересай виконав кілька своїх патріотичних творів, начальник Київського губернського управління у своєму донесенні з неприхованою тривогою писав, що такі співці можуть змінити хід історії, роздмухавши останні жарини української незалежності: «Доставлений у Київ з глибини українських степів старець-бандурист Остап Вересай, останній екземпляр славних колись бандуристів, своїми піснями... сприяв пробудженню симпатій до Гетьманщини, що віджила свій вік».

Супроводжуваний автором слів нинішнього Державного Гімну України Павлом Чубинським та великим українським композитором Миколою Лисенком, у 1875 році Остап Вересай прибув до Петербурга і за свій виступ на столичній сцені отримав від царської родини табакерку з дарчим написом. З нею він поліції не боявся. Як тільки заграє заборонену пісню «Нема в світі правди», а люди шепнуть, що наближається представник влади, Остап витягав табакерку — й арештувати його не наважувалися жодного разу.

У ті часи на Полтавщині виступав перед публікою інший мандрівний співець — *Іван Кравченко-Крюковський* (1820—1885). Його дитинство минуло в селі Лохвиці, що належало до маєтку кріпосника пана Крюковського, від якого співець пізніше й запозичив другу частину свого прізвища. Іван був сліпий від народження, і коли він підріс, пан відпустив хлоп-

Анатолій Якимець. Запорозький кобзар Володимир Дяденко

ця на волю. Тож батьки віддали Івана в науку кобзареві, а через три роки він уже віртуозно виконував репертуар не тільки свого «пан-майстра», а й інших народних співців. У репертуарі Кравченка-Крюковського було десять дум: «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі», «Олексій Попович», «Федір безродний, бездолний», «Самійло Кішка», «Три брати самарські», «Івась Удовиченко, Коновченко», «Сокіл і соколя», «Проводи козака», «Сестра і брат», «Бідна вдова і три сини». Відомий художник і збирач народної творчості *Опанас Сластьон*, якому пощастило слухати багатьох кобзарів, Івана Кравченка-Крюковського оцінював найвище і детально описав його унікальну бандуру, яка мала аж 28 струн. Проте на бандурі ще одного талановитого кобзаря — *Федора Грищенка-Холодного* — було аж 45 струн. У нього навчався кобзар *Михайло Кравченко* (1858—1917), який осліп у п'ятнадцять років. У сімнадцять його прийняв у науку відомий кобзар *Самійло Яшний* (1813 — початок XX ст.), який жив у Миргороді.

Михайло Кравченко став свідком селянського повстання у Великих Сорочинцях і склав про ці події дві думи — «Чорна неділя в Сорочинцях» та «Про Сорочинські події 1905 року».

Знала Україна й кобзаря *Гната Гончаренка*, родом з Харківщини, теж кріпацького сина, чий репертуар Леся Українка записала на фонограф і зберегла для нащадків не тільки тексти пісень і дум, а й живий голос співця.

У наш час кобзарем, Заслуженим артистом України *Василем Литвином* на Київщині засновано Стрітівську школу кобзарського мистецтва. Його брат — *Микола Литвин*, теж талановитий кобзар і письменник, виконує не тільки старовинні пісні й думи, а й під акомпанемент своєї бандури співає сучасні пісні на історичну тематику: «За літописом Самовидця» на слова Василя Стуса, «Козак гуляє» на слова Степана Пушика, «Вставай, Україно» на слова Дмитра Павличка та інші.

Відомим сучасним майстром гри на бандурі, кобзі та лірі, Заслуженим артистом України є *Василь Нечеп*, родом із Чернігівщини. Концертні програми він будує у формі моновистави, співаючи й розповідаючи про минуле й сучасне України; одягається в національний одяг. Українські пісні й думи Василь Нечеп пропагує не лише в рідному краї, а й у світі: гастролював у Бельгії, США, Австралії. Одна з його програм — «Було колись в Україні» — присвячена дітям і спрямована на патріотичне виховання підлітків. Разом із журналістом Миколою Шудрею Василь Нечеп написав книгу «В рокотанні, риданні бандур», яку ми радимо вам прочитати.

-
1. Назвіть відомих кобзарів XIX століття. Що об'єднало їх долі? У чому полягає історична місія кобзарів?
 2. Що цікавого ви довідалися про школи кобзарського мистецтва?
 3. Що вам відомо про Тараса Шевченка як пошановувача кобзарів? Пригадайте і прокоментуйте назву основної книги геніального поета.
 4. Яких сучасних виконавців дум ви знаєте? На якому музичному інструменті вони собі акомпанують?

-
1. Розгляньте картину сучасного художника *Анатолія Якимця* «Запорозький кобзар Володимир Дяденко» (с. 49). Опишіть цього музиканта і співака, керівника гурту «Бунчук». Чим привертає увагу його обличчя? Як вбраний кобзар, що тримає в руках?
 2. Володимир Дяденко часто виступає на вулицях Запоріжжя, виконує думи й пісні, послушати які завжди збирається багато охочих. Про що свідчить така популярність співця в наш час? Чи доводилося вам бути свідками подібних виступів народних співців на вулицях інших міст? Яке враження від таких концертів залишилося?

Знайдіть у бібліотеці й прочитайте розділ «Ще жива козацька мати!» з книги *Миколи Литвина* «Струни золотії» (К.: Веселка, 1994. — С. 76—82.). Підготуйте усний виступ про Антона Головатого, Якова Кухаренка і кобзарське мистецтво на Кубані.

БУРЯ НА ЧОРНОМУ МОРІ

Ой на Чорному морі,
На білому камені,
Ой там сидить ясен сокіл-білозірець,
Низенько голову склонив,
Та жалібно квилить-проквиляє,
Та на святе небо,
На Чорнеє море
Іспильна поглядає.
Що на святому небі,
На Чорному морі не гаразд починає:
На святому небі усі зізди потьмарило,
Половину місяця у тьму уступило;
На Чорному морі не гаразд починає:
Ізо дна моря сильно хвиля вставає,
Судна козацькі молодецькі на три часті розбиває.
Перву часть одбивало —
У тихий Дунай заношало;
Другу часть одбивало —
На каторгу турецьку заношало;

Олексій Поляков. Шторм

Третю часть одбивало —
Да на Чорному морі затопляло.
То-то же при тій часті два братики рідненькі,
Як голубоньки сивенькі,
То вони потопали,
Порятунку собі ні відкіля не мали.
Да вони один до одного припливали,
Словами промовляли,
Гірко ридали,
Прощенія домагали,
Перед Господом милосердним гріхи свої сповідали.
Ой между ними третій чужий-чужениця,
Бездільний, безродний і безпомощний, потопає,
Порятунку собі ні відкіль не має.
То він до їх припливає,
Словами промовляє,
Гірко сльозами ридає —
Прощенія домагає,
Перед Господом милосердним
Гріхи свої сповідає.
То ті брати промовлять словами,
Обіллються гірко сльозами:
«Се ж то нас, браття, не сильна морська хвиля затопляє —
Се то отцева молитва і материна
Нас, видимо, карає:
Що як ми у охотне¹ військо виряджалися,
То від отця, від неньки прощенія не приймали
Да старую матусю ми од себе а й стременими одпихали;
То-то же ми собі превеликую гордість мали:
Старшого брата у себе за брата не мали,
Сестру середульшу марне зневажали,
Близькому сусіді хліба й солі ізбавляли²;
То-то же ми собі превелику гордість мали:
Проти Божих церков їжджали,
Шлички із голов не здіймали,
На своє лице хреста не клали,
Милосердного Творця на поміч не призивали,
Да по улицях кіньми вигравали,
Да проти себе нікого не стрічали,
Діток малих кіньми розбивали,
Кров християнську на сиру землю проливали!
Ей, коли б то нас, браття,

¹ О х о т н е — добровільне.

² Х л і б а й с о л і і з б а в л я л и — тут: не виявляли гостинності, жаліли хліба-солі.

Сергій Ісачев. Цунамі

Могла отцева й неньчина молитва відсіля визволяти,
То нехай же б ми могли вже знати,
Як отцеву і неньчину молитву штити¹-поважати,
І старшого брата за рідного батька мати,
Сестру середульшую штити-поважати,
Близького сусіду у себе за рідного брата мати!
То як стали словами промовляти,
Отцеву і неньчину молитву споминати,—
Став Господь милосердний їм помагати,
Стало Чорне море утихати;
То так-то утихло,
Ніби не гуляло.
То стали ті два брати к берегу припливати,
Стали білий камінь рученьками брати
Да на край виходжати,
На край веселий,
Между мир хрещений,
У города християнській
Та до отця, до неньки в гості прибувати.

¹ Ш т и т и (чтити) — шанувати.

То-то же отець-мати навпроти синів виходжали,
Синів питали:

«Ой сини, пани-молодці!

Чи добре вам у дорозі починало?» —

«Добре, отець і мати, нам було на Чорному морі гуляти,

Тільки не добре було, отець і мати,

Чужому-чужениці на Чорному морі потопати:

Йому прощення ні од кого прийняти

І на чужині порятунку дати!»

1. Яким було ваше перше враження про двох братів із думи і як воно змінилося відтоді, як розігралася трагедія? Чи можна сказати, що ці хлопці справедливо покарані Богом? Своє твердження підкріпіть цитатами з тексту думи.

2. Що у творі сказано про материнську молитву? Чи можна твердити, що саме завдяки їй Бог зглянувся над молодими козаками?

1. Козаки, як і чумаки, мали право прийняти сповідь умираючого побратима чи самі висповідатися перед курінним отаманом чи кошовим. Герої цієї думи теж сповідались один перед одним в екстремальній, винятково небезпечній, до краю напруженій ситуації. З якою метою вони це робили?

2. У чому саме розкаялися один перед одним рідні брати? Що було причиною їхніх численних гріхопадінь? В чому саме виявлялася гордіня братів? Чи вважаєте ви ці прояви огидними й не вартими наслідування? Чим повчальна ця дума?

1. У 6 класі ви читали вірш Тараса Шевченка «Іван Підкова». Пригадайте, як змальовано море у цьому творі й порівняйте події у вірші «Іван Підкова» та думі «Буря на Чорному морі».

2. Поміркуйте, що спільного й відмінного у думках та історичних піснях, накресліть у зошиті й заповніть порівняльну таблицю:

Думи	Спільні риси	Історичні пісні
Особливі риси		Особливі риси

1. Уважно прочитайте зачин думи. Доведіть, що в ньому відчувається передчуття небезпеки. Якими художніми засобами виражено тривогу, зростання напруженості дії?

2. Пригадайте, що таке паралелізм, яка його роль у творі. Можете скористатися літературознавчим словником в кінці підручника. Знайдіть у тексті думи яскравий приклад цього художнього тропу.

3. Чим «славословіє» цієї думи відрізняється від кінцівки думи «Маруся Богуславка»?

Козацьку флотилію описували численні історики й митці, тож пропонуємо вам для ознайомлення художній опис «Козаки з дна моря» сучасного письменника Михайла Слабошпицького.

Козаки були вмілими воїнами не тільки на суші, а й на морі. Їхні славнозвісні чайки не боялися ні бурі, ні оснащених важкими гарматами турецьких галер... Слово «чайка» походить від тюркських «чаїк-каїк», що значить «човен». Вони були, як правило, понад 12 метрів завдовжки і 3—5 завширшки. На кожну чайку сідало кілька десятків невтомних веслярів, і, розсікаючи воду, чайка летіла мов на крилах. У чайці вміщалося до шістдесяти осіб з усім військовим спорядженням, до якого входило навіть кілька легких гармат, що називалися фальконетами. При попутньому вітрі на чайці напиналося вітрило.

Якщо козаки бачили на морі турецьку галеру, їхні чайки миттю шикувалися у формі півмісяця, щоб вона не змогла втекти. Наближаючись до ворожого судна, запорожці вели невпинний прицільний вогонь із рушниць, змитаючи ним все з палуби. Та потім із шаблями в руках видиралися на галеру, і починався рукопашний бій. Тут уже протистояти козакам не міг ніхто.

Бували випадки, що козаки перевертали чайки догори дном і в такий спосіб наближались до ворога, який нічого не міг зрозуміти... Збереглися свідчення самовидців про загадкове козацьке судно, яке було, мабуть, одним із перших варіантів підводного човна. Воно мало два днища, між якими клався баласт для занурення у воду. А у висунуту над поверхню моря трубу — прообраз майбутнього перископа — стерновий вів спостереження, пильнував, чи не з'явиться турецька галера. Рухався човен за допомогою весел, умонтованих у його борті так уміло, що в нього не протікала вода. При наближенні до ворога баласт викидався, човен несподівано зринав на поверхню, і знову козаки з'являлися ніби з самісінького дна моря.

Запорозький флот інколи мав до сотні морських чайок і був грізною зброєю в боротьбі з ворогом. Майже кожен із відомих гетьманів приділяв велику увагу будівництву чайок.

1. Розгляньте картину відомого сучасного художника *Олексія Полякова «Шторм»* (с. 51). Як саме блідо-сірі кольори картини передають холод, негоду?
2. Що зображено на задньому плані картини, а що — в центрі художнього полотна? Чи вдалою є саме така композиція?
3. На яких деталях автор полотна концентрує увагу глядачів? Які враження справляють люди в смертельній небезпеці? Чи багато мають потопуючі шансів вижити, врятуватися?
4. Чи асоціюються для вас люди, які намагаються врятуватися під час шторму, з козаками з думи «Буря на Чорному морі»? Чому?
5. Уважно розгляньте картину сучасного українського художника *Сергія Ісаєва «Цунамі»* (с. 53). Що ви можете сказати про відтворення руйнівної сили морської стихії на цьому полотні?
6. Які кольори використовує художник для якнайкращого висвітлення неймовірної сили стихії моря?

7. Яка деталь на картині «Цунамі» вас найбільше зацікавила й чим?
8. Чому художник підкреслив, що велична церква не тоне, а пливе серед розбурханих хвиль? Який натяк міститься в цій деталі?

Євген Орликов. Шторм

9. Розгляньте картину пашого сучасника Євгена Орликова «Шторм». Чим відрізняється ця робота від полотен Сергія Ісаєва «Цунамі» та Олексія Полякова «Шторм»?

10. Чи можуть картини Ісаєва, Орликова та Полякова (або якась одна з них) відіграти роль ілюстрації до думи «Буря на Чорному морі»? Чому ви так вважаєте?

11. Яка картина вам особисто найбільше сподобалася і чому?

12. Чи бачили ви шторм на морі? Зробіть словесний опис розбурханого моря, ілюструючи свою розповідь відомими вам картинами.

 1. У часи Київської Русі Чорне море називалося Руським. Пригадайте з історії, походи яких руських князів пролягали через Чорне море. Що ви знаєте про результативність цих морських походів?

2. Історія свідчить, що в козацькі часи ватаги сміливців з України перепливали на човнах Чорне море й діставалися берегів Туреччини, щоб визволити з неволі земляків-бранців. Прочитайте уривок з книги Петра Шкурата «Запорозькі підводні човни» й дайте оцінку описаній події.

...На Запорозькій Січі закипіла робота. Одні витягали чайки з води на берег, сушили їх і затикали клочч'ям щілини між дошками, щоб не протікала вода. Інші варили смолу у великих казанах. Роздягнені по пояс запорожці великими квачами смолули чайки. Трохи далі, в затоці серед густого очерету, працював гурт досвідчених майстрів під проводом кошового.

Тут творилося щось незвичайне: майстри перебудовували чайки. Під дно насилали піску. Під тягарем піску човен ховався під водою. Коли ж стулки відкривали, пісок висипався у воду, човен ставав легший і впливав на поверхню.

Замість довгої та небезпечної плавної повз Кавказьке узбережжя кошовий вирішив переплисти Чорне море впоперек і дістатися до Синопу¹... По довгій плазві козацька флотилія під заслоною темної ночі наблизилась до узбережжя Малої Азії. Рівночасно наказано поволі й обережно підсуватися до берега. Сонний турецький вартовий із зусиллям вдивлявся в туман, але не міг нічого побачити. Було спокійно, тільки якісь колодки плавали сторчма, то поринаючи, то виринаючи з води. «Дивно!.. Що це може бути? — думав вартовий. — Але за фальшиву тривогу мене не тільки засміють, а й покарають». Раптом вартовий здригнувся. З води виринали якісь дивні довгасті скрині. В одну мить розкрилися їх стулки, і переляканий вартовий побачив запорожців.

Запорожці-підводники кинулися до брами, роззброїли варту і вдерлися до фортеці... Заскочені зненацька, турки не чинили спротив і здавалися в полон. Трохи довше тривала боротьба на галерах. Турецькі залоги запекло відбивалися від запорожців. Козаки, підпливши з моря на чайках, мов ті мурашки, обліпили кораблі й голірuch, без драбин, видряпувалися нагору. По кількох годинах завзятої боротьби козаки перебили залоги й визволили бранців. Запорозька флотилія залишила місто і впливла у відкрите море — на північ — в Україну.

3. Як ви розцінюєте таку козацьку вилазку? Чи була небезпечною подорож морем на подібних «підводних» човнах? Чому, на вашу думку, козаки вдавалися саме до такого способу?

4. Що з історії ви знаєте про флот Османської Порти? Чи могли турецькій армادі протистояти невеликі козацькі флотилії у відкритому бою? А чи була можливою окрема перемога завдяки хитрощам і винахідливості січовиків?

5. На основі вивченого з географії доведіть, що сучасна Україна — морська держава.

 Уявіть, що ви опинилися на човні запорожців й разом із ними пливете Чорним морем. Активізуючи свою творчу уяву, розкажіть про один день такої подорожі. *Напишіть* невеликий *теїр* на цю або іншу тему про пригоди козаків у Січі, у степу, в дорозі, під час виконання бойового завдання тощо. Використайте свої знання про запорожців, здобуті на уроках літератури й історії України, пригадайте, якими зображені ці народні герої на картинах, розгляньте козацьку зброю та священні реліквії на с. 58, застосуйте їх описи у своєму творі.

¹ С и н ó п — портове турецьке місто на Чорному морі.

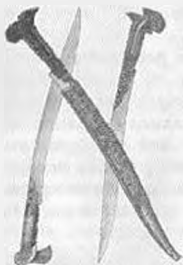
Булава з перначами

Шаблі криві та довгі

Кинджали і якірці

Ятагани

Пістолі

Рушниці

Володимир Іллющенко. Атрибути предківської слави

1. Розгляньте малюнок сучасного дослідника історії України **Володимира Іллющенка** «Атрибути предківської слави», на якому він відтворив козацькі клейноди¹ — булаву, перначі, тогочасну зброю: шаблі, кинджали і якірці, пістолі і рушниці, а також турецькі ятагани — характерну для запорожців зброю. Якірці козаки називали ще «часником», яким влучали в супротивника з відстані, завдаючи тяжких поранень.

2. Чи було таке озброєння ефективним у боях в часи козащини? Герої яких народних пісень та дум могли, на ваш погляд, користуватися зображеними предметами?

¹ Клейноди — священні речі. У козацькі часи до них відносили хоругви, бунчуки, знаки влади (гетьманська булава, полковницький пернач), а також литаври — запорозькі барабани, за допомогою яких скликали січовиків на раду.

УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ У РОЗДІЛІ

Тестові завдання

1. Історичні пісні — це:
 - а) пісні про минулі події, які згадуються в книгах істориків;
 - б) ліро-епічні твори про історичні події чи про відомих історичних осіб;
 - в) пісні, авторами яких є історичні герої: князі, гетьмани, полководці;
 - г) пісні про війнні перемоги нашого народу.
2. У пісні «Зажурилась Україна» розповідається про:
 - а) облогу Батисем міста Києва в 1240 році;
 - б) напад фашистів 22 червня 1941 року;
 - в) набіги турецької орди в козацькі часи;
 - г) битву козаків під проводом Богдана Хмельницького з поляками під Жовтими Водами.
3. Головний герой пісні «Та, ой, як крикнув же та козак Сірко» — це:
 - а) кошовий отаман Запорозької Січі;
 - б) гетьман України;
 - в) керівник морського козацького походу;
 - г) керівник гайдамацького повстання.
4. Герой пісні «Ой Морозе, Морозенку» — це:
 - а) казковий персонаж;
 - б) збірний герой українських пісень;
 - в) вигадана особа;
 - г) соратник Богдана Хмельницького, козацький полковник.
5. Пісня «Чи не той то хміль» — це твір:
 - а) про збирання хмелю;
 - б) веснянка, в якій обігрується вирощування хмелю;
 - в) присвячений Богдану Хмельницькому;
 - г) зразок антиалкогольної агітації.
6. У пісні «Чи не той то хміль» згадується битва Богдана Хмельницького з поляками:
 - а) під Жовтими Водами;
 - б) під Збаражем;
 - в) під Корсунем;
 - г) під Берестечком.
7. У пісні «Максим козак Залізняк» розповідається про:
 - а) морський похід козаків на Стамбул;
 - б) облогу Богданом Хмельницьким міста Львова;
 - в) гайдамацьке повстання Коліївщину;
 - г) діяльність опришків під керівництвом народного месника Олекси Довбуша в Західній Україні.
8. Від першої особи ведеться розповідь в історичній пісні:
 - а) «Чи не той то хміль»;
 - б) «За Сибіром Сонце сходить»;
 - в) «Ой Морозе, Морозенку»;
 - г) «Максим козак Залізняк».

9. Народними піснетворцями козацької доби прийнято вважати:
- а) Марусю Чурай і Семена Климовського;
 - б) Богдана Хмельницького і Станіслава Мрозовицького;
 - в) Максима Залізняка та Івана Гонту;
 - г) Устима Кармалюка та Олексу Довбуша.
10. Марусю Чурай вважають авторкою пісень:
- а) «Їхав козак за Дунай», «Їхав козак, їхав містом»;
 - б) «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Ніч яка місячна, зоряна, ясна»;
 - в) «Засвіт встали козаченьки», «Ой не ходи, Грицю»;
 - г) «Ой чий то кінь стоїть», «Їхали козаки із Дону додому».
11. Народна дума — це:
- а) музичний твір, який виконує капела бандуристів;
 - б) великий пісенно-розповідний фольклорний твір переважно героїчного змісту, що виконується речитативом у супроводі струнного музичного інструмента;
 - в) вірш Тараса Шевченка, який починається рядком «Думи мої, думи мої»;
 - г) роздум над життям.
12. Кобзар — це:
- а) той, хто вміє грати на струнних інструментах й закінчив музичне училище;
 - б) народний співець, виконавець дум та історичних пісень під бандуру чи кобзу;
 - в) артист, що грає на кобзі в ансамблі народних інструментів;
 - г) той, хто виготовляє кобзи.
13. Героїня народної думи «Маруся Богуславка» прославилася тим, що:
- а) стала дружиною паші;
 - б) була красунею;
 - в) після одруження з турецьким вельможею не захотіла повертатися в Україну, бо на чужині їй було краще;
 - г) визволила з неволі 700 козаків-бранців.
14. «Славослав'є» в народній думі — це:
- а) поетичний зачин, вступ до думи;
 - б) кінцівка думи з ушляхенням подвигів героїв твору;
 - в) детальний опис героїчного вчинку персонажа думи;
 - г) особливий спосіб виконання думи.
15. Речитатив — це:
- а) сольний спів кобзаря, що поєднується з декламацією окремих рядків думи;
 - б) виконання думи капелою бандуристів;
 - в) музичний акомпанемент;
 - г) запис мелодії думи на фонографі, грамплатівці чи магнітній стрічці.

З давньої української літератури

Давня українська література охоплює всі письмові джерела від епохи Київської Русі до 1798 року, коли вперше з'явився друком твір українською мовою — поема «Енеїда» Івана Котляревського. До давньої української літератури належить середньовічна (XI—XV ст.) та література Ренесансу і Бароко (XVI—XVIII ст.).

Провідне місце у давній літературі посідають літописи: у княжі часи — «Повість минулих літ», з якою ви фрагментарно знайомилися у 5 класі, в козацьку добу — козацькі літописи. Деякі імена авторів давніх творів не збереглися, інші — відомі, як наприклад автори козацьких літописів *Самійло Величко*, *Григорій Грабянка*. У княжі часи було написано також справжній поетичний шедевр «Слово про похід Ігорів» (так звучить назва перекладу «Слова о полку Ігоревім» сучасною українською мовою, здійсненого Леонідом Махновцем).

Наприкінці XVII століття працював прозаїк-полеміст *Іван Вишенський*, у XVIII столітті творили *Феофан Прокопович*, відомий історичною драмою «Володимир», та *Григорій Сковорода*, байкар і тонкий лірик. До того ж, і Феофан Прокопович, і Григорій Сковорода були видатними вченими-філософами світового значення.

 1. Яку літературу називають давньою українською літературою? На які два періоди вона поділяється?

2. Кого з письменників давньої літератури ви можете назвати?

 Яку цікаву інформацію можуть дати сучасному читачеві твори давньої української літератури?

 Пригадайте, що таке літопис. З яких двох слів складається цей літературознавчий термін?

«СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ» — ДАВНЬОРУСЬКА ПАМ'ЯТКА

Серед пам'яток епохи Київської Русі «Слово про похід Ігорів» посідає особливе місце, адже це не просто яскравий взірець дружинницької поезії, а справжній літературний шедевр.

Історія виявлення літературної пам'ятки. Разом з іншими стародавніми рукописами список «Слова про похід Ігорів», зроблений у Пскові або в Новгороді у XVI столітті з оригіналу, який не зберігся, наприкінці XVIII століття потрапив до рук колекціонерів старовинних книг, графові *Олексієві Мусіну-Пушкіну*. Придбавши рукопис у архимандрита Спасо-Ярославського монастиря Іоїлії Биковського, граф відразу зацікавився старовинним текстом, який постав перед ним на пергаменті у вигляді судільних рядків, переписав його, розбивши на слова і розставивши розділові знаки, і переклав російською мовою.

Коли про «Слово про похід Ігорів» як про унікальну історичну й літературну знахідку стало відомо Катерині II, імператриця зажадала мати копію старовинного тексту. Ця копія була негайно зроблена Мусієм-Пушкіним, причому з коментарями й поясненням певних місць стародруку та перекладом твору. До цієї роботи було залучено й історика Миколу Бантиша-Каменського. У 1800 році «Слово про похід Ігорів» вийшло великим як на ті часи тиражем — 1200 примірників, із яких до нашого часу збереглося лише 70. Звістка про виявлення стародруку набула поширення не тільки в Росії, а й у Європі.

Проте в 1812 році почалася війна з Францією. Коли Бонапарт зі своїми військами підійшов до Москви, російське командування вирішило здати місто. Московська знать терміново виїжджала зі столиці, вивозячи найцінніші речі. Щоб віднайдений рукопис «Слова про похід Ігорів» не загубився під час евакуації, Мусін-Пушкін заховав його у підвалі на підмосковній дачі. Безперечно, граф не міг передбачити, що безцінний рукопис згорить під час велетенської пожежі в Москві та околицях.

На жаль, досі не знайдено жодного старовинного списку «Слова про похід Ігорів», як маємо, наприклад, списки «Повісті минулих літ». Науковці користуються найдавнішою і найближчою до оригіналу твору копією, зробленою Мусієм-Пушкіним для Катерини II.

Проблема достовірності літопису. Через втрату безцінної знахідки деякі науковці в XIX столітті припускали, що «Слова про похід Ігорів» взагалі не існувало, а Мусін-Пушкін заради власної слави вдавня до фальсифікації тексту. Проте про нікому не відомий в Росії у XVIII столітті похід князя Ігоря Святославовича на половців значно пізніше було знайдено згадку в Лаврентіївському літописі, а текст твору став найкращим підтвердженням існування оригіналу.

На користь автентичності¹ «Слова про похід Ігорів» свідчить те, що в Росії часів Катерини II не було ні геніального знавця

¹ Автентичність — достовірність, справжність.

мови Київської Русі, ні геніального поета, який зміг би настільки високохудожньо описати похід бойової дружини та ще й точно вгадати дату повного сонячного затемнення на території, яка межувала з половецьким Полем. До того ж, у кінці XVIII — на початку XIX століть поети найчастіше оспівували не місяць і сонце, а зоряне небо, чого зовсім не спостерігаємо в «Слові...». Нема в тексті давньої літературної пам'ятки й жодних домислів, які справді в давній літературі не використовувалися аж до XVII століття. Та й саме визначення жанру твору як «слова» свідчить про те, що автор характеризував його як пісню або ораторський виступ, що було характерно для княжих часів. Проте фальшивки створюють для уславлення якихось осіб, а в «Слові про похід Ігорів» йдеться про ганебну поразку, необдуманий вчинок руського князя, який лютим ворогам «відчинив ворота» на рідну землю.

Те, що «Слово...» справді існувало й написано було учасником чи свідком походу, ні в кого нині вже не викликає сумніву.

 Український дослідник тексту цієї пам'ятки *Петро Охріменко* наголошує: «Так можна було писати лише невдовзі після походу (на це вказує і початкове в наведеному реченні «уже»), літом чи восени 1185 року, бо в наступному році, не кажучи вже про подальші роки, від «сили» (воїнів, які полягли в бою) залишилися б тільки кості. Отже, якби «Слово...» було написане десь через рік — два (не кажучи вже про більшу віддаленість від змальованої головної події), то про полеглих воїнів в ньому говорилося б інакше».

Російський академік *Дмитро Лихачов* разом зі студентами провів експедицію слідами Ігорового походу й на місці битви знайшов чимало речових доказів, що саме тут Ігорева бойова дружина зазнала нищівної поразки. Сучасні науковці точно встановили час початку походу, обох битв, повернення Ігоря на Руську землю. Щодо жанру «Слова...», то більшість літературознавців розглядає твір як *ліро-епічну поему*.

Історична основа. Зміцнення половців як агресивних кочових племен і зростаюча загроза від їх нападів для Київської Русі у XII столітті стали найболючішими проблемами для багатьох руських князівств, зокрема тих, які межували з половецьким Полем. Через міжусобиці Руська держава втрачала ту могутність, яку мала за часів княгині Ольги, Святослава Хороброго, Володимира Великого чи Ярослава Мудрого. Руські князі не просто йшли брат на брата, а часто ще й наймали половців, щоб розправитися зі своїми кривними супротивниками. Кочові сусіди дуже швидко переконалися, що Русь багата, але ослаблена, тому й самі почали робити блискавичні набіги на пограниччя й повертатися в Дике Поле з трофеями.

Щоб покласти край таким набігам, ранньою весною 1185 року великий київський князь *Святослав* організував похід на половців. У цьому успішному поході взяли участь дев'ять руських князів. Новгород-сіверський князь Ігор теж відгукнувся на заклик великого князя провчити кочівників на їхній же території, але через страшну ожеледицю змушений був з бойовою дружиною повернутися з півдороги.

Блискуча перемога Святослава, великі трофеї, які дісталися всім учасникам походу, безперечно, викликали заздрість у тих удільних князів, які в поході участі не взяли. Вважаючи, що половці ще не отямилися від поразки, новгород-сіверський князь Ігор із дорослим сином Володимиром, курський князь *Всеволод* та рильський князь *Святослав* вирішили й собі пошукати воєнного щастя й малими силами рушили в половецьке Поле. 1 травня, на дев'ятий день походу, на березі ріки Дінця бойову дружину застало затемнення сонця: серед дня стало темно, як уночі. Військо в такому страшному природному явищі побачило недобрый знак.

Проте Ігор не повернув війська назад, а наказав продовжувати похід. Вранці, в п'ятницю, 10 травня, біля річки Сюурлій (сучасні історики вважають, що це біля міста Слов'янська, де зливаються ріки Гола Долина і Сухий Торець) русичі завдали половцям неочікуваного удару. Битва була переможною і блискавичною. Розбиті половці втекли, покинувши багаті обози.

Легка перемога і втома приспали пильність та обачність князів-полководців, і русичі заночували в степу. До ранку половці стягли всі свої сили й оточили русичів. Запекла битва тривала цілий день. Ігоря було поранено в ліву руку, але він не полишав сідла. Руська кіннота могла врятуватися, з боєм прориваючись через стіну ворогів, але Ігор не дозволив цього зробити, оскільки порятунок знаті був би зрадою рядових, переважно піших дружинників. У неділю вранці загін ковуїв (осілих на Русі кочових племен) зрадив русичів і почав рятуватися з половецького оточення втечею. Ігор, знявши шолом, щоб здалеку його могли впізнати ковуї, на коні кинувся їх завертати, але на відстані лету стріли від своєї бойової дружини був узятий половцями у полон.

Ополудні в неділю кочівники здобули повну перемогу. Якщо раніше вони тіснили русичів від води, то тепер останніх п'ять тисяч піших дружинників загнали в озеро й потопили. Знищили й майже всіх ковуїв, пославши за втікачами погоню.

Половці поділили між собою знатних полонених. Ігор дістався сватові Кончакові. Ще рік тому Кончак гостював у Ігоря в Новгород-Сіверському й домовлявся про одруження Ігоревого сина й своєї дочки, а в 1180 році хани Кобяк та

Кончак допомагали Ігорю воєнними силами в битві зі смоленськими князями. Тепер, як підслухав Ігор, Кончак вирішив помститися саме на князівстві Ігоря за його похід в Дике Поле. Також із розмови між половецькими ханами князь зрозумів, що всіх знатних полонених вони збираються в найближчі дні знищити. Таке рішення мало своє підґрунтя: рік тому в полоні у київського князя Святослава загинув батько Кончака — великий хан Кобяк, за якого син хотів помститися кров'ю руських вельмож. Щоб зібрати нову бойову дружину й підготуватися до захисту свого князівства, Ігор вирішив тікати в рідний край.

Поразка руських князів на ріці Каялі справді відкрила ворогам «ворота на землю Руську», і половці успішно скористалися своєю воєнною перевагою, здійснивши ряд набігів на сусідські території.

Проблема авторства «Слова...» Прийнято вважати, що автор «Слова про похід Ігорів» невідомий, тому в різні часи висувалися різні гіпотези авторства. Одні науковці доводять, що написав цей твір великий князь київський *Святослав* (гіпотеза В. Медведєва), бо «золоте слово» цього персонажа твору сутологічне з авторською позицією і закликом руських князів до об'єднання.

Деякі вчені автором «Слова...» вважають *Біловода Просовича*, ім'я якого згадується в Київському літописі саме там, де йдеться про похід Ігоря (версія І. Буртика), інші — легендарного Ходина, ім'я якого присутнє в тексті «Слова...» (припущення І. Забуліна). Російський дослідник «Слова...» Борис Рибakov обстоює авторство боярина *Петра Бориславовича*; українські письменники і науковці Іван Вагилевич, Василь Яременко обґрунтовують судження, що автор — старець Ян, він же — чернець *Вишатич*.

Проте найбільш ймовірною є версія сучасних українських дослідників «Слова...» Леоніда Махновця та Степана Пушика, які вважають автором твору галицького князя *Володимира Ярославовича* — брата княгині Ярославни. Та хто б не був автором найвищої пам'ятки Київської Русі, в його особі маємо великого патріота, доброго знавця історії, тонкого лірика, знавця флори і фауни, бувалого дружинника.

Переспіви і переклади «Слова про похід Ігорів». Як літературний шедевр, «Слово про похід Ігорів» уже котре століття заворює красою розповіді і силою почуттів. Не дивно, що більшість українських поетів пробували здійснити переклад чи переспів якоїсь частини цього твору чи й усього тексту. Ще в першій третині ХІХ століття «Слово...» переклав *Іван Вагилевич*, а його частину — «Плач Ярославни» — *Маркіян Шашкевич*. Згодом поему переклали *Панас Мирний*, *Іван Франко*, *Степан Руданський*, *Юрій Федькович*, *Микола Чернявський*,

Петро Федеші. Завойовники Батьківщини

Василь Щурат, Наталя Забіла, Василь Шевчук, Леонід Махновець. Переспіви цього твору маємо у творчому доробку **Тараса Шевченка, Павла Тичини.** Для текстуального вивчення пропонуємо вам «Слово про Ігорів похід» у перекладі поета-академіка **Максима Рильського.**

Тематика «Слова...» добре розроблена в музичному та образотворчому мистецтві. Російський композитор **Олександр Бородин** створив оперу «Князь Ігор». Український композитор **Микола Лисенко** написав музику до «Плачу Ярославни».

«Слово про похід Ігорів» належить до найвизначніших писемних пам'яток світу. Його цінність підкреслена рішенням ЮНЕСКО¹ визнати 1985 рік, коли минуло вісім століть від часу походу новгород-сіверського князя на половців, роком «Слова о полку Ігоревім» у цілому світі.

¹ ЮНЕСКО — установа з питань науки, освіти й культури при Організації Об'єднаних Націй, створена в 1945 році. Україна має свого представника в ЮНЕСКО з 1962 року. З ініціативи України ЮНЕСКО прийняла рішення про святкування в 1964 році 150-річчя Тараса Шевченка, а також про відзначення багатьох інших, важливих для нашого народу, подій.

1. Що ви дізналися про історію виявлення рукопису «Слова про похід Ігорів»?

2. Як поставився граф до цінної знахідки? Чому не зберіг її?

3. Чому після втрати рукопису «Слова...» недоброзичливці заговорили про підробку?

4. Коли, найімовірніше, було створено «Слово...»?

5. Які версії авторства «Слова про похід Ігорів» існують у наш час?

6. Хто з українських поетів перекладав або переспівував окремі частини «Слова ...»? Хто переклав твір повністю?

7. Твори яких українських і російських композиторів написані на основі поеми про похід Ігорів?

1. Що саме придбав у свою колекцію Олексій Мусін-Пушкін: оригінал «Слова про похід Ігорів», написаний в княжі часи, чи список цього твору?

2. Як розв'язалася проблема достовірності втраченого рукопису?

3. Як ви розцінюєте рішення ЮНЕСКО про визнання Роком «Слова...» у світі ювілейний рік походу Ігоря на половців? Назвіть цю дату.

1. Уважно розгляньте картину сучасного українського художника *Петра Фелдеші* «Завойовники батьківщини» (с. 66).

Доведіть, що на картині зображено кочівників-ординців.

2. Який колір доміює на полотні? Чому саме ця барва тут доречна?

3. Яким змальовано обличчя кочівника? Куди він щосили жетись?

4. Чому весь передній план картини займають кінські голови із закушеними в зубах уздечками?

5. З якої причини художник тлом обрав нічне небо, ледь підсвічене місяцем?

6. Чому можна припустити, що на картині змальовані половці й що ця картина може служити ілюстрацією до «Слова про похід Ігорів»?

1. Що вам відомо про історичні події, художньо відтворені у «Слові...»?

2. Чи всебічно відтворює образ і діяльність князя Ігоря історія? Про які негативні вчинки цього правителя згадує?

3. Яке враження справила на вас інформація про стосунки руських князів із половецькими ханами?

З літературознавчого словничка, вміщеного в кінці підручника, випишіть у зошит, що таке художній переклад і що таке переспів твору. Визначте різницю між перекладом і переспівом, зробіть письмовий висновок.

СЛОВО ПРО ІГОРІВ ПОХІД

(Скорочено)

Чи не гоже було б нам, браття,
Розпочати давніми словами
Скорбну повість про Ігорів похід,
Ігоря Святославовича¹?
А зачати нам отую пісню
По сьогоднішніх бувальщинах,
Не по намислу Бояновім².
Боян-бо наш віщий,
Як хотів кому пісню творити,
Розтікався мислю по дереву,
Сірим вовком по землі,
Сизим орлом попід хмарами.
Спогадає перших днів усобиці —
Випускає він десять соколів
А на зграю лебединую:
Котру сокіл доганяє,
Та перша і пісню зачинає —
Чи старому князю Ярославові³,
Чи Мстиславові⁴ хороброму,
Що зарізав Редедю
Перед полками касозькими,
А чи красному Роману Святославовичу⁵.
Боян же, браття, не десять соколів
Напускав на зграю лебединую, —
Накладав він на живі струни
Віщі персти⁶ свої,
І самі вони славу князям рокотали⁷.

¹ Ігор Святославович (1151—1202) — син чернігівського князя Святослава Ольговича. З 1179 року Ігор княжив у Новгород-Сіверському, а з 1198 — у Чернігові.

² Боян — легендарний співець і гусяр, який жив і творив у другій половині XI — першій половині XII століть.

³ Ярослав Мудрий (978—1054) — син Володимира Великого — охреститель Русі.

⁴ Мстислав (рік нар. невід. — 1036) — брат Ярослава Мудрого, княжив у Чернігові й Тмуторокані. Коли в 1022 році пішов походом на касогів, предків нинішніх черкесів, то в поєдинку перед готовими до бою військами переміг князя касозького Редедю, велетня на зріст.

⁵ Роман Святославович — внук Ярослава Мудрого, княжив у Тмуторокані, був убитий половцями в 1079 році.

⁶ Персті (архаїчне) — пальці.

⁷ Рокотали (архаїчне) — грали.

Василь Лопата. Віщий Боян

Зачнемо ж ми, браття,
Від старого Володимира¹
До Ігоря сьогоденного.
Ігор сей, славен князь,
Міццю розум оперезав,
Мужвістю сердечною нагострив,
Ратного² духу виповнився

¹ Володимир Святославович — великий князь київський Володимир (рік нар. невід. — 1015), онук княгині Ольги, хреститель Руської землі.

² Ратний — бойовий.

Та й повів полки свої хоробрі
На землю Половецьку¹
За землю Руську...
А чи так би заспівати тут,
Віщий Бояне, ввуче Велесів²:
«Іржуть коні за Сулою³,
Слава дзвенить у Києві,
Сурми сурмлять в Новгороді,
Стяги мають у Путивлі-граді⁴,
Дожидає Ігор брата Всеволода⁵.
Каже йому буй-тур⁶ Всеволод:
«Один брат, один світ світлий, Ігорю,
Обидва ми Святославовичі.
Сідлай, брате, свої коні бистрі,
Мої-бо вже готові стоять,
Під Курськом осідлані.
А мої куряни — вправні воїни,
Під сурмами сповиті,
Під шоломом викохані,
З кінця списа годовані.

Всі путі їм відомі,
Яруги їм знайомі,
Луки в них напружені,
Сагайдаки⁷ відкриті,
Шаблі нагострені;
Самі скачуть, як вовки сірі в полі,
Шукаючи собі честі,
А князеві слави».

¹ Половецька земля (Поле, Степ) — територія, якою кочували половці. У XI—XII століттях вони розгромили печенігів і зайняли весь степовий південь сучасної України, а також тримали під своїм контролем весь Крим і басейн ріки Дон аж по Сулу та Рось. Половецьке Поле ділилося на 40 територіальних одиниць, кожна з яких налічувала не менше 10 000 кінних воїнів.

² В е л е с (Волос) — язичницький бог достатку, покровитель худоби, пастухів і водночас бог поезії, покровитель співців.

³ С у л а́ — ліва притока Дінця. Саме за цією рікою й починалося Половецьке Поле.

⁴ П у т і в л ь — добре укріплене місто на ріці Сейм. На час подій, які відбуваються у «Слові...», тут княжив син Ігоря — Володимир.

⁵ В с е в о л о д С в я т о с л а в о в и ч (рік нар. невід. — 1196), княжив у Курську й Трубчевську, в боях відзначався силою, сміливістю.

⁶ Б у й - т у р, я р - т у р — буйний, хоробрий, розлючений, сильний фізично, як тур (могутній дикий бик).

⁷ С а г а й д а́ к — шкіряна сумка чи дерев'яний футляр для стріл.

Глянув Ігор на ясне сонце
 Та й побачив — військо тьма покрила,
 І сказав до дружини-вояцтва:
 «Браття мої, друзі вірні!
 Лучче нам порубаними бути,
 Ніж полону зазнати!
 А сядьмо, браття,
 На бистрі свої коні,
 На синій Дон погляньмо».
 Зажадалось князеві
 На провіщання не зважати,
 Пошукати долі на Дону великім.
 «Хочу, — каже, — з вами, русичі,
 Чи списа зломити
 При полі Половецькому
 Та й наложити головою,
 Чи шоломом пити воду з Дону».
 Ой же ступив та Ігор-князь
 У золоте стремено
 Та й поїхав по чистому полю.
 Сонце йому тьмою шлях закрило,
 Буря розбудила птаство,
 Звіра в табуни ізбила свистом.
 Див¹ кричить на верху дерева...

А половці дорогами небитими
 Помчалися к Дону великому.
 Риплять вози опівночі,
 Мов ті лебеді ячать сполохані.
 Ігор на Дон війська веде,
 А вже лихо його тяжкеє
 Підстерігають птахи на дубах,
 Вовки грозу в ярах навивають,
 Орли-білозерці клетотом
 Звірину скликають на кості,
 Лисиці брешуть на щити багрянні².
 О Руська земле,
 Уже ти за могилою³!

¹ Д и в — один з язичницьких «чорних» богів, який провіщав біду, нещастя, невдачу.

² Щ и т і б а г р я н і — дерев'яні щити русичі зазвичай фарбували в червоний колір.

³ З а м о г і л о ю — за курганом, за горизонтом, далеко позаду.

Василь Лопата. Військо Ігореве в поході на половців

Довго ніч темніє.
Зоря-світ запалала.
Сивий туман покриває поле,
Примовкає солов'їний щебет,
Галчиний гомін здіймається.
Загородили русичі
Поле щитами багряними,
Шукаючи собі честі,
А князеві слави.

У п'ятницю рано-пораненьку
Розтоптали вони полки погані,
Полки половецькі,
Стрілами у полі розсипались,
Умикали красних дівчат половецьких,
Тканинами, оксамитами та кожухами
Ще й уборами пишними половецькими
Мости на болотах вимощували¹.

¹ Поблизу ріки Каяли простягалися непрохідні болота, пройти через які військо могло, тільки вимостивши шлях. Оскільки воєнні трофеї русичів виявилися досить багатими, вони не шкодували кидати під ноги коням кожухи й килими.

Багряне древко, а корогва¹ біла,
Багрян бунчук, а держало срібне —
Відважному Святославовичу!

Дрімає в чистому полі
Олегове гніздо² хоробре,
Далеко залетіло-залинуло!
Не вродилось воно кривду терпіти
Ні від сокола, ні від кречета,
Ані від чорного того ворона,
Від поганого половчанина!
Біжить Гзак³, сірим вовком стелеться,
Кончак слід йому показує
К Дону великому.

1. Уважно перечитайте всі виноски й випишіть у зошит ті, які вважаєте особливо цінними для розуміння змісту цього твору.
2. Знайдіть у тексті й прочитайте вголос і прокоментуйте уривок, в якому автор дає характеристику князеві Ігорю.
3. Якими змальовані дружинники князя Всеволода? Чи виявляє автор твору симпатію до цих воїнів? У чому це виражається?
4. Як реагують дикі звірі на сонячне затемнення і на появу в малолюдних степах бойової дружини русичів? Зачитайте вголос відповідні уривки з поеми.
5. Чому автор підкреслює, що природа застерігає Ігоря від необдуманого вчинку й попереджає, що похід закінчиться поразкою?
6. Яким був результат першого бою з половцями?
7. Що сказано у творі про поведінку половецьких ханів Гзака і Кончака?

Яким постає легендарний співець Боян у уявленні автора «Слова про похід Ігорів»? Яким його зобразив народний художник Василь Лопата (с. 69)? Порівняйте обидва образи Бояна.

1. Якими автор «Слова про похід Ігорів» зобразив Ігоря, Всеволода, їхні бойові дружини?
2. Чому затемнення сонця не змусило Ігоря змінити час походу на половців або взагалі відмовитися від небезпечної вилазки в Дике Поле?
3. Як саме підіймає дух своїх воїнів, які злякалися сонячного затемнення, Ігор? Зачитайте вголос відповідні цитати. Про що свідчать слова князя?

¹ К о р о г в а (архаїзм) — стяг, прапор.

² О л е г о в е г н і з д о — всі князі, учасники походу — Ігор, його брат Всеволод, син Володимир, небіж Святослав Ольгович, — були з однієї родини, кривні нащадки Олега Святославовича.

³ Г з а к, К о н ч а к — половецькі хани, які часто очолювали набіги на Русь й мали досвід боротьби своїх полків з княжими дружинами. Кончак був сином добре відомого злодіяннями на Русі хана Кобяка і серед інших половецьких ханів вважався наймогутнішим.

4. На основі поведінки диких звірів і птахів доведіть, що автор «Слова про похід Ігорів» добре знає їхні повадки і є надзвичайно спостережливою людиною.

5. Чому автор акцентує увагу саме на княжих клейнодах, описуючи результат першої, успішної битви з половцями?

6. Як ви думаєте, з якою метою Гзак і Кончак так поспішають вглиб Поля? Чому цей епізод насторожує?

Уявіть, що ви стали свідком початку походу Ігоря. Детально опишіть його та руське військо. Для яскравішої розповіді скористайтеся Ілюстрацією Василя Лопати (с. 72).

Яких відомих вам з історії руських князів перелічено на початку твору? Що ви знали про них до цього часу?

1. Що таке риторичне запитання? Наведіть приклади цього засобу виразності з тексту поеми. Навіщо в художніх текстах вживаються риторичні запитання?

2. Що ви можете сказати про авторську позицію в цьому творі — активна вона чи пасивна, відкрита чи прихована? Чому автор не поділяє думки Ігоря про те, що можна знехтувати недобрим віщуванням природи?

3. Які художні засоби використовує автор для того, щоб всебічно розкрити постать Ігоря як князя й полководця? Свою відповідь проілюструйте прикладами з тексту.

Леся Левада. Затемнення сонця

1. Уважно розгляньте картину сучасної художниці *Лесі Левади* «Затемнення сонця» (с. 74). Чи є ця картина вдалою ілюстрацією до «Слова про похід Ігорів»? Чому ви так вважаєте?

2. Яке враження на вас справляє затемнення сонця, передане в кольорах й стані заціпеніння змалюваної на полотні княжої дружини?

3. Чому картина виконана в різкому контрасті світла й темряви, а Ігор і сонце змалювані чорним кольором?

4. Що зображено на задньому плані картини? Яку інформацію несе глядачам тло цього художнього полотна?

5. Порівняйте, як зображено затемнення сонця на картинах *Лесі Левади* та *Василя Лопати* (с. 72), що в них спільне й відмінне. Якими змалювали руських воїнів обидва художники? Чим відрізняється настрої дружинників на цих роботах? Чому? Чи однакові епізоди зі «Слова про похід Ігорів» проілюстрували художники?

Ви уже маєте уявлення про козацькі клейноди. Порівняйте ті з них, що згадуються у «Слові...», з княжими клейнодами, відтвореними на малюнках *Володимира Іллющенка* (с. 58). Доведіть, що навіть у зовнішньому вигляді священних предметів збереглася наступність традицій предків.

Ой рано-вранці пораненьку
Кривава зоря світ-день ізвістує,
Чорні хмари находять з моря,
Чотири сонця¹ закрити хочуть.
Трепече в них синя блискавка —
Бути грому великому,
Литися дощеві стрілами
З Дону великого.
Тут же то списам поламатися,
Тут же то шаблям поцербитися
Об шоломи половецькі
На річці Каялі
Близько Дону великого!
О Руська земле,
Уже ти за могилою!

Се вітри, внуки Стрибогові,
Віють з моря стрілами
На хоробрі полки Ігореві.
Земля гуде,
Вода в ріках каламутиться,
Порохи поле вкривають,

¹ Чотири сонця — йдеться про руських князів, що брали участь у поході, — Ігоря, Всеволода, Володимира, Святослава. Князя на Русі часто порівнювали з сопцем.

Гомонять стяги¹,
 Половці наступають від Дону,
 Від Дону та й від моря
 І відо всіх сторін широких,
 Обступають полки руські.
 Діти бісові² поле чисте
 Криком перегородили,
 А хоробро сильні русичі
 Своїми щитами багряними.
 Славний яр-тур Всеволоде!
 Стоїш ти на полі ратному,
 Сиплеш на воїнів стрілами,
 Гримиш об шоломи половецькі
 Мечами гартованими.
 Де тільки тур виросте,
 Золотим своїм шоломом посвічуючи,
 Там і лежать зітнуті
 Нечестиві голови половецькі,
 Ще й шоломи аварські³,
 Шаблею посічені булатною⁴ —
 Твоєю, яр-тур Всеволоде!
 Чи то на рани зважати йому,
 Що забув і почесі, й життя своє,
 І веселий Чернігів-город,
 І отецький золотий престол,
 І всі звичаї та обичаї
 Красною своєї дружини Глібівни⁵!
 Були віки Троянові⁶,
 Минулися літа Ярославові⁷,

¹ Гомонять стяги — половецькі полки наближалися під яскравими бойовими знаменами, які було видно здалеку і які провіщали битву, «говорили» мовою символів про бойовничі наміри й невідворотність січі.

² Діти бісові — невірні, печестиві, ті, що поклоняються іншим богам.

³ Аварі — обрі, бойовниче кочове плем'я, яке жило у V—IX століттях на узбережжі Чорного моря й на Північному Кавказі.

⁴ Булатна — з особливого сорту сталі, міцна й гостра.

⁵ Глібівна — княгиня Ольга, дочка князя Гліба, внучка Юрія Довгорукого.

⁶ Віки Троянові — легендарні часи блискучих перемог і звияти русичів.

⁷ «Минулися літа Ярославові» — минув вік процвітання Київської Русі за князювання Ярослава Мудрого.

Василь Лопата. Бій русичів з половцями

Одгули війни Олегові,
Олега Святославовича.

Той-бо Олег мечем незгоду кував.
Стріли розсівав по землі...
Отоді за Олега Гориславовича¹
Сіялись-росли усобиці,
Гинули внуки Дажьбогові²,
В княжих чварах віку позбавлялися,
Отоді в землі Руській
Не так ратаї³ гукали-покликали,
Як ворони крякали-кричали,
За трупом перекір маючи,
Чорні галки одна одну кликали,
На поживу вилітаючи в поле.

Так було за битв колишніх,
А такого побою ще не чувано!
З ранку красного до вечора,

¹ О л ́ е г Г о р и с л ́ а в о в и ч — Олег Святославович, дід Ігоря й Всеволода; Гориславовичем названо цього князя за постійну участь у княжих міжусобицях.

² В н ́ у к и Д а ж д ь б о г о в і — русичі.

³ Р а́ т а ї — орачі, плугатарі.

З вечора до світу ясного
Летять стріли гартовані,
Гримлять шаблі об шоломи,
Тріщать списи булатні
У полі невідомому,
Серед землі Половецької.
Чорна земля під копитами,
Кістями засіяна,
Кров'ю полита, —
Тугою зійшли тії кості
На Руській землі!

Що то шумить, що то дзвенить
Перед зорею ранньою?
Ігор полки свої повертає,
Жаль йому брата любого Всеволода.
Бились день та бились і другий,
А на третій, в південну годину,
Похилились Ігореві стяги!
Тут брати розлучились
Над рікою Каялою бистрою.
Не стало вина кривавого,
Закінчили своє погуляння русичі,
Сватів своїх добре напоїли,
Самі полягли за землю Руську.
Никне трава жалощами,
Древо з туги к землі клониться.
Невесела, браття, настала година,
А що силу руську пустиня вкрила!..

Зайшов тоді стогін великий,
Розтялися тяжкі прокльони
По землі Руській.
Ой покликнули Карна і Жля¹,
Побігли по Руській землі,
Огонь роздмухуючи
В розі полум'яному.

¹ К а р н а і Ж л я — можливо, персоніфіковані образи розпачу, жалю, скорботи, плачу за полеглими, а можливо, половецькі воєначальники. На користь останнього судження свідчить історична згадка про те, що в Кончака був стрілець, який «живим вогнем» здалеку підпалював дерев'яні руські міста. Саме такого половчанина взяв у полон за рік до походу Ігоря київський князь Святослав, вщент розгромивши хана Кобяка в 1184 році.

Жони руські заплакали,
Словами промовляючи:
«Вже ж нам про милих своїх
Ні мислю не помислити,
Ні в думці не подумати,
Ні очима їх не побачити,
Вже ж нам сребром-золотом
Довіку не тішитись!»
Застогнав тоді Київ тугою,
Заголосив Чернігів напастями,
Журба розлилась по Руській землі,
Печаль гірка розтеклася...
Тож-бо два хоробрі Святославовичі,
Ігор та Всеволод,
Розбудили лихо недобре,
Що приспав був отець¹ їх,
Святослав грізний великий київський²...
...Пересів Ігор-князь із сідла золотого
В сідло невольницьке³,
Мури в містах засмутилися,
Померкли веселощі.

* * *

Смутен сон приснився Святославові
На горах київських.
«Укрили мене, — каже, — звечора
Чорним заиналом на ліжку тисовому,
Черпали мені синього вина
З отрутою мішаного,
Сипали мені на лоно
Сагайдаками порожніми поганськими
Перли великі
Та ще й мене голубили, —
А вже в моїм теремі злотоверхім
Покрівля розвалена,
З вечора до ранку самого
Сизокрилі ворони крякали
Коло Плісненська⁴ на оболоні,

¹ О т є ц ь — слово вжито в переносному значенні, так автор величає великого князя, на відміну від інших, удільних, які виступають в ролі підлеглих.

² Святослав Всеволодович доводився двоюрідним братом Ігорю та Всеволоду Святославовичам.

³ Втратив трон — ознаку влади, став полоненим.

⁴ Плісненськ — урочище Плоське в Києві, на сучасному Подолі.

Похоронні сани їхали¹
До синього моря». *починає*
І сказали бояри князеві:
«Туга, князю, ум полонила!
Се ж бо злетіли два соколи
Пошукати города Тмуторокані²,
А ще й з Дону шоломом напитись.
Повтинали поганці їм крила,
Закували їх самих у залізо.
Темно було того дня:
Померкли два сонця,
Два багряні стовпи³ погасли,
Ще й два молоді місяці⁴,
Олег і Святослав,
Тьмою огорнулись...»

зростає
Зронив тоді великий Святослав
Золоте слово, зо слізьми змішане:
«Дітки мої, Ігорю і Всеволоде!
Рано взяли ви землю Половецьку
Мечами разити,
А собі слави шукати.
Не з честю ви ворога подолали,
Не з честю пролили кров поганську.
Серця ваші хоробрі
З булата міцного викуті,
Буйною відвагою гартовані.
Що ж бо зробили ви
З сивиною моєю срібною?..

¹ Небіжчиків у княжі часи везли на цвинтар на санях навіть у теплу пору року.

² Т м у т о р о к а н ь — столиця Тмутороканського князівства, де в різні часи правили відомі руські князі, в тому числі й Олег Гориславович. Вважають, що руїни міста Тмуторокані знаходяться поблизу сучасної станції Таманської, що на Кубані в Росії. Коли автор «Слова...» заявляє, що князь зібрався «пошукати города Тмуторокані», то натякає, що Ігор бажає повернути законну спадщину предків.

³ Два сонця, два багряні стовпи — князі Ігор і Всеволод.

⁴ Два молоді місяці — княжичі — учасники походу: наймолодший син Ігоря — Олег (1174—1205) та Ігорів онук — Святослав Ольгович (1166 — рік см. невід.). Вони тонули, коли кочівники загнали в степове озеро недобитки руської дружини, але залишилися живими.

Великий князю Всеволоде¹!
Чи не прилинув би ти здалека
Отчий золотий престол покріпити?
Твої-бо воїни можуть
Волгу веслами розплескати,
А Дон шоломами вилити,
Коли б ти був, —
Продавалась би невільниця по ногаті,
А невільник — по різані².
Ти ж бо можеш на суходолі
Живими стріляти самострілами —
Завзятими синами Глібовими³!

Ти, буй-Рюриче⁴, і ти, Давиде⁵!
Чи не ваші воїни
Золотими шоломами
У крові ворожій плавали?
Чи не ваша хоробра дружина
Рикає, мов ті тури,
Ранені шаблями гартованими
В полі незнаному?
А вступіть же, панове-браття,
В золотє стремєно⁶

¹ В с е в о л о д — володимиро-суздальський князь Всеволод Юрійович, внук Володимира Мономаха, який княжив у Києві. Тому автор «Слова про Ігорів похід» й нагадує Всеволодові про обов'язок берегти землю славних предків, центр Київської Русі — Київ.

² Н о г а т а, р і з а н ь — дрібні гроші: ногата — приблизно 10 копійок, різань — 2 копійки. Для зіставлення досить порівняти: одна гривня мала 10 ногат або 50 різань.

³ С и н и й Г л і б о в і — рязанські князі, діти Гліба Ростиславовича.

⁴ Р ю р и к Р о с т и с л а в о в и ч — правнук Володимира Мономаха, внук Мстислава. Рюрик Ростиславович був дуже освіченою людиною, сприяв розвиткові літописання, будував храми. Як талановитий полководець, мав міцну, хоробру і надзвичайно боездатну дружину. Рюрик сім разів завойовував київський престол, здійснив кілька походів на половців, але в 1203 році він привів цих кочівників війною на Київ і спустошив стольне місто. Як винуватця великої біди, Рюрика за це примусово постригли в ченці, але він самовільно скинув рясу й знову взявся за воєнні походи. На старості літ Рюрик князував у Чернігові, де й помер у 1215 році. Двічі Рюрик добровільно віддавав київський престол іншим претендентам, зокрема Святославу, який на час дії в «Слові...» виступає великим князем.

⁵ Д а в і д Р о с т и с л а в о в и ч — рідний брат Рюрика Ростиславовича, який теж часто брав участь у його походах. Незадовго до смерті в 1197 році добровільно прийняв чернецтво.

⁶ В с т у п і т и в з о л о т є с т р е м є н о — очолити похід на ворога.

За кривду сьогочасну,
 За землю Руську,
 За рани Ігореві,
 Хороброго Святославовича!
 Галицький Осмомисле Ярослав¹!
 Високо сидиш ти
 На своїм золотокованім престолі,
 Підперши гори угорські²
 Своїми залізними військами,
 Заступивши королеві дорогу,
 Зачинивши ворота на Дунаї³,
 Через хмари каміння кидаючи⁴,
 Суд по Дунай рядячи.
 Грози твої по землях течуть.
 Одчиняєш ти браму Києву⁵,
 Стріляєш із отчого столу золотого
 На султанів у далеких землях⁶.
 Стріляй, господарю, Кончака,
 Раба поганого,
 За землю Руську,
 За рани Ігореві,
 Хороброго Святославовича!
 А ти, буй-Романе⁷, і ти, Мстиславе⁸!
 Мисль одважна
 Покликає ваш розум на діло.

¹ Я р о с л а в О с м о м і с л (прибл. 1130-і роки — 1187) — галицький князь Ярослав Володимирович, який видав заміж за Ігора Святославовича свою дочку Єфросинію (у «Слові...» вона фігурує як — Ярославна). Ярослав Осмомисл славився своїм розумом, про що свідчить відповідне прізвисько; вільно володів вісьмома мовами, був талановитим воєначальником.

² Г о р и у г о р с ь к і — Карпати.

³ Ярослав Осмомисл вважав своїми володіннями дельту Дунаю і не пускав туди кораблі іноземних держав.

⁴ На озброєнні війська Ярослава Осмомисла були бойові катапульти, які метали величезні брили каміння на велику відстань, завдаючи ворожим військам великої шкоди.

⁵ Згадка про те, що в 1159 році Ярослав Осмомисл захопив Київ.

⁶ Натяк на участь воїнів Осмомисла в майбутніх хрестових походах у 1189—1192 роках.

⁷ Р о м а н — син київського князя Мстислава Ізяславовича, який у 1199 році об'єднав під своєю владою Волинське і Галицьке князівства.

⁸ М с т и с л а в — двоюрідний брат Романа Мстиславовича, пересопницький князь Мстислав Ярославович або городенський князь Мстислав Всеволодович. Обидва були довголітніми спільниками Романа Мстиславовича.

Високо плаваєш ти, Романе,
В подвигах ратних,
Як той сокіл на вітрі ширяючи,
Птицю долаючи одвагою.
Маєте ви залізні нагрудники¹
Під шоломами латинськими.
Та й не одна країна гуннська,
Литва ще й ятвіги,
Деремела й половці²,
Списи свої покидали²,
А голови преклонили
Перед тими мечами булатними!..

Інгвар і Всеволод³,
І всі ви, три Мстиславовичі⁴,
Не лихого гвізда кречети, —
Чи не в битвах,
Не в звиятах славетних
Здобули ви собі володіння?
Де ж ваші золоті шоломи,
Щити добрі й списи лясські⁵?
Загородить полю⁶ ворота⁷
Гострими своїми стрілами
За землю Руську, за рани Ігореві,
Хороброго Святославовича!..*

Ой і стогнати землі Руській,
Колишні часи і князів колишніх
Пригадуючи!
Не можна ж було прикути
Того старого Володимира⁸
До гір київських!

¹ Залізний нагрудник — панцир.

² Ятвіги, деремела списи свої покидали — Роман Мстиславович розгромив литовські племена й змусив учорапніх воїнів стати хліборобами: корчувати ліси й орати ниви.

³ І н г в а р, В с е в о л о д — волинські князі, сини Ярослава Ізяславовича.

⁴ Т р и М с т и с л а в о в и ч і — Роман, Всеволод і Святослав, діти київського князя Мстислава Ізяславовича, двоюрідні брати Інгвара і Всеволода.

⁵ Л я с ь к і — польські; натяк на те, що поляки надавали военну допомогу Мстиславовичам, адже мати цих руських князів була полькою.

⁶ П о л ю — половцям.

⁷ В о р о т а — т у т: кордон, межа.

⁸ Натяк на те, що князь Володимир Великий майже не перебував у Києві, а весь час проводив у військових походах.

Стали-бо корогви
Одні Рюрикові, інші — Давидові¹,
В різні боки вони розвіваються,
Списи співають на Дунай!

1. Які недобрі провіщення напередодні другої битви з половцями посилає русичам природа? Чому автор вкотре нагадує, що Руська земля дуже далеко?
2. З якої причини автор називає Всеволода *буй-туром* і *яр туром*? Що саме підкреслює цими порівняннями?
3. Чому Ігор повернув свої полки?
4. Скільки часу тривала битва русичів і половців на ріці Каялі?
5. Як сприйняли звістку про поразку Ігоря земляки? Чому автор наголошує, що навіть «мури в містах засмутилися, померкли веселощі»?
6. Детально перекажіть сон князя Святослава. Чи можна цей сон вважати пророчим і чому?
7. З якою метою Святослав звертається із «золотим словом» до найвпливовіших тоді руських князів? Кого саме він називає?

1. Чи повинні були Ігор та Всеволод припускати, що однією битвою їхнє вторгнення на територію половців не закінчиться? Чи були русичі готові до раптової появи великої кількості ворогів?
2. З якою метою автор поеми на якийсь час перестає описувати бій і вдається до екскурсів у минуле? Уважно прочитайте уривок твору від слів: «Були віки Троянові...» до «...На поживу вилітаючи в поле». Яка картина постає перед вами з цього уривка?
3. В чому саме полягало «золоте слово Святослава»? Чому воно було «зо слізьми змішане»? Чого вимагав великий князь від усіх руських князів? Чи була його вимога доречною, необхідною, злободенною?

1. Розгляньте картину сучасного художника *Олексія Кулакова* «Слово про князя Ігоря» (с. 85). Чому подібні полотна називають батальними? Чи вдалою, на ваш погляд, є назва картини?
2. Хто зображений в центрі полотна? Чи має значення для увиразнення образу князя те, що Ігор саме на білому коні?
3. Яким чином колір неба передає тривогу й наростаючий неспокій?
4. З якою метою автор використовує різкий контраст між світлими і темними кольорами?
5. Розгляньте батальні сцени на малюнку *Василя Лопати* (с. 77). Як відтворено динаміку бою? Опишіть бій, використовуючи цитати з поеми.
6. Які військові обладунки, зброю, хоругви мали руські дружинники, а які — половецькі воїни? Наведіть відповідні поетичні рядки.

¹ Підкреслюється невміння князів об'єднуватися перед загрозою нападу половців після невдалого походу князя Ігоря. Історія свідчить, що справді київський князь Святослав, Рюрик Ростиславович та інші князі об'єдналися для оборони Русі, проте Давид Ростиславович, князь смоленський, уже від міста Трипілля повернув військо назад, не послуживши спільній справі.

Олексій Кулаков. Слово про князя Ігоря

7. Порівняйте обидві батальні картини. Яка з них справила на вас більше враження і чим саме?

1. Чи вдалим, на вашу думку, є порівняння бою з весіллям, а пролитої крові — з вином? У яких народних піснях трапляються подібні порівняння? Які ще народнопоетичні засоби ви помітили у «Слові...»? Наведіть приклади.

2. Яким художнім засобом є рядки, що кілька разів повторюються руським князям як спонукування до єдності в боротьбі з ворогами:

За землю Руську,
За рани Ігореві,
Хороброго Святославовича!

Знайдіть у тексті інші приклади цього засобу виразності, з'ясуйте їх роль у творі.

Ярославни-княгині чути голос,
Як та чайка-жалібниця,
Стогне вона вранці-рано:
«Полечу,— каже,— зозулею по Дунаю¹,

¹ Тут, як і в народних піснях, слово «Дунай» означає ріку взагалі, а не власне ріку Дунай.

Умочу бобровий рукав¹
У Каялі-ріці,
Обмию князеві криваві рани
На тілі його дужому!•
Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу²,
Словами промовляючи:
«О вітре, вітрило!
Чому, господарю, силою вієш?
Чому мечеш ворожі стріли
На крилах своїх легких
Проти воїнів мого милого?
Чи то мало тобі шугати під хмарами,
Кораблі на синім морі гойдаючи?
Чому, господарю, по ковилі срібній
Розсіяв ти мої радощі?»
Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу,
Словами промовляючи:
«О Дніпре-Славуто!
Пробив ти кам'яні гори³
Крізь землю Половецьку,
Гойдаєш кораблі Святославові,
До полків несучи Кобякових,
Принеси ж ти, господарю,
До мене мого милого,
А не слала б я сліз йому ревних
На море пораненьку!»
Плаче-тужить Ярославна
Вранці в Путивлі на валу,
Словами промовляючи:
«Сонце світле, трисвітле!
Для всіх ти тепле і красне!
Чому ж, сонце-господарю,
Простерло гаряче своє проміння
На воїнів мого милого
У полі безводному,

¹ У часи Київської Русі боброве хутро прикладали до ран, і через лікувальні властивості такої пов'язки рани гоїлися швидше.

² Після поразки Ігоря княжий двір перебрався з Новгород-Сіверського в Путивль, де за фортечними мурами було безпечніше.

³ Кам'яні гори — дніпровські пороги.

Леся Левада. Ярославна

Спрагою їм луки посушило,
Тугою сагайдаки склепило¹.

Опівночі море заграло,
Мла іде стовпами-вихрами,
Ігореві-князю Бог путь являє
Із землі Половецької
На землю Руську,
До отецького золотого престолу.
Погасла зоря вечорова,
Ігор спить, Ігор не спить,
Ігор мислю поле міряє
Од Дону великого
Та й до Дінця малого.
Овлур² свиснув на коня за річкою:
Подає вістку князеві...
І нема вже князя Ігоря!

¹ Натяк на те, що половці спочатку відрізали Ігореве військо від води, й поранені дружинники та загнані у битві коні страждали від спраги, втрачаючи останні сили.

² О в л у р (Лавор, Лавур) — половчанин, мати якого була русинкою й виховала сина в повазі до русичів; він допоміг Ігореві втекти з полону й разом з ним прибув на Руську землю, де Ігор зробив його своїм наближеним при дворі й одружив Овлура з дочкою воєначальника Рагуїла.

Стогне-гуде земля,
Шелестить трава,
Намети половецькі сколихнулися.
А Ігор-князь вискочив горностаєм
Між очерети високі,
Білим гоголем на воду полинув.
Іспав же він на коня бистрого
Ще й помчався вовком-сіроманцем
До лугу донецького,
Ще й полетів ясным соколом,
Гуси-лебеді в тумані сизому
На підживок собі забиваючи.
Коли Ігор соколом летить,
Овлур сірим вовком стелеться,
Студену росу струшуючи:
Заморили ж вони бистрі свої коні¹.

Каже Донець: «Княже Ігорю!
Не мало тобі слави,
Кончакові — досади лютої,
А Руській землі веселощів!»

Каже Ігор: «О Донець-ріко!
Не мало тобі слави,
Що носив ти князя на хвилях,
Стелив йому траву зелену
На берегах срібних,
Окривав теплим туманом
У затінку зеленого дерева,
Стеріг на воді гоголем,
На хвилі птахом-рибалкою,
На вітрі качкою-чорнухою!..»

Не сороки заскрекотали, —
Ідуть Гзак і Кончак
Слідом Ігоревим...
Каже Гзак Кончакові:
«Коли сокіл до гнізда відлітає, —
Не пустім молодого соколяти,
Золотими стрілами застрельмо».
Каже Кончак Гзакові:
«Коли сокіл до гнізда відлітає, —

¹ Коней Ігор та Овлур, втікаючи від половецької погоні, загнали до смерті, тому до Руської землі одинадцять днів діставалися пішки.

То опутаймо соколя його
Красною дівчиною¹...•.

* * *

Сказав Боян, піснетворець давній
Часу Олега ще й Ярослава,
Про дні сказав Святославові:
«Тяжко голові без плечей,
А зле тілу без голови».
Так само тяжко й Руській землі
Без князя Ігоря.

Сонце сяє в небі ясному,
Ігор князь — у Руській землі!
Дівчата співають на Дунаї,
В ються голоси через море
До Києва-города.

Іде Ігор Боричевим²
До святої Богородиці Пирогощої³.
Землі раді, городи веселі,
Співають вони про давніх князів,
Про молодих виспівують.
Слава славна Ігорю Святославовичу,
Буй-турові Всеволоду,
Володимирові Ігоревичу!
Здоров'я князеві й дружині,
Що борються за народ християнський
Із військами поганями!
Князям і дружині слава!

Аміль⁴.

Переклад Максима Рильського

¹ Гзак і Кончак спочатку мали намір жорстоко розправитися з сином Ігоря Володимиром, потім вирішили за краще одружити його з дочкою Кончака, з якою княжич ще раніше був заручений. Згодом, у 1187 році, разом з Володимиром та їхньою спільною дитиною дочка Кончака теж втекла на Русь, і під час хрещення половчанці дали їм'я Свобода в пам'ять про її вчинок.

² Б о р и ч і в у з в і з — вулиця у Києві, що веде від Андріївської церкви на Поділ, нині — Андріївський узвіз.

³ Б о г о р о д и ц я П и р о г о щ а — чудотворна ікона, яка зберігалася в Києві в церкві Богородиці, збудованій у 1132—1136 роках. «Пирогоща» з грецької означає «вежа», «фортеця». У назві міститься натяк на те, що в Константинополі, звідки привезли ікону, вона зберігалася для оборони міста у фортеці, була «іконою з вежі».

⁴ А м і л ь (давньосерейське) — вірно, істинно; кінець.

1. Зл ким тужить Ярославна в Путивлі? До яких природних стихій звертається княгиня і з якими проханнями?
2. Як ви ставитесь до того, що полонений Ігор наважується на втечу?
3. З чого видно, що половецькі хани Гзак і Кончак дуже невдоволені втечею з їхнього полону князя Ігоря?
4. За що саме Ігор вдячний річці Донець?
5. Як ставляться русичі до повернення князя Ігоря з неволі?
6. Яку проблему обмірковують Кончак і Гзак? Як саме її вирішують? Чия пропозиція вам більше подобається й чому?

1. Чому плач Ярославни стає уособленням туги й відчаю всієї Руської землі? Чому Ярославна-християнка просить допомоги в сил природи, як було прийнято в Київській Русі в язичницькі часи?
2. Поміркуйте, які кращі риси жінки-слов'янки втілено в образі княгині. *Напишіть невеличкий твір* «Чим приваблює мене образ Ярославни».
3. Чому в «Слові...» окремі епізоди втечі князя Ігоря передано мало не через його казкові перевтілення у різних звірів і птахів? У своїй відповіді використайте цитати з тексту.
4. Як сприймає річка Донець появу на її березі князя Ігоря? Чому саме так ставиться до князя-втікача?
5. Чому після прибуття до Кисва Ігор вирушає в церкву до чудотворної ікони? Про яку саме ікону йдеться і чому саме їй вирішив подякувати князь?

1. Поясніть, як слід розуміти наведені рядки «Слова...». Якими художніми засобами передано винахідливість Ігоря-втікача?

А Ігор-князь вискочив горностасем
Між очерети високі,
Білим гоголем на воду полинув.
Іспав же він на коня бистрого
Ще й помчався вовком-сіроманцем
До лугу донецького,
Ще й полетів ясним соколом,
Гуси-лебеди в тумані сизому
На підживок собі забиваючи.

2. Чи ви помітили, що річка Донець у «Слові...» виступає живою істотою: Донець розмовляє з князем, надає йому прихисток, попереджає про небезпеку? Пригадайте з попередніх класів і скажіть, що таке *персоніфікація*. Якщо призабули, знайдіть у літературознавчому словнику в кінці підручника визначення цього терміна. Доведіть, що в змалюванні річки використано персоніфікацію.
3. Який афоризм співця Бояна наводить автор і як саме застосовує його до характеристики складної історичної ситуації, в яку втягнув князь Ігор Русь необдуманим походом і страшною поразкою?
4. Чим подібне закінчення поеми до «славословій» у народних думках?

1. Розгляньте картину *Лесі Левади* «Ярославна» (с. 87). Чому княгиня нагадує зображення язичницької «білої» богині Березині? Що символізує жест її високо піднятих рук?

2. Які кольори переважають на передньому плані полотна? Чому?
3. Яку інформацію для глядачів несе задній план картини?
4. Яким рядком зі «Слова...» ви назвали б картину Лесі Левади?

 Зіставте і порівняйте «Слово...» з французьким героїчним епосом Х століття «Пісня про Роланда», з яким ви ознайомилися на уроках зарубіжної літератури. Чим перегукуються ці дві пам'ятки? Що спільного між образами князя Ігоря та графа Роланда? Який з цих двох шедеврів вам більше подобається й чим саме?

 Знайдіть у бібліотеці вірші-переспіви «Плач Ярославни» *Тараса Шевченка* та *Павла Тичини*. Зробіть ксерокопії цих творів. Зіставте й порівняйте поезії, аргументовано поясніть, котра з них вам подобається більше й чим саме. Виступіть із усним повідомленням у класі.

УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ У РОЗДІЛІ

Тестові завдання

1. «Слово про похід Ігорів» — це один з найвеличніших творів:

- а) літератури княжих часів;
- б) літератури козацької доби;
- в) літератури ХІХ століття;
- г) сучасної української літератури.

2. Список «Слова про похід Ігорів» виявив між старовинними рукописами і вперше переклав:

- а) російський академік Дмитро Лихачов;
- б) український дослідник і перекладач цієї пам'ятки Леонід Махновець;
- в) російський колекціонер давніх рукописів, граф Олексій Мусін-Пушкін;
- г) український поет-академік, перекладач Максим Рильський.

3. У «Слові про похід Ігорів» розповідається про похід княжої бойової дружини на:

- а) печенігів;
- б) обрів;
- в) греків;
- г) половців.

4. Разом із князем Ігорем у похід зі своїм військом вирушив:

- а) галицький князь Ярослав Осмомисл;
- б) великий київський князь Святослав Всеволодович;
- в) великий київський князь Ярослав Мудрий;
- г) курський князь Всеволод Святославович.

5. Недобрим природним провіщенням майбутньої поразки русичів на самому початку походу стало:

- а) затемнення сонця;
- б) падіння метеорита;
- в) затемнення місяця;
- г) виверження вулкана.

6. Територію кочових племен половців у часи, описані в «Слові...», називали:
- а) половецьким князівством; в) половецькою республікою;
 - б) половецькою імперією; г) половецьким Полем.
7. З неволі Ігор втік з половчанином:
- а) Кобяком; в) Кончаком;
 - б) Гзаком; г) Овлуром.
8. На фортечній стіні у Путивлі полоненого половцями Ігоря та його розгромлену дружину оплакувала Ярославна, яка доводилася йому:
- а) матір'ю; в) дружиною;
 - б) дочкою; г) сестрою.
9. Під час втечі з половецького полону Ігореві допомагала ріка:
- а) Волга; в) Дон;
 - б) Дніпро; г) Донець.
10. «Золоте слово, зо слізьми змішане» виголосив, довідавшись про поразку князя Ігоря, великий князь київський:
- а) Святослав Всеволодович; в) Ярослав Мудрий;
 - б) Володимир Мономах; г) Святослав Ігоревич.
11. Довідавшись про поразку Ігоря, перед загрозою нападу половців Ярославна з княжим двором перебралася з Новгород-Сіверського в місто:
- а) Київ; в) Галич;
 - б) Курськ; г) Путивль.
12. Згадка у «золотому слові Святослава» про князя, який сидить «на своїм золотокованім престолі, підперши гори угорські», стосується:
- а) володимиро-суздальського князя Всеволода Юрійовича;
 - б) галицького князя Ярослава Осмомисла;
 - в) тмутороканського і чернігівського князя Мстислава Володимировича Великого;
 - г) переяславського князя Володимира Юрійовича.
13. За жанром «Слово про похід Ігорів» — це:
- а) оповідання; в) ліро-епічна поема;
 - б) вірш; г) повість.
14. Завершення «Слова...» подібне до:
- а) «славословія» в українських народних думах;
 - б) моралі в байці;
 - в) щасливого закінчення в народних казках;
 - г) кінцівки в повісті-притчі.
15. Автором переспівів окремих фрагментів «Слова...» є:
- а) Леся Українка; в) Володимир Сосюра;
 - б) Іван Франко; г) Павло Тичина.

Світ української поезії

Поетія як творчість духу

Українська поезія є однією з найзапашніших гілок на дереві світової поезії. Тонке, філігранне відчуття краси й унікальне її відтворення засобами слова у віршованих художніх творах властиве нашим митцям, починаючи від автора «Слова про похід Ігорів» й завершуючи поетами ХХІ століття.

Українська поезія в усі віки зачаровувала, дивувала, піднімала на захист державницьких інтересів і народних прав все нові й нові покоління українців. Визначний літературознавець Сергій Єфремов не даремно підкреслював: *«Невичерпний запас щирого почуття, сильний ліризм і вміння реалістичний матеріал оповивати серпанком чогось вимріяного роблять мистецькі перлини навіть з таких творів, що в основі своїй мають, сказати б, публіцистичний¹ сюжет»*. Ви матимете нагоду в цьому переконатися, вчитуючись у полум'яні рядки творів Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Володимира Сосюри, Бориса Олійника, Володимира Підпалого, Івана Малковича.

 1. Перелічіть українських поетів, твори яких ви вивчали на уроках літератури в попередніх класах. Які вірші вам особливо запам'яталися і чим саме?

2. Пригадайте, які функції виконує література в житті суспільства. Чому роль літератури бездержавного народу в житті суспільства зростає?

3. Прокоментуйте цитату Сергія Єфремова, пригадавши мотиви поетичних творів Тараса Шевченка «Іван Підкова», «Тарасова ніч», Миколи Вороного «Євшан-зілля», Василя Симоненка «Ти знаєш, що ти — людина?», Андрія Малишка «Пісня про рушніки», «Стежина».

¹ Публіцистичний — той, що висвітлює животрепетні проблеми сучасності.

Тарас Шевченко (1814—1861)

Про життя Тараса Шевченка ви знаєте вже чимало. Вам не важко пригадати, що Тарас Григорович народився у сім'ї кріпаків 9 березня 1814 року, рано залишився круглим сиротою, а підлітком змушений був виконувати обов'язки козачка у пана Енгельгардта. Оскільки поручник гвардії Павло Енгельгардт отримав призначення на службу в місто Вільно (тепер — Вільнюс), то серед інших слуг забрав на чужину й Тараса.

Знаючи про Тарасову схильність до малювання, пан Енгельгардт планував отримати власного кріпосного художника, тому не змушував Шевченка виконувати важку фізичну роботу, навпаки, віддав його вчитися до відомого польського митця. Та навчання довелося перервати, коли в Польщі вибухнуло повстання і пан Енгельгардт разом із кріпаками повернувся до Петербурга. В російській столиці Шевченків пан віддав свого кріпака в науку до художника *Василя Ширяєва*. До своїх учнів цей майстер пензля ставився строго й корисливо, тож юному Шевченкові доводилося оформлювати стіни й стелю Великого театру, виконувати малярські роботи в Александринському та Михайлівському театрах, що, безперечно, молодому митцеві йшло тільки на користь, і водночас фарбувати звичайнісінькі паркани в місті. Саме ця брудна, рутинна робота й викликала в молодого Тараса внутрішній спротив, тому білими ночами, нехтуючи власним відпочинком, Тарас ходив у Літній сад і змальовував скульптури. Саме там одного разу й застав його *Іван Сошенко*, українець, який у Петербурзі здобував фах художника.

Івана Сошенка зацікавили Тарасові малюнки, а коли під час розмови художник довідався, що його новий знайомий — кріпак, то вирішив допомогти землякові стати вільним. Долею обдарованого юнака зацікавилися відомі в Петербурзі митці й зробили все, щоб викупити Тараса з неволі. Спочатку вони

пожертвували на цю благородну справу чималі кошти. Проте, оскільки Енгельгардт вимагав за Шевченка аж 2500 карбованців й художники не змогли зібрати такої величезної суми, було вирішено частину грошей заробити, розігравши в лотерею полотно відомого живописця. Один із найталановитіших тогочасних художників *Карл Брюллов* для цього намалював портрет російського поета *Василя Жуковського*. Цю картину побажали придбати цариця та її старпі діти — Олександр і Марія, виклавши за портрет тисячу карбованців.

22 квітня 1838 року Тарас Шевченко отримав жадану волю. Позбувшись ганебного статусу кріпака, Тарас Григорович палко взявся здобувати освіту в Академії мистецтв, куди його зарахували вільним слухачем. Спілкування з непересічними художниками, цікаві лекції, змога займатися живописом як улюбленою справою життя сприяли внутрішньому й зовнішньому переродженню Шевченка.

Проте несподівано навіть для себе самого Тарас Григорович відчув, що його все більше починають вабити не фарби й полотно, а поетичне слово. Він узявся натхненно писати вірші, хоч прекрасно усвідомлював, що ні багатства, ні слави вони йому не принесуть — швидше, навпаки, адже згодом зробив такий щоденниковий запис, згадуючи: *«І що ж я робив? Чим займався в цьому святилищі? Дивно подумати. Я займався тоді створенням малоросійських віршів, які потім упали таким страшним тягарем на мою убогу душу...»*

У 1840 році в Петербурзі вийшла перша збірка поезій Тараса Шевченка «Кобзар», в якій було вісім творів: «Думи мої, думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Нащо мені чорні брови», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Уже в назвах цих творів яскраво виявилось велике зацікавлення Шевченком козацькою старовиною, видатними постатями української історії. Ще не стихли схвальні відгуки критики на «Кобзар», як побачила світ поема «Гайдамаки». І знову — успіх, несподівана і велика слава, справжнє визнання.

*Іван Жуківич.
Зустріч Тараса Шевченка
з Іваном Сошенком
у Літньому саду*

Проте поетичні твори тільки поглибили Шевченкову ностальгію за рідним краєм. Влітку 1843 року він на короткий час приїхав в Україну, де не був майже п'ятнадцять років. Враження від побаченого мав украй тяжкі: «Скрізь був і скрізь плакав». Народ стогне в ярмі панщини, руйнуються й навіки зникають останні залишки козацької вольниці. Повернувшись до Петербурга, поет аналізує побачене, шукаючи причини такого занепаду. Тарасів гострий розум, інтуїція й любов до рідного краю скеровують його думки в таке річище: винуватцями народних мук є російські царі й самодержавна політика щодо України. Так думати небезпечно, це вже крамола¹. Та стократ небезпечніше відверто писати про це у віршах. Шевченко, хоч і добре про це знає, відмовитися від місії будителя українського народу не може.

Навесні 1845 року Тарас Григорович вдруге прибуває в рідний край. Як художник, він задумав створити альбом «Живописна Україна», тож змальовує вцілілі історичні й архітектурні пам'ятки, а ще натхненно займається літературною творчістю. Настає зоряний час у житті Шевченка-поета — період «трьох літ» (1845—1847). У Петербург Тарас Григорович повертатися не хоче. Він планує влаштуватися на роботу викладачем образотворчого мистецтва в Київському університеті. Водночас Тарас Григорович підтримує приятні стосунки з відомими українцями — письменником Пантелеймоном Кулішем, письменником та істориком Миколою Костомаровим. В Україні Шевченка вже сприймають як генія, йому довіряють найпотаємніші задуми повернути волю Україні, вирвати рідний народ з кріпацького ярма.

Шевченка заарештували на Дніпрі, коли він їхав на весілля до Миколи Костомарова, в якого мав бути старшим боярином. Тарас спробував викинути у воду рукописні вірші, проте жандарм помітив це й долучив крамольні твори до кримінальної справи про таємну організацію «Кирило-Мефодіївське братство». Усіх членів цього товариства, у тому числі Миколу Костомарова, Пантелеймона Куліша й Тараса Шевченка, відправили до Петербурга, де у квітні — травні 1847 року велося слідство. Ув'язнений Тарас Григорович на допитах тримався гідно, захищав побратимів, не заперечував своєї любові до України та поетизації доби козащини у власній творчості.

У застінках Петропавлівської фортеці Шевченко не припиняв писати вірші. Тут народився цикл «В казематі»²,

¹ Крамола — бунт, заколот; антидержавні висловлювання, погляди.

² Каземат — оборонна споруда, збудована на землі або під землею; одиночна камера для ув'язнення; підземелля тюрми.

який Шевченко записав на аркуші тонкого паперу й зумів заховати за халявою чобота, а на засланні тюремні вірші включив у «Малу книжку» — першу «захалаявну». Написані в час допитів і слідства вірші свідчать, що поет був готовий до найважчих випробувань і не збирався зрікатися таких ідеалів, як Бог, Народ і Україна. Більше того, вся добірка казематних поезій не просто життєствердна, оптимістична, а й високохудожня. Недарма Іван Франко називав твори цього циклу перлинами найчистішої поезії.

Царський суд над молодими українськими інтелігентами був жорстоким, а присуд — нещадним. Найбільша кара чекала Тараса Шевченка як автора поеми «Сон» з неприхованим висміюванням представників царської династії і критикою самодержавної політики. Його відправляли в Орські степи в солдати «до вислуги», тобто до отримання найнижчого офіцерського чину, але, оскільки такого звання Шевченкові уряд ніколи б не присвоїв, вирок суду насправді означав службу поета в російській армії до смерті. Цар Микола I на текст вироку власноручно заборонив Шевченкові писати й малювати. Перспективу назавжди стати солдатом Тарас Шевченко, людина волелюбна, сприйняв як найстрашнішу кару: *«І треба ж було облесливій долі моїй так уразливо і з такою злістю поглумитися з мене...»* За вісім днів, на смерть загнавши одного поштового коня, царські посіпаки доставили Шевченка з Петербурга до Оренбурга, подолавши страшну, як на ті часи, відстань — 2110 верст¹. Ще 265 верст з Оренбурга в Орськ ув'язнений долав п'ять днів.

Почалися безконечно довгі роки страшної неволі й солдатської муштри. Хоча російські офіцери знали, хто такий Тарас Шевченко, і дехто з них старався полегшити його заслання, далеко від України Кобзареві було надзвичайно важко. Царський уряд пильно відслідковував, хто намагався підтримувати листування з опальним поетом, залякував друзів Шевченка. Князівні Варварі Репніній навіть заявили, що примусово пострижуть її в монахині, якщо обізнеться до ув'язненого хоч одним реченням. Коли ж оренбурзьке військовоначальство наважувалося подавати кандидатуру Тараса Григоровича на присвоєння офіцерського звання, з Петербурга незмінно приходила негативна відповідь. Невизначеність терміну заслання, десять років солдатчини, несприятливий клімат степу й пустелі підірвали здоров'я поета. Коли помер цар Микола I, питання звільнення Тараса Шевченка і повернення в сприятливе для життя і творчості середовище теж не виріши-

¹ В е р с т а — міра довжини в царській Росії, що становила 1,06 км.

лося відразу. І тільки після багатьох митарств уже звільнено-му, але ще не зрівняному в правах з пересічними громадянами поетові з 1858 року дозволили проживати у Петербурзі. Академія Мистецтв виділила Шевченкові дві кімнатки, де він із запалом взявся виготовляти гравюри. Ніби надолужуючи упущене, натхненно готував нове видання «Кобзаря» і укладав «Буквар» для дорослих неграмотних земляків.

Хвороби докучали Шевченкові, граверне мистецтво випа-рами кислот підточувало хворі легені й серце. Але найбільше добивало Тараса Григоровича те, що царський указ про лікві-дацію кріпацтва Олександр II ніяк не оприлюднював й Україна стогнала в ярмі панщини.

Помер Тарас Григорович 10 березня 1861 року в Петербурзі, тож поета поховали на Смоленському кладовищі. Проте друзі зробили все, щоб уже в квітні отримати дозвіл на перевезення тіла Шевченка в Україну, й наприкінці травня прах великого поета рушив у рідний край. До кордону з Україною домовину везли залізницею. Коли почалася споконвічна українська земля, Пантелеймон Куліш покрив труну козацькою китайкою, люди взяли домовину на плечі й із похоронною піснею «Козака несуть і коня ведуть» рушили до Києва.

Спочатку планувалося поховати поета на Аскольдовій горі, проте друзі, щоб якнайточніше виконати Шевченків заповіт, обрали місцем поховання Кобзаря Чернечу гору в Каневі. Зараз могила Тараса Шевченка — одна з найбільших національних святинь, її щороку відвідують тисячі українців з усього світу.

1. Що вам відомо про дитинство Тараса Шевченка? Чому воно було тяжким і нещасливим?
2. З якою метою пан Енгельгардт вирішив віддати юного Шевченка на навчання до Василя Ширяєва? Що не влаштовувало Тараса в способі навчання, який майстер обрав для своїх учнів? Про які риси характеру юнака це свідчило?
3. Де і в якій ситуації зустрілися Тарас Шевченко та Іван Сошенко? Що ви знаєте про цю зустріч? Чим зацікавив кріпак з України художника?
4. Яким чином петербурзькі художники викупили талановитого юнака з кріпацтва?
5. Чим зайнявся Тарас Григорович, здобувши омріяну волю?
6. Які книги молодого Шевченка вийшли друком у Петербурзі й відразу ж уславили їх автора?
7. Який альбом і з якою метою вирішив створити Тарас Григорович під час другого перебування в Україні?
8. Яку оцінку Шевченковим віршам циклу «В казематі» дав Іван Франко?
9. Яким був вирок царського суду стосовно Шевченка? Де відбував заслання Кобзар? Скільки років воно тривало?

10. Коли Тарас Григорович повернувся з орських степів до Петербурга? Чим займався в останні роки життя?

11. Що стало причиною передчасної смерті митця? Як відбувалося перепоховання Шевченка в Україні?

1. Хоч сім'я Миколи І внесла велику частку грошей у викуп Тараса Григоровича, він ніколи не запобігав царській ласки, навпаки, у багатьох творах звинувачував імператорську династію у багатьох бідах українського народу. Чи мав він рацію? Як ви особисто розцінюєте таку поведінку митця?

2. Коли й де заарештували Тараса Григоровича російські жандарми? Чи розумів поет, що покарати його можуть насамперед за літературну творчість? На основі яких фактів ви зробили такий висновок?

3. Чи доводилося вам відвідувати могилу Кобзаря в Каневі? Якщо так, то які враження і роздуми викликало у вас відвідання цього священного місця?

4. Сучасна українська дослідниця творчості Кобзаря *Оксана Забужко* підкреслює: «*Шевченка викупили, але не купили*». Поясніть, що саме вона має на увазі.

5. Про що свідчили назви творів, які ввійшли у перший Шевченків «Кобзар»? Які з них ви уже вивчали в попередніх класах?

6. До яких висновків спричинилося перше відвідання поетом рідного краю? У якому році це сталося? Які думки почали тривожити Тарасове серце?

7. З якою метою і коли Тарас Григорович відвідав Україну вдруге?

8. Чи планував Шевченко повертатися до Петербурга? Чому? З ким із молодих українських інтелігентів він заприятелював?

9. Що стало причиною арешту поета? Як він повадився на допитах?

10. Чому ніхто з друзів суттєво не міг змінити тяжку долю Шевченка на засланні?

11. Чому перепоховання Кобзаря стало великою подією для усіх свідомих українців?

1. Розгляньте картину *Івана Їжакевича* «Зустріч Тараса Шевченка з Іваном Сошенком у Літньому саду». (с. 95). Яким постає художник-кріпак з цього полотна? Чому зовнішній вигляд Івана Сошенка суттєво відрізняється від вигляду Тараса?

2. Чим зайняті Іван Сошенко й Тарас Шевченко на цій картині? Що саме підкреслив Іван Їжакевич світлими фарбами?

3. Розгляньте картину *Георгія Меліхова* «Молодий Тарас Шевченко в майстерні Карла Брюллова». Хто на ній зображений? Який епізод з біографії Кобзаря зафіксований на цій картині?

Георгій Меліхов.
Молодий Тарас Шевченко
в майстерні Карла
Брюллова

4. Яким постає Тарас Шевченко на полотні? Що відчувається в його погляді?

5. Відомо, що після зустрічі з Шевченком Брюллов сказав про нього: «Фізіономія не кріпацька!». Чи відтворено цю думку художником Георгієм Меліховим? Як саме?

6. Майстерня одного з найвідоміших російських художників Карла Брюллова була виконана виключно в червоних кольорах і вже цим справила на молодого Тараса Шевченка незабутнє враження. Як червоний колір на картині Георгія Меліхова підсилює особливість моменту зустрічі й важливість розмови художників?

 Уважно прочитайте і прокоментуйте уривок зі статті Івана Франка «Присвята», пригадавши відповідні факти з життя і творчості Тараса Шевченка. Складіть 1—2 власних висловлювань про національного генія, зачитайте їх у класі.

Він був сином мужика і став володарем у царстві духа.

Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможених армій.

Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду, а віри в Бога у зневіру і песимізм.

Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя.

Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і все розквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори.

Отакий був і є для нас, українців, Тарас Шевченко.

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?..
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?..

Бо вас лихо на світ на сміх породило,
Поливали сльози... Чом не затопили,
Не винесли в море, не розмили в полі?..
Не питали б люде, що в мене болить,

Не питали б, за що проклинаю долю,
Чого нуджу світом? «Нічого робить», —
Не сказали б на сміх...

Квіти мої, діти!

Нащо ж вас кохав я, нащо доглядав?
Чи заплаче серце одно на всім світі,
Як я з вами плакав?.. Може, і вгадав...
Може, знайдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на сі думи, —
Я більше не хочу...
Одну сльозу з очей карих —
І пан над панам!

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!..

За карії оченята,
За чорнії брови
Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову,

Михайло Божій. «Думи мої, думи мої...»

Виливало, як уміло,
За темні ночі,
За вишневий сад зелений,
За ласки дівочі...
За степи та за могили,
Що на Україні,
Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині...
Не хотілось в снігу, в лісі
Козацьку громаду
З булавами, з бунчуками
Збирають на пораду.
Нехай душі козацькі
В Україні витають —
Там широко, там весело
Од краю до краю...
Як та воля, що минулась,
Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори.
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля;
Там шляхтою, татарами
Засівала поле,
Засівала трупом поле,
Поки не остило¹...
Лягла спочить... А тимчасом
Виросла могила,
А над нею орел чорний
Сторожем літає,
І про неї добрим людям
Кобзарі співають,
Все співають, як діялось,
Сліпі небораки, —
Бо дотепні²... А я... а я
Тільки вмію плакати,
Тільки сльози за Україну...
А слова — немає...
А за лихо... Та цур йому!
Хто його не знає!
А надто той, що дивиться
На людей душою, —

¹ Не остило (діалектне) — не набридло.

² Дотепні — тут: талановиті, здібні.

Пекло йому на сім світі,
А на тім...

Журбою
Не накличу собі долі,
Коли так не маю.
Нехай злидні живуть три дні —
Я їх заховую,
Заховую змію люту
Коло свого серця,
Щоб вороги не бачили,
Як лихо сміється...
Нехай думка, як той ворон,
Літає та кричє,
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нишком — люде не побачать,
То й не засміються...
Не втирайте ж мої сльози,
Нехай собі ллються,
Чуже поле поливають
Щодня і щоночі,
Поки попії не засиплють
Чужим піском очі...
Отаке-то... А що робить?
Журба не допоможе.
Хто ж сироті завидує —
Карай того, Боже!

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас, —
Де ж мені вас діти?
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,
А я — тут загину.
Там знайдете щире серце
І слово ласкаве,
Там знайдете щиру правду,
А ще, може, й славу...

Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.

1. Вірш «Думи мої, думи мої» був написаний Тарасом Шевченком у 1838 році в Петербурзі. Чому в цій поезії відчувається нестерпна туга за Україною? Знайдіть рядки, в яких про це сказано.

2. Куди й кому адресує поет свої твори? Чому називає їх думами і своїми дітьми?

3. Якої реакції на свою творчість сподівається поет у рідному краю? Зачитайте вголос відповідний уривок.

1. Чи вдалим, на вашу думку, є порівняння Шевченкових поезій із думами? Чому ви так вважаєте?

2. Знайдіть у тексті й зачитайте рядки, в яких Шевченко називає причини появи своєї поезії на світ. Чому на чужині поет відчував несприйняття багатьма сучасниками мотивів туги і жалю за славним козацьким минулим, притаманних його віршам?

3. Якою саме постає козацька вольниця з цього твору?

4. Чому ліричний герой вірша не бажає слави й пошестей? Чого ж тоді він прагне?

5. Якою, на вашу думку, є ця поезія Шевченка — оптимістичною чи песимістичною? Аргументуйте свою відповідь.

1. Яку роль у вірші відіграють образи-символи чорного орла, ворона? Чому Шевченко порівнює власне серце з соловейком?

2. Дайте тлумачення таких поетичних рядків:

А за лихо... Та цур йому!
Хто його не знає!
А надто той, що дивиться
На людей душою,—
Пекло йому на сім світі,
А на тім...

1. Уважно розгляньте картину Михайла Божія «Думи мої, думи...», де зображено Шевченка після заслання. Яким постає Тарас Григорович на цій картині?

2. Чому художник використав багряні кольори для зображення неба?

3. Що символізує будяк на передньому плані картини?

4. Пригадайте і назвіть козацькі клейноди. Опишіть з пам'яті булаву, пернач, литаври. Де в паш час можна побачити ці старовинні речі? Які почуття охоплюють вас, коли ви дивитесь на них? **Напишіть** про це міні-вір «Роздуми про козацькі реліквії», оформивши його власними малюнками священних атрибутів козацької доби. Для точнішого зображення козацьких клейнодів і зброї скористайтеся малюнком на с. 58.

1. У Тараса Шевченка є ще один вірш «Думи мої, думи мої», написаний на засланні в Орській фортеці 1847 року. Знайдіть його у збірнику творів Кобзаря і самостійно проаналізуйте.

2. Порівняйте, що спільного, а що відмінного у двох різних віршах Шевченка з однаковою назвою — «Думи мої, думи мої». Яка з цих поезій вам більше подобається й чим саме?

СИЛАБО-ТОНІЧНЕ ВІРШУВАННЯ. ВІРШОВИЙ РОЗМІР. ДВОСКЛАДОВІ СТОПИ

У давній українській літературі існувала силабічна система віршування, для якої характерним було збереження певної кількості складів у кожному рядку поезії, але чергувалися наголошені й ненаголошені склади довільно. Проте вже у народних піснях та віршах Григорія Сковороди та Івана Котляревського чергування наголошених і ненаголошених складів у рядках почало набирати чіткої системи. Найбільш придатним для використання поетами виявився фольклорний коломийковий віршовий розмір, в якому кожен рядок мав 14 складів з обов'язковою цезурою (паузою) після восьмого складу.

Сучасна дослідниця ритміки поетичних творів *Ніна Чамата* підкреслює, що *14-складовик* здавна трапляється у піснях побутових, любовних, історичних, баладних, «*тексти яких за будовою строфи такі ж, як і коломийки, хоч мелодії їх, переважно повільні, відрізняються від коломийкового ритму*». Гнучкість і природна мелодійність 14-складового вірша, його здатність організувати ритм пісень спричинилась до його широкого застосування. Ним послуговувалися поети-романтики Левко Боровиковський, Михайло Петренко, Віктор Забіла. Згодом Тарас Шевченко трансформував коломийковий вірш і вивів 14-складовик за вузькі межі фольклорних тем, адже цим розміром написав і громадянські твори. Довгий 14-складовий рядок Шевченко розбив на два, при цьому правильна дворядкова строфа 14-складовика прибрала вигляду катрену — строфи, що складається з чотирьох рядків.

У багатьох поезіях Шевченка внаслідок розпаду 14-стопного рядка чергуються 8-складові й 6-складові рядки:

Було колись — в Україні	8 складів
Ревіли гармати;	6 складів
Було колись — запорожці	8 складів
Вміли панувати.	6 складів

Для української поезії характерне силабо-тонічне віршування, яке увиразнює ритміку кожного рядка зокрема й цілої поезії загалом. Поняття *силабо-тонічний* походить від грецьких слів «силабо» (склад) і «тонос» (наголос), а літературознавчий термін *силабо-тонічне віршування* означає, що в основі складання віршів лежить однакова кількість складів у рядках, які римуються між собою, та чітко визначено послідовність наголошених і ненаголошених складів у рядках.

У силабо-тонічній системі найпростішою одиницею виміру віршового ритму є стопа.

Стопа — повторювана частина віршованого рядка, що складається з одного наголошеного та одного чи двох ненаголошених складів.

Найбільш поширеними є двоскладові стопи. Серед *двоскладових віршових стоп* розрізняють *ямб* (з наголошеною другою стопою: | ˘ ˘ |) і *хорей* (з наголошеною першою стопою: ˘ ˘ |). Щоб правильно визначити віршовий розмір поетичного твору, слід намалювати схему однієї строфи, ритмічно прочитавши наголоси і позначивши наголошений склад рисою (˘), а ненаголошений — горизонтальною дужкою (˘) і поділивши склади на стопи вертикальними рисками (|). Від того, скільки разів у рядку вживається ямб чи хорей, залежить, як саме він йменуватиметься в кожному випадку: двостопним, тристопним, чотиристопним, п'ятистопним чи шестистопним. Наприклад, вірш Андрія Малишка «Буду я навчатись мови золотої» написано шестистопним хореем:

Буду я навчатись мови золотої ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘ ˘ |
У трави-веснянки, у гори крутої. ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘ ˘ |

Інколи в поезії, написаній ямбом чи хореем, трапляються одразу два яснаголошених склади. Наприклад, у Шевченка:

Серце рвалося, сміялось, ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘ ˘ |
Видивало мову. ˘ ˘ | ˘ ˘ | ˘ ˘ |

Двоскладова стопа без наголосу називається *пірихієм*.

Віршів, написаних лише *пірихієм*, не буває, а рядок із окремою стопою — *пірихієм* — називається *пірихованим*.

Крім двоскладових стоп, існують трискладові, які ви незабаром вивчатимете.

1. Що ви довідалися про 14-складовий вірш? Які його особливості?
2. Чим характеризується силабо-тонічна система віршування? Як перекладається кожне зі слів, що складають назву цієї системи? Для якої мети служить упорядкована повторюваність наголошених і ненаголошених складів у віршах? Наведіть приклади пірихія.
3. Що таке стопа? Які двоскладові стопи ви знаєте? Скільки разів у рядку може вживатися двоскладова стопа і як залежно від цього називають розмір вірша?

 Пригадайте, що таке сюжетний вірш, поема, балада. Якими особливостями наділено кожен із цих ліро-епічних жанрів?

 Зробіть графічну схему наголошених і ненаголошених складів і визначте віршовий розмір таких уривків:

- а) Коли ти любиш рідний край,
Радій, співай!

Прийшла пора, прийшла година —
Сміється Київ, сяє Львів!
Ярмо одвічних ворогів
Скидає вільна Україна!

(Микола Вороный)

- б) І в мене був свій рідний край,
Хати в садочках потопали;
Коли настав чудовий май
І соловейки заспівали,
Здавалось — не земля, а рай.
І в мене був свій рідний край.

(Богдан Лепкий)

- в) Буду я навчатись мови золотої
У трави-веснянки, у гори крутої,
В потічка веселого, що постане річкою,
В пагінця зеленого, що зросте смерічкою.
(Андрій Малишко)

- г) Можна вибрати друга і по духу брата,
Та не можна рідну матір вибирати...
Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.
(Василь Симоненко)

* * *

Ой три шляхи широкії
Докупи зійшлися.
На чужину з України
Брати розійшлися.
Покинули стару матір.
Той жінку покинув,
А той сестру. А найменший —
Молоду дівчину.
Посадила стара мати
Три ясени в полі,
А невістка посадила
Високу тополю.
Три явори посадила
Сестра при долині...
А дівчина заручена —
Червону калину.

Не прийнялись три ясени,
Тополя всихала,
Повсихали три явори,
Калина зов'яла.
Не вертаються три брати.
Плаче стара мати.
Плаче жінка з діточками
В нетопленій хаті.
Сестра плаче, йде шукати
Братів на чужину...
А дівчину заручену
Кладуть в домовину.
Не вертаються три брати,
По світу блукають,
А три шляхи широкії
Черном заростають.

1. Які казкові народнопісенні елементи присутні у вірші Тараса Шевченка? З якою метою їх використовує автор?

2. Що символізують у вірші Тараса Шевченка та в українському фольклорі три ясени, три явори, тополя, калина?

3. Події у творі відбуваються в козацькі часи, коли чоловіки зі зброєю в руках захищали рідний край від ворогів. Як ви думаєте, куди саме подалися три брати? Що з ними сталося?

Уявіть, як три брати приїжджають на Запорозьку Січ і стають прославленими в боях козаками. Придумайте усно один-два епізоди з їхнього неспокійного воєнного життя й побуту.

Що спільного у цьому вірші Тараса Шевченка з народними піснями про козака, який вирушає в далеку дорогу, розлучаючись із сім'єю, з нареченою, з рідною домівкою?

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс між чужими
І, неоплаканий своїми,
В неволі плачучи, умру
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.

І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: «Молись,
Молися, сину: за Україну
Його замучили колись».
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені...

1. «Мені однаково...» вважається одним із художньо найдовіршеніших Шевченкових віршів із циклу «В казематі». Як ви думаєте, чому це так? Свою відповідь аргументуйте.

2. На основі тексту доведіть, що поезія містить найвищий прояв справжнього патріотизму. В чому саме він полягає?

3. В образі батька у творі постає те покоління, яке було сучасним Тарасові Григоровичу, читало його «Кобзар». Як це покоління оцінювало творчість Шевченка та його місце в історії України?

4. Хто зображений в образі сина? Як ліричний герой поезії, що асоціюється з самим Шевченком, ставиться до цього персонажа й чому не потребує від нього хвали й слави? Чого саме від символічного образу сина вимагає поет?

5. Як ви думаєте, чи актуальна ця поезія для наших сучасників? У світлі яких саме політичних та історичних подій?

Цикл «В казематі» був написаний Шевченком за короткий час — між 17 квітня і 30 травня 1847 року. Спочатку цикл нараховував дванадцять поезій: «Ой одна я, одна», «За байраком байрак», «Мені однаково, чи буду», «Не кидай матері!» — казали, «Чого ти ходиш на могилу?», «Ой три шляхи широкі!», «Н. Костомарову» («Веселе сонечко ховалось»), «Садок вишневий коло хати», «Рано-вранці новобранці», «В неволі тяжко, хоча й волі», «Косарь», «Чи ми ще зійдемося знову?». У Орській фортеці Шевченко

дописав ще одну поезію — «Згадайте, братія моя...» й долучив її до циклу як заспів. Пригадайте, яка з перелічених поезій із циклу «В казематі» вам уже відома. В якому класі ви її вивчали?

Проаналізуйте самостійно вірш «За байраком байрак» із циклу «В казематі», підготуйте усний виступ про цей твір, присвячений битві козаків з поляками під Берестечком. Козаки героїчно змагалися з ворогами, та зазнали поразки через зраду їхнього союзника — кримського хана, який утік з військом із поля бою, полонивши Богдана Хмельницького. Поміркуйте, кому й за що дорікає козак з вірша «За байраком байрак». Що таке історичне безпам'ятство? Чому це явище в усі часи засуджувалося?

Розгляньте та опишіть форзац II наприкінці підручника. На ньому художник *Петро Масівський* передав краєвид заповідника «Козацькі могили», що постав на місці битви під Берестечком. Як ви ставитесь до подібних поховань наших героїчних предків? Чи доречною вам здається кольорова гама форзацу? Чи можна кольорами на картині передати волю до життя, мужність, вічну славу? Що намалювали б ви, якби мали здібності художника й бажання відтворити минулу славу нашого народу?

РІЗНОВИДИ ЛІРИКИ

Вам уже відомо з попередніх класів, що *лірика* називається *пейзажною*, коли поет змальовує картини природи і висловлює переживання й думки, викликані спогляданням, як це, наприклад, майстерно робили Тарас Шевченко («За сонцем хмаронька пливе»), Леся Українка («Тиша морська»), Богдан Ігор Антонич («Весна», «Назустріч», «На шляху»), Павло Тичина («Гай шумлять»). *Інтимною*, чи *особистою*, *лірикою* називають твори, у яких ідеться про інтимні почуття й переживання людей, як це спостерігаємо у віршах Миколи Вінграновського («Колискова»), Ігоря Калинця («Писанки»), Станіслава Чернілевського («Теплота родинного інтиму», «Забула внучка в баби черевички»). У творах *громадянської лірики* митець порушує важливі суспільні питання, як, скажімо, Василь Голобородько («Наша мова», «Ми йдемо»), Леонід Кисельов («Стати б хоч на менти лічені», «Катерина»). Звісно, до громадянської лірики належать також вірші патріотичної тематики, наприклад, поезії Костянтини Малицької «Чом, чом, чом, земле моя», Андрія Малишка «Пісня про рушник», «Стежина». Крім названих, є ще *вірші-роздуми* над питаннями буття і смерті, людських взаємин, цінності життя тощо. Якщо в таких поезіях ідеться про всеосяжне осмислення митцем світу, ролі й місця ліричного героя в ньому, готовності особи до самопожертви для блага свого народу чи всього

людства, то маємо справу з *філософською лірикою*. Саме до філософської лірики належить вірш Тараса Шевченка «Мені однаково, чи буду...». У ньому виразно висловлено ідею зречення ліричним героєм всіх здобутків, слави й пошестей в ім'я того, щоб рідний народ гідно витримав усі випробування і вцілів на складних історичних перехрестях. Інколи роздуми у вірші не сягають глобальних масштабів, оскільки митець розмірковує над особистими проблемами. Такі вірші відносять до *медитативної лірики* (латинське слово «медитація» перекладається українським відповідником *роздум*). Прикладом медитативної лірики з творчої спадщини Тараса Шевченка є поезія «Минають дні, минають ночі».

Філософська лірика — сукупна назва поезій, спрямованих на глибоке й всебічне філософське осмислення світу й людини в ньому на основі власного досвіду і здобутих знань з наукових, літературних, фольклорних, мистецьких та інших джерел.

Медитативна лірика — сукупна назва поезій, у яких висловлено роздуми про побачене й пережите самим автором, його сучасниками чи усім народом протягом певного часу.

* * *

Минають дні, минають ночі,
Минає літо. Шелестить
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,
І все заснуло, і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...
Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої;

Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!

Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати,
І спати на волі —
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив чи загинув!
Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої злої!

1. Вірш написаний у В'юнищах в 1845 році, коли Тарас Шевченко приїхав в Україну і побачив, що в рідному краю ніхто з освічених, можновладних людей нічого не робить для звільнення народу від кріпацтва. Безперечно, така картина навівала поетові тугу й розпач. Якими рядками вірша передано цей стан ліричного героя?

2. Поет чітко розрізняє долю добру і долю злу. Добра доля — це розвій таланту, пошесті, високе становище в суспільстві, слава. Доля зла — роль мученика, переслідуваного й немилосердно караного царською владою оборонця народних прав. Яку долю готовий обрати ліричний герой і чому?

3. З якою метою автор вводить у текст вірша пейзажну замальовку? Який настрій викликає зміна часу доби й пір року, подана у ключі марно збігаючого часу?

1. Які епітети використовує автор, акцентуючи на власному несприйнятті позиції пасивного спостерігача нещастя уярмленого народу?

2. В якому значенні вживає поет слово «спати»? Яким художнім засобом стає це дієслово у вірші?

3. Яка строфа повторюється у вірші двічі? Як цей художній прийом називається і з якою метою вживається у творі? Чи можна твердити, що цими рядками Шевченко накликав на себе тяжкі життєві випробування, що не забарилися?

4. Доведіть, що цей твір належить до медитативної лірики.

5. Визначте віршовий розмір поезії «Минають дні, минають ночі».

1. Прочитайте, як Євген Сверстюк у книзі «Шевченко і час» висловився про дві іпостасі долі Кобзаря. Зіставте думку літературознавця з розумінням долі Шевченком (за віршем «Минають дні, минають ночі»). Робіть висновки.

«Доля ж особиста не покидала Шевченка за життя, не покидала й по смерті. Тільки вона двоїлася в очах на високу і земну. З високою було все гаразд. За два роки після викупу з кріпацтва він, проживаючи вільним і забезпеченим художником, стає одразу визнаним поетом (національне визнання в істоті речі є головним...). Наступних сім років він сягає вершин, яких сучасники не могли навіть цілком зрозуміти... Раптовий грім і каміння — це теж закономірність на високій дорозі. Шевченко, принаймні, знав, за віщо йому та каторга. Не покидала його висока доля і на засланні, і після повернення: вона тримала його на вершині болю і страждань. А земля доля від того, звичайно, терпить — «болить і плаче, і не спить». Земна доля тісно зв'язана з долею рідної землі. «Історія мого життя складає частину історії моєї Батьківщини», — пише Шевченко в «Автобіографії»... Тут і історичний спадок народженого в неволі, і культурна спадщина народу невизнаного... Але кожне покоління шукатиме живих джерел слідами Шевченковими. І все це теж доля».

2. Пригадайте народні уявлення про людську долю й те, як у казці Івана Липи «Близнята», яку ви вивчали в 5 класі, надто добра доля занапастила життя одного з братів, а сувора доля змусила другого брата врятувати свій народ. Про що свідчить таке тлумачення народом і письменниками долі? Якою ви уявляєте власну долю? Чому саме такою?

✂ 1. Уважно розгляньте картину *Миколи Мазура «Доля»*. В якому образі постає вершителька людських доль на цій картині? Що вона несе у величезному мішку на плечі?

2. Чому тло картини холодне, сіре, розмите, а дарунки долі вражають очі теплими фарбами й вималювані дуже чітко, навіть рельєфно?

3. Чи може ця картина бути ілюстрацією до вірша Тараса Шевченка «Минають дні, минають ночі»? До якого саме епізоду?

4. Чим вас вразила картина «Доля», які роздуми викликала?

Микола Мазур. Доля

Іван Франко (1856–1916)

З творчістю Івана Франка ви уже знайомі: у 5 класі вивчали його казку «Фарбований Лис», у 7-му — повість «Захар Беркут». Ви знаєте, що Іван Франко народився 27 серпня 1856 року в селі Нагуєвичі Дрогобицького повіту на Львівщині в сім'ї статечного коваля Якова та його молоді дружини Марії. Змалку хлопець виявив надзвичайні розумові здібності, тож батьки вирішили не схилити його до хліборобської праці, хоч мали чимале господарство, яке потребувало рук, а постановили дати Іванові належну освіту.

Шестирічним батько віддав Івана до школи в сусідньому селі Ясениця-Сільна, тому малий Ясь мешкав у дядька — Павла Кульчицького.

Священиком у цьому селі був Йосип Левицький. В його будинку знаходилася велика, як на ті часи, бібліотека, а сам панотець у вільний час перекладав рідною мовою кращі твори німецьких письменників, заохочуючи до цієї справи й Івана Франка. Розгледівши в хлопцеві великий дар до мов і літератури, отець Йосип заповів свою бібліотеку саме йому, і уже в юні літа Франко мав справжній скарб — солідну, любовно дібрану книгозбірню, окремими книгами з якої користувався навіть на схилі віку.

1864 року Іван Франко перейшов до Головної міської школи в Дрогобичі. Тут вчилися переважно паничі, навчання велося німецькою мовою, хоч були й уроки української та польської. До селянського сина на перших порах і багаті ровесники, і вчителі ставилися зневажливо, безпричинно ображали. Проте найдошкульнішим для маленького зростом Івася виявилось те, що йому дали місце на останній, «ослячій» лаві, де сиділи переважно найгірші учні. Втім, не пройшло й кількох тижнів, як виявилось, що Франко найграмотніше пише, найкраще читає, найшвидше лічить. Він отримав привілейоване місце

відмінника на першій лаві, а на кінець навчального року за успіхи в навчанні був нагороджений книжкою.

На жаль, батько недовго тішився синовими успіхами: 1865 року його не стало. Коли Іван закінчував школу в Дрогобичі, мати вийшла заміж за Гриня Гаврилика — людину добру, щирю й розумну. Іван дуже поважав вітчима, а той не пошкодував грошей, щоб відправити пасинка вчитися в гімназію. В останньому класі гімназії Іван Франко вже мав друковані твори. 1872 року юнака спіткало нове лихо: померла мати. Проте вітчим продовжував підтримувати Івана матеріально, дав змогу здобути вищу освіту.

Восени 1875 року Іван Франко став студентом філософського факультету Львівського університету, тепер цей заклад носить його ім'я. З перших днів Франко виявив себе настільки здібним і старанним студентом, що з січня 1876 року його не тільки увільнили від плати за навчання, а й призначили стипендію. Це була неабияка підмога, проте чимало грошей Франко витрачав на книги, які збирав для своєї бібліотеки упродовж життя, тож доводилося підробляти репетиторством.

Студентські роки Івана Франка стали роками високої творчої активності, громадянського змушнення. Він працював секретарем журналу «Друг», опублікував свою першу книгу поезій, пробував себе в прозі. Уже тоді майбутній український класик мав тверду переконаність, що Україна — єдина держава, яку розділили на шматки колонізатори, тож треба виборювати звільнення та об'єднання всіх частин. За зв'язки з прогресивними українцями зі Сходу влітку 1877 року Івана Франка та кількох його найближчих друзів кинули до в'язниці. Після звільнення Іван Якович взявся за організацію журналу «Громадський друг», кошти на який надсилали до Львова Олена Пчілка та її брат Михайло Драгоманов, якого юний Франко вважав своїм учителем у справі служіння Україні. Львівська цензура закривала журнал, але кмітлива редколегія цього часопису видавала його під іншими назвами — «Дзвін», «Молот», друкуючи твори не лише західноукраїнських, а й східноукраїнських митців, які через царські укази були позбавлені можливості опублікувати їх рідною мовою.

У вересні 1879 року Івана Франка призвали до війська, але через слабкий зір комісували. Юнак поновився на навчанні в університеті, але оскільки через політичну неблагонадійність утратив право на стипендію, незабаром перервав навчання через матеріальну скруту. Івана Франка, який влаштувався працювати репетитором, знову двічі арештовували, підозрюючи в підбуренні селян до бунту. Івана Яковича пішки під конвоем відправили із села Нижній Березів до Коломиї, проте за браком

доказів протиправних дій мусили відпустити на волю. Франко повернувся до Львова і почав працювати над збіркою «З вершин і низин», яку видав у 1887 році.

Ще юнаком Іван Франко мріяв відвідати Київ, але вдалося це зробити аж у 1885 році. Тут він познайомився з *Ольгою Хоружинською*, котра згодом вийшла за нього заміж і стала матір'ю чотирьох дітей. У Києві митець особисто познайомився з *Іваном Нечуєм-Левицьким*, чию казку «Запорожці» ви вчили в 5 класі, та з композитором *Миколою Лисенком*.

Університетську освіту Івану Франкові довелося закінчувати в Чернівцях у 1890—1891 роках, оскільки у Львові поета вже мали за політично неблагонадійного. Цього ж року Іван Якович відбув до Відня й у червні склав іспити в докторантуру, а через деякий час успішно захистив дисертацію.

Хоча Іван Якович блискуче прочитав пробну лекцію в Львівському університеті, дирекція цього вищого навчального закладу викладацької посади Франкові не запропонувала. Доводилося митцеві багато писати, щоб утримувати сім'ю з творчих хлібів. У 1890 році у Львові було засновано журнал для дітей «Дзвінок», в якому Іван Якович опублікував віршовану казку «Лис Микита» — твір, який сам автор називав найулюбленішим з усього ним написаного. У цьому часописі були надруковані й Франкові казки, які згодом увійшли до збірки «Коли ще звірі говорили».

Крім літературної діяльності, митець успішно займався й науковою. Постать Івана Вишенського надзвичайно цікавила Івана Франка, тому він присвятив цьому письменнику і релігійному діячу аж п'ять праць, серед яких найґрунтовнішою вважається монографія «Іван Вишенський і його твори». Поему «Іван Вишенський» Франко вперше опублікував у збірці «Із днів журби» в 1900 році. Очевидно, увагу Франка привернув насамперед духовний подвиг Івана Вишенського та складне перехрестя релігійних і патріотичних ідеалів цієї людини.

Помер Іван Якович 28 травня 1916 року, похований у Львові. Коли виповнилося століття від дня народження Івана Франка, Все-

Пам'ятник
Івану Франкові в Одесі.
Скульптор Борис
Румянцев

світня Рада Миру внесла пропозицію відзначити 1956-й як рік цього українського поета у всьому світі. З нагоди 150-літнього ювілею Каменяря вся планета урочисто відзначала Рік Івана Франка — 2006-й.

 1. Пригадайте, що ви знаєте про творчість Івана Франка з попередніх класів. Який з його творів вам особливо сподобався й чому?

2. Де народився майбутній письменник, у яких навчальних закладах здобував освіту?

3. Як позначилося на долі Івана Франка те, що родичі й близькі люди помічали надзвичайні здібності хлопця?

4. Як вшановують пам'ять про Великого Каменяря в усьому світі? Про що свідчить такий інтерес до цього українського письменника?

 1. Як ви розцінюєте той факт, що священник заповів неповнолітньому Франкові свою бібліотеку?

2. В яких життєвих ситуаціях виявлявся патріотизм митця та його щире вболівання за долю народу?

3. Що ви знаєте про передісторію написання Іваном Франком поеми «Іван Вишенський»?

 1. Уважно розгляньте бронзовий пам'ятник Івану Франкові (скульптор Борис Румянцев, архітектори — Микола Румянцев та Василь Мироненко), споруджений у 2006 році (с. 115). Яким постає перед вами відомий письменник?

2. Що ви можете сказати про особливості цього монумента?

3. Чому Іван Франко заслуговує на те, щоб йому зводили пам'ятники у рідному краї та у світі? Чи є пам'ятник Каменяреві у вашому місті?

4. При нагоді обов'язково побувайте біля пам'ятника Іванові Франку в Одесі й розгляньте його зблизька, визначте, чи вписується цей монумент в панораму міста.

ІВАН ВИШЕНСЬКИЙ

(Скорочено)

Присвячую А. Кримському¹

I

Мов зелена піраміда
на хвилястім синім полі,
на рівнині лазуровій

¹ Кримський Агата́нґел (1871—1941) — український письменник, літературознавець і мовознавець, який досконало володів великою кількістю мов (за деякими даними — п'ятдесятьма). У 1895 році в журналі «Киевская старина» Агата́нґел Кримський надрукував розлогу рецензію на статтю Івана Франка «Іван Вишенський і його твори», високопрофесійно уточнив деякі наведені Франком факти й допоміг Іванові Яковичу краще зрозуміти життя і творчість письменника-полеміста.

велетенський ізмарагд¹, —
так облита дивним морем
під безхмарним теплим небом
зноситься, шумить, пишаєсь,
спить Афонська гора².
Спить? Та ні! Природа-мати
ненастанно тут працює,
ненастанно строїть, бавить
ту пестієчку³ свою.
Унизу, де хвиль кипучих
гранітові сірі скали
гордо, просто вгору пнуться —
стіни, колоси, стовпи, —
там внизу музика дика
не вгаває на хвилину,
б'ються хвилі о каміння,
бризка піни срібний вал.
А вверху хребти гірської,
віковим покриті лісом,
вічну, тиху пісню грають
у задумі без кінця...
Тричі лиш на день по горах
пролунає голос дзвонів,
мов проквилить над горою
стадо дивних лебедят.
Плачуть жалібно ті дзвони,
мов нарікання, докори
на людей, що замертвили
пречудовий цей куток.
Що гніздо думок високих,
школу поривів геройських,
пристань для орлів змінили
на сумву тюрму для душ.

¹ І з м а р а г д (церковнослов'янське) — смарагд, коштовний напівпрозорий камінь зеленого забарвлення.

² А ф о н — незалежна чернеча держава, заснована в 972 році. У наш час Афон адміністративно підпорядковується міністерству закордонних справ Греції, а духовно — Патріархії Константинополя. На Афоні містяться монастирі, які є не просто архітектурними пам'ятками, а й осередками високої духовності й культури. У бібліотеках цих духовних закладів зберігається понад дванадцять тисяч стародруків, найдавніші з яких датовано IX століттям. Вважається, що серед цих скарбів є книги й із бібліотеки Ярослава Мудрого. Афон є місцем паломництва християн.

³ П е с т і є ч к а — пестунка, улюблениця.

Олексій Кулаков. Джерело

II

На Афоні дзвони дзвонять
у неділю по вечірні;
починає Прот великий,
окликаєсь Ватопед.
Далі зойкнув Есфігмену,
загудів Ксеропотаму,
там Зографу, далі Павлю,
розливаєсь Іверон¹.
Покотилися по горах
ті ридання металеві,
окликаєсь кожда скеля,
кожний яр і кожний скит².
І вторують їм зітхання,
і худі хрестяться руки,
і несеться тихий шепіт:
«Со святыми упокой!»
Ті ридання металеві —
знак, що хтось розстався з світом, —
тут нікого не тривожить:
се щоденна новина.
Чи то скитник вмер у скиті
так, як жив, — самотній, тихий —
і про смерть його дізнались
аж у кілька день пізніш —
тим дізнались, що покійник
не явився в монастир свій,

¹ Прот, Ватопед, Есфігмену, Ксеропотаму, Зографу, Павлю, Іверон — афонські монастирі.

² Скит — у православних монастирях скитом називалося житло для ченців-самітників, збудоване на віддалі від монастиря.

не привіс свою роботу,
бобу пригорщі не взяв?
Чи то вмер чернець у келїї,
пишучи святую книгу
Мінею¹, та кіноваром²
в'язні титли³ красячи?
Чи то вмер послушник⁴ смирний —
пан колись, чи князь, чи вояк,
але тут віддавна в кухні
монастирській послугач?
Чи то вмер якийсь достойник,
ісромовах⁵ чи ігумен⁶ —
тут усім однака шана:
«Со святыми упокой!»

III

Стихли дзвони, у повітрі
довго ще тремтів їх голос,
а в монастирі Зографу
заскрипіли ретязі⁷.
Відчинилась темна брама;
з монастирського подвір'я
виступає хід церковний,
монотонний чути спів.
Віють хоругви червоні,
наче проблиски пожежі;
дерев'яний хрест з розп'яттям
передом помалу йде.
Йдуть монахи бородаті
у фелонах⁸-багрянцях,

¹ Мінея — Четьї-Мінеї, збірники релігійних оповідань про життя святих мучеників і пророків, а також складені за календарем перекази про кожного святого.

² Кіновар — червона фарба, виготовлена на основі руди ртуті. Цією фарбою у давніх рукописах художньо вимальовували перші букви слів, якими розпочинали новий текст.

³ Титли — надрядковий значок у вигляді скобки над скороченим словом або буквою, якою позначалася цифра. У Франковій poemі «в'язні титли» — це заголовки та перші чільні, титульні букви слів, якими розпочинався рукописний текст твору.

⁴ Послушник — людина, яка готується стати ченцем, тому призначається монахам.

⁵ Ісромонах — молах у чині священника.

⁶ Ігумен — настоятель православного монастиря, духовний чин.

⁷ Ретязі (архаїчне) — ремні.

⁸ Фелон — риза.

Євген Орликов. Святогір'я
(фрагмент)

знов монахи бородаті
босі, в простих сіряках¹.
Серед них дідусь похилий,
зморщений, сивобородий,
в сіряці на голім тілі,
хрест березовий несе.
Простий хрест, в корі береза,
а від моря вітер віє,
білу бороду старечу
по березі розвіє.

І пливе старечий голос
із тим співом монотонним,
що виводить сумовито:
«Со святими упокой!»
Стежкою, що круто в'ється,
тягнеться той хід церковний
зразу лугом, далі лісом,
там, де чути моря рев.
Серед розкошів природи
похоронний спів лунає,
серед пахоців вечірніх
куриться кадила² дим.
Ось спинився хід церковний
на обірвищі³ крутому,
над безоднею страшною, —
глянеш вниз — аж жах бере.
Мов гігантський мур гранітний,
прямовисно голі скали
пнуться із безодні моря
в лазурову височінь.
Глянь з гори — на морі човен,
що покрай скали гойдаєсь,
видаєсь, мов білий лебідь,
що гойдаєсь на воді.
Глянь з долини — всі ті люди,
що стоять над тим обривом,
видадуться, мов ягнята,
що пасуться на скалі.
В тій скалі з долини видно

¹ С і р я к — старовинний верхній довгополий одяг з грубого домотканого сукна.

² К а д і л о — металевий посуд на довгих ланцюжках із прорізною накривкою для куріння ладаном під час церковної відправи.

³ О б і р в и щ е (діалектне) — урвище, круча.

штиригранну¹ чорну пляму,
 мов печатку величезну,
 в половині висоти.
 Се є вхід в живу могилу,
 у печеру пустельницьку,
 висічену там Бог зна ким
 і Бог зна кому й нащо.
 Не дійти туди ногами,
 ні драбиною не злізти,
 лиш на шнурі у повітрі
 долетіти, наче птах.
 У окрайчику скальному
 рівчачок протертий шнуром —
 знак нехибний того місця,
 де внизу печери вхід.
 Тут спинився хід церковний,
 стали править панахиду²...
 Де ж той мрець, кого ховають?
 Де блаженний той аскет³?

IV

От скінчилися відправи,
 і остатню молитву
 на колінах прошептали
 всі пустинники й черці⁴.
 І встає ігумен перший,
 і всі встали за чергою,
 і довкола тихо стало,
 море лиш реве внизу.
 І підніс ігумен голос,
 і звертається до діда,
 що стояв серед монахів
 із березовим хрестом.

Ігумен

Старче Йване, перед Богом,
 перед злotosайним сонцем
 і перед хрестом спасенним
 закликаю тут тебе.

Софія Караффа-Корбут.
 Скорботні ченці

¹ Штиригранна (діалектне) — чотиригранна, квадратна.

² Панахίδα — церковна відправа по небіжчиків.

³ Аскет — дустельник, християнський подвижник, який виснажує себе постом; людина, яка вкрай обмежує свої життєві потреби.

⁴ Черці — ченці, монахи.

Софія Караффа-Корбут.
Старець Іван

Щиро нам скажи, по правді:
чи по добрій своїй волі,
чи по зрілій постанові
йдеш у сю печеру?

Старець

Так.

Ігумен

Чи немає в твоїм серці
ще прихильності до світу
і прив'язання до рідних,
дум і бажань світових?
Чи навіки ти відрікся
всього, що відводить Духа
від єдиного бажання
вічного спокою?

Старець

Так.

Ігумен

Чи обдумав ти всю важкість
самоти, безповоротність
отого життя в печері,
всі страховини спокусу?
Чи обдумав ти всю гіркість
жалю, що явитись може,
каяття, що затроїти¹
може тут твій подвиг?

Старець

Так.

Ігумен

Будь же Бог благословенний,
що вітхнув² тобі сю думку!
Най же Він тобі допоможе
до кінця пройти сей шлях!
Дотепер ти між живими
був наш брат Іван Вишенський;
відтепер в житті земному
змазане ім'я твоє.
Так іди в свою дорогу!
Хрест, що маєш у долонях,
се тобі наш дар єдиний,
інших і не тра' тобі.

¹ Затроїти (діалектне) — отруїти.

² Вітхнути (діалектне) — навіяти, надихнути.

Що потрібно для поживи
твому тілу, раз на тиждень
брат ключар¹ на посторонку²
спустить відсіля тобі.
Прощавай! Прийми від мене
сей остатній поцілунок,
і дай Бог нам пострічатись
швидко в ясності Його!•
Цілував ігумен старця,
інші монахи потиху
цілували його руки,
поли сіряка його.
Потім два щонаймолодші
шнуром старця обв'язали
попід пахви, кінці шнура
в руки міцно прийняли.
І перехрестився старець,
над безодню вийшов сміло,
сів і звільна став спускатись
у страшенную глибіню.
Вітер буйно дув від моря,
бороду його й волосся
розвівав, і він, притисши
хрест до себе, швидко щез.

V

«О, вітай, моя домівко,
тиха пристане по бурях,
до якої ненастанно
здавна-здавна я тужив!
Камінь тут довкола мене —
се тверда незламна віра,
се мій дім і мій притулок,
подушка і накриття.
Хрест отсей — то мій товариш,
мій повірник у дні смутку,
оборона від спокуси
і підпора в скопу час.
Щезло все дрібне, болюче,
що чуття в душі ворухить
і увагу відвертає

¹ К л ю ч а р (діалектне) — ключник, той, хто мав доступ до всіх комор з продуктами чи іншими товарами.

² П о с т о р о н о к — міцний ремінь або мотузка.

Сергій Ісачов. Хвиля

від найвищого єства¹.
Полишилось лиш постійне,
супокійне і величне.
Про постійне і величне
думай тут, душе моя*.
Так балакав сам до себе
у яскині² свій старець,
що ще вчора звався
Вишенський,
а сьогодні вмер для всіх.

VI

День за днем минає рівно,
як на морі безбережнім
хвиля хвилю рівно гонить,
хмара хмару в небесах.
У свій печері старець
знов на камені недвижно
спочиває, вперши очі
в лазуровий неба звід.
Втім — о диво! Щось живе
ворухнулось! На незримій
нитці понад вхід в печери
зі скали спускався павук.
Старець пильно, дух
заперши,
придивлявся павукові,
мов його не бачив зроду,
мов се з того світу гість.
А павук собі швиденько
від верха до споду³ входу
нитку натягав, по нитці
зараз догори поліз.
І почав як стій снувати,
протягати, заплітати
ниточки, і швидко сітка
вхід яскині заплела.
Старець думав: «Висилає
ще, мабуть, своїх піпів
земнеє життя за мною,
хоче вислідить, мабуть,
чи ще де хоч павутинка

¹ Єство — тут: сутність.

² Яскіня (церковнослов'янське) — печера.

³ До спбду (діалектне) — до низу.

духу мого не в'яже
з тим життям, аби за неї
потягти думки мої.
Сей павук, се, може, ворог,
що свою зрадливу сітку
заставля на мої мрії,
на думки мої й на зір*.
І вже ось підняв він руку,
щоб зірвати павутину,
та нова шибнула¹ думка
у старечій голові.
«Сім братів колись, тікавши
від поганської погоні,
схоронились у яскиню
і заснули твердо в ній.
А павук отак самісько
заснував весь хід яскині,
врятував їх від погоні,
спас для Божої хвали.
Тою сіткою закриті,
спали ті брати в яскині
триста літ, аж поки Бог їх
на свідоцтво не позвав.
Збуджені Господнім словом,
стали свідками безсмертя,
свідками того, що в Бога
три століття — се момент.
Може, з Божого наказу
сей павук тут сіть мотає,
може, Бог мене за свідка
теж для себе зберіга?»
Втім тихенько забриніла
павутина; чорна муха
замоталася в ту сітку,
стала сіпатись, пищать.
І павук прибїг щодуху,
і давай мотати живо
Павутину, і в'язати
мусі крила і лапки.
То прискочить, муху вкусить,
то відскочить, знов мотає;
муха сіпаєсь щосили,
і тріпочесь, і пищить.

¹ Ш и б н у т и (діалектне) — несподівано появитися, блиснути.

«Га, поганий кровопійце,—
мовив старець,— чи на те ти
аж мою найшов яскиню,
щоб і тут життя вбивать?»
І вже руку піднімає,
щоб розшарпати павутину,
увільнити бідну муху,—
та знов думка зупиня.
«Без Господнього хотіння
навіть мушка ся не згине;
Бог і сьому павукові
дав отсей його талан.
І яке я маю право
відбирати йому сю страву,
на котру він своїм робом
таки тяжко працював?»
І він став поклони класти,
гаряче почав молитися,
та весь час він, молячися,
чув, як муха, мов дитя,
сіпалась у павутині,
і пищала, і квилила.
Серце в старця тріпоталось,
та рука не піднеслась.

Іван Вишенський народився близько 1550 року в містечку Судова Вишня на Львівщині, тому в зрілі роки прибрав собі псевдонім за місцем народження. В юні роки Іван Вишенський отримав належну освіту, жив у Луцьку та Острозі, де в той час були прекрасні освітні заклади. Князь Василь Костянтин Острозький усіляко підтримував Вишенського як здібну й розумну людину. Причини постриження письменника в монахи в досить молодому віці не відомі. Очевидно, йшлося насамперед про його глибоке релігійне переконання. Як свідчать факти, десь у 1576—1580 роках Іван Вишенський оселився на Афоні і протягом певного періоду пройшов усі стадії чернечого життя, включаючи аскезу — релігійну обітницю, яка заради духовного вдосконалення передбачала зречення радощів життя, повну ізоляцію від світу. Письмові виступи полеміста проти католицьких церковнослужителів — «Послання до єпископів» — були досить гучними, мали великий суспільний розголос. Перебуваючи на Афоні, Іван Вишенський не припиняв листування з львівськими братчиками, які благали аскета повернутися

в Україну. Коли цього повернення зажадав і сам Олександрійський патріарх, афонський аскет прибув у рідний край, але ненадовго. Помер Іван Вишенський на Афоні відлюдником у двадцятих роках XVII століття.

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ НАПИСАННЯ ПОЕМИ «ІВАН ВИШЕНЬСЬКИЙ»

У XVI столітті православна й католицька церкви вели непримиренну боротьбу за українських віруючих. Оскільки питання вибору віри східного (православного) чи західного (католицького й греко-католицького) обряду вирішувало й проблему підпорядкування українців Москві чи Варшаві, почалися релігійні дискусії. Кожна сторона знаходила аргументи на користь певного віросповідання.

У 1596 році відбулася Брестська унія¹, за якою більшість українських земель залишилася православною, а Західна Україна, де священники добровільно прийняли уніатство, підпорядковувалася Римському Папі. Всі церковні служби в таких храмах (з XVIII століття їх, як і уніатську віру, почали називати греко-католицькими) велися рідною для українців мовою, було збережено всі обряди, узаконено заборону полякам силоміць перетворювати церкви на костели. Вже з перелічених причин унію не можна вважати суто негативною подією в житті нашого народу, особливо зважаючи на те, що в наш час греко-католицьку віру сповідують більше семи мільйонів громадян України.

Проте в часи Івана Вишенського ніхто не міг однозначно передбачити, яку роль в житті нашого народу відіграє підпорядкування частини українських церков Римові. З цієї причини церковні діячі розгорнули бурхливу дискусію. Так виникла полемічна література, найяскравішими представниками якої з православного боку вважається Іван Вишенський, а з католицького — берестейський і володимирський єпископ Іпатій Потій.

У поемі Івана Франка «Іван Вишенський» зроблено основний акцент не на творчості монаха, а на питаннях життєвого вибору й активної громадянської позиції непересічної постаті великого українця. Автор підкреслює в образі аскета силу духу, велич релігійних переконань й водночас сили сивівського почуття обов'язку перед Україною, прояв справжнього патріотизму, що спонукає Івана Вишенського заради рідного краю піти на найбільшу самопожертву — зректися Царства Небесного.

¹ Унія — об'єднання, союз, спілка.

Пригадайте, які поеми українських митців ви вже читали у попередніх класах. Дайте визначення поеми, назвіть її основні ознаки.

Історична поема — це ліро-епічний твір, в якому діють реальні історичні особи та художньо зображуються певні історичні події.

Оскільки Іван Вишенський — реальна особа, його перебування на Афоні й прийняття ним найвищих чернечих випробувань — дійсний факт, а Іван Франко описує цей період у житті монаха з урахуванням тих особливостей, які були характерні для доби письменника-полеміста й притаманні чернечому середовищу, то твір «Іван Вишенський» за жанром є історичною поемою.

Поему Івана Франка написано *білим віршем*, рядки в якому не римуються. Проте білий вірш не слід плутати з верлібром, для якого характерні неоднаково наголошені рядки. Білий вірш і верлібр (вільний вірш) суттєво відрізняються, хоча мають спільну ознаку — відсутність рим.

Білий вірш — це неримований вірш із збереженням ритміки й кількості наголошених і ненаголошених складів у рядках.

1. Доведіть, що твори Тараса Шевченка «Тарасова ніч» та «Іван Підкова», які ви читали й аналізували у 6 класі, є історичними поемами.

2. Віршовий розмір поеми «Іван Вишенський» — чотиристопний хорей. Пригадайте, який віршовий розмір називається хореем і на прикладі обраної вами строфи з твору Івана Франка продемонструйте, що поема написана саме цим розміром.

Пригадайте, хто з сучасних поетів, з чисою творчістю ви знайомилися у 7 класі, пише вільні вірші. Письмово зіставте й порівняйте одну строфу з вірша цього митця (на ваш вибір) зі строфою з поеми Івана Франка «Іван Вишенський», зробіть висновки про відмінність між верлібром і білим віршем.

1. Де саме відбуваються події в творі?
2. Чому райську природу Афону показано як різкий контраст до строгого чернечого життя?
3. Що ви довідалися про вибір Івана Вишенського? Як ви ставитеся до його рішення решту життя жити в печері над морем, будучи відрізаним від усього світу?
4. Чому Іван Вишенський не обірвав павутину, коли вперше побачив павука і запідозрив у ньому своєрідного шпигуна від земного світу? Яка легенда спала на думку старцеві?

 1. Як у поемі описано обряд прийняття повного аскетизму? Які враження у вас викликає цей обряд: світлі, оптимістичні, гнітючі, песимістичні? Що ви особисто відчуваєте — повагу до аскета, схвалення його духовного подвигу, сповнюєтеся жахом від того, що людина може добровільно відмовитися від усіх земних благ, від спілкування з іншими?

2. Іван Вишенський як аскет найбільше боїться спокус земного світу: кається за те, що обрав життя самотника, туги за рідними людьми, вагання, чи доречним був його вибір. Як ви ставитеся до таких внутрішніх борін монаха? Про що вони свідчать?

3. Як саме Іван Вишенський перемагає в собі цілком людські намагання активно втручатися в різні прояви життя, вирішувати чиясь долю? Чи має він право, на вашу думку, так поводитися? Чому?

4. Як ви оцінюєте факт, що милосердний аскет не врятував від павука муху? Чим для самого себе він мотивував позицію невторчання?

 1. Розгляньте картину *Олексія Кулакова* «Джерело» (с. 118). Хто зображений на передньому плані? Які будівлі височать на задньому плані полотна? Як саме художником передано безмежність простору? Які уявлення про Афон дає картина?

2. Розгляньте картину *Євгена Орликова* «Святогір'я» (с. 120). Який настрій створює велике нагромадження храмів? Які кольори переважають на картині? До якого епізоду з поеми «Іван Вишенський» ви запропонували б цю картину як ілюстрацію?

3. Які епізоди поеми проілюструвала відома художниця *Софія Караффа-Корбут* (с. 121, 122)? Які почуття й роздуми викликають у вас ці малюнки? Складіть словесний портрет Вишенського на основі ілюстрації «Старець Іван», передайте вираз обличчя, настроїв монаха.

4. Розгляньте картину *Сергія Ісаєва* «Хвиля» (с. 124). Яким художник змалював море: ласкавим і красивим чи розгніваним і небезпечним? На основі чого ви зробили такий висновок? Як називаються картини, на яких зображено морські пейзажі?

 Уявіть, що саме такі хвилі на морі, як на картині *Сергія Ісаєва*, міг бачити зі своєї печери Іван Вишенський. Використовуючи художнє полотно як ілюстрацію побаченого аскетом, *опишіть письмово* його замилювання красою моря, ведучи розповідь від першої особи.

VII

«Цілу ніч гуляв тут вітер,
скиглив по цербатих скелях,
вило море й кам'яні
стіни гризло і товкло.
Цілу ніч страшений холод
проникав мене до кісті,
І немов на Божім Суді
я тремтів, зубами сік.
Я тремтів, у кут яскині
заховавшись, і тривога
проняла мене, й молитва

не ворушилась в душі.
І я чув себе безсильним,
бідним, хворим, самотнім,
мов дитя, сирітка кругла
без матусі, без вітця.
Бачилось, земля замерла,
вимерли всі люди в світі,
я один лишивсь останній
у страховищах отих.
Бачилось, і Бог у небі
вмер. Один лиш чорний демон
тепер паном у Вселенній
і гуляє, і реве...
Але ж Бог — Творець усього,
він Творець тепла і світла...
Чи творець морозу й леду?
Ні, про се мовчить Письмо.
Се тепло — воно за хвилю
в мертвім тілі творить душу,
у душі тій родить віру,
вицвіт віри тої — Бог...
Чом не можна би подумать,
що душа, і її віра,
і сам Бог — то тільки витвір
тої дрібки теплоти?
Боже, може, гріх так думать?
Але ж ти велів шукати
правди!.. Без твоєї волі
думка не прийде на ум.
Так з думками бився старець,
і молився, і томився,
але давнє просвітління
не хотіло вже вернеть.
І він плакав. «Чи на те ж я
тиху келію¹ покинув,
скит відлюдний, щоб аж тута
в путах сумніву скінчить?»

VIII

«Що за незвичайні гості
в мою яму заблудили?
Що се за посли і відки

¹ Келія — окрема кімната в монастирі для одного ченця, житло для самотника.

вітер ось мені приніс?
Ті платочки сніжно-білі —
чи це сніг? Але ж не тають!..
Дивний запах з них несеться...
Боже мій, вишневий цвіт!
Цвіт вишневий —

Іван Денисенко.
Вишневий цвіт

тут — в тих скелях!
Де тут вишні на Афоні?
О, скажіть, таємні гості,
повідайте, відки ви?..
Та невже ж та Україна —
сей квітчастий рай веселий,
се важке криваве пекло —
ще для мене не чужа?
Що мені до неї? Важко
їй, небозі, там боротись
з єзуїтами¹ й ляхами,
та не легко ж і мені.
Є своя борба у мене,
та борба, що кожен мусить
сам перевести з собою,
поки іншим помагати.
А чи ж я свої найкращі
думи, і чуття, й змагання
не віддав їй на службу
в тій великій боротьбі?
Чи ж не був я їй радник
на непевнім роздоріжжі?
Чи не додавав відваги
її втомленим борцям?
Ах, і чи то не ранила
мою душу їх невдяка,
непокірність і зневага,
нетямучість їх тупа?
Чи ж мене не відіпхнуло
їх гордеє недовірство?
Чи я не отряс назавше
пил їх із своїх чобіт?
Так чого ж ви, білі гості,
сиротята веснянії,
тут із вихром заблукали
і свій запах принесли?

¹ Єзуїти — члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса»; в переносному значенні — підступні, лицемірні люди.

Петро Сльота.
Весна в Криму

Не для мене вже ваш запах!
Не для мене ті далекі
спомини про Україну —
я давно для неї вмер!

ІХ

Вечоріє. Тінь довжезна
від скали лягла на море,
а там ген легенькі хвилі
злотом, пурпуром горять.
Із гнізда скального старець
тихо дивиться на море,
з хвиль тих злото-пурпурових
десь мостить далеко шлях.
Шлях мостить у край далекий.
через гори і долини
аж на рідную Вкраїну,
а тим шляхом думи шле.
Шле сердечне привітання,
і любов свою, і тугу,
що, здавалося, давно вже
похоронені були.
Аж ось, глянь, тим ясным шляхом
звільна барка¹ надпливає,
бризка золото й пурпура
з-під весел і з-під руля.
Теплий вітерець вечірній
роздуває білий парус,
і пливе, мов лебідь, барка
до Афонської гори...
Знать, привиділись старому
в барці кунтуші² козацькі
і шапки червоноверхі —
ні, се, певно, привид був!..

Х

Знову ніч, і знову ранок,
і поклони, і молитва,
і в старій душі тривога,
сумніви і неспокій.
Аж нараз почувся скрегіт —

¹ Б а р к а — плоскодонне судно без палуби для перевезення вантажів.

² К у н т у ш (архаїчне) — верхній розпашний одяг, який носили заможні козаки.

на горі хтось, по закону,
каменем о скали стукав,
старець стуком відповів.
І спускається на шнурі
кіш¹ з поживою для нього,
а на дні коша біліє
запечатане письмо.
Затряслись у старця руки:
на письмі слова знайомі
український скоропис
і знайома печать.

«Старцю чесному Івану,
що в Афонській самотині
шлях важкий, тісний² верстає,
шлях, показаний Христом,
православні з України,
зібрані у місті Луцьку
на братерську пораду,
шлють благання і привіт...

І отсе шлемо до тебе,
чесний батьку наш Іване,
своїх братчиків з благанням:
будь ти нашим стерником.
Поверни ти на Вкраїну,
зігривай нас своїм словом,
будь між нами, мов та ватра
у кошарі³ пастухів...

Батьку, батьку! Від ударів
гнуться наші чола й спини,
і отрутою страшною
накипає нам душа!
Покажися тут між нами,
як старий борець незламний!
Один вид твій нас, похилих,
напростує, покріпить.
Слухай, рідна Україна,
стара мати-жалібниця,
голосом плачливим кличе
своє любеє дитя.
Врем'я йде на неї люте,
перехресная дорога

¹ К і ш — т у т: кошик.

² Т і с н и й — т у т: вузький, малодоступний іншим.

³ К о ш а́ р а (діалектне) — стайня для овець, вівчарня.

Володимир Зельдес.

«Хрест — одна моя надія...»

перед нею — хто покаже,
яким шляхом їй іти?
Не згордуй же сим благанням!
Поспішай спасати матір!
Може, голос твій і ум твій
все наверне на добро». .
І на верхнім боці карти
припис був: «Післанці руські
ждуть на відповідь до завтра,
завтра будуть на скалі».

XI

По печері ходить старець,
хрест до груді притискає,
молитви тихенько шепче
і не думає про лист.
«Хрест — мос добро сдине,
хрест — одна моя надія,
хрест — одно мос страждання,
одинока вітчина.
Все, що поза ним — омана
і чортячая спокуса:
Лиш один тут шлях правдивий
і спасенний — шлях хреста.
Що сей лист і що сей голос?
До кого? До старця Йвана.
Старця Йвана вже немає,
він умер, умер для всіх.
Що мені до України?
Хай рятується як знає,—
а мені коли б самому
дотиснутися до Христа.
Адже я слабий і грішний!
Я не світоч¹, не месія².
їх від згуби не відкуплю,
сам із ними пропаду.
Ні, не зраджу свого Бога,
не зламаю заповіту
і ярмо хреста отсього
до могили донесу...
А коли воскресло сонце,
він сидів і ждав тривожно,
поки камінь загуркоче,

¹ Світоч — смолоскип; провідник, вождь, лідер.

² Месія — пославець Божий, визволитель людства від зла.

голос ізгори озвесь.
Ось гуркоче глухо камінь,
старець разом стрепенувся,
та рука не простяглася,
він на знак не відповів.
«Старче Йване! Старче Йване!» —
кличе голос, і здається,
що се крик тривоги, болю,
що рятунку просить він...
«Старче Йване! Старче Йване!» —
довго кликали післанці,
а внизу лиш море вило,
та не відізвався Іван.

XII

Вечоріс. Наче сизий
килим, тінь лягла на море,
а з-поза гори проміння
скісно в морі порина.
Золотистий шлях простягся
від тих морських хвиль рухливих
до верха гори Афона,
під скалою море гра.
У печері в самім вході
згорблений сидить пустинник
і письмо раз в раз читає,
і сльозами полива.
«Слухай, рідна Україна,
стара мати-жалібниця,
голосом плачливим кличе
своє любеє дитя».
«Любес, нема що мовить!
Що в найтяжчюю годину,
в непрозору, люту скруту
свою матір покида!
Що в засліпленні безумнім
сам лише спастися хоче,
а братів тривожних, бідних,
без поради покида!
І яке ж ти маєш право,
черепино недобита,
про своє спасення дбати
там, де гине мільон?
Чи забув слова Христові:
«Добрий пастир власну душу

Софія Караффа-Корбут.
«...З Афонської затоки
звільня барка випливає»

віддає за своє стадо?»
Ти хіба не пастир їх?
Чи забув слова Христові:
«Хто рече: кохаю Бога,
а не порятує брата, —
той брехню на душу взяв»?
Адже ж за всі душі тії,
що там впадуть у зневірі,
а ти б піддержав їх, в тебе
Бог рахунку зажада.
Адже ж ті твої чернечі
горді мрії про спасення
тут, далеко від спокуси —
се ж спокуса, гріх тяжкий.
Се дияволів служиш,
майстру гордощів, що Богу
рівним бути забажав.
Се не Божий шлях! Таж навіть
якби в рай ти так дістався,
а твій рідний край і люд твій
на погибель би пішов —
адже ж рай тоді для тебе
пеклом стане! Сама думка:
«Я їх міг порятувати!» —
тобі з неба зробити ад!»
І смертельна тривога
зціпила старече серце
і заперла дух у груді,
зимний піт лице покрив.
Він зирнув на синє море,
де рубцем золототканим
зарисовувався обрис
від Афонської гори.
Глянь, з Афонської затоки
звільня барка випливає,
із отіненого плаю
ген на сонячний біжить.
Турчин баркою кермує,
в барці кунтуші козацькі
і шапки червоноверхі,
бризка золото з весел.
Ах, післанці з України!
В старця серце стрепенулось,
і в тривозі, і в нестямі
худі руки він простяг.

«Стійте! Стійте! Заверніться!
Я живу ще! По-старому
ще кохаю Україну,
решту їй життя віддам!
Стійте! Стійте! Заверніться!»
Та дарма! Не чують крику.
І по хвилях золотистих
барка геть пливе й пливе.
І ламає руки старець,
і болюче серце тисне,
і перед хрестом на камінь
він кидається лицем.
«О Розп'ятий! Ти ж лишив нам
заповіт отой найвищий:
свого ближнього любити,
за рідню життя віддати!
О Розп'ятий! Глянь на мене!
О, не дай мені пропасти
у безодні мук, розпуки,
у зневір'я глибині!
Дай мені братів любити
і для них життя віддати!
Дай мені ще раз поглянуть
на свій любий рідний край!
Глянь, отсе остатня нитка,
що мене тягла до праці!
О, не дай же їй порватись!
Заверни її сюди!
О, зішли противний вітер!
Підійми грізную хвилю!
Або дай мені злетіти,
мов пташині, зі скали!
Ти ж Благий і Всемогучий!
О, коли моя молитва,
і моє мовчання, й труди,
і всі подвиги, й весь піст
мали хоч зерно заслуги,
хоч пилиночку значіння,
то я радо, о Розп'ятий,
все без жалощів віддам.
Все віддам, готов, як грішник,
вічно у смолі кипіти —
лиш тепер зроби для мене
чудо: барку заверни!
Або дай мені до неї

*Василь Копайгороденко.
Покрова*

відси птахом долетіти,
або збігти, мов по кладці,
по промінню золотім.
Ох, таж Ти, малим ще бувши,
бігав з храму по промінню
і по морю серед бурі,
мов по суші, Ти ходив.
Дай, о дай мені се чудо!
Лиш одно, на сю хвилину!
Не лишай мене в розпуці,
мов стриножене¹ дитя!²
Так моливсь Іван Вишенський,
хрест щосили тис до груді —
і нараз почув, як дивна
пільга² біль його втиша.
Легко-легко так зробилось,
щезла дикая тривога,
ясна певність розлилася
у оновленій душі.
Ясна певність, що послухав
Бог отсе його благання,
що настала хвиля чуда —
просвітління надійшло.
Те, чого він ждав так довго,
обдало його, мов легіт,
мов гармонія безмежна,
райські пахощі святі.
І він радісно піднявся,
і перехрестився тричі,
і благословив промінний
шлях, що скісно в море йшов.
Він нічого вже не бачив,
тільки шлях той золотистий
і ту барку ген на морі —
і ступив, і тихо щез.
А в печері пустельницькій
тільки білий хрест лишився,
мов скелет всіх мрій, ілюзій,
і невинний моря шум.

1. Уважно розгляньте картину *Василя Копайгороденка* «Покрова». Порівняйте її з іконою «Покрова Богородиці з портретом Богдана Хмельницького», яку ви розглядали під час вивчення

¹ Стриножене — тут: туго спеленане, безвольне.

² Пільга — полегшення; звільнення від виконання певних обов'язків.

народної історичної пісні «Чи не той то хміль». Порівняйте зміст цих двох художніх робіт. Чим вони подібні й чим різняться?

2. Чому на картині Василя Копайгороденка «Покрова» під опікою Матері Божої перебувають козаки й представники духовенства? А кого під покровою Богородиці зобразив на іконі невідомий художник?

- 1. Розгляньте картину сучасного українського художника *Івана Денисенка* «Вишневий цвіт» (с. 131). Як ви вважаєте, чому митець прагнув справити своєю картиною ефект чорно-білої фотографії?
2. Техніка виконання цього художнього твору — олівець і папір. Чи доводилося вам раніше бачити картини такого типу? Чи подобалися вони вам? Яке ваше враження від картини Івана Денисенка? Пригадайте, як відреагував на появу вишневих пелюсток у келії герой поеми «Іван Вишенський». Прочитуйте відповідні рядки.
3. Уважно розгляньте фрагмент картини нашого сучасника *Петра Сльоти* «Весна в Криму» (с. 132). Вишневу розквітлу гілку тут змальовано в усій повноті кольорів і відтінків. Порівняйте її з вишневою гілкою на картині Івана Денисенка «Вишневий цвіт». Яка з двох картин вам більше подобається й чому саме? Яка з них краще ілюструє поему Івана Франка? Вмотивуйте своє твердження.

- 1. Як у відлюдницькій печері Іван Вишенський переживав шторм на морі? Чому ченцеві дуже страшно, холодно, незатишно?
2. Які гості несподівано завітали у відлюдницьку печеру до Івана Вишенського? Які думки про рідний край навіяли аскетові, чим схвилювали його серце?
3. Чому барка з козаками аскетові спочатку здалася привиdom?
4. Прокоментуйте такі роздуми Івана Вишенського:

Се не Божий шлях! Таж навіть
якби в рай ти так дістався,
а твій рідний край і люд твій
на погибель би пішов —
адже ж рай тоді для тебе
пеклом стане! Сама думка:
«Я їх міг порятувати!» —
тобі з неба зробить ад!

5. Чому так драматично сприймає Іван Вишенський відплиття барки з посланцями з України?
6. Яке диво описане в поезії «Іван Вишенський»?

- 1. Опишіть зовнішній вигляд ченця-аскета на ілюстрації *Володимира Зельдеса* «Хрест — одна моя надія...» (с. 134).
2. Який епізод відтворив художник? Чи можна вважати його вирішальним у долі головного героя? Чому? Прокоментуйте назву ілюстрації.
3. Які емоції переживає Іван Вишенський? Що він тримає в руках? Чому лист від земляків так розтривожив Івана Вишенського? Про що благає монах Христа? Чому лист від земляків так розтривожив Івана Вишенського?

4. Що зображено на ілюстрації Софії Караффи-Корбут до поеми (с. 136)? У чому полягає своєрідна художня стилістика роботи? Поміркуйте, чому човен не занурюється у морські хвилі, а ніби летить поверх них? Чому сонце схилилось прямо над головою козака? Хто кермує баркою? Що ви бачите на передньому плані картини?

1. Як ви думаєте, потерпілі під час шторму можуть мати думки, подібні до тих, що виникли в Івана Вишенського у сьомій частині поеми? Свою відповідь аргументуйте.

2. Чому далеко від рідного краю людину зворушують навіть найменші деталі, що нагадують про батьківщину? Порівняйте власні враження подібного характеру, якщо вам їх доводилося переживати, з тими почуттями, які в аскета викликав вишневий цвіт.

1. Чому під час шторму на морі віра в Бога в серці Івана Вишенського зазнає хитань? Чи можна осуджувати монаха за такі сумніви? Чому ви так вважаєте?

2. З якою метою автор детально передає сумніви й вагання ченця в тому, що є Бог?

3. Чому виходець з України довго і тяжко переконує себе, що хоч і намагався, але так нічого і не зміг вдіяти для блага рідного краю? На кого він нарікає? Чому вважає за краще в ситуації, що склалася, рятувати не Україну та її народ, а власну душу?

4. Пригадайте епізод із поеми, де Івана Вишенського охоплює відчай від того, що він зробив неправильний вибір. Яке вчення Христа застосовує аскет для ситуації, в якій через гординю опинився сам?

5. Про що свідчить уривок із поданого монологу аскета?

Стійте! Стійте! Заверніться!

Я живу ще! По-старому

ще кохлю Україну,

решту їй життя віддам!

6. Яке ваше враження від образу головного героя цієї поеми?

1. Знайдіть у тексті поеми й выпишіть у зошит ті уривки, які є зав'язкою та кульмінацією твору. Свій вибір мотивуйте.

2. Чому, на ваш погляд, Іван Франко подає у цьому творі щасливу, хоч і фантастичну, розв'язку?

Уявіть, що Іван Вишенський по сонячному промінню щасливо зійшов на барку з посланцями з України. Як ви думаєте, що він їм скаже, які дасть поради, як саме повчатиме жити?

Леся Українка (1871—1913)

Ви вже знаєте, що справжнє прізвище Лесі Українки — Лариса Петрівна Косач, що цей дуже зобов'язуючий псевдонім свій талановитій доньці дала відома українська письменниця Олена Пчілка. Лариса була другою дитиною в сім'ї Петра та Ольги Косачів і народилася 25 лютого 1871 року в Новограді-Волинському. Первісток Михайло, не набагато старший від Лариси, у зрілі роки встиг потужно заявити про себе як талановитий перекладач, але, на жаль, через раптову хворобу передчасно пішов із життя.

Леся виховувалася в інтелігентній заможній сім'ї, де в повазі були і мистецтво, і література, і наука. Косачі приятелювали з багатьма відомими в Україні людьми: Миколою Лисенком, Іваном Франком, Михайлом Старицьким. Читати Леся навчилася в чотири роки, грати на фортепіано — п'ятирічною. Оскільки Олена Пчілка збирала усну народну творчість, зокрема пісні, а також колекціонувала вишивки, дочка з ранніх літ знала багато старовинних народних пісень, у вісім років сама вимережила батькові сорочку. Також Олена Пчілка приділяла багато уваги вивченню її дітьми іноземних мов, вимагала від них добрих знань з античної літератури, світової та української історії. Все це успішно формувало естетичні смаки і світогляд юних особистостей. Лесю особливо захоплювали історичні поеми Давньої Греції та Риму. Вона навіть дитячі ігри вигадувала на основі античних сюжетів.

Коли батька перевели на роботу в Луцьк, сім'я оселилася поблизу — в селі Колодяжному. Якось на Водохреще Леся разом з іншими дітьми пішла на річку Стир подивитися, як священник святить воду, промочила ноги й захворіла на туберкульоз кісток. Почалася затяжна багатолітня боротьба з невиліковною хворобою. Батьки рятували дочку всіма способами: возили оперувати до Німеччини, лікували на найкращих курортах світу, але здоров'я поліпшувалося ненадовго.

Першим художнім Лесиним твором вважається поезія «Надія», присвячена рідній тітці Олені, яку заарештували за протиімперську діяльність. У 1884 році львівський журнал «Зоря» надрукував вірш юної авторки «Конвалія». Олена Пчілка ще з юнацьких літ залучала Михайла та Лесю до перекладацької справи. Удвох вони досить вправно переклали українською мовою твори Миколи Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Пропала грамота» і «Зачароване місце». Книга, до якої ввійшли ці переклади, побачила світ у Львові в 1885 році. Перекладачі підписалися оригінальними псевдонімами: Михайло Обачний та Леся Українка.

У березні 1893 року у Львові при сприянні Івана Франка вийшла перша Лесина книга віршів «На крилах пісень». Критика схвально відгукнулася на прихід в літературу талановитої авторки. За мужність і незламність духу Іван Франко назвав Лесю чи не «єдиним мужчиною на всю соборну¹ Україну», а письменник Осип Маковей так визначив провідні мотиви її першої збірки: «Перший — то сумовитий погляд авторки на своє життя і долю; другий — то культ природи; а третій — то культ України і світове горе». У 1899 році з'явилася друга поетична збірка — «Думи і мрії». Уже з цих збірок молода авторка поставала людиною великої сили волі. Наприклад, у

Павло Балла. «Стояла я і слухала весну...»

¹ Соборна — об'єднана, неподільна.

вірші «*Contra spem spero!*¹» важкій недузї вона протиставила свій незламний дух:

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні!

На зламі століть Леся Українка вже була відомою поетесою. В її особі кращі уми України справедливо розпізнавали гідну наступницю Тараса Шевченка, яка зброєю проти неправди й гніту свого народу обрала поетичне слово. Сама Леся Українка дуже шанувала Кобзаря, вважала його роль в долі українського народу величезною, особливою. Коли в 1909 році у Києві було поставлено на сцені драму Лесі Українки «Блакитна троянда», гонорар за цю постановку авторка віддала на пам'ятник Тарасові Шевченку. У вірші «На роковини» вона так писала про Кобзареву відданість Україні та його патріотизм:

Віп перший за свою любов
тяжкі дістав кайдани,
але до скону їй служив
без зради, без оман.
Усе знесла й перемогла
його любові сила.
Того великого вогню
і смерть не погасила.

Леся Українка прославилася й потужними віршованими драмами. Значну частину цих творів написано на основі мотивів античної історії, частину — на теми минулого власного народу. В 1910 році вона опублікувала прекрасний патріотичний твір «Бояриня», де в образі Оксани Перебійної вивела сильну духом і помислами українську жінку, яка боронила рідний край у найтяжчі роки його занепаду, що настали після Переяславської ради.

У десятому класі ви будете читати й аналізувати найкращу з точки зору художності віршовану драму Лесі Українки «Лісова пісня», написану на основі народних вірувань. Ще довго до екологічних катастроф поетеса пророчо застерігала українців і все людство від бездумного нищення природи, невміння людей жити в гармонії з навколишнім світом.

Леся Українка приятелювала з визначними вченими — істориком Дмитром Яворницьким, мовознавцем Агатангелом Кримським, які допомагали їй високопрофесійними консультаціями. Наприклад, показовий такий факт. Коли Леся Українка надіслала Кримському свою поему «Одно слово», зі

¹ *Contra spem spero* (латинське) — без надії сподіваюсь.

змісту якої випливало, що в якутській мові немає слова «воля», Агатангел Юхимович авторитетно відповів, що воно в якутській мові існує і досить активно вживається. Щоб не нищити свого досить цікавого твору, кмітлива авторка підзаголовок «Оповідання старого якута» замінила на «Оповідання тубільця з півночі», конкретно не вказавши мови, в якій не існує слова «воля».

Леся Українка, безумовно, є однією з найталановитіших дочок нашого народу.

Відомий літературознавець Сергій Єфремов наголошував на такій особливості творчого дару поетеси: «Леся Українка стоїть ніби в центрі нашої новішої поезії, з одного боку торкаючись попереднього гурту письменників, у яких голосніше бринить громадянська струна; з другого — сама дає почин тій поезії, що все дужче починає у нас озиватись... Леся Українка лишається найсучаснішим з наших письменників, справжнім «поетом під час облоги» — співцем того лютого часу, що так яскраво з її творів позирає. Вміла вона дошкулити ворога своїм дужим словом, вдихнути бадьорість і волю до активності й діла у друзів своїх; та вміла ж і просто зачепити натхненною піснею струни в душі людській».

Померла Леся Українка 19 липня 1913 року в Грузії у місті Сурамі, прах великої поетеси перевезли в Україну і поховали у Києві на Байковому кладовищі.

1. Коли і в якій сім'ї народилася Лариса Косач? Якими були умови для духовного розвитку дітей у цій родині?
2. В якому віці Леся навчилася читати, грати на фортепіано? Коли дівчинка почала вишивати, як справжня майстриня?
3. Що ви можете розповісти про перші спроби творчості Лесі та її брата Михайла?
4. Де виходили друком збірки віршів Лесі Українки? Як зустріла критика появу нового автора?
5. Які віршовані драми вважаються вершинами творчості Лесі Українки?
6. Як ставилася Леся Українка до творчості Шевченка й чому сучасники вважали її гідною послідовницею Кобзаря?

Прокоментуйте оцінку Лесі Українки **Сергієм Єфремовим**. Чи погоджуєтеся ви з його думкою і чому?

1. Як ви розцінюєте прагнення Ольги і Петра Косачів усебічно розвинути таланти своїх дітей і виховати їх у патріотичному дусі?
2. З якою метою Олена Пчілка дібрала для своєї дочки такий відповідальний і зобов'язуючий псевдонім?
3. Як ви думаєте, чому Леся та Михайло перекладали передусім твори Миколи Гоголя? Про що свідчили такі спроби?

4. В яких вчинках Лесі Українки особливо виразно проявилися патріотизм і щира турбота про збереження народних скарбів?

5. Скільки років прожила Леся Українка? Як ви вважаєте, чому за коротке життя їй вдалося зробити дуже багато?

 1. Розгляньте картину *Павла Балли* «Стояла я і слухала весну...» (с. 142). Хто постає в центрі полотна? За якими ознаками ви впізнали в героїні Лесю Українку?

2. Яка пора року змальована на картині? Чому розквітлі дерева і білі купчасті хмари дуже подібні?

3. Чи вдалою вам здається кольорова гама картини? Які кольори суттєво переважають на цьому полотні?

4. Висловіть своє враження від картини Павла Балли.

 Порівняйте ставлення до своїх талановитих дітей батьків Тараса Шевченка, Івана Франка та Лесі Українки. Чи так, на вашу думку, повинні опікуватися майбутніми талантами всі сім'ї? Чому?

* * *

Ви щасливі, пречистії зорі,
ваші промені — ваша розмова;
якби я ваші промені мала,
я б ніколи не мовила слова.

Ви щасливі, високії зорі,
все на світі вам видно звисока;
якби я так високо стояла,
хай була б я весь вік одинока.

Ви щасливі, холоднії зорі,
ясні, тверді, неначе з кришталю;
якби я була зіркою в небі,
я б не знала ні туги, ні жалю.

1. До кого звертається лірична героїня? Про що мріє?

2. Чи любите ви милуватися зоряним небом? Чому? Які сузір'я можете на ньому розпізнати?

3. Які переваги, на думку ліричної героїні, мають зірки над людьми?

1. Які художні засоби в цій поезії використано, на ваш погляд, дуже вдало? Наведіть приклади.

2. Випишіть у зошит епітети з тексту й усно прокоментуйте, які уявні картини вони у вас викликають.

Намалюйте ілюстрацію до цього вірша.

ДАВНЯ ВЕСНА

Була весна весела, щедра, мила,
Промінням грала, сипала квітки,
Вона летіла хутко, мов стокрила,
За нею вслід співучії пташки!

Іван Грищенко. Весняний натюрморт

Все ожило, усе загомонило —
Зелений шум, веселя луна!
Співало все, сміялось і бриніло,
А я лежала хвора й самотна.

Я думала: «Весна для всіх настала,
Дарунки всім несе вона, ясна,
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна».

Ні, не забула! У вікно до мене
Заглянули від яблуні гілки,
Замиготіло листячко зелене,
Посипались білесенькі квітки.

Прилинув вітер, і в тісній хатині
Він про весняну волю заспівав,
А з ним прилинули пісні пташині,
І любий гай свій відгук з ним прислав.

Моя душа ніколи не забуде
Того дарунку, що весна дала;
Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла.

1. Чи любите ви весну? Чому?

2. Яким описано прихід весни й пробудження природи у цьому вірші? Відповідаючи, використовуйте вислови з тексту.

3. Контрастною чи співзвучною до настрою ліричної героїні виступає природа в цій поезії? З якої причини?

4. Як саме сказано у вірші, що весна не забула хворої дівчинки? Зачитайте відповідну цитату.

5. Якими рядками сказано про вдячність ліричної героїні природі?

Чи можна цей вірш вважати автобіографічним? Чому ви так думаєте? Знайдіть відповідність між певними поетичними рядками й фактами з життя Лесі Українки.

1. На яких художніх деталях акцентує увагу читачів авторка в першій строфі?

2. Вишийте із тексту всі метафори і поясніть, як вони впливають на змалювання поетичних картин.

1. Розгляньте картину *Івана Грищенка* «Весняний натюрморт» (с. 146). Які кольори і відтінки використовує художник для змалювання цвіту яблуні?

2. Чому дуже вдалим є те, що розквітла гілка зображена на тлі відчиненого вікна?

3. Чи передає ця картина зміст почуттів і настроїв героїні вірша «Давня весна»? Чому ви так вважаєте?

Хотіла б я піснею стати
У сюю хвилину ясну,
Щоб вільно по світі літати,
Щоб вітер розносив луну.

Щоб геть аж під яснії зорі
Полинути співом дзвінким,
Упасти на хвилі прозорі,
Буяти над морем хибким.

Лунали б тоді мої мрії
І щастя моє таємне,
Ясніші, ніж зорі яснії,
Гучвіші, ніж море гучне.

1. Які бажання висловлює лірична героїня? Який у неї настрій? Чи мріяли про щось подібне і ви?

2. З чим в уяві героїні вірша асоціюється воля?

1. Доведіть, що у вірші присутні романтичні мотиви.

2. Проаналізуйте, які художні засоби і з якою метою використано в цій поезії.

ДАВНЯ КАЗКА

(Скорочено)

Може б, хто послухав казки?
Ось послушайте, панове!
Тільки вибачте ласкаво,
Що не все в ній буде нове.

Та чого там, люди добрі,
За новинками впадати?
Може, часом не завадить
І давніше пригадати.

Хто нам може розповісти
Щось таке цілком нове,
Щоб ніхто з нас не відмовив:
«Ет, вже ми чували сеє!»

I

Десь, колись, в якійсь країні
Де захочете, там буде,
Бо у казці, та ще в віршах,
Все можливо, добрі люди;

Десь, колись, в якійсь країні
Проживав поет нещасний,
Тільки мав талант до віршів
Не позичений, а власний.

На обличчі у поета
Не цвіла уroda гожа,
Хоч не був він теж поганим, —
От собі — людина Божа!

Той співець — та що робити
Видно, справи не сховати,
Що не був співцем поет наш,
Бо зовсім не вмів співати.

Та була у нього пісня
І дзвінкою, і гучною,
Бо розходилась по світі
Стоголосом луною...

І не був поет самотнім, —
До його малої хати
Раз у раз ходила молодь
Пісні-слова вислухати.

Тєє слово всім давало
То розвагу, то пораду;

Слухачі співцю за тес
Ділом скрізь давали раду.

Що могли, то те й давали,
Він зо всього був догодний¹,
Досить з того, що не був він
Ні голодний, ні холодний.

Як навесні шум зелений
Оживляв сумну діброву,
То щодня поет приходив
До діброви на розмову.

Та одного разу ранком
Наш поет лежав у гаю,
Чи він слухав шум діброви,
Чи пісні складав — не знаю!

Тільки чує — гомін, гуки,
Десь мисливські сурми грають,
Чути разом, як собачі
Й людські крики десь лунають.

Тупотять прудкії коні,
Гомін ближче все лунає,
З-за кущів юрба мисливська
На долину вибігає.

Як на те ж, лежав поет наш
На самісінькій стежині.
«Гей! — кричить він. — Обережно,
Віку збавите людині!»

Ще, на щастя, не за звіром
Гналася юрба, — спинилась.
А то б, може, на поета
Не конечне² подивилась.

Попереду їхав лицар,
Та лихий такий, крий, Боже!
«Бачте, — крикнув, — що за птиця!
Чи не встав би ти, небоже?»

«Не біда, — поет відмовив, —
Як ти й сам з дороги звернеш,
Бо як рими повтікають,
Ти мені їх не завернеш!»

¹ Догóдний — задоволений.

² Конéчне — обов'язково.

«Се ще також полювання, —
Мовить лидар з гучним сміхом. —
Слухай, ти, втікай лиш краще,
Бо спізнаєшся ти з лихом!»

«Ей, я лиха не боюся —
З ним ночую, з ним і днюю;
Ти втікай, бо я, мосьпане,
На таких, як ти, полюю!

В мене рими-соколята
Як злетять до мене з неба,
То вони мені вполюють,
Вже кого мені там треба!»

«Та який ти з біса мудрий! —
Мовить лидар. — Ще ні разу
Я таких, як ти, не бачив.
Я тепер не маю часу,

А то ми б ще подивились,
Хто кого скорій вполює.
Хлопці, геть його з дороги!
Хай так дуже не мудрує!»

«От спасибі за послугу! —
Мовить наш поет. — Несіте.
Та візьміть листки з піснями,
Он в траві лежать, візьміте».

«Він, напевне, божевільний, —
Крикнув лидар. — Ну, рушаймо!
Хай він знає нашу добрість —
Стороною обминаймо.

А ти тут зажди, небоже,
Хай-но їхатиму з гаю,
Я ще дам тобі гостинця,
А тепер часу не маю».

«Не на тебе ждять я буду, —
Так поет відповідає, —
Хто ж кому подасть гостинця,
Ще того ніхто не знає».

Лидар вже на те нічого
Не відмовив, геть подався;
Знову юрба загукала,
І луною гай озвався.

Розтеклись ловці по гаю,
Полювали цілу днину,

Та коли б же вполювали
Хоч на сміх яку звірину!

А як сонечко вже стало
На вечірньому упрузі,
Стихли сурми, гомін, крики,
Тихо стало скрізь у лузі.

Гурт мисливський зголоднілий
Весь підбився, утомився,
Дехто ще зоставсь у гаю,
Дехто вже й з дороги збився.

Геть одбившись од гурту,
Їде лицар в самотині.
Зирк! — поет лежить, як перше,
На самісінькій стежині.

«Ах, гостинця ти чекаєш! —
Мовив лицар і лапнувся
По кишенях. — Ой, небоже,
Вдома гроші я забувся».

Усміхнувся поет на тес:
«Не турбуйсь за мене, пане,
Маю я багатства стільки,
Що його й на тебе стане!»

Спалахнув від гніву лицар, —
Був він гордий та завзятий,
Але ж тільки на упертість
Та на гордощі багатий.

«Годі жартів! — крикнув згорда. —
Бо задам тобі я гарту!»
А поет йому: «Та й сам я
Не люблю з панами жарту...

Бачиш ти — оця діброва,
Поле, небо, синє море,
То моє багатство-панство
І розкішне, і просторе.

При всьому сьому багатстві
Я щасливий завжди й вільний».
Тут покликнув лицар: «Боже!
Чоловік сей божевільний!»

«Може быть, — поет відмовив. —
Певне, всі ми в Божій волі.
Та я справді маю щастя,
І з мене його доволі.

Так, я вільний, маю бистрі
Вільні думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

Все, чого душа запрагне,
Я створю в одну хвилину,
В таємні світи надхмарні
Я на крилах думки лину.

Скрізь гуляю, скрізь буяю,
Мов той вітер дзвінкий в полі;
Сам я вільний і ніколи
Не зламав чужої волі».

Олена Зенич. Люстрація до поеми «Давня казка»

Засміявся на тес лицар:
«Давню байку правиш, друже!
Я ж тобі скажу на тес:
Ти щасливий, та не дуже.
Я б віддав отой химерний
Твій таємний світ надхмарний
За наземне справжнє графство,
За підхмарний замок гарний.
Я б віддав твоє багатство
І непевнії країни
За єдиний поцілунок
Від коханої дівчини...»
Щось поет хотів відмовить
На недбалу горду мову,
Та вже сонечко червоне
Заховалось за діброву.
Надійшла сільська молодь,
Що з роботи поверталась,
І побачила поета,
З ним приязно привіталась.
Тут поет взяв мандоліну,
І на відповідь гуртові
Він заграє, і до музики
Промовляв пісні чудові.
Всі навколо нерухомі
Зачаровані стояли,
А найбільше у дівчаток
Очі втіхою палали.
Довго й лицар слухав пісню,
Далі мовив на відході:
«Що за дивна сила слова!
Ворожбит якийсь, та й годі!»

II

Якось ввечері пізенько
Сам поет сидів в хатині,
Так од ранку цілу днину
Він просидів в самотині...
Співи стихли, потім хутко
Налетіла літня нічка;
Дерева шуміли з вітром,
Гомоніла бистра річка.

І поет в своїй хатині
Прислухавсь до того шуму,
Погляд в темряву втопивши,
Він таємну думав думу.
Тільки чує — хтось під'їхав
На коні до його хати
І спинився, потім зброя
Почала чиясь бряжчати.
Що за диво! Під віконце
Хтось помалу підступає.
Тут поет не втерпів: «Хто там? —
Невідомого питає. —

Якщо злодій, то, запевне,
Помиливсь ти, любий друже!»
«Ні, се я, — озвався голос,
Маю справу пильну дуже».

«Хто ж се «я»? — поет питає.
«Я, Бертольдо, лицар з гаю».
Тут поет пізнав той голос:
«А, мисливий¹! Знаю, знаю!

Вибачай, прошу до хати,
Хоч у мене трошки темно,
Бо коли я сам у хаті,
Не палю вогню даремно;
Та для гостя запалю вже».
І добув вогню з кресала.
Перед ним лицарська постать
Владаря Бертольда стала.

«Добрий вечір!» — «Добрий вечір».
Став тут лицар і — ні слова.
Щось ніяк не починалась
Тая пильная розмова.

«Де ж твоя, мій гостю, справа?» —
Далі вже поет озвався.
Лицар стиха одмовляє:
«Я, мій друже, закохався...»

Тут поет йому говорить:
«Що ж на се тобі пораджу?
А проте розкажуй далі,
Може, чим тебе розважу».

¹ Мисливий — мисливець.

«Закохався я і гину, —
Каже лицар, — вдень і вночі
Бачу я перед собою
Ясні оченьки дівочі».

«Що ж? — поет на те говорить. —
То за ручку та й до шлюбу!»

«Ох! — зітхас лицар. — Візьме
Інший хтось дівчину коху!»

Під балкон моєї донни¹
Кожен вечір я приходжу
І в журбі тяжкій, в зітханні
Цілу нічку я проводжу.

На мою журбу й зітхання
Я відповіді не маю,
Чим я маю привернути
Серце милої — не знаю!

Може б, краще їй припали
До вподоби серенади²?..»
Тут поет на те: «Запевне,
Треба пташечці принади!»

«Голос маю, — каже лицар, —
Та не тямлю віршування...»
«Певна річ, — поет говорить, —
То не легке полювання.

А то б досі вже на лаври
Хто б схотів, той був багатий.
Ні, — химерний, норовистий
Кінь поезії крилатий!»

«Правду кажеш, — мовив лицар, —
Але ж я тебе благаю,
Щоб поміг мені в сій справі.
Пам'ятаю, як у гаю

Ти своїм віршем чудовим
Чарував усю громаду,
Тільки ти один тепер
Можеш дати мені пораду!

За пораду все, що хочеш,
Дам тобі я в нагороду».
«Ну, на се, — поет відмовив, —
Не надіюся я зроду...»

¹ Д ó в н а — пані, в Італії так шанобливо звертаються до жінки.

² С е р е н а д а — пісня про любов, яку виконували під вікном коханої.

Більш поет вже не питався,
Сів, задумавсь на хвилину,
Записав щось на папері.
Зняв з кілочка мандоліну...

«От спасибі!» — крикнув лицар.
Ще ж поет не відізвався,
А вже лицар був надворі.
На коня! І геть погнався.

І погнався лицар хутко
Через доли, через гори,
І спинився під віконцем
У своєї Ізідори.

Хутко в неї під віконцем
Мандоліна залунала,
Із потоку гуків чулих
Серенада виринала:

«Гордо, пишно, променисто
Золотії світять зорі,
Та не може дорівнятись
Ні одна з них Ізідорі!

Найчистіші діаманти
Сяють ясні та прозорі,
Та не може дорівнятись
Ні один з них Ізідорі!

Дорогих перлин коштовних
Є багато в синім морі,
Та не може дорівнятись
Ні одна з них Ізідорі!»

Отже, ледве серенада
Залунала у просторі,
Вийшла з хати Ізідора
Подивитися на зорі.

А як стихли під балконом
Любі гуки мандоліни,
До Бертольда полетіла
Квітка з рожі від дівчини.

В ту ж хвилину Ізідора
Зникла хутко, наче мрія,
Та залилася в Бертольда
Квітка з рожі і — надія!

III

Боже, Боже! Що то може
Наробити серенада!..
Зникли в серденьку в Бертольда
Темна туга і досада...

Далі перстень Ізідорин
На руці у нього сяє,
Нареченою своєю
Він кохану називає.

Як же бучно, як же втішно
Всім гулялось на весіллі,
Танцювали, попивали
Від неділі до неділі.

Всіх приймали, всіх вітали,
Всім уміли догодити,
Тільки нашого поета
Пан забувся запросити.

Звісно, клопоту багато
Завжди пану молодому,—
Хто ж би міг ще пам'ятати
Про якогось там сірому?

Час летів немов на крилах,
І мов сон життя минало.
Та незчувсь Бертольд, як лихо
Несподівано настало.

Забажалось королеві
Звоювать чужее царство,
Розіслав він скрізь герольдів¹
На війну скликать лицарство.

І якраз серед бенкету
В замку нашого Бертольда
Залувала гучна сурма
Королівського герольда.

Прощавай, дружино любя,
Всі розкоші, всі вигоди!
Все те треба проміняти
На далекії походи.

Залишить Бертольдо мусив
Молодую Ізідору,
У неділю вранці-рано
Вже він вирушив із двору.

¹ Герольд — оповісник, що повідомляв про важливі події.

Подалося геть за море
Все одважнєс лидарство;
Там за морем десь лежало
Бусурманське гооподарство.

І пішло одважне військо
Через нетрі та пустині;
Не один вояк смутився
По своїй рідній країні.

Та коли вже надто тяжко
Туга серце обгортала,
То співці співали пісню,
Пісня тугу розважала:

«Не журись, коли недоля
В край чужий тебе закине!
Рідний край у тебе в серці,
Поки спогад ще не гине.

Не журись, немарно пройдуть
Сії сльози й тяжка мука;
Рідний край щиріш любити
Научас нас розлука».

Так вони співали, йдучи
Через дикії пустині,
Додавав той спів розваги
Не одній смутній людині.

Попереду всього війська
Три старшії виступали:
Карлос, Гвідо і Бертольдо;
За одвагу їх обрали.

Їдуть, їдуть, врешті бачать —
Три дороги розійшлися,
Розлучились тут найстарші,
Кожний різно подалися...

Карлос вибрав шлях направо,
Гвідо вибрав шлях наліво,
А Бертольд подався просто.
«Дай же, Боже, вам!» — «Щасливо!»

І Бертольдові спочатку
Справді щастя панувало —
Довелося звоювати
Городів чужих чимало.

От вже він на стольне місто
Погляда одважним оком,
Але тут-то саме щастя
Обернулось іншим боком.

Чи то врешті у Бертольда
Притомилося лицарство,
Чи то владар бусурманський
Міцно так тримавсь за царство,—

Тільки твердо так трималось
Місто гордеє, уперте:
Раз одбилось, потім вдруге,
Потім втретє, ще й вчетверте.

Тут прийшлося Бертольду з лихом:
Край чужий, ворожі люди,
Голод, злидні, військо гине,
Що то буде, що то буде?

Місяць, другий вже ведеться
Тая прикрая облога,
Серед війська почалися
Нарікання і тривога.

Приступили до Бертольда
Вояки й гукають грізно:
«Гей, виводь ти нас ізвідси!
Геть веди, поки не пізно!

Нащо ти сюди на згубу
Підманив нас за собою?
Чи ти хочеш, щоб усі ми
Наложили головою?

Осоружне нам се місто!
Хай їй цур, такій облозі!
Хай їй цур, самій тій славі!
Хай їй цур, тій перемозі!»

Хтів Бертольд розумним словом
Люте військо вгамувати,
Та воно дедалі гірше
Почало репетувати.

Далі кипулись до зброї...
Бог зна, чим би то скінчилось...
Але тут хтось крикнув: «Стійте!»
Військо раптом зупинилось.

Вийшли тут наперед війська
Військові співці славутні,
Всі вони були при зброї,
А в руках тримали лютні¹.[○]

З них один промовив: «Браття!
Часу маєте доволі,
Щоб Бертольда покарати,
Він же й так у вашій волі.

Ми б хотіли тут в сій справі
Кілька слів до вас сказати,
Та співцям співати личить,
Отже, ми почнем співати».

Тут один із них тихенько
Струни срібнії торкає,
Усміхається лукаво
І такої починає:

«Був собі одважний лицар,
Нам його згадать до речі,
Він робив походи довгі —
Від порога та до печі.

Він своїм язиком довгим
Руйнував ворожі міста...
Чули ви його розповідь:
«Я одия, а їх аж триста!»

Ну, та сей одважний лицар
Якось вибрався до бою.
І вернув живий, здоровий:
Талісман він мав з собою.

Я гадаю, талісман сей
Кожен з вас тут знать готовий.
Се було речення мудре:
«Утікай, поки здоровий!»

«Утікай, поки здоровий!» —
Всі співці тут заспівали;
Вояки стояли тихо.
Очі в землю попускали.

Раптом зброя заблищала
І гукнуло військо хором:
«Ми готові йти до бою,
Краще смерть, ніж вічний сором!»

¹ Л ю т н я — струнний щипковий музичний інструмент.

І метнулися у напад
Так запекло, так завзято,
Що не встигла й ніч настати,
Як було вже місто взято...

IV

Вже давно Бертольд вернувся
Із далекої чужини,
Знов зажив життям веселим
Біля милої дружини.

Знов у нього в пишнім замку
Почалося вічне свято, —
О, тепер було у нього
Срібла, золота багатол..

Трудно навіть розказати,
Що за лихо стало в краю, —
Люди мучились, як в пеклі,
Пан втішався, як у раю.

Пан гуляв у себе в замку,
У ярмі стогнали люди,
І здавалось, що довіку
Все така неволя буде.

Розливався людський стогін
Всюди хвилику сумною,
І в серденьку у поета
Озивався він луною...

Ось одного разу чує
Граф лихі, тривожні вісті:
Донесла йому сторожа,
Що не все спокійно в місті;

Що співці по місті ходять
І піснями люд морочать,
Все про рівність і про волю
У піснях своїх торочать.

Вже й по тюрмах їх саджають,
Та ніщо не помагає,
Їх пісні ідуть по людях,
Всяк пісні ті переймає.

«Ну, — гукнув Бертольд, — то байка!¹
Я візьму співців тих в руки!»
Раптом чує — десь близьенько
Залунали пісні гуки:

¹ Б а й к а — т у т: дурниця, щось пусте, не варте уваги.

«В мужика землянка вогка,
В пана хата на помості;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів біліші кості!

У мужички руки чорні,
В пані рученька тендітна;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів і кров блакитна!

Мужики цікаві стали,
Чи ті кості білі всюди,
Чи блакитна кров поллється,
Як пробити пану груди?»

«Що се, що? — кричить Бертольд. —
Гей, ловіть співця, в'яжіте!
У тюрму його, в кайдани!
Та скоріш, скоріш біжіте!»

Коли се з-за мурів замку
Обіззався голос долі:
«Гей, біжіте, панські слуги,
Та спіймайте вітра в полі!

Не турбуйся ти даремно,
Все одно, вельможний пане,
Вловиш нас сьогодні десять,
Завтра двадцять знов настане!

Нас таки чимале військо,
Маєм свого отамана,
Він у нас одважний лицар,
Врешті, він знайомий пана...»

Мов крізь землю провалився
Той співець — утік од лиха.
А Бертольд сидів і думав,
Далі так промовив стиха:

«Маєм свого отамана!» —
Ось де корінь цілій справі!
Ну, та я тепера хутко
Положу кінець забаві!»

Тут він двох цюнайвірніших
Слуг до себе прикликає
І до нашого поета
У хатину посилає:

«Ви скажіть йому від мене,
Що я досі пам'ятаю,
Як пісні його втішали
Нас колись в чужому краю.

Власне, я тепер бажаю
Дать йому за них заплату:
Я поетові дарую
В себе в замку гарну хату.

Я його таланти співацький
Так високо поважаю,
Що співцем своїм придворним
Я зробить його бажаю.

Ви скажіть, що він у мене
Буде жити в пані, в славі,
Тільки, звісно, хай забуде
Різні вигадки лукаві».

Слуги зараз подалися
До убогої оселі.
Принесли вони поету
Ті запросини веселі.

Усміхаючись, він слухав
Те запрошення знаднее,
А коли вони скінчили,
Так промовив їм на сее:

«Ви скажіте своєму пану,
Що заплати не бажаю,
Бо коли я що дарую,
То назад не одбираю...

Ви скажіть, що я не хочу
Слави з рук його приймати,
Бо лихую тільки славу
Тії руки можуть дати.

Золотих не хочу лаврів, —
З ними щастя не здобуду.
Як я ними увіччаюсь,
То поетом вже не буду.

Не поет, у кого думки
Не літають вільно в світі,
А заплутались навіки
В золотії тонкі сіті.

Не поет, хто забуває
Про страшні народні рани,
Щоб собі на вільні руки
Золоті надіть кайдани!

Тож підіте і скажіте,
Що, поки я буду жити,
Не подумаю довіку
Зброї чесної зложити!•

З тим вернулись вірні слуги
До Бертольда і сказали:
«Так і так поет відмовив,
Ми даремне намовляли...»

Аж скипів Бертольд, почувши
Гордовиту відмову,
До поета посилає
Посланців тих самих знову:

«Ви скажіть сьому зухвальцю,
Що тепер настав день суду,
Що терпів його я довго,
Але більш терпіть не буду.

Коли він складання віршів
Бунтівничих не покине,
То в тюрму його закину,
Там він, клятий, і загине!»

Знову слуги подалися
До убогої хатини
І, підходячи, чули
Тихий бренькіт маядоліни.

У вікно зирнули слуги,
Бачать: зібрана громада,
Всі стоять навколо ліжка,
Мов якась таємна рада!

Утомивсь поет від праці,
Третій день лежить в недугі,
Слухачі навколо нього
Посхиляли чола в тузі.

А поет усе то грає,
То щось пише на папері
Й роздає писання людям;
Тут вступили слуги в двері.

Всі метнулисьь хутко з хати,
І поет один zostався,
Подививсь на слуг спокійно,
Гордовито привітався,

Всі Бертольдіві погрози
Слухав мовчки, усміхався.
А коли скінчили слуги,
Так до них він обізвався:

«Ви скажіть своєму пану,
Що готовий я в дорогу,
Тільки хай велить прислати
Слуг ще двох вам на підмогу.

На запросини ласкаві
Я не можу встать з постелі,
Вам нести мене прийдеться
Аж до нової оселі.

Та й в темниці буду вільний —
Маю думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

І мого прудкого слова
Не затримає темниця,
Полетить воно по світі,
Наче тая вільна птиця...

І поет від свого люду
Не почує слів догани
В день сумний, коли на нього
Накладатимуть кайдани!»

Так довіку у темниці
Довелось поету жити,
За тюремний спів він мусив
Головою наложити.

Та zostалися на світі
Молоді його нащадки,
Що взяли собі у спадок
Всі пісні його, всі гадки.

Здійнялось повстання в краю,
І Бертольда вбили люди,
Та й гадали, що в країні
Більш неволі вже не буде.

Та зостався по Бертольд
Молодий його нащадок,
І пиху його, й мастки
Він забрав собі у спадок.

Між нащадками знялася
Боротьба тяжка, завзята,
Та вона ведеться й досі,
Ця війна страшна, затята.

І тепер нащадки графські
Тюрми міцнії будують,
А поетові нащадки
Слово гострее гартують.

Проти діла соромного
Виступас слово праве —
Ох, страшне оте змагання,
Хоч воно і не криваве!

А коли війна скінчиться
Того діла й того слова,
То скінчиться давня казка,
А настане правда нова.

1. Чому поема Лесі Українки називається «Давня казка»? Чи вдалою вам здається така назва? А як назвали б цю поему ви? Що спільного має цей твір з казкою?

2. *Розіграйте сцену* першої зустрічі поета й Бертольда в особах. Яким тоном повинен говорити Бертольдо, а яким поет? Чому?

3. З якої причини Бертольдо вирішив попросити саме поета допомогти йому привернути серце коханої? Що з цього вийшло?

4. Словесно змалюйте похід Бертольда з військом на війну. Які пісні народного співця допомагали воїнам витримувати тягар похідного життя, а які присоромили їх і змусили бути відважнішими?

5. Чому жодного разу феодал не віддячив поетові за його допомогу? Коли саме Бертольдо згадав про всі заслуги народного співця і з якої причини вирішив щедро віддячити йому за все відразу? Чи щирою була вдячність лицаря? Чому поет відмовився від усього, що йому пропонував Бертольдо?

6. Поясніть зміст виразу *бути придворним співцем* у прямому й переносному значеннях. Чому становище придворного поета по суті пригноблює й ганебне?

1. Яким постає народний співець на початку твору? Чи симпатизує поетеса своєму героєві?

2. Чому в поемі наголошено, що «давня казка» триває й досі? Що саме має на увазі Леся Українка?

3. Скільки разів і як саме поет допомагав Бертольдові? Про що свідчить «забудькуватість» Бертольда щоразу, коли годилося б подякувати поетові?

4. Прочитайте вголос рядки поеми, в яких виявляється висока гідність поета, що відмовляється від панських подачок. Чи схвалюєте ви цей вчинок співця й чому?

5. Якими словами у поемі пояснюються причини перетворення «доброго папа» на визискувача? Як ви вважаєте, чи слід було очікувати від Бертольда саме таких змін у ставленні до підлеглих? Чому?

6. Уважно проаналізуйте пісню, яка підняла народ на боротьбу. Чому поет у найтяжчий час був разом з простолюдом і не спокусився на жодні спроби підкупу?

7. Уважно й виразно прочитайте уривок з поеми від слів: «Ви скажіть своєму пану...» до слів: «...зброї чесною зложити». Які висновки поета вам найбільше припали до душі?

8. Чим повчальна «Давня казка» для поетів усіх епох? *Напишіть про це невеличкий твір-роздум.*

1. Розгляньте ілюстрацію *Олеки Земич* до поеми на с. 152.

Детально опишіть зображених персонажів, задній план малюнка.

2. Як ви думаєте, якого саме епізоду поеми стосується ця ілюстрація? Якими рядками (рядком) із твору ви її могли б підписати?

1. Чому поему Лесі Українки «Давня казка», на відміну від поеми Івана Франка «Іван Вишеньський», не можна назвати історичною?

2. Яким віршовим розміром написано «Давню казку»? Визначте, яке римування притаманне твору — перехресне, кільцеве чи суміжне.

3. Чи є в поемі Лесі Українки зачин і кінцівка? Якщо є, то окресліть їх певними рядками.

4. Визначте, які епізоди є зав'язкою, кульмінацією та розв'язкою поеми.

1. Ким насправді був Бертольдо — *лицарем* чи *рицарем*? *Впишіть значення цих слів із тлумачного словника* в зошит, порівняйте й дайте аргументовану відповідь на це запитання.

2. Зіставте й порівняйте долю ліричного героя з поезії Тараса Шевченка «Минають дні, минають ночі» й долю безіменного співця з поеми Лесі Українки «Давня казка». У чому полягає подібність їхнього морально-етичного вибору?

Знайдіть у бібліотеці й прочитайте вірш Лесі Українки «Слово, чому ти не твердая криця...». З якими рядками з поеми «Давня казка» співзвучна головна думка цієї поезії? Чому ви так вважаєте?

Володимир Сосюра (1898—1965)

В історії української літератури Володимир Сосюрі належить одне з найпочесніших місць. Його твори не старіють, не відходять у минуле, а нині набувають нового звучання. Секрет поетичного таланту цього митця розгаданий давно. Ще у 1952 році *Павло Тичина*, даруючи «Вибрані твори у трьох томах», на одній з книг написав: *«Дорогому Володимирі Миколайовичу Сосюрі — одному з найбільших поетів Радянської України, — та ні, — поетів усього світу. Лірик, а разом з тим сміливий, дерзковенний. Задушевний — а разом з тим бойовий у нього тон, наступальний»*.

Як лірик Сосюра справді неперевершений поет. Але його творчість не обмежується лише ліричними віршами. Він — автор кількох поем: «Махно», «Каїн», «Христос», «Мазепа», «Розстріляне безсмертя», прозового біографічного роману «Третя Рота», низки байок.

Володимир Сосюра народився 6 січня 1898 року на станції Дебальцеве у степовому шахтарському краю.

Батько майбутнього поета був і креслярем, і вчителем, і шахтарем, навіть селянським адвокатом. А ще він писав сатиричні вірші, гарно грав на гітарі, любив українські пісні й чудово їх виконував. Дід по батьковій лінії теж віршував, хоч ніде не друкувався, теж мав прекрасний голос й задушевно співав. Як відзначав Сосюра у своєму біографічному романі, по батьковій лінії його рід походив від француза. В сім'ї розповідали цікаву легенду про те, що далекий предок у час перебування запорозьких козаків на службі у французького короля так захопився героїзмом січовиків, їхніми піснями, веселою вдачею та розповідями про Січ, що вирушив з ними в українські степи. Тут він деякий час козакував, одружився з українкою і започаткував рід Сосюр, хоча насправді мав дворянське прізвище де Соссюр. Мати Володі — Антоніна Да-

нилівна Локотш — працювала на патронному заводі в місті Луганську. Вона була дуже вродлива і на міському балу отримала перший приз за красу.

Невдовзі після народження первістка Володимира родина Сосюра оселилася в селищі Третя Рота (нині — це околиця міста Лисичанська, що на Луганщині), де й минули дитячі роки поета. Згодом у пошуках кращої долі батьки переїжджають з одного місця на інше, врешті оселяються в хатині над берегом Дінця. Про це убоге житло, де мешкала сім'я Сосюра, у якій було восьмеро дітей, Володимир Миколайович згадував у автобіографічному прозовому творі «Третя Рота», де написав і про батькові тяжкі заробітки: *«Татко працював на рудниках креслярем, шахтарем, по селах учителював, був і сільським писарем. Працював і землеміром, а в основному — сільським адвокатом...»*

Батько дав Володимирі початкову освіту, і в 1914 році хлопець вступив до сільськогосподарського училища, успішно, зі стипендією, закінчив перший клас, та після раптової смерті батька залишив цей заклад, щоб заробляти на хліб власноруч. Володя влаштувався учнем кресляра на содовому заводі, проте заробляв дуже мало, тож повернувся в училище, в якому вчився аж до осені 1918 року.

У роки проголошення Української Народної Республіки Володимир Сосюра брав активну участь в обороні молодої держави. Маловідомим залишається перебування поета в Гуляйполі у війську Нестора Махна, який подарував Володимирі годинник з дарчим написом. У Кам'янці-Подільському Сосюра був курсантом української офіцерської школи, згодом служив у Третьому Гайдамацькому полку армії Симона Петлюри. У той період молодий поет друкував свої вірші за підписом В. Сюсюра в газеті «Селянська громада», яку видавало міністерство преси УНР. За кошти командира Гайдамацького полку О. Волоха 1918 року в Проскурові (нині — місто Хмельницьк) було видруковано першу збірку поета «Пісні крові».

У роки громадянської війни Володимир Миколайович Сосюра був засуджений до страти: спочатку денікінцями, потім — більшовицьким трибуналом. Першого разу рана загоїлася, і Володимир вижив, другого — врятували вірші: приречений до страти попросив виконати його останнє бажання — послухати, що він написав. Червоноармійці, такі ж молоді хлопці, як і Сосюра, заслухалися його поезіями про любов і пошкодували страчувати талановитого юнака.

Після громадянської війни Володимир Сосюра став улюбленцем молоді. Його вірші переписували й вивчали напам'ять, щоб поетовими рядками висловити власні почуття своїм коханим.

Деякий час Володимир Сосюра жив і творив у тодішній столиці України Харкові. Навчався в Харківському університеті імені Артема, на робітфаці Харківського інституту народної освіти.

У березні 1931 року під час Шевченківських свят на Донбасі Володимир Сосюра познайомився зі своєю майбутньою дружиною Марією Гаврилівною Даниловою, кохання до якої протягом життя надихало поета на написання щемливо-ніжних і пристрасних віршів.

У роки Другої світової війни Володимир Сосюра був у евакуації в Башкирії, але рвався на фронт, тож його запросили працювати в українському радіокомітеті в Москві, а пізніше — при партизанському штабі. У 1944 році поет написав свій найкращий патріотичний вірш — «Любіть Україну», за що був звинувачений у націоналізмі й тривалий час перебував у опалі.

Останні роки життя Володимира Сосюри припали на кращі часи, тому поет намагався надолужити згаяне, багато працював, видавав. Митець був удостоєний Державної премії СРСР та Державної премії України імені Тараса Шевченка. Упродовж життя Володимир Миколайович видав понад 80 збірок поезій.

Творча спадщина Володимира Сосюри цікава і для шанувувачів поетичного слова ХХІ століття. Сучасний літературознавець Володимир Моренець підкреслює насамперед щирість світовідчуттів митця: «Творчість, любов, відчуття краси для Сосюри завжди молодість... 8 січня 1965 року поета не стало, але старість і хвилини не мала над ним влади. На зорі космічної ери, коли в черговий раз змінена науково-технічними досягненнями людина почувалася незатишно, коли вона раптом гостро відчула свою незахищеність — під «ракетними небесами», на уламках опозиційних ідеологій,— поезія Сосюри явила нам давно забутий тип світовідчуття».

-
1. Де народився Володимир Сосюра і в яких умовах зростав?
 2. Що ви дізналися про найближчих родичів Володимира Сосюри?
 3. Як Володимир Миколайович здобував освіту?

Прокоментуйте висновок *Володимира Моренця* про актуальність поезії Сосюри для нашого часу.

-
1. Яку легенду про славного предка розповідали в батьківській сім'ї Сосюри нащадкам? Як ви думаєте, чи мала така легенда виховний вплив на Володую? Який саме?
 2. Як події громадянської війни відбилися на життєвій долі поета? У якій армії воював Володимир Миколайович? Де друкував свої

ранні вірші? Коли побачила світ його перша збірка поезій? Пригадайте і прокоментуйте її назву. Який прозовий твір митця ви знаєте?

3. Як оцінював творчість Володимира Сосюри видатний поет *Павло Тичина*? Свою відповідь підтверджуйте цитатами.

Порівняйте подані висловлювання двох українських класиків про особливості таланту Володимира Сосюри.

«Він усе життя виліплював образ ліричного героя, закоханого в землю, в кольори осені і неба, з чутливою душею» (Андрій Малишко).

«Сила його слова, справжній гуманізм його лірики — в природності, в чистосердечному довір'ї до людини, в безмежній відданості їй. Мабуть, тільки значна, непересічна особистість може дозволити собі розкіш розмовляти з людьми своїм природним голосом — голосом правди, пристрасті, чистої, непідробної любові» (Олесь Гончар).

ЛЮБІТЬ УКРАЇНУ

Любіть Україну, як сонце, любіть,
Як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
Любіть у годину негоди.
Любіть Україну у сні й наяву,
Вишневу свою Україну,
Красу її, вічно живу і нову,
І мову її солов'їну.
Без неї — віщо ми, як порох і дим,
Розвіяний в полі вітрами...
Любіть Україну всім серцем своїм
І всіми своїми ділами.
Для нас вона в світі єдина, одна
Як очі її ніжно-карі...
Вона у зірках, і у вербах вона,
І в кожному серця ударі...
У квітці й пташині, в кривеньких тинах,
У пісні у кожній, у думі,
В дитячій усмішці, в дівочих очах
І в стягів багряноту шумі...
Як та купина, що горить — не згора,
Живе у стежках, у дібровах,
У зойках гудків, і у хвилях Дніпра.
У хмарах отих пурпурових,
В огні канонад, що на захід женуть
Чужияців в зелених мундирах,
В багнетах, що в темі пробивають нам путь
До весен і світлих, і щирих.

Віктор Севаст'янов. Пейзаж

Юначе! Хай буде для неї твій сміх,
І сльози, і все, до загину...
Не можна любити народів других,
Коли ти не любиш Вкраїну!..
Дівчино! Як небо її голубе,
Люби її кожну хвилину.
Коханий любить не захоче тебе,
Коли ти не любиш Вкраїну...
Любіть у труді, у коханні, в бою,
В цей час, як гудуть батареї...
Всім серцем любіть Україну свою —
І вічні ми будемо з нею!

1. Чому Володимир Сосюра називає Україну *вишневою*, а її мову — *солов'їною*? Як ви розумієте значення цих слів у тексті вірша?
2. На підставі яких рядків можна зробити висновок, що вірш «Любіть Україну» написаний під час війни з фашистами? Зачитайте їх вголос. Доведіть, що в цих рядках є підтекст, в якому висловлено споконвічне прагнення українського народу до волі, до незалежності.
3. До кого Володимир Сосюра звертається насамперед, спонукаючи до патріотичних почуттів, закликаючи любити Україну?
4. Поясніть, як ви розумієте рядки:

Не можна любити народів других,
Коли ти не любиш Вкраїну.

Розгляньте та опишіть картину нашого сучасника **Віктора Севаст'янова** «Пейзаж», що ілюструє вірш Володимира Сосюри. Які злаки радують око на передньому плані; що вони символізують? Що ви бачите на задньому плані полотна? Чи вдало, на вашу думку, передає така ілюстрація основні мотиви поезії «Любіть Україну»? А який мальовничий куточок України зобразили б ви?

Знайдіть у тексті анафору (єдинопочаток), зачитайте вголос. Чому автор обрав для повтору саме це речення? Сформулюйте ідею твору. Які рядки найкраще висловлюють провідну думку вірша?

1. Порівняйте основний мотив вірша Володимира Сосюри з рядком вірша Павла Тичини: «Поете! Любити свій край не є злочин». У чому полягає високий зміст цих афористичних висловів?
2. Які ще вірші про Україну ви знаєте? Хто їх написав? Поміркуйте, що спільного в цих поезіях у творенні образу України. Якими засобами виразності оспівано поетами красу рідної землі? У чому вони вбачають красу й неповторність України? Порівняйте їхні поетичні образи із тим, як сприймав і змалював Сосюра «красу її, вічно живу і нову».

САД

В огні нестримної навали
Рубали, різали наш сад...
А ми дивилися назад
І за минулим сумували...

Руками власними тюрму
Творили ми собі одвічну...
О, будьте прокляті,— кому
Назад повернуто обличчя!

Брати нас брали на штики
За слово, правдою повите...
Ви ж розумієте?! Віки
Не знали ми, чиї ми діти!..

Хтось застромив у серце шило
В чеканні марному весни...
В саду розкішному лишилися
Одні пеньки та бур'яни.

Кати на струни ваші жили
Тягли із рук, як сон, блідих...
І з нас співців собі купили,
Щоб грали ми на струнах тих.

Ми йшли кривавими стежками,
Нам тільки снівсья волі гук,
І похоронно над полями
Кричав і плакав чорний крук...

Він нам кричав про волі гнів,
Щоб ми повстали, захотіли!..
Й кривавий дзюб об струни-жили
В безкраїм розпачі точив...

Коли ж приходили раби
 Володарям на струнах грати,
 Серця не тисло від журби
 І не обурювали грати...
 А струни плакали... Не в бій,—
 Вони нас кликали в утому...
 Та от — прийшов співець новий
 І в струни вдарив по-новому.
 І ми здригнули¹!.. Душі громом
 Залив музичний буревій,
 Що мчав, мов рокоти ріки,
 Що рвався в даль крізь піну шалу!..
 І задвіли старі пеньки,
 І бур'яни травною стали...
 Це в день було, коли той спів
 Так схвилював серця в сім хорі...
 А уночі вже сад шумів
 І крізь гілля сміялись зорі...
 Так несподівано і скоро
 Наш сад повстав і зашумів...
 Його рубали, а він ріс!
 На місці зрізаного дуба
 Росли нові!.. І навіть хмиз
 Угору дерся!.. Краю любий!..
 Ми дочекалися весни,
 Ми вже підходимо до брами!..
 Це ти, той сад, о краю мій,
 Колись порубаний катами!..
 Над золотими берегами
 Ти знов шумиш, такий рясний...

1. Чи влучною ви вважаєте назву цієї поезії? Чому наш багато-страждальний, але сильний духом і вічний народ постає в уяві митця в образі прекрасного саду?
2. Якими рядками поет акцентує увагу читача на кривавих сторінках української історії, на добі рабства й неволі?
3. Як у творі підкреслено життєдайні сили надії, котра навіть після найбільших нещасть і випробувань самооновлюється і торжествує? Прочитуйте відповідні рядки.
4. Доведіть, що вірші Володимира Сосюри «Любіть Україну» та «Сад» належать до патріотичної лірики.

1. Як ви розумієте зміст перших трьох строф? Про які факти згадують герої вірша «Сад»? Чому бездіяльна туга інтелі-

¹ З д р и г н у л и — т у т: стрепенулися.

гендії в часи нищення нації розцінюється Сосюрою як негативне явище?

2. Прокоментуйте зміст строфи:

Руками власними тюрму
Творили ми собі одвічну...
О, будьте прокляті, — кому
Назад повернуто обличчя!

3. Як ви вважаєте, національна свідомість і гідність громадян є пережитком минулого чи важливими рисами представників народу? Аргументуйте своє твердження.

4. Як ви сприймаєте останню строфу вірша? Чи можна її назвати оптимістичною і сутогосподарською нашою часів? Свої висновки вмотивуйте прикладами з історії та суспільного життя нашого часу. Дайте тлумачення метафоричних образів весни і брами.

Пригадайте поему Лесі Українки «Давня казка» й причини її відмови поета від посади придворного співця у Бертольда. З якою метою використано анафору «не поет»? Як ви думаєте, чому можновладці завжди прагнули змусити поетів підтримувати й звеличувати урядовців, а не пробуджувати народний дух непокори? Як про це сказано у вірші Володимира Сосюри «Сад»? Прочитуйте відповідні рядки.

1. Зверніть увагу на поділ цього вірша на строфи. Чому в одному й тому самому творі натрапляємо на чотирирядкові й шестирядкові строфи? З чим це пов'язано?

2. Скільки шестирядкових строф ви налічили у вірші «Сад»? Як ви думаєте, вони більш чи менш урочисті від чотирирядкових? Свою думку належно вмотивуйте.

3. Що ви можете сказати про римування в чотирирядкових і шестирядкових строфах?

4. Який художній засіб у цій поезії ви вважаєте особливо влучним і чому саме? Відповідаючи, використовуйте цитати з тексту.

Тарас Шевченко підкреслював важливість усвідомлення кожним поколінням своєї приналежності до великого народу, до слави дідів і прадідів такими рядками:

Прочитайте знову
Тую славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тоді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? За що закуті?

Чи можете ви знайти подібну думку в поезії Володимира Сосюри? Прочитайте відповідну строфу, зіставте й порівняйте її з Шевченковими рядками.

ВАСИЛЬКИ

Васильки у полі, васильки у полі,
і у тебе, мила, васильки з-під вій,
і гаї синіють ген на видноколі,
і синіє щастя у душі моїй.

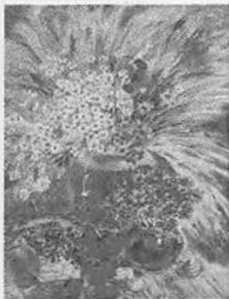
Одсіяють роки, мов хмарки над нами,
і ось так же в полі будуть двоє йти,
але нас не буде. Може, ми квітками,
може, васильками станем — я і ти.

Так же буде поле, як тепер, синіти,
і хмарки летіти в невідомий час,
і той другий, дальній, сповнений привіту,
з рідними очима порівняє нас.

- 1. Яка квітка надихнула Володимира Сосюру на створення цього вірша? Про які очі кажуть, що вони волошкові?
2. Якими почуттями переймаєтесь ви, читаючи поезію «Васильки»?
3. Що саме вам подобається в світосприйманні ліричного героя, польоті творчої уяви, фантазії?

 Чому вірші Володимира Сосюри «Любів Україну» й «Сад» належать до патріотичної, а «Васильки» — до інтимної лірики? На основі яких ознак цих поезій ви зробили свої висновки?

 В оповіданні «Пилипко» відомого прозаїка Андрія Головка є таке порівняння очей хлопчика з польовими квітами: «У нього очі, наче волошки в житі». Як ви вважаєте, це порівняння, зроблене Андрієм Головком, і зіставлення очей коханої з польовими квітами у поезії «Васильки» Володимира Сосюри є влучними й доречними художніми засобами чи випадковими в тексті й надуманими порівняннями? Свою думку належно обґрунтуйте.

Тетяна Голобородько.
Різнотрав'я

 Випишіть з поезії «Васильки» найвдаліші художні засоби, за допомогою яких автор відтворює красу літнього дня, радісний і піднесений настрій закоханого юнака, щастя молодості. Яку роль відіграє кожен із цих засобів у тексті?

 1. Розгляньте картину сучасної української художниці Тетяни Голобородько «Різнотрав'я». Які кольори переважають на картині? Якими саме зображені волошки? За якими ознаками ви впізнали ці квіти?

2. Які ще квіти змалювала художниця? Як ви думаєте, чому букети польових квітів нас так зворушують?

3. Доведіть, що картина «Різнотрав'я» — натюрморт.

4. Намалуйте польові волошки в житі.

Самостійно прочитайте байку Володимира Сосюри «Магнат», опрацюйте за поданими запитаннями.

МАГНАТ

Магнат Осел огородив Дніпро:
 «Стороннім хід сюди забороняю.
 Тут рибу тільки я ловить бажаю».
 Але ж Дніпро — народнеє добро!
 Яке ж Осел на нього право має?
 Всі звірі — в гнів, в обурення страшне,
 І про Осла таке з них кожен говорить...
 Але Осел спокійно рибку ловить.
 «Тут вартовий охороня мене», —
 Так каже він... І з гаю, що за гаєм,
 Що зветься в звірів їх братерським краєм,
 Осла вартує дальній звір з нагаєм.
 Своїм магнат давно не довіряє.
 Гука Осел: «Ми підем в щастя світ!
 Ми рівні всі! Я теж сам із робочих!»
 Кому, Осел, замилюєш ти очі,
 Як між тобою і народом — пліт?

1. У словнику іншомовних слів знайдіть значення слова «магнат». Доберіть до нього синоніми. Чому цим словом Володимир Сосюра назвав у байці Осла?

2. Чи дотримується Осел законів і загальноприйнятих правил?

3. Як ви думаєте, що змусило тонкого лірика взятися за жанр байки й порушити тему, висвітлену в цьому творі? Чи є байка «Магнат» актуальною для нашого часу? Чому ви так вважаєте?

За допомогою яких художніх засобів автор викривав брехливість обіцянок і клятв Осла, його намагання довести, що він є лише представником народу? Як саме це робить автор?

ТРИСКЛАДОВІ ВІРШОВІ РОЗМІРИ

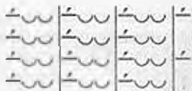
Вам уже відомі такі двоскладові віршові розміри, як *хорей* (—) та *ямб* (—). Існують ще й трискладові: *дактиль*, *амфібрахій*, *аналест*. Кожен з них складається з трискладових стоп із наголосом на певному складі.

Дактиль — трискладовий віршовий розмір із наголосом на першому складі (— |).

Дактилем написаний вірш Володимира Сосюри «Білі акації будуть цвісти»:

Білі акації будуть цвісти
в місячні ночі жагучі,
промінь морями залле золотий
річку, і верби, і кручі...

Амфібрахій — трискладовий віршовий розмір з наголосом на другому складі (— — — | — — — | — — — | — — — |).

Амфібрахієм написано вже відому вам поезію Володимира Сосюри «Любіть Україну»:

Любіть Україну, як сонце, любіть,
Як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
Любіть у годину негоди.

Анапест — трискладовий віршовий розмір із наголосом на третьому складі (— — — | — — — | — — — | — — — |).

Анапестом написаний вірш Володимира Сосюри «Коли потяг удасть загуркоче»:

Коли потяг удасть загуркоче,
пригадаються знову мені
дзвін гітари у місячні ночі,
поцілунки й жоржини сумні...

Кожен поетичний твір пишеться одним віршовим розміром, хоч інколи бувають винятки з правила.

1. За допомогою графічної схеми визначте віршовий розмір такої строфи вірша «Швачка» Павла Грабовського:

Рученьки терпнуть, злипаються віченьки...
Боже, чи довго тягти?
З раннього ранку до пізньої ніченьки
Голкою денно верти.

2. Зробіть графічну схему такої строфи вірша Павла Грабовського «Уперед» і визначте віршовий розмір твору:

Уперед, хто не хоче конати,
Статись трупом гнилим живучи!
Сміле слово — то наші гармати,
Світлі вчинки — то наші мечі!

3. Визначте віршовий розмір поезії Павла Грабовського «Не раз ми ходили в дорогу», строфу з якої подаємо для виконання вами графічної схеми:

Не раз ми ходили в дорогу,
Не раз ми вертались до хати
І знову брели від порогу
Правдивої цілі шукати.

**Борис
Олійник**
(1935)

В античні часи вважалося, що в кожного поета є муза — вродлива крилата жінка, яка грає на арфі, заохочуючи митця до творчості, а деколи й просто диктує йому чудові вірші. Якщо перенести уявлення давніх греків на український ґрунт, то можна сказати, що Борисові Олійнику муза найчастіше являлася в образі селянки — чи стрункої ясноокої дівчини, чи люблячої дружини й турботливої няньки, чи згорьованої вдови, а згодом — бабусі. Тож не дивно, що коли закінчувався її земний час, всі в родині несподівано відчували, як багато значила для них берегиня:

— Не треба нам райдуг, не треба нам срібла і злата.
Аби тільки ви нас чекали завжди край воріт.
Та ми ж переробим усю вашу вічну роботу, —
Лишайтеся, матусю, навіки лишайтесь. Не йдіть.

Олексій Новаківський. Жіночий портрет (фрагмент)

Вона посміхнулась, красива і сива, як доля,
Махнула рукою — злетіли увись рушники.
«Лишайтеся щасливі», — і стала замисленим полем
На цілу планету, на всі покоління й віки.

Народився Борис Ідліч 22 жовтня 1935 року в селі Зачепилівка Новосанжарського району Полтавської області. У дитинство хлопчика безжалісно увірвалася війна. Остання згадка про батька і водночас перша про воєнні лихоліття — вражаюча: *«Я ледь-ледь пам'ятаю батька. Але десь у підсвідомості, на дні мого серця, світиться невеликий міст через старицю Ворскли. Там ми прощалися. Невисокий, широкоплечий, він ще раз озирнувся посеред мосту, махнув нам рукою... За кілька хвилин міст злетів у повітря. Сапери поспішали... Наближались фашистські танки»*. Більше з найріднішою людиною зустрітися не довелося, не пощастило навіть дізнатися, де могила. Недаремно в одному з віршів поет вихлюпне роками тамований біль:

«Де ти, батьку?» — кличу вічно...
Тільки прізвисьце на братській
Символічній... символічно.

Мамина кришталева чесність і татові патріотизм, готовність до самопожертви генетично програмували в Борисові порядність, безкомпромісність, життєвий вибір.

Аналізуючи естетичні й світоглядні витоки Олійникової поезії, сучасна відома поетеса Світлана Йовенко не випадково наголошує: *«Батько і мати — ось відправні джерела формування характеру, ось ідейна домінанта творчості поета, його в кращих українських (шевченківських) традиціях святилище»*.

Друкуватися Борис Олійник почав дуже рано, у 5 класі. Його вірш опублікувала районна газета, в якій до війни працював батько обдарованого хлопчини, до того ж грамотного, тямущого, готового виконати будь-які доручення редакції.

Коли після закінчення середньої школи постало питання про вибір професії, Борис Олійник не мав жодних вагань: журналістика і тільки журналістика! Мрія здійснилася: у 1953 році він став студентом Київського університету імені Тараса Шевченка. Наполегливо вчився, писав вірші й нариси. Здобувши диплом, Борис Олійник працював у редакції газети «Молодь України», їздив на комсомольські будови, товаришував з митцями передових поглядів. Коли у Спілці письменників за вказівкою владних органів голосували за виключення з неї літературознавця Івана Дзюби, Борис Олійник чи не єдиний не поступився принципами й проголосував проти, за що

негайно поплатився: його зняли з посади заступника голови Спілки. Непідкупність, безстрашність, висока людська гідність піднімали Бориса Олійника на протистояння неправді й злу ще не раз, хоч це було пов'язано з ризиком втрати високої посади, звання, матеріальних благ. Наприклад, в липні 1988 року на партійній конференції в Москві Борис Олійник, зупинившись на факті винищення українських митців наприкінці тридцятих років XX століття, несподівано завершив свій виступ так: *«Оскільки в нашій республіці гоніння почалися задовго до 1937-го, треба з'ясувати ще й причини голоду 1933-го, який позбавив життя мільйони українців, назвати поіменно тих, із чиєї вини сталася ця трагедія»*. А ще Борис Ілліч у своїх публіцистичних працях порушував питання української мови, духовності, екології, наслідків Чорнобильської катастрофи.

Поет неодноразово відчував, як, нагадуючи про партійну приналежність, його судять і гудять ті, хто для народу нічого доброго не зробив. На їх адресу Борис Олійник якось сказав: *«Мене не цікавить, що і хто з опонентів говорить і ще скаже про мене. Для мене найважливіше — не погрішити супроти своєї совісті, сумління і честі. Ця триада для мене уособлюється в Україні»*.

Творчість Бориса Олійника — це яскравий взірєць великого таланту.

Відомий літературознавець Микола Ільницький констатував: «Уже з перших своїх збірок поет постав перед читачем як співець героїчної теми. Навчаючись у попередників і старших колег, Борис Олійник наполегливо шукав власних ходів у вирішенні проблеми».

Сучасний поет Михайло Шевченко додав: «Борис Олійник, безперечно, один з найбільших поетів другої половини двадцятого століття... Дивовижний чародій інтимної лірики, соціальної поезії і видатний майстер поеми — він створив свій неповторний світ максимально чистих, високих почуттів і глибокої філософії, чітко означений ритмічним контуром, самобутньою мелодією і оригінальним словниковим ландшафтом».

Перша збірка лірики Бориса Олійника — «Б'ють у крицю ковалі» (1962) — книга про повоєнні часи, про пережите особисто й пережите народом. Творчий доробок поета нині — понад сорок книг. Найвідомішими вважаються «Вибір» (1965), «Коло» (1968), «Стою на землі» (1973), «Заклинання вогню» (1978), «Сива ластівка» (1979), «У дзеркалі слова» (1981), «Поворотний круг» (1989), «Тасмна вечеря» (2000), поема «Сім» (1988).

У 1983 році Борис Ілліч став лауреатом Шевченківської премії, а в часи Незалежності — Героєм України.

Лірика Бориса Олійника приваблює представників уже третього покоління українців непідробною щирістю, високою художністю, національним гумором. Літературний критик *Михайло Кудрявцев* зазначив: «Я не знаю поета ХХ ст., у якого так сильно, як у Бориса Олійника, були б виражені моральний аспект, світогляд християнина-патріота, шевченківське розуміння краси, любові і співчуття до ближнього». Якщо до цього висновку додати ще й авторитетну думку визначного критика *Леоніда Новиченка*: «Без веселого дотепу неможливо уявити поезію Бориса Олійника. Лірика поета багата на розмовні інтонації. Утікаючи від набридлої формальної гладкості вірша, він навмисне робить його ритмічне дихання нерівним, ускладненим, перериваючим», — матимемо узагальнену картину, хто такий Борис Олійник і яке його місце в нашому красному письменстві.

-
1. Що ви дізналися про батьків Бориса Олійника?
 2. Яке ваше враження від спогадів поета про дитинство?
 3. Автором скількох поетичних книг є Борис Олійник? Назвіть деякі з них. Кого оспівував автор ліричних творів?
 4. Якого звання удостоєний Борис Ілліч за заслуги перед Україною? Якою премією відзначено його творчий доробок? Які вагомі здобутки поета підкреслювала літературна критика?

-
1. Детально опишіть сцену прощання малого Бориса з батьком, який ішов на війну. Чому пізніше тема війни стала провідною у творчості Олійника?
 2. Яка з цитат відомих літературознавців про особливості таланту Бориса Олійника вам найбільше сподобалася і чим саме?

-
- Відомий український педагог *Василь Сухомлиньський* писав: «Якщо ти в дитинстві не навчився бачити в очах матері її душу, то на все життя залишишся моральним калікою». Порівняйте ці слова з наведеним у статті уривком з вірша Бориса Олійника «Пісня про матір», зробіть висновки. Як ви вважаєте, чи може ставлення поета до матері бути дзеркалом його ставлення до Батьківщини? Чому?

-
1. Розгляньте фрагмент картини *Олексія Новаківського* «Жіночий портрет» (с. 179). Якого віку жінка, зображена на картині?
 2. Чому героїня змальована задумливою і трохи сумною? Чи нагадує вона вам когось із рідних, близьких?
 3. Що ви можете сказати про тло картини? Чи вважаєте його вдалим і чому?
 4. Які вірші чи пісні на слова Бориса Олійника, присвячені матері, ви знаєте? Хто їх виконує?

ВИБІР

Над штормом, над шабельним зблиском,
Над леготом теплим в житах
Гойдається вічна колиска
Маятником Життя;
Життю — ві кінця ві начала,
І вічно по колу землі:
Комусь — лебеді від'ячали,
Комусь — ще сурмлять журавлі.
Один передбачливо очі
Прикрив ще за крок від межі,
Ввійшовши клітиною ночі
Тихенько: чи жив, чи й не жив?
А інший — на кроки не міряв:
Летів, і гримів, і... згорів,
І люди відкрили в сузір'ях
Зівицю нової зорі.
Коли б загадали: — Хочеш,
Одне лише слово твоє —
І вища — лаврова! — почесь
Чоло твоє обів'є,—
Я б вибрав найвищу почесь:
У чистім і чеснім бою
На чорному мармурі ночі
Зору написати свою!

- 1. Чому вірш називається «Вибір»?
- 2. Про яких протилежних за характером персонажів йдеться у вірші? Який вибір зробив кожен з них? Чий вибір ви схвалюєте? А чого прагнете досягнути у житті ви? *Напишіть про це твір.*
- 3. Як ви розумієте останні чотири рядки цього вірша?

- 1. Як ви думаєте, чи може слава облагородити людину? Якщо так, то у якому випадку? Як до слави ставиться ліричний герой?
- 2. Як ви оцінюєте життєву позицію героя вірша? Чому саме так?

 За народними повір'ями, лебідь співає лише один раз у житті, перед смертю, тому ячання лебедів вважають погапою прикметою, провіщенням смерті. Курликання журавлів, особливо навесні, коли цих птахів українці називають не журавлями, а веселиками, є добрим знаком, віщуванням довгого життя, здоров'я. Спираючись на народні вірування, поясніть, що має на увазі Борис Олійник, коли, акцентуючи на нескінченності життя на планеті й безперервній змінності поколінь, все ж звертається до конкретних людських дол:

Комусь — лебеді від'ячали,
Комусь — ще сурмлять журавлі.

Сучасний український письменник *Роман Іваничук* в історичному творі про останнього кошового Запорозької Січі Петра Кални-

шевського «Журавлиний крик» наводить приклад того, що січовики на великій раді бажали новообраному кошовому отаманові журавлиного крику й лебединого віку, і так пояснює це побажання словами головного героя: «...В мозку теплилися слова: «Дай тобі, Боже, лебединий вік» — вік лебедя довгий — «і журавлиний крик», — кричить бо журавель тільки на волі». Чи сподобалося вам таке побажання і чому? А які добрі народні побажання знаєте ви?

Історія свідчить, що коли Катерина II зруйнувала Запорозьку Січ, останньому кошовому отаманові Петрові Калнишевському було 85 років. Однак цариця боялася навіть такого старого кошового залишити на волі в Україні як людину, що володіє величезним авторитетом і потужними організаторськими здібностями й може відродити козацьке гніздо, тому Петро Калнишевський був ув'язнений в одиночній камері на Соловецьких островах, з якої його не виводили місяцями, а хліб та воду подавали через маленький отвір. У такій страшній в'язниці козацький атаман карався 25 років. Після того, як йому оголосили, що він вільний і може йти, куди хоче, Калнишевський вже був сліпим, немічним і відмовився повертатися в Україну. Проживши у Соловецькому монастирі ще два роки, він помер. Як ви розцінюєте рішення Калнишевського не повертатися в рідний край, де вже були зруйновані останні підвалини української державності?

1. Визначте ідею та віршовий розмір поезії «Вибір».

2. Що ви можете сказати про римкування у вірші та будову строф?

3. Поясніть символічність образу Маятника Життя.

4. Пригадайте народні вірування про те, коли співає лебідь і коли ячать журавлі. Чому саме до цих уявлень звертається поет, щоб висловити своє ставлення до життя і смерті? Які засоби виразності при цьому використовує поет?

З уроків зарубіжної літератури пригадайте, кому увінчували голову лавровим вінком. Що означає фразеологізм *увінчати лаврами*? А який зміст вкладає Борис Олійник у вираз *лаврова почесть*?

Поєдинок боксерів

РИНГ

І гнів, і жах. І білі маски
Облич.

І злами рук, як ринв.
І от затихло.

Тільки пласко
Лисніє квадратний ринг.

Там не суперник мій,
а ворог
Зіперсь бундючно на канат.
Над ним у чорному, як ворон,
Чаклує хижий секундант.

Той ворог хитро, як лисиця,
Мені готує рішенняець.
Нахабно в праву рукавицю
Кладе для певності свинець¹.

Суддя те бачить.

Та... не баче.

Вони у змовинах давно.
Та й переможців же тим паче
Не судять потім все одно.

А зал, як тур, реве безжально.
Назад одрізано путі:
Мій секундант у роздягальні
Лишив рушник на видноті².

Що ж, буде бій.

Важкий. Без правил.

Мій ворог — публіки владар —
Мені вцілятиме ісправа
Під серце зважений удар.

Він буде бить мене, як схоче:
І знизу, й справа, і згори.
І вижче пояса. І очі
Схова продажний рефері.

Я все стерплю в жорстокім герді,
Аби лише, зберігши стиль,
Не пропустить удару в серце,
Не пропустить... Не пропустить...

Ще буде потім раунд третій.
І вже коли в канатний скрут
Я буду ворогом припертий
І загнаний в четвертий кут,

Коли, нахабний і безкарний,
Повірить він у мій кінець
І для останнього удару
Зведе з правицею свинець,—

Я вибираю в жмуток силу
Своїх поразок і удач —

¹ Вкладати в боксерську рукавицю свинцеві, залізні чи інші предмети для посилення удару забороняється правилами.

² За правилами боксерських поєдинків, секундант може припинити бій, викинувши на ринг рушник, якщо бачить небезпеку для життя свого підопічного, проте цей жест означає, що посередник боксера автоматично погоджується на його поразку.

В ім'я Отця, і Духа, й Сина
Обрушу з лівої удар

Такий, що раптом ляже
тиша.

І стануть зайві лікарі.
І марно буде, наче миша,
Метатись підлий рефері.

То буде бій...

А зараз мертво
Лисніє холодом квадрат.
Іду. І поруч твердо
Крокує Честь — мій секундант.

1. Про який вид спорту йдеться у вірші? Чому поезія називається «Ринг»? Чи двобій суперників у творі суто спортивний, а чи має ширші виміри?

2. Якими рисами характеру наділений ліричний герой поезії? А якими — його супротивник та його секундант?

3. Для чого у вірші вжито фразеологізми? Які саме? Що вони означають?

4. Що ви можете сказати про результат бою? Чи подобається вам розв'язка цієї сюжетної поезії і чому?

1. Якими з цієї поезії постають публіка, суддя, суперник ліричного героя? На чісму боці ваші симпатії і чому?

2. Знайдіть у тексті рядки, де сказано, що ліричний герой заздалегідь здогадується про нечесність свого суперника. Прочитайте їх вголос і прокоментуйте прочитане.

3. Як ви розумієте два останні рядки вірша?

4. Кого з відомих українських боксерів ви знаєте? Над якими супротивниками вони отримали блискучі перемоги і які високі чемпіонські титули заслужили?

1. Визначте віршовий розмір поезії «Ринг».

2. Які епітети, порівняння й метафори в цьому творі дуже точно передають ставлення дійових осіб до поєдинку й до кожного із супротивників зокрема?

3. Чому розповідь у вірші ведеться від першої особи? Які художні засоби використано для словесного змалювання душевного стану ліричного героя?

4. Як ви розумієте зміст метафор *білі маски облич*, *лисніє холодом квадрат*?

Розгляньте ілюстрацію «Посидинок боксерів» (с. 184). Опишіть, кого на ній зображено. Чи колоритними, яскравими вам здаються образи спортсменів? Які емоції боксерів відчуються? Як ви вважаєте, спортсмени просто тренуються чи б'ються на рингу посправжньому? Які деталі це засвідчують? Чи бували ви на спортивних поєдинках професіоналів? Якщо так, розкажіть, чим вас захоплюють подібні змагання.

1. Порівняйте вірші Бориса Олійника «Вибір» та «Ринг». Що об'єднує ці дві тематично різні поезії?

2. Поетеса Світлана Йовенко підкреслює, що ліричним героям Бориса Олійника завжди властиве «філософське осягнення подвигу, вирішального вчинку життя, готовності до офіри в ім'я непоганьбленої довіри й віри в людину». Чи погоджуєтеся ви з таким висновком після аналізу цих віршів? Чому?

Прочитайте і проаналізуйте вірш Бориса Олійника «Парубоцька балада». Прокоментуйте, як саме поет трансформував народні уявлення про Марусю Чурай. Чим героїня вірша подібна до того образу народної співачки, який склався у народній та вашій уяві, а чим відмінна? Яким постає перед вами ліричний герой твору? Чому автор порівнює його з красивим чортом на чорному коні?

ПАРУБОЦЬКА БАЛАДА

Я летів красивим чортом —
На коні, як ворон, чорнім —
Біла піна падала, мов свіг —
Ех,

до тієї Чураївни,
Що клялась від третіх півнів
Рушники послать мені до ніг,
Та

до тієї... до такої,
Що як поведе рукою —
Солов'ї вмирають навесні!

Я летів...

А на Купала
Дві зорі підбито впали,
Заридав у глухомані сич...
Гей, скоріше, коню-друже,
Щось мені на серці тужно,
Щось не договорює ця ніч,
Та

ще ж, як на чиюсь намову,
Загубилася підкова...
Щось недобре затаїла ніч.

Я влетів з розгону в ранок
Під високий білий ґанок,
Де колись уста її пізнав...
Тільки ж чом це так вогнисто
Сіють музику троїсті?
Чуєш, коню, що б воно за знак?

Розчахнулись нагло двері —
Став біліший від паперу:
Вийшла Чураївна... у фаті.
Тонко скрикнула, мов чайка,
Випала у свахи чарка.
Три музики зблідли, як святі.

Вмерзнув повід у долоню,
Так оце виходить, коню,
Ми з тобою гнали крізь віки,
Щоб Зеленої неділі
Встигнуть... на чуже весілля?
Де ж твої, Марусю, рушники?!

Щось лепече про розлуку,
Простягає білу руку, —
Повертаймо, коню... в три хрести!
Та

 скоріш від цього саду,
Де зустрів я ніжну зраду,
Та не слухай тоскного: «Прости!»

Люто вилетів на греблю,
Вдарив тугою об землю —
Обірвались струни у музик.
Закричали треті півні,
Впала з горя Чураївна
Головою в проданий рушник.

Ще не раз ти, Чураївно,
Скрикнеш чайкою осінню,
Коли я попід твоїм вікном
На коні, як ворон, чорнім,
Пролечу красивим чортом,
Хрещений весільним рушником.

Ех,
 до тієї... до такої,
Що як поведе рукою —
Скрипка заголосить під смичком.
Та

 до тієї, до другої,
До тієї... та не такої.

Під чийм же, коню, ми вікном?!

Володимир
Підпалий
(1936—1973)

Талановитий український поет і прозаїк Володимир Підпалий народився 9 травня 1936 року в селі Лазірка на Полтавщині.

Виховувала Володю та двох його сестер лише мама, бо тато загинув на війні під час битви за Дніпро в 1943 році. В «Автобіографії» Володимир Олексійович констатував: *«Дитинство в дитинстві вкрала війна в мого покоління»*. Все життя батько стояв перед очима сина як живий: *«Пам'ятаю його добре. Якби володів пензлем, можна було б відтворити його образ у величезному циклі: Батько копає колодязь; качає мед; садить дерева; іде до армії... В селі і до сьогодні розповідають про те, як він співав, а я пам'ятаю дві його пісні — про Байдю та «Ой, забілили сніги»... Найкраще «Байдю» співали тато і дядько Андрій Копотун. У батька був прекрасний тенор, кращого баса, ніж у його товариша, я і досі не чув навіть у столичній опері...»*

Мати Володимира Підпалого була сиротою з дев'яти літ. Як згадував поет, у молодості вона *«шукала щастя наймити-ванням у Лубнах. Може, тому, коли я підріс і міг вечорами читати їй «Кобзаря», плакала гірко і невтішно, завжди повторюючи одне: «Всі наймити, синочку». Вона знала тьму казок та приповідок, шанувала загадки і вміла знаходити до них ключ. Вміла і любила працювати, кохалася у квітах...»*

Освіту Володимир Олексійович здобував спочатку у Величанській семирічній школі, після її закінчення — в Лазірівській середній. З навчальних предметів майбутнього письменника насамперед цікавили література й історія, тому читав багато, хоч, як визнавав згодом, безсистемно. Закінчивши десять класів і з першої спроби не вступивши до університету, Володимир пішов працювати в колгосп, у тракторну бригаду, хоч душа й поривалась до чогось високого.

Коли Підпалого мобілізували на флот, юнак затужив за степом, обважнілими від плодів садами, тихими спокійними

вечорами. До того ж служба на морі призвела до хвороби ніг, й коли військова комісія достроково демобілізувала Володимира Олексійовича, він засів за книги й успішно склав вступні екзамени на філологічний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка.

Перші вірші Володимира Підпалого були надруковані 1958 року в газеті «Молодь України» та журналі «Зміна». У 1963 році вийшла його перша поетична збірка «Зелена гілка», через рік — наступна — «Повесіння». Після закінчення університету Володимир Підпалий працював у видавництвах «Дніпро» та «Радянський письменник».

Володимир Олексійович дуже цікавився добою козаччини, хоч ця тема в радянські часи вважалася забороненою. Писав він про звиятугу козацьку, про Северина Наливайка, про незнищенність народу, в якого такі славетні герої. Водночас ліриці Володимира Підпалого притаманні камерність, аристократична вишуканість, таїна, краса.

Володимир Підпалий був надзвичайно уважний, доброзичливий, чуйний у стосунках з людьми. Один із приятелів митця згадував: *«За все своє життя не зустрічав уважнішого батька і чоловіка. У кожному його вчинку, в кожному слові була якась шевченківська повага до дитини, до жінки, до матері»*. Це знаходило свій відбиток і в творах поета, які звійшли до ліричних збірок «Тридцять літо» (1967), «В дорогу — за ластівками» (1968), «Вишневий світ» (1970), «Сині троянди» (1979), «Береги землі» (1986). Тож цілком вмотивовано підкреслював літературознавець *Флоріан Неуважний*: *«Підпалий-поет нагадує мені пахуче українське зілля, що, черпаючи енергію сонця, дарує її пригоріцями людям»*. Водночас Володимирові Підпалому були властиві життєва безкомпромісність, твердість духу — провідні риси, що їх він невсипучо плекав і у своїх дітях. Поезія «До дочки» є яскравим свідченням такого виховання:

Нахилюся, прихилюся,
в очі задивлюся:
щоб тобі завжди щастило,
доле моя руса!
Щоб була ти господиня,
щоб була майстриня,
щоб як друг — то вже навіки,
а як ворог — рівня!

У своїй творчості Володимир Підпалий віртуозно поєднував лірику й епос. Його «Автобіографія», новели «Льонька», «В дорозі», оповідання «Мати», «Цяцька» заявляють про унікальний хист майстра малої прози, а поеми «Голубе кладовище», «Змагання Григорія Сковороди», «Поклик роду» й

переспів «Слова про похід Ігорів» засвідчують філософський тип мислення їх автора.

Завершуючи розповідь про письменника, не маємо права випустити з уваги, що саме його стараннями в нашу літературу було повернуто Євгена Плужника, Михайла Драй-Хмару, Богдана-Ігоря Антонича, у виданні творів яких Володимир Олексійович брав безпосередню участь. Також Володимир Підпалий подарував українським читачам високопрофесійні переклади кращих творів російських поетів — Олександра Пушкіна, Михайла Лермонтова, Сергія Єсеніна, Анни Ахматової.

Помер Володимир Олексійович 24 листопада 1973 року.

1. Яким було дитинство Володимира Підпалого?
2. Що вам найбільше запам'яталося зі спогадів поета?
3. Яку з наведених у біографії цитат про митця ви вважаєте найбільш вдалою і чому?
4. Назвіть дві-три прижиттєві збірки поезій Володимира Підпалого.

1. Що ви можете сказати про дитячу пам'ять майбутнього поета? Про що така добра пам'ять свідчить?
2. Де вчився, а згодом працював Володимир Підпалий?
3. Які теми порушував поет у своїх творах?
4. Що ви довідалися про Підпалого-прозвіка, перекладача та популяризатора творчості тих українських митців, які були незаслужено призабуті, а їхні твори вилучені з бібліотек і книгарень? Про які риси характеру Володимира Олексійовича така діяльність свідчить?

1. Які епізоди з життя Володимира Підпалого близькі до пережитого постом його покоління Борисом Олійником?
2. Якими постають перед вами мати Володимира Підпалого й мати Бориса Олійника з поезій та спогадів митців?

ТИХА ЕЛЕГІЯ

Коли мене питають: «Любиш ріки,
Річки, і річечки, і потічки?» —
Відмовчуюсь: вони в мені навіки,
А для мого народу — на віки...
Коли мене запитують: «Народу
Чи зможеш прислужитись, як і де?» —
Мовчу: на ясні зорі, тихі води
Хай випадкове слово не впаде...
Коли мене питають: «Любиш землю,
Степи, озера, яблуні в саду?» —
Я знов молчу: від них не відокремлю
Себе й тоді, як в землю перейду...
Коли мене питають: «Рідну мову
Чи зміг би поміняти на чужу?» —
Моя дружина сину колискову
Співає тихо... Краще не скажу...

Марина Соченко. Колискова

Коли мене питають: «Україну
Чи зможеш ти забути на чужині?» —
Кричу: «Кладіть отут у домовину
Живим!.. О д н а к о в і с і н ь к о м е н і...»

1. Поясніть, як ви розумієте зміст трьох перших строф.
2. Чому ліричний герой вважає, що любити рідний край треба без зайвого афішування своїх почуттів?

1. Чому рідну мову інколи називають материнською і колисковою? Про що це свідчить?
2. Чому ліричний герой вважає за краще лягти живим у домовину в рідну землю, ніж жити на чужині?

1. Чим близький вірш Володимира Підпалого «Тиха елегія» до поезії Володимира Сосюри «Любіть Україну»? Чи мають ці дві поезії подібні мотиви? Яке виховне значення цих творів?
2. Які спільні риси патріотичних творів мають поезії «Тиха елегія» Володимира Підпалого і «Сад» Володимира Сосюри?

1. Розгляньте картину сучасної художниці *Марини Соченко* «Колискова». Які образи ви бачите в центрі полотна? До якої строфи вірша Володимира Підпалого картина слугує чудовою ілюстрацією?
2. Які почуття викликає у вас це полотно? Уважно аналізуючи тло картини, доведіть, що вона має суто український колорит.

ЗАПРОСИНИ

У холодному небі
Золотий човен
Із хмари на хмару,
Із хмари на хмару —
І на місці...
Я кажу тобі таке,
Чого не зможе інший,
Бо таємницею володіємо
Я та ніч...
Там, де три гори зійшлися,
Там, де три ріки злилися,
Там, де три шляхи зв'язалися,
Стоїть хатка.
А в тій хатці
За трьома замками,
За трьома дверима,
У якомусь із трьох кутків —
Золоті весла...
А в холодному небі
Золотий човен

Володимир Черватюк. Місячна ніч

Із хмари на хмару,
 На хмару із хмари — і на місці...
 Ніч осіння довга — ходімо!
 Нас тепер двоє
 Знає про весла — ходімо!
 ...У холодному небі
 Золотий човен
 Із хмари на хмару,
 На хмару із хмари —
 І на місці! Ходімо!
 Навіть
 Якщо не дійдемо, —
 Ходімо.

1. Чому вірш називається «Запросини»? Чи вдалою, на ваш погляд, є ця назва? Аргументуйте свою відповідь.

2. Чи можна твердити, що ліричний герой запрошує нас до романтичного сприймання краси природи? Відповідаючи, використовуйте цитати з вірша.

Чи доводилося вам милуватися небом у місячну ніч? Що саме запам'яталося з побаченого? Яке враження залишилося від нічного неба й напівпрозорого світила на тлі зірок чи посеред хмар? У *мікі-творі* опишіть картину місячної ночі.

1. Розгляньте картину *Володимира Черватюка «Місячна ніч»* (с. 193). Чи вдалою вам здається така назва і чому?

2. Як саме художник змалював небо? Які кольори використано на картині для зображення місяця і хмар?

3. Чому, на вашу думку, Володимир Черватюк використав темні, насичені кольори для змалювання дерев?

4. Яким рядком із вірша «Запросини» ви назвали б цю картину?

1. Що вам відомо з попередніх класів про поняття ліричний і герой твору? Чому ліричного героя не можна ототожнювати з автором, хоча між ними може бути багато спільного? Чим імпронус вам ліричний герой вірша Володимира Підпалого «Запросини»? Чи хотіли б ви бути подібним до нього?

2. У цій поезії дуже влучно використано казкові елементи. Які саме та з якою метою?

3. Визначте, якими художніми засобами поет створив прекрасну й динамічну пейзажну замальовку:

У холодному небі
 Золотий човен
 Із хмари на хмару,
 Із хмари на хмару —
 І на місці...

4. Вірш «Запросини» — верлібр. З верлібрами якого поета ви вже ознайомилися в 7 класі? Якими є основні ознаки вільних віршів?

1. Порівняйте опис місяця в хмарну ніч у вірші Володимира Підпалого «Запросини» з описом цього небесного світила в уривку з балади Тараса Шевченка, визначте, що в них спільного й відмінного:

І блідий місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав.

Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав.

2. Надзвичайно красиву картину, навіяну Володимирові Сосюрі місячним освітленням, знаходимо у поезії «Гей, спокійно і синьо над садом»:

То не вітру долонь оксамитова,
Не проміння далеких очей,—

По воді золотою молитвою
Тихий місяць до мене тече.

Порівняйте ці рядки із суголосними у поезіях Тараса Шевченка і Володимира Підпалого й виберіть з них ті, які вам найбільше сподобалися, аргументовано пояснивши свій вибір.

1. Уважно розгляньте картину Михайла Сажина «Переправа біля Києва вночі». В холодних чи теплих тонах вона виконана? Якого кольору небо на картині?

2. З якої причини більшість предметів та істот на цьому художньому полотні ми бачимо тільки контурно?

3. Як саме місячне проміння відбивається на небі, на хмарах і в ріці?

4. Чи можна цю картину назвати романтичною? Чому ви так вважаєте?

5. За сюжетом картини Михайла Сажина складіть усну розповідь, використовуючи цитати з віршів про місячну ніч Тараса Шевченка, Володимира Сосюрі і Володимира Підпалого.

Михайло Сажин. Переправа біля Києва вночі

Іван Малкович (1961)

«Відкрите обличчя, ніжна, майже дитяча усмішка, русаве волосся, що спадало до пліч з-під капелюха, і довгі пальці музиканта», — таким постав Іван Малкович перед красенцем *Іваном Гришиним-Грищук*ом. Таким знають українського поета, перекладача і в Нижньому Березові на Косівщині, де 10 травня 1961 року народився поет, і в Івано-Франківську, де закінчив музичне училище за класом скрипки, і в Києві, де зараз мешкає.

Дитя Карпатських гір, Іван Малкович з ранніх літ вбирав їхню красу, захоплювався грою троїстих музик, особливо скрипаля Киселейчука, голос скрипки якого здавався хлопцю неповторним і найкращим з-поміж усіх музичних інструментів. А ще Іван ріс надзвичайно доброю, вразливою і спостережливою дитиною. Вірші талановитий хлопчина почав писати ще в шкільному віці. Приходив до редакції обласної молодіжної газети, несміливо відчиняв двері й тихо казав: «*А я вірш приніс... Написалось!*»

Вищу освіту Іван Антонович здобув на філологічному факультеті Київського університету імені Тараса Шевченка. Якийсь час працював у редакціях видавництва «Веселка» і «Молодь», у журналі «Соняшник». Легенди й казки гір, таємничі вірування предків, безперечно, накладали відбиток на світогляд юного поета. Це засвідчує перша книжка його лірики — «Білий камінь» (1984), головними героями якої були чугайстри¹, мольфари² та інші персонажі гуцульських міфів.

¹ Ч у г а ї с т е р (діалектне) — за гуцульськими віруваннями, добрий дух лісу, який рятує людей, коли вони заблукають у горах.

² М о л ь ф а р (діалектне) — ворожбит, знахар, чоловік, який володіє надприродними здібностями, наприклад, може в засуху викликати дощ або розігнати грозові хмари й забезпечити над певним населеним пунктом сонячну погоду.

Високохудожня книжка віршів молодого поета припала до серця багатьом шанувальникам слова. Ця збірка була водночас збіркою-біографією, збіркою-освідченням і збіркою-надією. Досить прочитати поезію «Подорожник» — і відкриється дитяча душа поета, яка у прагматичному й жорсткому світі ніколи не подорослішає, бо внутрішньо не сприймає байдужості, користолобства:

Стоїть при дорозі
хлопчатко в сорочці рваній:
— Я — подорожник,
прикладайте мене до рани.
Ідуть подорожні —
ніхто з них, ніхто не стане.
— Я — подорожник,
прикладайте мене до рани.
Враз — гальма зависчали, і вовчим
оком сорочку прошило:
— Що тиняєшся, хлопче,
а чи, може, набридло жити?
І крізь сміх, мов крізь ножі,
хлопчик блідо ворухить губами:
— Я — подорожник,
прикладайте мене до рани...

Очевидно, не випадково видавництво «А-ба-ба-га-ла-ма-га», засноване Іваном Малковичем, спеціалізується на книгах для дітей. Як незмінний директор, поет бачить продукцію свого видавництва як таку, що здатна конкурувати з книгами, виданими не тільки в Україні, а й за кордоном: *«Якщо в книгарні лежать поруч дитячі книжки з різних країн, то нехай наша, українська книжка буде такою гарною, щоб дитина сама вибрала саме її»*.

У 1988 році вийшла друга поетична книга Івана Малковича «Ключ», в 1992 — «Вірші», в 1997 — збірка «Із ангелом на плечі», в якій вміщено й популярні вірші з попередніх збірок, і нові поезії. Серед найкращих творів митця — поезія «Антонич». У ній образно сказано про роль визначного українського поета в житті краю. Дійство у творі відбувається за законами казки. З горіха, наче з яйця-райця, виходять земляки Богдана-Ігоря Антонича — збідовані, нещасні, чорні від праці й злиднів, позбавлені Божої опіки. Проте ціною власного життя поет спробує на те, щоб дати лемкам право на майбутнє, зробити їхнє життя достойним їхніх же добрих і щирих душ, вміння цінувати прекрасне, творити шедеври мистецтва:

Й тобі дадуть горіх маленький,
і той — розкоlesh — пустака в ньому,

а з тої пустки — по одному
ідуть і йдуть печальні лемки.
І знаєш: лиш тобі спинити,
але хіба від того ліпше? —
вже на долоні не вмістити
чоренних¹ лемків із горішка.
Ну що ж? — ти здійсниш нині диво:
сухий горіх зазеленіє —
з білесенької середини
враз повиходять лемки білі.
Ти станеш збоку — й наче в мевах²,
вздриш, як вони — десь там, в долині,
зі слів, немов із вух конєвих,
виходять юні і вродливі...
А в північ копитату й вічну —
за той малий горіх зелений
твої всі роки, як червінці,
змахнуть до чорної кишені.

Лірика Івана Малковича з роками стає все більш афористичною та художньо досконалою. Його ліричні герої — мудрі й тонкі натури, які усвідомлюють, наскільки нетривкий наш світ, а тому глибоко вірять у Бога і в те, що в кожній особі закладено дуже багато хорошого, світлого — і тільки розвиваючи кращі людські риси, ми порятуємо планету від катастрофи.

Іван Малкович вважається одним із кращих сучасних поетів, а його видавництво — найуспішнішим в Україні. Це означає, що як митець і громадянин Іван Антонович реалізує себе багатогранно і щедро.

 1. Де народився, вчився і як зростав Іван Малкович? Що ви дізналися про його перші поетичні спроби?

2. Назвіть збірки лірики Івана Малковича.

3. Яке видавництво заснував цей поет і на якій книжковій продукції воно спеціалізується? Які з цих книг ви читали?

 1. Як ви вважаєте, митець повинен мати активну громадянську позицію чи досить того, що він творить на ниві літератури? Свою думку належно вмотивуйте.

2. Як саме краса Карпат і народні вірування самобутньо відбилися на творчості Івана Малковича?

3. Прокоментуйте твердження про дитячу українську книжку директора видавництва «А-ба-ба-га-ла-ма-га». Про що свідчить така позиція Івана Малковича?

4. Окремі вірші Богдана-Ігоря Антоновича ви читали й аналізували ще в 5 класі. Їхній автор — виходець з Лемківщини — увічнив своїми

¹ Ч о р е н н і (діалектне) — дуже чорні, чорнючі.

² М е в и (діалектне) — марєво, туман, мряка, щось невиразне.

поезіями світогляд такої самобутньої етнічної групи українців, як лемки. Якими словами Іван Малкович говорить про моральну ціну цього увічнення? Доведіть, що у вірші «Антонич» присутні елементи казковості й народних вірувань у те, що людям іноколи доводиться платити душею за щось дуже бажане й цінне.

 1. У вірші з промовистою назвою «З нічних молитов» Іван Малкович висловлює свої найкращі побажання людям, звертаючись до Бога з проханням захистити усіх і все навколо:

Господи, літа стебельце
всели до самотніх душ,
дай кожному звити кубельце
і не поруш.

Хай кожен в цім світі спасеться,
хай світить з-за темних круч
довкола кожного серця
віри Твої обрuch.

Прокоментуйте, як ви розумісте цю поезію, які асоціації викликає у вас кожен її образ.

2. У бібліотеці знайдіть і проаналізуйте самостійно вірш Івана Малковича «Ховаюка» (зі збірки «Із янголом на плечі». — Київ, 1997). Чи сподобалася вам лірична розповідь поета про епізод із свого дитинства? Чим саме? Чи можете ви порівняти пережите ліричним героєм зі своїми власними спогадами про дитинство? З якими саме?

СВІЧЕЧКА БУКВИ «Ї»

Хай це можливо і не найсуттєвіше
але ти дитино
покликана захищати своїми долоньками
крихітню свічку букви «Ї»

а також
витагнувшись на пальчиках
оберігати місячний серпик
букви «Є»
що зрізаний з неба
разом із ниточкою

бо кажуть дитино
що мова наша — солов'їна
гарно кажуть

але затам собі
що колись
можуть настати і такі часи
коли нашої мови
не буде пам'ятати
навіть найменший
соловейко

тому не можна покладатися
тільки на солов'їв
дитино

1. Віршеві «Свічечка букви «Ї» сам автор дав назву «Напучування старого вчителя». Яка з цих двох назв здається вам більш доречною для прочитаної вами поезії і чому?

2. З якої причини Іван Малкович звертає увагу саме на букви «Ї» та «Є»?

3. З чим порівняно букву «Ї», а з чим — букву «Є»? Чи вдалими, на ваш погляд, є ці порівняння, чи підкреслюють вони графічну красу букв?

1. У 7 класі ви уже вивчали вільні вірші без розділових знаків.

Пригадайте, хто їх автор. Що є причиною відсутності в таких поезіях пунктуаційних знаків?

2. Доведіть, що цей вірш Івана Малковича належить до патріотичної лірики і містить виховну ідею.

1. Розгляньте скульптуру Івана Бровді «Пам'ятник Кирилу і Мефодію». Якими постають творці слов'янської азбуки з цього монумента?

2. Що ви знаєте про цих історичних осіб? Як називалася створена ними азбука?

3. Чому українці успішно користуються кирилицею й досі, зокрема буквами «ї», «є», яких нема в алфавітах наших сусідів — російсько-го та польського народів?

1. Сучасний український письменник *Юрій Мушкетик* про мову сказав так: *«Мова — це доля народу, голос усіх далеких і близьких предків: рідна мова — це плескіт дніпровської хвилі, дзвін шабел Богдана, нескорена гідність Кармалюка, ніжний спів Соломи Крушельницької, шепіт колосся рідного поля»*. Прокоментуйте цю цитату. Як ви думаєте, чому в усіх історичних кульмінаційних подіях завжди гостро поставало й постає питання мови чільної нації?

2. Питання збереження оригінальності азбуки, передусім тих букв, яких не існує в алфавітах інших мов, вважається одним із головних у справі захисту мови. Ще на початку XIX століття, коли і в Росії, і в Польщі деякі псевдовчені намагалися довести, що не існує ні українського народу, ні української мови, що є — всього лише частина російського чи польського народу, який нібито користується діалектом російської чи польської мови, — передові українці ставали на захист найдорожчих національних святинь, їх автентичності. Один з найбільших патріотів України, письменник першої половини XIX століття *Маркіян Шашкевич* своєю науковою статтею «Азбука чи абетка»¹ поклав

Пам'ятник
Кирилу і Мефодію.
Скульптор Іван Бровді

¹ А б е ц а д л о — польський відповідник до українських слів «алфавіт», «азбука», «абетка».

кінець тривалій дискусії в Галичині, де українцям нав'язували латинський алфавіт. Маркіян Шашкевич переконливо довів, що латинськими буквами дуже важко, а часто й неможливо передати такі звуки української мови, як [дж], [ч], [ш], а також звукосполучення, які споконвіків у нашій мові передаються легкими в написанні буквами ю, я, є, ї, щ.

МУЗИКА, ЩО ПІШЛА

Коли вона плелася в коси¹,
чом, скрипко, відвернулась
пріч?

Як музику пустила босу
в таку непевну, звабну ніч?
Ох, смиче, теж дививсь
куди ти? —

вже сивина спадає з пліч, —
як босу музику пустити
в таку непевну, звабну ніч?..
Візьму собі землі окраєць,
піду блукати по світах, —
хай тільки вітер завиває
в моїх розхристаних слідах...
О мамо, тату, як питають,
куди ваш син подався з віч —
скажіть: він музику шукає,
що босою пішла у ніч.

Музика.
Скульптор Петро
Озюменко

1. Як у вірші показано, що музика довго тягнула зі своїм рішенням піти з рідного дому?

2. Чому ліричний герой звинувачує у зникненні музики скрипку і смичок? Чи можна їх вважати казковими елементами у цій поезії? Чому?

1. Як ви вважаєте, ліричний герой — поет або музикант чи людина іншої професії? Що вам підказує саме таку думку?

2. Який підтекст містить спроба ліричного героя віднайти музику, що пішла в мандри?

3. Чи можна сказати, що у вірші йдеться не про якісь нічні походи, а про розшуки, а про натхнення, спробу написати прекрасну поезію або створити музику, пісню? Вмотивуйте своє твердження.

1. Пригадайте, що таке персоніфікація. Знайдіть приклади персоніфікації у вірші Івана Малковича.

2. Визначте віршовий розмір цієї поезії.

3. Що ви можете сказати про композицію твору і спосіб римування у вірші «Музика, що пішла»?

¹ Плелася в коси — тут: заплітала коси, цим самим готуючись у дорогу.

В якому образі ви уявляєте музику, що босою пішла у ніч? Чому цей персоніфікований образ, на вашу думку, найкраще відтворює розуміння вірша Івана Малковича?

1. Розгляньте та опишіть скульптуру нашого сучасника *Петра Озюменка* «Музика» (с. 201). Як ви думаете, чому так називається ця робота? Хто саме осідлав коня? З яким музичним інструментом зображено вершника? Що спільного між цим скульптурним образом і ліричним героєм вірша «Музика»? Куди, на вашу думку, поривається кінь?

2. Чи може скульптура ілюструвати вірш Івана Малковича, доповнюючи його? Аргументуйте свою відповідь.

ІЗ ЯНГОЛОМ НА ПЛЕЧІ

(Старосвітська балада)

Краєм світу, уночі,
при Господній при свічі
хтось бреде собі самотньо
із янголом на плечі.
Йде в ніде, в невороття,
йде лелійно¹, як дитя,
і жене його у спину
сірий маятник життя, —
щоб не вештав уночі
при Господній при свічі,
щоб по світі не тинявся
із янголом на плечі.
Віє вітер вировий²,
шис Ірод моровий³,
маятник все дужче бухка,
стогне янгол ледь живий...
А він иде і йде, хоча
вже й не дихає свіча,
лиш вуста дрижать гарячі:
янголе, не впадь з плеча.

1. Що ви знаєте з християнських вірувань про янголів, які мають оберігати кожну людину? Де, за біблійними легендами, сидить янгол-охоронець? Що він нашіптує людині у вухо?

2. А хто ще може бути у людини за плечима, підбурюючи її до негідних вчинків? Як забобонні люди захищаються, коли вважають, що їх підстерігає якась темна сила?

¹ Лелі́йно (церковнослов'янське) — чисто, щиро, довірливо.

² Виро́вий — з різкими поривами, з вихорами.

³ Іро́д мо́ровий — авторська інтерпретація біблійного образу царя Ірода, який знищив сорок тисяч дітей, у вірші — уособлення зла.

1. Яким ви уявляєте ліричного героя цього вірша?
2. Чи відчуває він, що янгол оберігає його в найтяжчих життєвих ситуаціях? Як про це сказано рядками поезії?

Чому тлом цього вірша є похмурий пейзаж, недобрі природні стихії, згадується цар Ірод і містичний¹ образ маятника життя — символу часу, що невблаганно минає і вкорочує людське життя? В якому вірші Бориса Олійника також є маятник життя? Що спільного й відмінного між цими двома образами?

1. Чи можна вірш «Із янголом на плечі» назвати романтичним? Чому ви так вважаєте?
2. Визначте проблематику та ідею твору Івана Малковича.
1. Уважно розгляньте картину Івана Марчука «В дорозі». Про яке життя свідчать обличчя й очі головного героя? Що нібито несе за плечима чоловік?
2. Що ви можете сказати про тло картини? Який філософський підтекст цього художнього полотна?
3. Чи є в художніх деталях символи страждання, мук, важких життєвих випробувань? Які саме?
4. Чим найбільше вражає картина Івана Марчука? Яку ідею в ній висловив художник?

Іван Марчук. В дорозі

¹ Містичний — пов'язаний з тим, що не можна пояснити, з дією потойбічних сил.

Тестові завдання

1. Батько якого українського поета в заповіді не визначив йому ніякої спадщини, заявивши, що з сина «буде або велика людина, або велике ледащо»:
 - а) Івана Франка;
 - б) Тараса Шевченка;
 - в) Володимира Підпалого;
 - г) Івана Малковича.
2. Слово «каземат» означає:
 - а) тюремний застінок, підземелля в'язниці;
 - б) дипломатичний прийом при дворі царя;
 - в) грошову винагороду панові за звільнення кріпака;
 - г) суд в царській Росії.
3. Іван Вишенський — це:
 - а) український критик і літературознавець;
 - б) мовознавець і фольклорист;
 - в) художник і скульптор;
 - г) письменник і чернець-аскет.
4. На Афон в печеру монаха вітер приніс з рідного краю пелюстки квіток:
 - а) ромашки;
 - б) яблуні;
 - в) вишні;
 - г) черемхи.
5. Посланці з України приїжджали до Вишенського, щоб:
 - а) нагородити його орденом за вірну службу Україні;
 - б) сповістити йому про Брестську унію;
 - в) замовити йому написання нової книги;
 - г) просити монаха повернутися в Україну.
6. До земляків, що плывуть на барці морем, Іван Вишенський у однойменній поемі Івана Франка сходить:
 - а) по кам'яних сходах;
 - б) по сонячному промінні;
 - в) чіпляючись за павутину, яку сплів павук у отворі печери;
 - г) по канатній драбині.
7. Лірична героїня поезії Лесі Українки «Ви щасливі, пречистії зорі» звертається до:
 - а) зірок;
 - б) хмар;
 - в) птахів;
 - г) людей.
8. У поемі «Давня казка» стати придворним поетом запропоновано:
 - а) читачеві цього твору;
 - б) Лесі Українці;
 - в) лицарю Бертольдусу;
 - г) безіменному співцеві.
9. Символічним образом саду в однойменному вірші Володимира Сосюри постає:
 - а) військо;
 - б) школярі;
 - в) малюки в дитячому садочку;
 - г) український народ.

10. Ліричний герой вірша Володимира Сосюри «Васильки» порівнює очі коханої з:

- а) стиглими вишнями; в) волошками;
- б) зеленими горіхами; г) фіалками.

11. Вірш «Любіть Україну» написав:

- а) Тарас Шевченко; в) Борис Олійник;
- б) Іван Франко; г) Володимир Сосюра.

12. У вірші Бориса Олійника «Ринг» йдеться про такий вид спорту, як:

- а) футбол; в) бокс;
- б) художня гімнастика; г) фігурне катання.

13. У поезії Бориса Олійника «Вибір» згадуються птахи:

- а) солов'ї та зозулі; в) чайки і лебеді;
- б) лебеді й журавлі; г) жайворонки і синиці.

14. Лауреатом Шевченківської премії є поет:

- а) Іван Франко; в) Володимир Підпалій;
- б) Борис Олійник; г) Іван Малкович.

15. Вірш Володимира Підпалого «Тиха елегія» належить до:

- а) патріотичної лірики; в) філософської лірики;
- б) пейзажної лірики; г) інтимної лірики.

16. Наймолодшим серед перелічених поетів є:

- а) Борис Олійник; в) Іван Малкович;
- б) Василь Голобородько; г) Ігор Калинець.

17. У поезії Івана Малковича «Свічечка букви «І» звучить заклик оберігати букви:

- а) г, ґ; в) ю, я;
- б) ч, щ; г) є, і.

18. В поезії «Музика, що пішла» Івана Малковича фігурують такі музичні інструменти:

- а) бандура і сопілка; в) скрипка і смичок;
- б) баян і акордеон; г) барабан і гітара.

19. Іван Малкович заснував видавництво дитячої книги, яке має назву:

- а) «Малятко»; в) «Веселка»;
- б) «Світ дитинства»; г) «А-ба-ба-га-ла-ма-га».

20. Ліричного героя вірша Івана Малковича оберігає:

- а) янгол-охоронець; в) кохана;
- б) Берегиня; г) міліціонер.

Національна драма

ВИНИКНЕННЯ ТЕАТРУ КОРИФЕЇВ

Поява професійного національного театру ще з античних часів засвідчувала розквіт культури взагалі, аргументовано підтверджувала те, що народ як суспільна морально-етична цілісність відбувся.

Великий німецький письменник *Йоганн Фрідріх Шіллер* про взаємозв'язок між появою національного театру і зрілістю народу сказав так: *«Ніяк не можу оминати мовчанням того величезного впливу, що його неодмінно справив би гарний постійний театр на дух нації... Тільки театр... пронизує всі царини людського знання, вбирає в себе всі прошарки й класи і володіє найкоротшою дорогою до розуму й серця. Одне слово: якби ми дожили до національного театру, то ми би стали нацією»*.

Першим українським професійним театром прийнято вважати *театр корифеїв*, який розпочав свою діяльність наприкінці 70-х років XIX століття. Слово *корифей* — давньогрецьке, вживається у значенні «зачинатель, заспівувач». Корифеєм у давньогрецькому театрі називали керівника хору або соліста-заспівувача — лідера, чільну, провідну особу.

Підвалини національного українського театру заклав *Марко Кропивницький* (1840—1910), в театральній трупі якого кожен актор грав не окремо, а в ансамблі з іншими. Марко Кропивницький знаходив талановитих людей для опанування ними акторського ремесла, вчив їх проникати у внутрішній світ героїв і перевтілюватися у них на сцені. Його настанови актори повторювали як молитву: *«Живіть на сцені! Забудьте, що це сцена, а думайте, що все це коїться з вами в житті!»* Посту-

Микола Садовський
у ролі гетьмана
Богдана Хмельницького

Панас Саксаганський
у ролі Голохвастова з комедії
«За двома зайцями»

пово режисер здобув визнання публіки, його вистави користувалися величезним успіхом. Як талановитий театральний педагог, він дав путівку в життя таким відомим акторам, як *Марія Заньковецька* (1860—1934), *Панас Саксаганський* (1859—1940), *Михайло Садовський* (1856—1933). Для своїх колег Марко Кропивницький був взірцем відданості мистецтву.

Розвиток театру корифеїв, безумовно, потребував неабияких коштів. Крім оплати роботи акторів, потрібні були гроші на виготовлення декорацій та костюмів, транспортні перевезення, сплату за оренду приміщення тощо. Велику матеріальну допомогу українському театрові надав поет і драматург *Михайло Старицький* (1840—1904), який на святу справу витратив всі свої статки. Така самопожертва виявилася не даремною: театр корифеїв став відомим у всій Європі після того, як відбулися його гастролі у Варшаві, Мінську, Вільнюсі, Астрахані, Тбілісі. Проте царський уряд усіляко гальмував розвиток українського театру. Ціле десятиріччя, у 1883—1893 роках, театрові корифеїв не дозволяли виступати ні в Києві, ні в Київській губернії; ця ж заборона стосувалася Поділля, Чернігівщини, Волині. Цензура з репертуару українського театру виключала серйозні постановки, дозволяючи тільки розважальні вистави. На кожну виставу доводилося випрошувати дозвіл місцевого начальства.

Гостро стояло питання про створення п'єс, які б якнайкраще сприймалися публікою, а водночас виховували б і молоду

українську інтелігенцію, й основну масу народу — селянство. Роль драматургів, які писали для театру корифеїв, а це на-самперед Марко Кропивницький, Михайло Старицький, Іван Карпенко-Карий, надзвичайно вагома в становленні українського театру та патріотичному вихованні народу.

1. Яке значення має національний професійний театр у житті народу?

2. Що ви дізналися про театр корифеїв? Що означає слово «корифей»? Кого з театральних діячів так називають?

3. В яких умовах відбувалося становлення українського театру?

1. Розгляньте на с. 207 фотографію *Миколи Садовського* в ролі гетьмана Богдана Хмельницького (з драми *Михайла Старицького* «Богдан Хмельницький»). Що ви можете сказати про зовнішній вигляд сценічного героя, якого грав провідний актор театру корифеїв? Чи вдало, на вашу думку, актор перетворився у гетьмана? Свою відповідь аргументуйте.

2. Ви, очевидно, бачили театральну виставу чи кінофільм «За двома зайцями» за комедією *Михайла Старицького*. Пригадайте, хто з акторів виконував роль Голохвастова. Порівняйте цей комедійний образ із Голохвастовим у подачі *Панаса Саксаганського* (див. фотографію на с. 207). Які почуття викликає у вас цей персонаж?

1. Як ви розумієте вислів *Йоганна Фрідріха Шиллера*: «Якби ми дожили до національного театру, то ми би стали нацією»?

2. Хто з відомих людей стояв біля колиски професійного українського театру? Чим саме ці люди заслужили славу в віках й шану від нащадків?

3. У своєму виступі на Першому Всеросійському з'їзді сценічних діячів *Михайло Старицький* підкреслив: «Сцена для простого, сірого люду є зрозуміла, жива, ілюстрована книга, є вища освітня школа». Прокоментуйте таку високу оцінку митцем українського театру корифеїв.

У пошуковій програмі «Google.com.ua» мережі Інтернет знайдіть відомості про *Марію Заньковецьку* й підготуйте усний виступ про геніальну акторку театру корифеїв. Описуючи зовнішність Марії Заньковецької, скористайтеся її фотографією на художній заставці до розділу «Національна драма». Спробуйте визначити, в якій ролі зображено цю актрису.

*Іван
Карпенко-Карий
(1845–1907)*

Батьком української комедії справедливо називають Івана Карпенка-Карого. До появи цього драматурга жанр комедії в українській драматургії практично не існував. Причиною звернення митця до комедійного жанру стало те, що в тогочасних історичних обставинах діти і внуки вчорашніх сільських трудівників, чистих серцем і помислами споконвічних українських хліборобів, прагнучи в будь-який спосіб збагатитися, почали морально деградувати. Що ж призвело до такого раптового зламу споконвічних традицій, морально-етичних законів у середовищі українського селянства?

Коли було проголошено царський маніфест і селяни-кріпаки, що досі безплатно відробляли на ланах панщину, стали вільними, поміщикам вже доводилося наймати їх на ту саму роботу за певну плату. Пани жаліли грошей і, щоб зекономити, вирішували обробляти тільки половину, третину, четвертину колись орної землі, але жити продовжували по-старому, в розкошах і бенкетах. Менша за розміром територія під сільськогосподарськими угіддями давала менше прибутків, тому на зростаючі витрати своєї сім'ї поміщики позичали гроші в банках, а згодом спродували частину землі чи й усю свою землю. Ті селяни, які виявилися багатшими, кмітливішими, передбачливішими, без перешкод скуповували панську землю, наймали людей для її обробітки й за рахунок вирощених урожаїв швидко багатіли, щороку прикуповуючи все більше й більше родючих нив. Проте матеріальний статус¹ таких скоробагачків часто-густо не дорівнював духовному. Новоспечені мільйонери-землевласники не мали належного виховання та освіти, тому навіть при великих грошах залишалися людьми

¹ С т а т у с — становище, стан, сукупність прав і обов'язків окремо взятої людини перед суспільством.

обмеженими, некультурними, а бажання стати ще багатшими штовхало їх до жорстокого визиску не тільки найманих робітників, а й близьких родичів.

Щоб привернути увагу суспільства до такого ненормального явища, треба було з гумором показати широким масам нікчемність і духовну убогість скоробагачків, цим самим змусивши їх задуматися над своєю поведінкою і долею власних дітей та онуків, їх освітою та культурою. Тож поява комедій Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч» і «Хазяїн» була дуже вчасною, а порушені в цих п'єсах проблеми — животрепетними.

Справжнє прізвище *Івана Карпенка-Карого* — Іван Карпович Тобілевич. Народився він 29 вересня 1845 року в селі Арсенівці неподалік від Єлисаветграда (тепер — Кіровоград) в сім'ї управителя поміщицького будинку. Матір'ю майбутнього драматурга стала колишня кріпачка Євдокія Садовська, яку Карпо Тобілевич палко покохав і викупив у її власника, заробивши потрібну суму. Як і більшість його ровесників, початкову освіту Івась здобув у дяка, а з 1856 року вчився в Бобринецькому чотирикласному повітовому училищі. Знаковою в житті юнака стала зустріч 1863 року з *Марком Кропивницьким*. Іван Тобілевич влився в гурток самодіяльних акторів і вперше спробував себе на сцені. Пригадалося, як неграмотна мати напам'ять декламувала дітям п'єсу Івана Котляревського «Наталка Полтавка», при цьому дивовижно виконуючи народні пісні. Захоплення театром Івана згодом передалося його братам і сестрі. Тож театрові корифеїв сім'я Тобілевичів дала аж чотирьох акторів: Івана, який свій псевдонім — Карпенко-Карий — утворив від імені батька та прізвища козака Гната Карого з драми Тараса Шевченка «Назар Стодоля» — своєї першої сценічної ролі; Миколу та Марію, які узяли за псевдонім дівоче прізвище матері й стали Садовськими (після одруження Марія мала прізвище Садовська-Барілотті); Панаса, який від назви річки Саксагань, що протікала в рідному селі, утворив псевдонім Саксаганський.

Жити на творчих хлібах у ті часи було неможливо, тому Іван Карпович після закінчення училища заробляв на прожиття спочатку писарчуком, згодом — столоначальником¹ в Бобринецькому повітовому суді, поліційним приставом². Щире прагнення прислужитися народові привело Івана Тобілевича в таємний молодіжний гурток. Проте підпільну організацію було викрито, а Івана Тобілевича звільнено з роботи.

¹ Столоначальник (архаїчне) — посада урядовця у царській Росії, що очолював певний відділ.

² Поліційний пристав (архаїчне) — начальник місцевої поліції.

Разом із родиною Іван Карпенко-Карий переїхав на хутір, який назвав на честь дружини Надією, викопав ставок, займався сільськогосподарською працею й скоро перетворив свій хутирець на райський куточок. Правда, сімейне щастя Івана Карповича тривало недовго: дружина померла й давати раду дітям батькові довелося самому.

1885 року Михайло Старицький, який очолив одну з театральних труп, запросив Івана Карпенка-Карого приєднатися до його колективу.

Незважаючи на те, що минуло вже багато часу відтоді, як виявили нелегальне товариство у Бобринці, поліція продовжувала розплутувати справу й докопалася, що Іван Тобілевич незаконно видав паспорти і посвідчення кільком особам, що виступали проти царського уряду, тому вважалися небезпечними політичними злочинцями. Коли трупа Михайла Старицького гастрюювала в Ростові-на-Дону, Івана Карпенка-Карого заарештували, відбувся суд, і незабаром його вислали у Новочеркаськ на поселення. На щастя, йшлося не про ув'язнення, а про адміністративне покарання, тому вчорашній актор жив на квартирі, працював ковалем і палітурником¹. Іван Карпович дуже тужив за дітьми, яких залишив на старого батька, але творчості не полишав, шліфуючи свої написані раніше драми «Безталанна», «Бондарівна», «Наймичка», «Мартин Боруля». Великою підтримкою митцеві ставали втішні звістки від друзів про те, що дозвіл на постановку його п'єс отримано і публіка гаряче їх сприймає.

(Після повернення в Україну Іван Карпенко-Карий жив на хуторі Надія, перебуваючи під наглядом поліції ще два роки, а з 1889 року знову влився в театральну трупу, де грали його брати, і мав сценічний успіх.)

Іван Франко дав таку блискучу оцінку творчій спадщині корифея: «Ким він був для України, для розвою її громадського та духовного життя, се відчуває кожний, хто чи то бачив на сцені, чи хоч би лише читав його твори; се зрозуміє кожен, хто знає, що він був одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом та притім великим драматургом, якому рівного не має наша література».

Та найглибший слід Іван Карпенко-Карий залишив не як актор, а як драматург. Його комедії «Сто тисяч» і «Хазяїн» досі не сходять з української сцени. Також Іван Карпович написав першу українську історичну трагедію «Сава Чалий» —

¹ Палітурник — майстер, який опрацьовує книги в обкладинки.

про переродження щирого патріота й захисника України в її зрадника й ката.

Помер драматург 2 вересня 1907 року в Берліні, куди поїхав на лікування. Тіло митця перевезли на хутір Надія і поховали поруч з могилою батька.

1. Яке справжнє прізвище Івана Карпенка-Карого? Чому митець обрав собі саме такий псевдонім?
2. Що ви довідалися про батьків митця, його братів і сестру?
3. Чому Івана Карпенка-Карого називають батьком української комедії?
4. З якою метою Іван Карпенко-Карий написав комедії «Сто тисяч» і «Хазяїн»?
5. Чому талановитий актор і драматург відбував термін примусового виселення до Новочеркаська? Чим він там займався?
6. Які комедії Івана Карпенка-Карого досі ставлять українські театри? Чи бачили ви одну з них? Висловіть свої враження.
7. Яку оцінку творчості Івана Карпенка-Карого дав Іван Франко?

1. Чому Іван Карпенко-Карий з болем у душі писав про актуальність появи в драматургії нового викривального жанру: «*Комедію нам дайте, комедію, що бичує страшною сатирою всіх і сміхом через сльози сміється над пороками, і заставля людей, мимо їх волі, соромитися своїх лихих учинків*»? Прокоментуйте цитату.
2. Які звістки від друзів гріли серце Івана Карпенка-Карого у Новочеркаську? Чому ці новини для актора й драматурга були дуже важливими?
3. Яку історичну трагедію написав Іван Карпенко-Карий? Чому проблема зради народові завжди актуальна?
4. Театральна публіка в часи становлення театру корифеїв дуже часто мала низьку культуру поведінки. *Софія Тобілевич*, друга дружина Івана Карпенка-Карого, згадувала: «*Нам, акторам, страшенно докучали вигуки публіки на нашу адресу під час дії. Ті вигуки, правда, не мали нічого образливого для акторів, вони лише свідчили про зацікавлення глядачів подіями, що розгортались на їхніх очах. «Не вір... Дурить!» — гукав хто-небудь з галюрки артистці, щоб застерегти її від лиходія. «Закусуй, бо охмелієш!» — чулася знов порада з публіки*». Чи зустрічаються і в наш час подібні глядачі? Як, на ваш погляд, треба поводитися в театрі?

СТО ТИСЯЧ

(Скорочено)

Герасим Никодимович Калитка — багатий селянин.

Параска — жінка його.

Роман — син їх.

Савка — кум Герасима, селянин.

Бопавентура — копач.

Невідомий — єврей.
Гершко — фактор¹.
Мотря — наймичка.
Клим — робітник.

Дія перша

Ява I

В хаті яку хвилину нема нікого; входить Невідомий.

Невідомий. Нікого нема... Охо-хох! Трудно теперечки жити на світі. А через чеву і трудно? Через того, що багато розумних понаставало... Усі торгують, а покупателі тільки глазами купують, і торгівлі нема — одив убиток. Так я сібе видумал нову комерцію: хорошій будет гендель², єжелі удасться... Попробуєм!..

Ява IV

Копач і Роман.

Копач. Ха-ха-ха! Заметь — це пройдисвіт! Я їх багато бачив, у меня опит і практика. Я на них насмотрелся... Командовал зводом, так пров'янт³ і фураж⁴ часто получав, знаю їх, да і они меня знають!.. Ха-ха-ха! А батько купчу⁵ й досі ще не совершив?

Роман. Ще в горді.

Копач. Хотів поздразвити його з придобутенієм земельки... А Прасковья Івановна?..

Роман. У попа.

Копач. Так! Торічелієва пустота⁶... Хе-хе-хе! Ти цього не знаєш — це з фізики. В такім разі — адіо⁷! К обіду я прийду.
(Пішов.)

Ява V

Роман, потім Мотря.

Роман. Наче і розумний, а дурний. Тридцять літ шукає кладів і голий став, як бубон, бо все накладах, кажуть, проко-

¹ Фактор (латинське) — посередник.

² Гендель (єврейське) — прибуток, виторг.

³ Пров'янт — провіант, запас продовольства.

⁴ Фураж — корм для коней.

⁵ Купча — договір про купівлю землі.

⁶ Торічелієва порожнеча (тут — пустота) — фізичний термін, означає вакуум; Копач його вживає недоречно, натякаючи на відсутність людей.

⁷ Адіо, адью (французьке) — «Бувай», «Прощай!»

пав... І все він зна — тільки нічого не робе. (*Іде до дверей і гука.*) Мотре, та йди-бо сюди!

Мотря (*за дверима*). Чого там? Нема мені часу.

Роман. Та нам, мабуть, не буде часу і вмерти. Іди-бо! Зашиєш мені сорочку, геть розпанахав рукав, а мати десь пішли. (*Тихо.*) Хочеться мені з Мотрею побалакати, то нема за чим у хату йти, так я нарешне розірвав рукав.

Входить Мотря.

Заший. (*Показує.*)

Мотря. Де це ти так розпанахав?

Роман. Зачепився за вила.

Мотря зашива, Роман її цілує.

Мотря (*б'є його кулаком*). А це що? А тпруськи!

Роман. Хіба не можна? Ми ж восени поженимось. Чула, що батько казав?

Мотря. То тоді і цілуваться будемо, а тепер зась!..

Роман. І мати казала, і батько казав, що кращої невістки не треба.

Мотря. Уже зашила. Іди собі, я не маю часу теревені правити, та он вже батько приїхали.

Роман. Батько? Справді.

Мотря вибіга.

Ява VI

Герасим і Роман.

Герасим. А ви чого тут збіглись, роботи нема, чи що?

Роман. Та я розірвав рукав... Мотря зашила.

Герасим. А мати ж де?

Роман. Пішли до попа...

Герасим. Знайшла празник. Іди ж до роботи, бо там роти пороззявляють та й стоятимуть...

Роман. Добре. Тут чоловік якийсь питав вас і Копач. (*Виїшов.*)

Герасим (*один*). Чоловік — то діло, а Копач — морока. Ху! Слава Богу, справився з ділами: совершив купчу, і земельки прибавилось. І бумага зелена, мов земля, укрита рястом!.. Ох, земелько, свята земелько — Божа ти дочечко! Як радісно тебе загірбати докупити, в одні руки... Приобрітав би тебе без ліку. Легко по своїй власній землі ходить. Глянеш оком навколо — усе твоє: там череда пасеться, там орють на пар¹, а тут зазеле-

¹ Орати на пар (пазяб) — готувати землю восени для того, щоб посіяти ярові (теплолюбні) зернові культури навесні.

ніла вже пшениця і колосується жито; і все то гроші, гроші, гроші... Кусочками, шматочками купував, а вже і у мене набралось: тепер маю двісті десятин — шматочок кругленький! Але що ж це за шматочок! Он у Жолудя шматочок — так-так!.. Чотири чи п'ять гуртів випасається скоту. Та що? Свиной одних, мабуть, з тисяча, бо то ж зимою тільки біля свиной шість чоловік день при дні працює!.. І яким побитом Жолудь достав таку силу грошей — не розумію... Я сам пам'ятаю, як Жолудь купував баранців, сам їх різав, торгував м'ясом у різних, а тепер — багатир. Де ж воно набралось? Не іначе, як нечистим путем! Тут недоїдаєш, недопиваєш — і тільки ж всього-на-всього двісті десятин, а то ж, мабуть, і в десять тисяч не вбереш. Не спиться мені, не їється мені... Під боком живе панок Смоквинов, мотається і туди й сюди, заложив і перезаложив — видко, що замотався: от-от продасть, або й продадуть землю... Ай, кусочок же! Двісті п'ятдесят десятин, земля не перепажана, ставок рибний, і поруч з моєю, межа з межею. Що ж, копиталу не хватає... Маю п'ять тисяч, а ще треба не багато не мало — п'ятнадцять тисяч! Де ти їх візьмеш? Прямо, як іржа, точить мене ця думка! Де їх взяти?.. Де?.. Хіба послухать того, піти на одчай, купить за п'ять тисяч сто тисяч фальшивих і розпускать їх помаленьку: то робітникам, то воли купувать на ярмарках... Страшно тільки, щоб не влопатись... Обіщав сьогодні привезти напоказ. Може, це він уже й заходив. Цікаво дуже бачити фальшиві гроші.

Я в а VII

Савка і Герасим.

Савка. Здрастуйте, куме! Добре, що я вас дома застав... Грошей позичте, куме! Карбованців з сотню, до Семена.

Герасим. Я ж кажу, що так!.. Виходить: недовго думавши — давай! Хіба у мене банк, чи що?

Савка. Та до кого ж ти і вдаришся? Лихвар¹ злупе такого процента, що ніяк не викрутишся потім.

Герасим. Хто ж тепер, куме, не лупить? Лупи та дай.

Савка. То вже лупить краще ви, куме, та дайте.

Герасим. Нема! Хоч носа відкрути, то й десятки зайвої не витрусиш — всі віддав за землю.

Савка. Де ж ті гроші, куме?

Герасим. Та Господь їх знає. Я й сам не раз, не два над цим думав.

Савка. Чув я, що Жолудь нечисті гроші має, від самого, не при хаті згадувати, сатани, то, може, й другі так само доста-

¹ Лихвар — людина, яка дає гроші в борг під великий процент.

ли... Тільки де ж вони з ним познайомились і як? От що цікаво! Все ж і я не полохливого десятка, пішов би до нього в гості у саме пекло: надокучило отак раз у раз позичати, нехай би дав, іродів син! Чи душу йому, лущиперові¹, треба, то нехай би брав, бо без душі, мабуть, легше, як без грошей. Я вам, куме, признаюсь, що сам ходив під Івана Купайла, як мені казано, на роздоріжжя... Повірте, звав, нехай Бог простить, Гната безп'ятого²! Так що ж — не вийшов, тільки налякав.

Г е р а с и м. Цікаво!..

С а в к а. Знаєте, за третім разом, як я гукнув: «Вийди до мене, безп'ятий, я тобі в ніжки уклонюся, до смерті слугою твоїм буду...» А він — і тепер моторошно — зайцем мимо мене — тільки фа! аж свиснув, та — хо-хо-хо! То я тікав з того місця, мало дух з мене не виперло... Прости, Господи! Дві неділі слабів³: бувало, тільки що шерхне, так увесь і затремтю і волосся на голові підніметься. На превелику силу одшептала Гаврилиха.

Г е р а с и м. Не надіявся, куме, щоб ви такі сміливі були...

С а в к а. Ну, а що ж його робить, коли грошей треба день у день! От і тепер: післязавтрього строк платить Жолудю за землю, держу там у нього шматочок, а тут не вистача. Договір же такий: як грошей в строк не віддам — хліб зостанеться за Жолудьом без суда. Та що там балакати! От, ей, правду вам кажу, куме: якби знав, що за цим разом дасть, знову пішов би кликати, так грошей треба.

Г е р а с и м. Сміливі, сміливі ви, куме... З вами і не такі діла можна робить.

С а в к а. Ха! Чого там бояться? Страшно тільки без грошей, а з грішми, сказано ж, і чорт не брат.

Г е р а с и м (набик). Треба це на ус закрутити.

С а в к а. Куме! Та, може ж, таки найшлася б у вас там яка сотняга? Позичте! Батьком буду величать.

Г е р а с и м. Що його робить? Хіба от що: я, знаєте, сам позичив оце у Хаскеля для домашнього обіходу; тільки платю п'ять процентів у місяць. Коли дасте п'ять процентів, то я поділюся з вами, так уже, для кума.

С а в к а. П'ять?.. Та що маєш робить... І за це велике спасибі, давайте.

Г е р а с и м. Принесіть же мені запродажню⁴ запись на воли.

С а в к а. Як? Хіба ж я вам воли продав?

¹ Луцціпер — Люцифер, чорт.

² Гнат безп'ятий — те саме, що «куций», «рогатий» — слова па позачепця чорта.

³ Слабів (діалектне) — хворів, слабував.

⁴ Запродажня — документ, який засвідчує акт купівлі-продажу.

Ге р а с и м. Вийде так, ніби продали... Ніби! Розумієте? А я ті самі воли віддам вам до Семена, а на Семена ви віддасте мені сто карбованців, і запродажню я розірву, а як не віддасте, то я візьму воли... Так коротча справа.

С а в к а. Це добра справа!.. Той воли до вас вести, чи як?

Ге р а с и м. Ні. Ви підіть у волость, то писар знає і напише таку запродажню як слід, а ви запродажню принесете мені, то я вам гроші дам.

С а в к а. Та візьміть, куме, векселя¹, навіщо вам ця плутанина?

Ге р а с и м. Ні, куме, я переконався, що запродажня надешніше векселя...

С а в к а. Так... Ну, добре. То вже ж, мабуть, завтра принесу. А ви дома будете завтра?

Ге р а с и м. Дома.

С а в к а. Так... Прощайте. (*Набік.*) Е, куме, мабуть, і в тебе нечисті гроші, і в тебе душа вже не своя. (*Зітхас, виходить.*)

Я в а VIII

Ге р а с и м і Невідомий.

Не в і д о м и й. Здрастуйте вам!

Ге р а с и м. Здрастуйте. (*Набік.*) Той самий єврей... аж мороз поза шкурою пішов. Ну що?.. Приніс?

Не в і д о м и й. Є.

Ге р а с и м (*зітхнув*). Показуй.

Не в і д о м и й (*оглядається кругом, загляда у вікно, потім виймає гроші, все нові, несе до столу, розклада на столі*). Теперечки пізнавайте, поштенний, де тут фальшиві, а де настоящі?

Ге р а с и м (*довго розгляда, придивляється на світ*). От так штука! От так штука! Не вгадаю! (*Розгляда.*) Не вгадаю!

Не в і д о м и й (*знову зазира у вікно*). І ніхто не вгадає. Я присягну на Біблію, що всякий прийме! Ето робота первий сорт. Ми не робимо такой дрянї, як другі... їх роблять у англичан, і англичанин їх возить, а я у нього агентом.

Ге р а с и м. Ну й зроблені, ну й зроблені — прямо настоящі, і не кажи... Як дві каплі води, всі однакові... руб — руб, три — три, однаковісінькі! Покажи ж, будь ласка, котра фальшива?

Не в і д о м и й. Оце одна — руб, а це друга — три.

Ге р а с и м. Оці-о? Оці? Та ти давай мені таких грошей хоч лантух² — прийму. Як же ти їх розбираєш?

¹ В е к с е л ь — борговий документ встановленого законом зразка про обов'язкову сплату боржником вказаної суми в обумовлений термін.

² Л а н т у х — мішок.

Не в і д о м и й. Ми?.. Ето секрет. Нащо вам усе знать? Товар нравиться — візьміть, не нравиться — не беріть. Ми не нуждасмося в покупателях; ми їх розпустили і розпускаємо, може, мільон, і всі благодарять... Ви знаєте, теперечки етих денег скрізь доволі, може, і у вас у кишені єсть такі самі.

Г е р а с и м. Ну, так! Звідкіля вони у мене візьмуться? Хіба дав хто, справді? Ану, глянь. *(Показує свої гроші.)*

Не в і д о м и й *(розгляда)*. Как нема, коли є!.. От одна трьохрубльовая, от друга... Хе-хе-хе! Ето усе нашей фабрики.

Г е р а с и м. Свят, свят, свят! Та ти брешеш?

Не в і д о м и й. Побей мене Бог!

Г е р а с и м. Диво! От така штука! Оце, кажеш, фальшиві? Це я взяв від Жолудьова прикажчика. Виходить, їх і у Жолудя доволі є... Розпалилась до них моя душа... Сто тисяч візьму!

Не в і д о м и й. Нехай вам Бог помагає! А коли вивезти?

Г е р а с и м. Сьогодні у нас субота... У понеділок можна?

Не в і д о м и й. Можна, зачем не можна — усе можна!

Г е р а с и м. А ці дві бумажки ти дай мені, може, я пробу зроблю, куплю на них що-небудь.

Не в і д о м и й. Навіщо, коли у вас свої є? А между прочім, візьміть...

Не в і д о м и й виходить.

Г е р а с и м. Тепер коли б розмінять фальшиві гроші в казначействі¹... Самому страшно, щоб не влопаться... Хіба кума взять у компаньйони? Що ж, коли він чорта не боявся, то не побоїться розмінять гроші. Кращого компаньйона, як кум, не знайти!

Входить К о п а ч.

Я в а ІХ

Г е р а с и м і К о п а ч.

Г е р а с и м. От чортяка принесла цього бродягу! Півобіда сам злопас і на перешкоді ділові стане... Треба його як-небудь вирядить.

К о п а ч. Здоровенькі були! Як поживаєте, що поробляєте, кого виглядаєте? Хе-хе!

Г е р а с и м. Хоч голий, так веселий! Здрастуйте.

К о п а ч. Поздоровляю з придбанням земельки, дай Бог ещо столько прикупить... У вас новий забор і добре зроблений — тільки б ще треба по одній дощці дати, а то скотина буде

¹ К а з н а ч е й с т в о — державний фінансовий орган; т у т: банк.

закладать під лату голову, то позриває. Опит... Хе-хе-хе! Тільки гляну — зараз бачу.

Г е р а с и м. Я й сам бачу, та грошей нема.

К о п а ч. Так, так. Хе-хе-хе! Грошей нема, а земелька росте й росте! Люблю за підприємчивість! Так, так, Никодимович! Скупуйте помаленьку, скупуйте! Єй-Богу! Чого ви! Думаєте — шуткую? Які тут шутки? Хазяйствений мужик — велике діло! Ворушіться, ворушіться! Крутіть головою: купили у Борща, купуйте у Смоквинова, а там у Щербини... Пани горять, а мужички з пожару таскають... Це не пустяк! Ви як полагаете? Вони привикли омари там, шампанське — от грошики й ухнули, а там і імєнія ахнули! А ви — галушечки, картопельку, кулешик, чехоньку, та й то не щодня, а воно жирок і наростає... Гляньте навколо: Жолудь — десять тисяч десятин, Чобіт — п'ять тисяч десятин, Пузир — три тисячі; а тут і ви помаленьку та помаленьку прикупуйте та прикупуйте.

Г е р а с и м. Що там я купив, і балакать не варт.

К о п а ч. Одразу ж не можна! Ви візьміть прімер з свині: от вона ходить на подвір'ї — худа, обдрипана, а закинули ви її в саж, стали харчі кращі давать, то вона помалу й отягнеться, а там і сало наростає — так і ви... Опит — велике діло!

Г е р а с и м. Спасибі! То це ви мене з свинею рівняєте?

К о п а ч. Не в тім річ! Ви не обижайтесь — це прімер. Ви не взирайте! Помалу, помалу і у вас сала набереться доволі, тоді порівняєтесь з Чоботом, а може, і з Жолудьом...

Г е р а с и м. Може, ви вже грошей знайшли, то позичили б на хазяйство?

К о п а ч. І це діло таке, що одразу не можна, — ще не наскочив! Я вам по секрету скажу: тут єсть один предмет... Ні, не буду говорити — я вас повезу, самі побачите. Це не пустяк, діло важне; примети такі, що не можна сумніватись, верьте!

Г е р а с и м. Ет! Ви тільки хвалитесь... Тридцять літ шукаєте грошей, а нічого сенько не знайшли.

К о п а ч. Як не знайшов?! А дерево окам'япіле ви не бачили? От поїдемо, я вам покажу, стоїть подивиться: пудів п'ять важить, всі листочки, всі віти так як напечатано! А ступку мідну, червоної міді, тільки товкач перебитий... А сковороду — отака сковорода... Запорозька, видно, ковбаси піджарювали... Предмети інтересні для науки; я їх одіслав одному професорові, забув, як фамілія... він кургани розкопує...

Г е р а с и м. Чортзна-що, аж нудно слухати!.. Ви грошей давайте!

К о п а ч. Я чувствую, що аж тут моя судьба розрішиться... Всякому своє — вірте, що провідсніє недурно указало мені цей путь, — будуть і гроші. Отоді зашумить Бонавентура-копач!

Г е р а с и м. Та це все чортзна-що ми балакаєм; краще ви скажіть мені, чи не знаєте багатії дівчини для мого Романа? Ви по світу ходите, то повинні знать, де є багаті дівчата.

К о п а ч. Знаю. Як не знать — знаю... От хоч би й у старшого Пузиря — дві дочки на возрасті. Я у них як дома.

Г е р а с и м. А скільки Пузир дасть приданого за дочкою грішми? Як думаєте?

К о п а ч. Не скажу. А тим часом спрос не біда. А знаєте що? А от що! Поїдемо ми завтра з Романом до Пузирів... Так, ніби поросят купувати — у них завод¹ добрий. Там кабани — прямо хоч лягай на спині. Як добре угодуеть, пудів вісім сала! Вам таки треба парочку поросят таких купить... Пузир продав двадцять годованих кабанів і згріб тисячу карбованців.

Г е р а с и м. Тисячу?

К о п а ч. Не в тім річ! Заговорили за дівчат, а звели на свиней. Що ви скажете на моє пропозиція їхати до Пузиря на оглядини?

Г е р а с и м. А що ж, з Богом! Хіба коней наймать, чи що?

К о п а ч. Жаль тільки, що Роман французького языка не знає, а то ми б там з ним жуків пускали² — жеркотали б по-французькому... Хе-хе-хе! Це важкий предмет.

Г е р а с и м. Та це чортзна-що! Ви ударяйте на гроші — гроші всьому голова.

Входить Роман.

Я в а Х

Ті ж і Роман.

Р о м а н. Здрастуйте вам ще раз.

К о п а ч. Здоров, здоров.

Р о м а н. Ідїть, тату, обідать, ми вже пообідали.

К о п а ч. Ходім, ходім, а то я нагадав окороки³ та так розтривожив апетита, що аж слина котиться.

Г е р а с и м. Ну, ходім, замість окорока борщу та каші попоїмо, а ти, сину, сходи до Московчука, нехай він тебе підстриже під польку.

Р о м а н. Для чого?

Г е р а с и м. Тут таке діло, сину: завтра неділя, то зберешся раненько, поїдеш з паном Копачем до Пузирів. Запряжеш пару сірих жеребців у нового фургона і сам одягнешся по-празничковому.

¹ Завод — тут: порода.

² Жуків пуска́ти — те саме, що «пускати пил в очі», вдавати дуже розумних.

³ О́корок (*русизм*) — окіст, найкраще м'ясо зі стегна чи лопатки свині; шинка.

Роман. А чого ж я, тату, туди поїду?

Герасим. А ось чого: там є дівчата, а вони люди багаті, то ми зашлем до них старостів, так попереду треба, щоб Пузирі побачили тебе, а ти щоб побачив дівчат. А щоб було тобі зручніше поводитися, то ти удаси, ніби приїхав на завод купувати свинку і кнурця¹...

Роман. Та ви ж самі хотіли, щоб я женився на Мотрі.

Герасим. Тьфу на твої речі, дурноверхий! То я жартував, щоб вона старалась у роботі.

Роман. Гарні жарти: ви жартували, а ми з Мотрею покохались.

Герасим. І чортзна-що балакаєш! Хазяйський син повинен шукать хазяйську дочку з приданим, а не наймичку.

Роман. Мотря така дівка...

Герасим. Мотря не Пузирівна, а Пузирівна не Мотря.

Роман. Та нехай вона вам сказиться, та Пузирівна, я її не знаю. А ви думаєте, що у Пузирів поживитесь грішми? Якраз! Так візьмемо, як наш зять взяв у нас: обіщали п'ять тисяч, а після весілля дали дві пари волів, десяток овець, пару коней, фургона і дві корови.

Герасим. Обіцянка — цяцянка, а дурневі радість.

Роман. Та ще на придачу всі гуртом попобили зятя та й вирили.

Герасим. А нас хіба не били? Били й нас.

Копач. Цікаво. І зятя били? Я децю чув, але мало чого люди не набрешуть. Ану розкажи, будь ласка.

Герасим. Та що його слухать!

Роман. А як було? Так було: зараз сват Іван зчепився з батьком, щоб давали обіщане придане, а батько одмовили своєю поговоркою: обіцянка — цяцянка... Сват назвав батька мошеником, батько свата за бороду, а він батька; я кинувся оборонять батька, а сват Панас вчепився мені в чуба — саме отут на виску... я почав викручуватися, отак шкура з волоссям витягнулась, а я крутюсь та до того крутився, поки добрий жмут чуба не зостався у свата Панаса в руках, а таки викрутився.

Копач. Молодець, запорожець! Ну, і що ж потім?

Роман. Тим часом у другім кутку наші мати зчепилися з свахою Горпиною і розчіпчилися²; тут підступив зять наш, щоб розборонить, виходить, матір і тещу, а дядько Олексій, не розбираючи діла, по уху його, а він дядька... Ну й пішло, й пішло...

¹ Кнурець — кнур, кабан.

² Розчіпчитися — залишитися простоволосою, без очіпка, що для заміжньої жінки вважалося великою ганьбою.

Г е р а с и м. Чортзна-що слухаєте, хіба ви не бачили, як б'ються?

К о п а ч. Та не в тім сила, тут опит получається... Ну... ну?

Р о м а н. Вмішались всі родичі і півдня бились; оце наче й вгамуються, дивись: слово по слову — знов зчепились. Отаке-то придане... нарешті, батькові два зуби вибили...

Г е р а с и м. Та брешеш, бо одного... а другий випав сам на третій день.

К о п а ч. А хто ж битву виграв?

Г е р а с и м. Виграв я, бо п'ять тисяч зосталось у калитці¹ — не дав-таки зятеві.

Р о м а н. Отакого й нам Пузирі дадуть приданого, як ми дали за сестрою.

Г е р а с и м. Ну, то ще побачимо! Я не такий дурень, щоб мене обманили... Я обманю хоч кого, а мене чорта лисого обманить хто...

1. Як ставиться до Невідомого копач Бонавентура? Чи поділяєте ви його підозру?

2. Чому саме Роман дає таку характеристику копачеві: «Наче і розумний, а дурний»?

3. З якою метою Роман сам собі розірвав рукав? Чому не міг просто зустрітися з коханою дівчиною?

4. Чи задумується Роман над причинами швидкого збагачення окремих господарів? Який висновок робить для себе?

5. Що саме наштовхнуло Калитку на ідею купити певну кількість фальшивих грошей? Яка сума цілком влаштовує Герасима?

6. Ні Калитка, ні його кум Савка не є убогими селянами. Про яке їхнє майно згадується у творі? Чому ж обидва заможні господарі постійно скаржаться один одному на брак коштів?

7. Що наївно припускає кум Савка, говорячи про велике багатство Жолудя? Чи має він рацію?

8. Чи осуджує Герасим свого кума за те, що той намагався запродаати душу чортові? Чому?

9. Як ви вважаєте, у Калитки справді не було грошей, щоб позичити Савці й він поділився з ним тими, що сам взяв у позику, тому вимагав від кума й сплати процентів? Якщо ні, назвіть іншу причину.

10. Які купюри показував Невідомий Калитці — справжні чи фальшиві? На основі чого ви зробили такий висновок?

11. По скільки десятин землі на час розвитку дії у драмі мали місцеві землевласники Жолудь, Чобіт, Пузир? Про що це свідчило?

1. Чому в той час, як багатіли вихідці з простих селян, розорялися дворяни, колишні власники величезних земельних угідь? Чи можна сказати, що було це наслідком скасування панщини?

2. Як ви вважаєте, копача Бонавентуру теж слід зараховувати до людей, підвладних ідеї стати мільйонером в одну мить? Чому?

¹ К а л и т к а (архаїчне) — гаманець.

3. З якою метою копач радить Калитці купити в Пузиря парочку сви-ней, а заодно представити Герасимового сина Романа? Яку з цих двох порад Калитка вважає слушною й чому?
4. Навіщо драматург згадує про придане Калитчиної дочки? Які потворні риси характеру батька розкрилися тут дуже промовисто?
5. Як ви ставитеся до похвалень Герасима, що він здатний обдурити кого завгодно, а його не зможе обвести навколо пальця ніхто?
6. Яке ваше перше враження від Невідомого? Як ви вважаєте, це по-рядна людина чи шахрай? На основі чого ви зробили такий висновок?
7. Що свідчить про те, що між Мотрею та Романом є взаємна симпа-тія? Як ви думаєте, хто більше вірить у те, що син господаря візьме за дружину наймичку: Мотря чи Роман? З яких епізодів це зрозуміло?
8. Чи здатний Герасим Калитка розібратися в основній причині появи місцевих скоробагачків?
9. Спочатку комедія Івана Карпенка-Карого називалася «Гроші», пізніше автор змінив назву, уточнивши суму. Як ви вважаєте, котра з двох назв більш вдала і чому?
10. Як ви вважаєте, махінації з фальшивими грішми можуть залиша-тися безкарними? Чому ви так думаєте?
11. З якою метою автор вводить у твір епізод спроби запродання Сав-кою своєї душі чортові? Про які невідомі риси характеру кума довідується з цього епізоду Калитка?
12. Як ви ставитеся до тих, хто прагне нажитися на скруті іншої людини? Які риси Жолуда і Калитки виявляються в їхніх вчинках?
13. Чи вважаєте ви, що кум Савка сам собі наносить шкоду необдума-ними діями і постійно завдає собі клопотів немудрими авантюрами?
14. З якою метою Невідомий легко віддав Герасимові дві справжні банкноти? Чи можна твердити, що вдаваною щедрістю шахрай під-купив довір'я Калитки? Навіщо Герасим взяв кума у спільники?
15. Як ви думаєте, чому саме нижчі стани суспільства охопила лихо-манка швидкого збагачення?
16. Чому Калитка вимагав, щоб Роман модно підстригся, одягнувся в новий одяг і в будній день їхав до Пузиря найкращими кіньми в новому фургоні? Про що мав свідчити зовнішній вигляд Романа й транспорт, на якому він приїхав?
17. Що обіцяв Калитка дати дочці у посаг і що дав насправді? Чи можна це назвати кривдою рідній дитині?
18. Як ставиться до бійки сватів на весіллі копач і чому випитус найменші подробиці? Чи схвалює Бонаventura вчинки Калитки? Чому ви так вважаєте?

 Уявіть собі, що думав Герасим Калитка, коли Невідомий цілком байдуже, без жодного натяку на повернення грошей, дав йому кілька купюр для того, щоб селянин спробував їх розмінати чи щось за них купити. Висловіть ці уявні думки Калитки.

 Пригадайте з уроків історії, чому російського царя Івана III звали Іваном Калитою. Навіщо Іван Карпенко-Карий своєму героєві дав подібне прізвище — Калитка? Поясніть значення слова *калитка* (за потреби скористайтеся тлумачним словником).

ТЕАТР: ВІД СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ ДО УКРАЇНИ

Театральне мистецтво відоме з давніх-давен. Як культурна установа, театр існував ще у Стародавній Греції. Акторами в той час могли бути лише чоловіки, а щоб здаватися вищими і щоб глядачі з великої відстані могли їх краще бачити, вони одягали взуття, до підшов яких були прибиті котурни — дерев'яні підвищення у вигляді стільчиків. Також щоб глядачі легше сприймали зміст вистав, актори одягали маски — комічні або трагічні. Перші були прикрашені широкою усмішкою, другі — загнутими вниз кутиками вуст, що символізувало смуток, горе, переживання героя п'єси. Закономірно, що й твори, які виставлялися на підмостках, були двох видів: ті, що викликали регіт і висміювали людські пороки, називалися *комедіями*; ті, в яких герой страждав, мучився й карався від потрясінь долі і які закінчувалися смертю персонажа, — *трагедією*. Комедію відносили до «низького» жанру, трагедію — до «високого». Ці два жанри були різко протиставлені один одному. Комедія змальовувала буденне, приватне, хоч здебільшого все-таки майже ідеалізоване життя, й висміювала деякі пороки, приписуючи їх представникам простолюду: брехливість, скупість, користолюбність.

За давньогрецьким філософом *Арістотелем*, комедія виводила людей *«гірших, хоч і не в усій їх підлості, адже смішне — тільки частина потворного... Смішне — певна помилка і потворність, але безболісна і не шкідлива»*. Майже дослівно думку Арістотеля повторив і видатний німецький письменник і знавець театрального мистецтва *Готгольд Ефраїм Лессінг* у XVIII столітті: *«Комедія хоче виправляти людей сміхом, а не висміюванням»*. Трагедія, навпаки, розкривала високі пориви й почуття, її мова була патетичною, а персонажами виступали герої міфів чи відомі земні правителі й богатири.

Крім акторів, в античній п'єсі брав участь *хор*, який своїми піснями коментував те, що відбувалося, й давав оцінку подіям на сцені. Коли прекрасний герой гинув, за допомогою певних механізмів на сцену спускався бог (звичайно, його грав актор), який називався «бог з машини», й забирав героя на гору Олімп, даруючи йому вічне життя за пережиті страждання або здійснені подвиги.

За часів Середньовіччя театральні вистави набули релігійно-повчального характеру. Саме таким змістом відзначалися *українські вертепні драми*, які розігрувалися за допомогою ляльок у двоповерховій скриньці мандрівними

спудеями¹ Києво-Могилянської академії на Різдво. Незважаючи на певні рамки, вже тоді в Європі театр посів достойне місце серед таких видів мистецтва, як література, музика, образотворче мистецтво та скульптура.

У західноєвропейському театрі комічні й трагічні маски вийшли з ужитку, та й самі герої, яких доводилося акторам грати, вже не були однозначними, навпаки, їхні характери відзначалися сукупністю позитивних і негативних рис, різкими перепадами настрою, іноді навіть перевихованням негативного персонажа чи несподіваним моральним падінням героя, на перших порах позитивного. *Драма* як окремий жанр з'явилася у XVIII столітті в добу Просвітництва у Німеччині й Франції. На відміну від комедії, у драмі розкривалося приватне життя героїв, проте не для висміювання, а для показу всієї складності стосунків між людьми та між людьми і суспільством.

В Україні елементи театрального дійства з давнини були присутні в обрядах веснянок та в різдвяному вертепі, а весілля відбувалося за законами народної драми, проте професійного українського театру не існувало аж до кінця XIX століття. Поміщики утримували приватні театри з кріпаків, які в будні дні відробляли панщину, а в святкові — веселили поміщиків грою перевтілення на сцені. У великих містах існували театри, на сценах яких здебільшого грали або мандрівні російські театральні трупи, або місцеві митці-аматори, основною професією яких акторство ще не було.

Як вам уже відомо, театр корифеїв став першим українським професійним театром. На гастролях у Петербурзі його актори мали такий шалений успіх, що в час постановок театру корифеїв був практично порожнім зал імператорського театру, а столичний драматург *Олександр Островський*, порівнюючи репертуар російського імператорського й українського національного театрів, небезпідставно перший називав місцем «пустої забави», а про другий писав, що навіть високоосвічена публіка з ентузіазмом ішла *«в український театр, де показувалося мужицьке життя»*. *Іван Франко* назвав гастролі театру корифеїв у Петербурзі тріумфом українського мистецтва.

¹ С п у д е ї — студенти; на Різдвяні свята виконували колядки, щедрівки та вертепні драми. На верхньому поверсі скриньки розігрувалися сцени з Нового Заповіту: народження Христа, переслідування його Іродом, винищення невинних немовлят; на нижньому поверсі діяли сварлива баба, хитрий селянин Макогоненко, запорозький козак. На верхньому поверсі, як у давньогрецькому театрі, розігрувався високий жанр трагедії, а на нижньому — низький жанр комедії.

Драматичні жанри мають характерні особливості, що відрізняють їх від лірики та прози. Це насамперед яскраво виражений конфлікт персонажів, перелік дійових осіб на початку твору, обов'язковий поділ твору на дії та яви. Сюжет у драматичному творі розгортається на основі діалогів, монологів та вчинків дійових осіб: авторські зауваження подаються у вигляді ремарок, надрукованих дрібним шрифтом. Оскільки драматичний твір призначений для постановки на сцені, то в кінцевому результаті він має двох авторів: драматурга, який написав твір, і режисера, який поставив його на сцені.

Драма, комедія і трагедія сьогодні вважаються основними драматичними жанрами. Безперечно, з часом вони набрали виразних і лише їм притаманних рис, відшліфувалися як жанри. У ХХ столітті виник ще один жанр, який ввібрав у себе риси комедії і трагедії — трагікомедія. У такому драматичному творі йдеться водночас і про трагічне, і про комічне. Зразком трагікомедії є твір «Мина Мазайло» Миколи Куліша. Незважаючи на те, що дійові особи п'єси виведені сатирично, питання про повноцінне існування й практичне застосування української мови в державі звучить трагічно.

***Комедія (грецьке)** — драматичний твір, у якому засобами сміху тавруються негативні явища суспільства або гостро висміюються негативні риси характеру головного чи головних персонажів.*

Комедія може закінчуватися навіть смертю лиходія, користолюбця, егоїста, проте, оскільки гине такий персонаж через власну дурість, заздрість, скупість, у читачів або глядачів він не викликає співчуття. Наприклад, Герасим Калитка з комедії «Сто тисяч» мало не закінчує життя самогубством, а Терентій Пузир з комедії «Хазяїн» таки помирає, проте життєві висновки цих дійових осіб, що цілкомкладаються у фразу Калитки «Краще смерть, ніж така потеря!», тільки переконують нас, що йдеться і про нікчемне життя, і про жалюгідних людей.

***Трагедія (грецьке)** — драматичний твір, в основу якого покладено непримиренний і дуже гострий для певної історичної доби конфлікт, що часто закінчується смертю позитивного героя.*

Таким конфліктом у трагедії Івапа Карпенка-Карого «Сава Чалий» є питання зради українця своєму народові.

1. Що ви знаєте про театр у Стародавній Греції? Які драматичні жанри тоді були популярними?

2. Що вам відомо про тематику середньовічних театральних вистав?

1. Чим відрізнялася антична комедія від трагедії?

2. Прочитайте цитату Арістотеля про комедію й висловіть власну думку, чи сучасна комедія повинна м'яко перевиховувати людей або ж в'їдливо висміювати їх за небажання чи невміння викорінювати негативні риси характеру? Чому ви так вважаєте?

3. Яку роль відіграв театр корифеїв в історії українського народу і розвитку його культури?

Порівняйте українську вертепну драму та сучасний драматичний твір, назвіть їх спільні риси. Накресліть у зошиті й заповніть порівняльну таблицю:

<i>Вертепна драма</i>	Спільне	<i>Сучасна драма</i>
Особливе		Особливе

1. Які особливості характерні для драматичних творів? Чим драматичні твори відрізняються від лірики і прози?

2. Що таке трагедія? Назвіть приклади з античної літератури.

3. Що таке комедія? Хто з українських та зарубіжних митців писав комедії?

4. Який драматичний твір називається трагікомедією?

1. Що ви знаєте про творчість Вільяма Шекспіра та його театральну діяльність у якості актора?

2. Чи доводилося вам бути в театрі? Якщо так, то в якому саме і яку виставу ви дивилися? Висловіть свої враження.

3. Які античні драми ви читали? Хто їх написав? Назвіть давньогрецьких письменників, які писали комедії, а також двох-трьох українських перекладачів цих творів.

ДІЯ ДРУГА

Я в а ІІ

Г е р а с и м (за коном). Вставайте ж, вставайте! Не мніться. Чепіга зайшла, пора скотину порать.

К о п а ч. Еге! Герасим вже по хазяйству гасає — невсипущий.

Входить Г е р а с и м.

Г е р а с и м. О, і ви встали? Чого так рано? Полежали б ще.

К о п а ч. Не спиться. Почув, що ви встали, та й я піднявся. А знаєте, що я придумав? Ви б зробили калакольчик у ту хату... Тут віршовка над ліжком. От прокинулись, пора вставать — зараз дзінь, дзінь, дзінь; сам ще лежиш, а там встають.

Г е р а с и м. Та це чортзна-що! Я буду лежать, то всі будуть лежать. (Загляда у двері.) Чи не поснули знову, щось тихо у тій хаті? От вам і дзвінок, і вигидає ж, скажи на милость. Ану, ану!

К о п а ч. Воно ще рано, тільки на світ благословиться.

Г е р а с и м. Та де воно вам рано? Вони надолужать: то вмиваннячком, то взуваннячком або як почнуть Богу молитися, то й сонце зійде. Хоч би ж молилось, а то стоїть, чухається та шепче собі губами, аби простоять більше без роботи. Вже ж я їм і оченаша даю! Як затоплю, то зараз і на землі. (*Одчиня двері навстіж і стоїть на дверях.*) Кажете рано, вже світ білий, кури піднімаються. Так і хазяйство проспиш! Стара, а стара! Параско, пора до корів, чого ви там мнетесь? Ану, ану! Хлопці, гайда з хати! Тільки коти в таку пору сидять у хаті на печі, а робітники та собаки надворі повинні бути. Це хто вийшов? Клим! Ти що ото несеш під пахвою? А йди сюди...

Входить К л и м.

Я в а ІІІ

Ті ж і К л и м.

К л и м. Що? Хліба взяв окрасць, поки до обіду, то їсти захочеться.

Г е р а с и м. І тобі не гріх? Неділя свята, а ти ні світ ні зоря вже й жереш! Не пропадеш, як до обіду попостиш хоч раз у тиждень. Однеси хліб назад. Стара, Параско!

Я в а ІV

Ті ж і П а р а с к а.

П а р а с к а (*на дверях, з дійницею в руках*). Чого ти гвалтуєш¹?

Г е р а с и м. Що це в тебе за порядки? Диви! Хто хоче, той і бере без спросу, мабуть, ти хліба не запираєш?

П а р а с к а. Оце вигдавав! Де ж таки, щоб хліб був не запертий, нехай Бог милує, все заперто.

Г е р а с и м. Один візьме, другий візьме — так і хліба не наставиш! Де ти взяв хліба?

К л и м. Та я ще вчора за вечерею заховав окрасць.

Г е р а с и м. Чуєш, Параско? Хліб крадуть у тебе з-під носа, гарна хазяйка! Чого ж Мотря глядить?

П а р а с к а. Чи чуєш, Мотре, вже хліб крадуть, скоро самим нічого буде їсти... (*Пішла.*)

Г е р а с и м. Це так, це так! Однеси зараз назад — гріх у неділю снідати.

К л и м. Якби я спав у неділю, то й не снідав би, а то з цієї пори до обіду на ногах не ївши охлянеш.

¹ Г в а л т у в а т и (*простонародне*) — кричати, волати.

Г е р а с и м. Бійся Бога! Хіба ти з'іси до обіду півхліба?
К л и м. Атож! Бога треба боятися, щоб не з'істи до обіду півхліба.

Г е р а с и м. Одріж собі скибку, подавись ти нею, а то одне-си назад.

К л и м. Поживишся скибкою, як собака мухою. (Пішов.)

Входить Роман.

Я в а V

Ті ж і Роман.

Р о м а н. Поїдемо, чи як? Я дав коням оброку¹.

Г е р а с и м. Налагодились їхати, то їдьте.

Р о м а н. Ну, та й не хочеться мені їхати до тих Пузирів, коли б ви знали, та ще з Бонавентурою.

Г е р а с и м. Не вигадуй, не вигадуй.

Р о м а н. Та, їй-Богу, хоч би щупа² цього не брав, покинув би його тут, бо хто побаче мене з ним, то засміють.

Г е р а с и м. З посміху люди бувають. От як викопас гроші, тоді нехай сміються, так-то. Іди, нехай при тобі підмазують фургона, запрягають, та й з Богом!

Р о м а н пішов.

Що це кума і досі нема за грішми? Цілу ніч не спав, все міркував і таки став на одній думці: побалакати з кумом і, коли згодиться, послати його в город розмінять гроші. (*Запирає двері, виймає гроші і розглядає.*) Прямо як настоящі, і не пізнав би, коли б не понадривав сам краї, а все-таки береженого Бог береже — треба розмінять у казначействі.

Стук.

Чи не кум?

За дверима голос Параски: «Та відчини-бо!»

Жінка. І чого її чортяка несе? (*Одмика двері.*)

Я в а VI

Герасим і Параска.

П а р а с к а. Що ти затіваєш, скажи, на милость Божу?

Г е р а с и м (*злякано*). А ти почім знаєш?.. А тобі яке діло?

П а р а с к а. Хоч би ж сказав, пораявся...

¹ Д а т и о б р о к у — погодувати коней дрібно посіченою соломою з вівсом.

² Щ у п — пристосування у вигляді гострої металевої палиці із гачком або гострим наконечником.

Г е р а с и м. Звідкіля вона довідалась?! Знай свою діжу¹, а у мої діла носа не тикай!.. Іди собі, іди, не заважай мені думать.

П а р а с к а. Та ти на старість щодня дурніший робишся.

Г е р а с и м. Ей, Параско!

П а р а с к а. Чого там «Параско»?

Г е р а с и м. Не чіпляйся! У мене в шапці більше розуму, ніж у тебе в голові.

П а р а с к а. Та з великого розуму в дурний заходиш! Що це ти затіяв — женить Романа на Пузирівні?

Г е р а с и м. А-а! То ти про це? (Набік.) Думав, що довідалась за гроші, аж всередині похолонуло. Ну, так що ж?

П а р а с к а. Не хочу я нікого за невістку, окрім Мотрі. Сам казав, що будеш її сватать; діти полюбилися, я до неї привикла, вона до мене, дівка красива, здорова, зна всі порядки, коло птиці, коло свиней, коло корів — одно слово, хазяйка біля всього; в хаті як у кімнаті, я вже нездужаю, а против неї, скільки їх у нас не було, ніхто хліба не спече, ніхто борщу не наваре, хоч і без олії іноді, а всі їдять — не пахваляться.

Г е р а с и м. Не треба мені ні доброго хліба, ні доброго борщу, бо чим краще спече, а смачніше зваре, тим більше робітники з'їдять... Мені треба невістку з приданим, з грішми.

П а р а с к а. Візьмеш в обидві жмені!

Г е р а с и м. Іди собі, не заважай мені думать.

П а р а с к а. Тьфу на твою дурпу голову.

Г е р а с и м. Я тебе як плюну!.. (Заміряється її вдарить.)

Входить С а в к а.

Я в а VII

Ті ж і С а в к а.

С а в к а. Здрастуйте, з неділею будьте здорові.

Г е р а с и м. Спасибі, будьте і ви здорові.

С а в к а. А ви з старою, як сизі голуби, і досі буркочете?

Г е р а с и м. Еге!.. Нема нікого, то ми собі удвох...

С а в к а. Нагадали молодощі і буркотали?

Г е р а с и м. Іди, Парасю, по своєму ділу, а у нас своє.

П а р а с к а. Бодай ти пропав! (Вийшла.)

С а в к а. Бач, «Парасю». Любо й слухать, то все достатки роблять. А ми з старою тільки лаємось і все через гроші: того нема, другого нема — і раз у раз гир-гир-гир-гир, гар-гар-гар! Оце й зараз посварились: виряджав її до церкви, а вона й напосіла: «У других, — каже, — фургони, любо глянуть, а я — на

¹ Д і ж а́ — широка і низька бочка, у якій розчиняли і місили тісто.

возі, такий ти хазяїн», — каже. Така мене злість взяла, що мало-мало не потяг віжками¹, а все гроші...

Г е р а с и м. Я, слава Богу, і фургони маю, та моя стара не хоче їздити. Каже: «Потрудюсь пішечком для Божого храму, а скотинка нехай одпочине».

С а в к а. От через те вам і Бог дає! Охо-хох! Приніс же я запродажню... А Роман куди збирається їхати?

Г е р а с и м (лічить гроші). Хочу свинку і кнурця купити у Пузиря, хвалять завод... (Перелічивши, лічить другий раз.) Що то гроші, куме! Свині завідські, коні завідські, вівці завідські... (Дає гроші.)

С а в к а. І де вони набрали таку силу грошви? Вже, куме, хоч ви мені що хочете кажіть, а я знаю, що більше ніде було достать грошей, тільки од нечистого. Їх дід, кажуть, знався з нечистим, він як умирав, то доти не вмер, поки стелю не розібрали. (Хова гроші.)

Г е р а с и м. То було колись. А тепер, куме, такі люди понаставали, що чорт, не при хаті згадуючи, боїться і носа показати між них. Люди самі уміють робити гроші краще від чорта.

С а в к а. Тобто фальшиві?

Г е р а с и м (озирається, запирає двері). Еге. Та ще й які гроші! В вік вічний не розбереш: чи вони фальшиві, чи вони настоящі.

С а в к а. Не віряться мені, щоб такі гроші були. Я пам'ятаю, як один панок наробив фальшивих грошей, аж з Варшави привозив майстрів, а тільки випустив — зараз і піймався.

Г е р а с и м. Ну, а якби були такі гроші, що всяке прийме, то ви б згоднісь достать таких грошей?

С а в к а. Я? З охотою. Коли люди багатіють, то чом же нам не поспробувати щастя... Та й де вони є отакі, як це ви кажете?

Г е р а с и м. Є... є... куме... Та ви зараз від мене прийняли на десять рублів фальшивих бумажок.

С а в к а (витає гроші з кишені). Що це ви, куме, Господь з вами! Мені так страшно стало, як тоді, коли ходив викликати безп'ятого... (Розглядає.) Де ж вони тут? Це ви на глум мене піднімаєте?.. Гроші всі натуральні, як є!

Г е р а с и м. Отже, побий мене Бог, меж ними є фальшиві; і таких грошей можна купити, скільки хочеш... Пристанете в компанію? Купимо сто тисяч.

С а в к а. Стривайте, куме, помовчіть, нехай я опам'ятаюсь, бо з мене мало дух не випре... Сто тисяч!

Г е р а с и м. Отже, незважаючи на те, що гроші зроблені дуже добре, все-таки перше, ніж купити таку суму, їдьте ви,

¹ П о т я г т и в і ж к а м и — ударити когось віжками, якими запрягали коней.

куме, хоч зараз в казначейство і розміняйте ці гроші: як казначей прийме, то всяке прийме...

Савка. А як казначей не прийме та протокола зроблять, га?

Герасим. Е, куме, ви чорта не боялись, а протокола боїтесь... Скажете, що ви продали незнакомому чоловікові воли і між іншими грішми взяли й ці, а я посвідчу, що іменно так, то й край.

Савка. Добре, їду! Тільки договір краще грошей! Скільки ви мені дасте, як купите?

Герасим. А скільки хочете?

Савка. Скільки? Від кожної тисячі, що купите, мені сто карбованців.

Герасим. Багато буде. Я ж таки буду гроші свої кривні терять, а ви тільки поміч мені дасте. Візьміть п'ятдесят від тисячі.

Савка. Ні, куме! Коли вже труситься, то хоч знать за віщо.

Герасим. А, нехай буде по-вашому. Отоді, куме, заживем, га?

Я в а IX

Роман і Мотря.

Роман. От і добре, тепер нікого нема — побалакаю. Чого ти шукаєш, Мотре?

Мотря. Іди під три чорти.

Роман. Гедзь напав¹?

Мотря (взяла рядно, іде). Гедзь.

Роман (стоїть на дверях). Скажи-бо мені, на кого ти сердишся — на мене чи на себе?

Мотря. На себе... Пусти.

Роман. На себе? За віщо?

Мотря. За те, що дурна.

Роман. Ха-ха-ха! Я бачу, що дурна, тільки від чого ж ти здуріла?

Мотря. Тікай з дверей, бо як стусону, то й ноги задереш!

Роман. Та ти божевільна?

Мотря. Сам ти божевільний! Що ти мені очі замазуєш? Я не сліпа і не глуха, чула, що їдеш на оглядини; бач, як вирядився.

Роман. Тю! Та я їду свиней купувати, ну, а як за одним заходом подивлюся на свиней і на Пузиревих дівчат...

Мотря (крізь сльози). Дивись, дивись, хоч нехай тобі і повилазить... (Штовха його од дверей і виходить.)

Роман (сам). Оце дівка! І я ж, здається, не з послідніх, а

¹ Гедзь напав — те саме, що «муха вкусила»; прояв невдоволення, злості.

мало не впав. Оце робітниця, оде жінка — сама за косарем зв'яже! Та хоч би батько цапа скакав¹, а я женюсь на Мотрі.

Я в а ХІ

Г е р а с и м і П а р а с к а.

П а р а с к а. Звели і нам коней запрягти.

Г е р а с и м. Навіщо?

П а р а с к а. У церкву поїду з Мотрею.

Г е р а с и м. Ще що вигадай! До церкви можна й пішки піти, тут недалеко — три верстви.

П а р а с к а. Туди три та назад три, то вже шість.

Г е р а с и м. Люди в Київ ходять за чотириста верстов, а ти не хочеш потрудитися для Божого дому й шість верстов — ай-ай-ай, а ще й богомольна! Важко вже тобі пішки піти до Божого дому шість верстов... Худобу ганять в празник гріх. Блажен чоловік, іже скоти милує.

П а р а с к а. Що ж, тобі більше коней жаль, ніж жінки?

Г е р а с и м. Скотина гроші коштує, вона цілий тиждень робить на нас, а в неділю, що мала б відпочити, гони в церкву. Це не по-Божому і не по-хазяйськи.

П а р а с к а. Та й я ж цілісінький тиждень на ногах і роблю не покладаючи рук!

Г е р а с и м. То ти, а то коняка... Хіба ти борону або плуга тягаєш?.. Не дам коней. Пожальй скотину раз, вона тобі послуже десять раз... Іди пішки, Господь прийме твої труди і дасть тобі здоров'я.

П а р а с к а. Та чи ти ж з розумом? Всяке знає, що ми хазяїни неабиякі, а я буду тьопатися стільки світу пішки до церкви.

Г е р а с и м. Отото-бо й є, що хазяїни, і кожний скаже, що це по-хазяйськи: скотинка одпочива, а хазяйка пішки. Іди, іди, Параско, пішки. Бог прийме твої труди... а коні одпочинуть — завтра робота...

П а р а с к а. Сором людям в очі дивиться! Та ми ж пішки поспіємо на шапкобрання². Так буде, як у ту неділю: люди з церкви, а ми в церкву. А бодай ти пропав з своїми кіньми разом!

Г е р а с и м. Параско! Не лайся, щоб я часом ради неділі не дав тобі по потилиці.

П а р а с к а. Бий, бодай тобі руки посохли! І ззамолodu з синяків не виходила, бий і на старість! У! Харциз³ — коняку жаліє, а жінку бить збирається... Тьфу!

¹ С к а к а т и ц а п а — те саме, що «дибки ставати», опиратися чомусь.

² Н а ш а п к о б р а н н я — під кінець церковної відправи, тоді, коли вже всі почнуть розходитися.

³ Х а р ц и з — розбійник.

Г е р а с и м. От же вдарю!

П а р а с к а. Бий, бий, я не тікаю!

Г е р а с и м. Ах ти ж, відьма чортова, то ти оце мене дратувать заходилась, та я... *(Кидається на Параску, хватає за очіпок.)*

Входить К о п а ч. Калитка цілує Параску.

1. Чому Герасим будить наймитів ні світ ні зоря? Чи пояснює причину своїх криків?

2. За що Калитка сварить Клима? Як ви до цього ставитесь?

3. Чому Параска вважає, що кращої невістки за Мотрею не знайти? А як думає Герасим?

4. Чи задрить Савка нібито добрим стосункам між подружжям Калиток? А які в нього самого стосунки з жінкою? Зачитуйте відповідний уривок.

1. Про що свідчить той факт, що хліб у хаті тримають під замком?

2. Чому Герасим і Параска мають протилежні думки про бажану невістку: які вимоги у кожного з них до майбутньої невістки?

3. Що стало причиною конфлікту між Мотрею і Романом? Чому дівчина заявляв, що сердиться лише на себе? Що найбільше цінув в Мотрі Роман?

1. Чим подібні сімейні стосунки Савки з дружиною та подружжя Калиток?

2. Як згадує своє життя з Герасимом в молоді літа Параска й чому називає чоловіка харцизом? Чи змінилися їхні подружні стосунки з часом? Свою відповідь аргументуйте.

ДІЯ ТРЕТЯ

Декорація та ж.

Я в а І

Г е р а с и м одягнутий лежить на лаві, спить; а потім Роман.

Р о м а н. Ого, батько сплять і досі. Що за знак? Чи не випили, буває, вчора! Тільки вони не охочі гулять, хіба хто могоричу поставив, а на свої не будуть п'ять. Від своєї, кажуть, у грудях пухне. Навідаюсь потім, вчора приїхав пізно і не бачився ще з батьком. *(Виходить.)*

Г е р а с и м *(сонний, бурмоче, так бува в кошмарі).* Ва-ва-ва! О-о-о-ш! Го-ом, го-ом! *(Балака ясніше.)* Кругом, кругом усе моє. *(Спить тихо, потім знову так само.)* Е-е-а-ам, а-а-а-м. *(Говорить хутко.)* Не дам, не дам, не дам! *(Стогне.)* У-у-у! *(Схоплюється.)* Господи, помилуй! *(Оглядається кругом.)* Спав... Тьфу! Снилось, що кум гроші однімав. *(Витира нім.)* Аж упрів, так боровся, не давав. А робітники, мабуть, сплять.

(*Біжить до дверей, одчиняє і кричить.*) Хлопці, вставайте! Чепіга зайшла!

Я в а ІІ

Входить Роман.

Р о м а н. Де там Чепіга, вже сонце зійшло, давно всі на роботі.

Г е р а с и м. Ну, ну, розкажуй: як приймали, чим частували? Чи уподобались дівчата? Га?

Р о м а н. У них були гості: пани якісь, офіцери.

Г е р а с и м. Хе-хе-хе! І ти рядом з панами, з офіцерами? Он куди Калитка заліз!.. Що то гроші!

Р о м а н. Та мене, тату, у горниці і не кликали, я на кухні й обідав.

Г е р а с и м. Оце гарно... А сто чортів їх матері — хазяйсько-го сина і в хату не закликали. Ну, а Бонаventura ж що?

Р о м а н. Бодай той Бонаventura сказився! Тільки під'їхав під крильце, а він зараз зскочив з фургона й почав кумедію приставлять: вірші читає, по-турецькому, чи що, балака. Люди аж за животи беруться та регочуть, а він рад, що на посміх здався, та ще гірше! Тут вийшов і Пузир. Тож регоче і закликає його у хату. Бонаventura, показуючи на мене, каже: «Кличте ж і його, це Калитчин син — хазяїн гарний...» А Пузир одказує: «Голяк масті, чирва світить!»¹ Нехай, — каже, — розпряга коні та йде у застольну², там і пообідає, у мене гості не такі, щоб рядом його посадить».

Г е р а с и м. Ах ти ж погань! Мужва репана³! Давно лизала панам руки, за верству шапки скидала, а тепер розжилася, кумпанію з панами водить і зараз морду пиндючить перед своїм братом! Ах ти ж пузир з горохом!.. Стривай лишень, хтось, либонь, під'їхав. (*Біжить до вікна.*) Чи не кум Савка вернувся? І ноги затрусились. Іди по своєму ділу.

Р о м а н вийшов.

Ой Пузирі! Глядіть, щоб ви не полопались, а замість вас Калитку розіпре грошвою... Отоді я вам покажу, як хазяйнувать! Я не буду панувать, ні! Як їв борщ та кашу, так і їстиму, як мазав чоботи дьогтем, так і мазатиму, а зате всю землю навкруги скуплю. Їдеш день — чия земля? Калитчина! Їдеш два — чия

¹ Голяк масті, чирва світить — голодранець, не козириа карта (у значенні «невеликий пан»).

² За ст о б љ н а (архаїчне) — їдальня, де обідають слуги.

³ М у ж в а р е п а н а — споконвічний мужик, селянин з діда-прадіда.

земля? Калитчина! їдеш три — чия земля? Калитчина!.. Диханіє спирає... а скотини, а овець розведу — земля під товаром¹ буде стогнать... Отоді і я скажу про Пузиря: голяк масті, чирва світить!

Входить Гершко, одягнений чисто, по-городському.

Я в а ІІІ

Гершко і Герасим.

Гершко. Здрастуйте, Герасим Никодимович.

Герасим. А ти звідкіля знаєш, що мене звуть Герасим, та ще й Никодимович?

Гершко. Хто ж не знає такого хазяїна... Всі знають.

Герасим. Невже всі? (Набік.) От тобі й чирва світить. (До Гершка.) А чого ж ти приїхав до мене?

Гершко. Єсть ґендель — хотіте купить землю?

Герасим. Оце спитав! Та чи єсть же на світі такий чоловік, щоб не хотів землі купить? Тут під боком межа з межею Смоквинова земля: неперепахана², ставок рибний — а! Та все лини та карасі — можна грошики лупить у городі.

Гершко. Ну, і ви хочете покупать цю землю?

Герасим. Ох, хочу, голубчику, хочу! І вдень і вночі тільки про це й думаю... Одна біда — грошей не вистача.

Гершко. Я можу вам помагати покупать землю Смоквинова.

Герасим. Як? Грошей даси?

Гершко. Зачим гроші? Ми грошей не маємо, ми із розумом живемо.

Герасим. Як грошей нема, то й розуму Біг дасть.

Гершко. Помиляєтесь, Герасим Никодимович, не так: як розум є — будуть гроші. Хе-хе-хе!

Герасим. А може, так. Ну, показуй же твій розум!

Гершко. Извольте, з нашим удовольствієм: Смоквинов позичає на улучшеніє хазяйства п'ять тисяч! Хе-хе-хе! Яке там улучшеніє? Пхі! Между прочево, мнє досконально звесно, що він уже п'ять іменієв проїв. Ну, добре, нехай собі їсть!.. Він любить смачно їсти, а ви любите землю... Давайте йому п'ять тисячов під закладну, візьміть добрі проценти — і земля буде ваша.

Герасим. Яким побитом?

Гершко. А скудова він візьме заплатити долг, га? Скудова, я вас питаю? Земля заложена і перезаложена ув банк; при-

¹ Товáр — тут: худоба.

² Неперепáхана — тут: не виснажена урожаями, родюча земля.

йде строк платити — її будуть продавати з аукціону, тоді ви приймете на себе банк — і земля ваша.

Г е р а с и м. Це виходить, я йому не позичу, а дам завдаток на землю і ще й процент візьму?

Г е р ш к о. Зараз видко комерчеську голову, з вами легко діло мати.

Г е р а с и м (*про себе*). Що ж його робить? Два діла збіглось до купи... Кума ще нема... Голова тріщить! (*До Гершка*.) Треба подумати.

Г е р ш к о. Ну, прощайте. Так через день-два?

Г е р а с и м. Найбільше — через три.

Г е р ш к о вийшов.

Я в а І V

Г е р а с и м (*сам*). От збіглися діла до купи... Упустить землю Смоквинова — все одно що посиротить свою землю на віки вічні. А тут знову — як його упустить случай: дати п'ять, а взяти сто тисяч! Серце перестає битися, як подумаю: за п'ять — сто тисяч! Господи! Коли б тільки кум благополучно розміняв, а тоді я й Гершка обманю. Сам куплю у Смоквинова землю. Аби тільки гроші. А кума нема. А Господи, чого він бариться? Ну що, як кума арештували? От тобі й сто тисяч.

Входить С а в к а.

Кум! Слава Богу, діждався... думав — умру. Що?..

Я в а V

С а в к а і Г е р а с и м.

С а в к а (*трохи випивши*). Стривайте! (*Виймає з-за пазухи пляшку з горілкою, другу з ромом, булку, рибу і кладе на стіл*.) Ідіть сюди, куме!

Г е р а с и м підходить. С а в к а обнімає його і цілує, а поцілувавши, держить за шию і дивиться йому в вічі.

Г е р а с и м. Не мучте, куме! Кажіть...

С а в к а. Годяться, куме. (*Випускає шию Герасимову з рук*.)

Г е р а с и м. Годяться. (*Обніма Савку так само, як його обнімав Савка, і, держачи за шию, балакає крізь сльози*.) Куме, соколе мій... Куме, вашими устами Бог говорить... (*Цілує його*.) Я кращого слова відроду не чув, як пташка защебетала перший раз весною, так радісно зробилось на серці від цього слова. Скажіть ще раз це слово, скажіть, куме!

С а в к а. Годяться!

Г е р а с и м (*цілує його, говорить крізь сльози*). Годяться?

С а в к а. Пустіть, сідайте. Вип'ємо, я вам розкажу.

П'ють.

Ви думаєте, я мало трусився в городі? Танцював так, що і зуб на зуб не попадав. Вчора хотів спробувати, чи приймуть у лавках¹, бо казначейство було заперте... На другий день біжу в казначейство. Рано. Кругом люди, щось балакають, не розберу... Пропаснича мене б'є... Аж прийшов казначей. Я увесь затрусився. Іти чи не йти? Зціпив зуби, підійшов до віконця... Казать чи не казать, думаю, а тут казначей: «Тобі чого?» — питає... А воно — не знаю як — само зірвалось з язика: «Розміняйте гроші!» — «Давай, — каже, — чого стоїш?» Я дав, а в самого думка: «Тікати чи ждати?» І стою, як окам'янів. Коли це мене штовхають: «Чи ти, земляк, заснув, чи що? Тобі казначей дають гроші, а ти мов не бачиш і не чуєш?» Тоді я очумався, дивлюсь: срібні гроші дає мені в пачці. Я взяв і як одійшов від того вікна — як п'яний, хитаюсь. Помалу, помалу виліз надвір, аж тут разом наче проснувся і все зрозумів, тут радість мене напосіла така, що й сказати не можу. Іду та всім усміхаюсь... А якийсь пан питає: «Чого смієшся? Раденький, що дурненький?»

Г е р а с и м (цілує). Сьогодні увечері у нас буде сто тисяч!

С а в к а. А у мене тільки десять!

Г е р а с и м. Куме! Я подарю вам ті сто рублів! (Вийма запродажню і рве.) От вам запродажня! Погуляймо ж трохи, а увечері, куме, як смеркне — на вокзал... А знаєте, треба щось видумати, яку-небудь причину нашої гульні — щоб не догадались, бува. Я ніколи не гуляю, щоб не було підозріння. А от що: засватаю я Романа на Мотрі — от і буде причина нашої гульні. (Гука.) Параско! Мотре! Романо! А йдіть сюди!

Я в а VI

Ті ж, Мотря, Параска й Роман.

Г е р а с и м. Випий, стара.

П а р а с к а. Що це з ним? (П'є.) Будьте здорові!

Г е р а с и м. Обідив Пузир Романа! Не закликав у хату, так я женю Романа на Мотрі. Мотре, підеш за Романа?

М о т р я. Атож!

Г е р а с и м. Стара, що ти скажеш?

П а р а с к а. Я рада, що ти мене послухав! Такої невістки пошукать.

Г е р а с и м. А ти, Романо?

Р о м а н. Спасибі вам, тату, що ви уважили мою просьбу.

Завіса.

¹ Л а в к а — невеличкий магазин.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Я в ІV

К о п а ч. Я хочу побалакати з тобою... Хочеш гроші мати?

Р о м а н. Та де ми їх достанемо? Украдемо, чи як?

К о п а ч. Оце! Яке ти сказав слово — украдемо! Боже бо-
рони! Тут пустяшня комерція: позич де-небудь рублів п'ят-
десят, тобі повірять, і ми доставимо силу грошей. Вір, це моя
судьба, само провіденіє мені цей путь укаже.

Р о м а н. Може, фальшивих?

К о п а ч. А-а! Який-бо ти? Ти все на лихе вернеш: викопасм.

Р о м а н. Щось ви давно їх копасте, а ще нічого не викопали.

К о п а ч. То все нічого не доказує. Іщіте — і обряцете! Сьо-
годня нема, завтра нема, післязавтра — мільон! Е! У мене опит.
Оцей раз як не найду грошей, годі, кінець, амінь. Засяду десь і
буду писати, все одно гроші; я за год напишу стільки, що й на
воза не забереш. А тільки цей раз треба одкрити, треба, хоч
кров з носа. Вік шукаю, а такого предмета не находив. Вико-
пасмо — все пополам. Станеть і тобі, і мені, і нашим дітям, і
внукам на весь вік... Правда, ми ще не жонаті, хе-хе-хе! Ну, та
це не штука, ще поспіємо. Ти тільки те візьми — які предмети:
скала... та яка скала! Прямо шапка! Балка так і балка так; кли-
ном сходяться до скали; і посередині в землі одкопав кам'яну
фігуру чоловіка, робота чудова, тож оскардами висічена. Як ти
думаш, хто б дурно наставив таких прикмет, га? Ото-то бо й є!
От поїдемо, сам побачиш і тоді зразу згодишся.

Р о м а н. Це ви мене дуже заохотили... Що ж, поїдемо,
тільки щоб батько не знав.

К о п а ч. Секрет, секрет! Отоді, як вивернемо червінців
бочонків п'ять, тоді тільки скажемо. А є!.. Є!.. Душа моя чус,
опит — велике діло!

Входять Параска і Мотря.

Поговоримо потім. Здрастуйте, Івановна!

Я в V

Ті ж, Параска і Мотря.

П а р а с к а. Здрастуйте! А чом же ти, сину, не йдеш до
волів?

Р о м а н. Та забалакався... Я зараз повечеряю та й піду.

К о п а ч. А ви ще не вечеряли? Це добре діло, бо й я не
вечеряв.

П а р а с к а. То ідіть же у ту хату, там вечерея стоїть на столі.

Р о м а н. Скажете, мамо, батькові, щоб вони завтра були у
Смоквинова в обідню пору з грішми, бо Жолудь землю пере-
купує. (Вийшов.)

Я в а VI

П а р а с к а і М о т р я .

П а р а с к а . Добре. Іди ж, дочко, внось сюди з комори вечерю, а я трохи поприбираю.

М о т р я пішла.

І що це старий задумав? Щось тут є, а що — не розберу. То не хотів у церкву коней давати, а то і сам поїхав, і цілу обідню стояв навколішках; то не хотів Мотрю сватать за Романа, то посватав; ніколи не гуляв, а то так добре випили з кумом; та все радіє чогось, веселий такий. І куди вони оце поїхали? Чи він кого привезе з собою, чи Господь його знає? Звелів, щоб вечеря була готова, щоб ставні були зачинені, свічка поставлена на столі і щоб і ляльки тут не було¹. Аж страшно мені робиться од цих приборів², і слова тобі не скаже, що задумас робить.

Я в а VII

Входить тихо Г е р а с и м, а за ним С а в к а,
несе на плечах здоровий мішок з кожі.

Г е р а с и м. Ідїть же ни, куме, розпряжіть коней і поставте їх біля фургона.

С а в к а. Ходім удвох.

Г е р а с и м. От тобі й маєш!.. А хто буде біля грошей?

С а в к а. Хіба ж їх хто візьме тут?

Г е р а с и м. Е, куме, на грїх майстра нема! Краще я тут посидю — береженого й Бог береже.

С а в к а. І одходить од грошей не хочеться, так би й держався за мішок. (*Вийшов.*)

Я в а VIII

Г е р а с и м сам. Світить свічку, засвітив, поставив,
глянув на мішок, поцілував його.

Г е р а с и м. Я не то що, я й єврея сьогодні обманив: поки мішок розшили — дзвінок, він вийняв пачку, глянув я на неї — гроші... всередині колотиться, а сам думаю, як би його обманити; другий дзвінок — зашамотався, бере мішок, не дає... «Давай гроші», — каже. Слово за слово, а тут — третій; я тоді йому тиць замість п'ятьох та тільки три тисячі. Ха-ха-ха! Отак ушкварив! А він, не лічивши, прямо в вагон.

¹ Щоб і ляльки тут не було — щоб не було ні душі.

² Прибори (*архаїчне*) — тут: приготування.

Я в а Х

Входить С а в к а.

С а в к а. Ну, куме, нігде нічирк! Давайте мені моє, та, поки глуха північ, я собі підду.

Г е р а с и м. Куме, де ви дінете таку силу грошей? Нехай у мене будуть на схові.

С а в к а. Ні, так не буде! Я знайду, де своє сховать, а ви ховайте своє.

Г е р а с и м. Візьміть собі яку тисячу, бо зараз попадемося, а решту через год.

С а в к а. Куме!.. Давайте моє мені... З мене печінка мало не витрусилась¹, поки це діло скінчилось, та щоб я не мав у руках свого заробітку, а заглядав вам у вічі, як цуцик? Вам цього хочеться, я знаю вас добре, бачу, куди ви гнете, але гляньте сюди! (*Вийма ніж з-за халяви.*) Бачите? Не розпалюйте ж мене, бо тут вам і амінь, коли почнете крутити.

Г е р а с и м (*вийма з-за халяви ніж*). А ви думаєте, що я без запасу? Ха-ха-ха! Тільки знаєте, це все чортзна-що! (*Ховає ножа.*) Це я для дороги мав... здіймайте лиш свиту², закривайте вікно, та будемо ділитися...

Закривають вікна свитами.

Я хотів як краще, бо у вас ніколи грошей не було, то зараз що-небудь і виявиться... а коли ви так боїтесь, то беріть собі, Бог з вами.

С а в к а. Не журіться, я зумію заховати, аби було що. (*Підходить до мішка.*)

Г е р а с и м. То вам п'ять тисяч?

С а в к а. Десять... кажу вам, десять... не розпалюйте мене!

Г е р а с и м. Та не кричіть-бо! Беріть, беріть десять... (*Набік.*) Щоб тебе за печінку взяло. (*Вийма з мішка пачки по тисячі, нахрест оперезані бумагою, а кум розгляда.*) Оце одна, а це друга, а це третя...

С а в к а. Стривайте... куме, гляньте...

Г е р а с и м. А що?

С а в к а. Та це не гроші, це чистісенька бумага!

Г е р а с и м. Як?!

С а в к а. Чиста бумага! Тільки на трьох пачках спереду і ззаду наклеєні гроші, а то все чиста бумага.

Г е р а с и м (*хвата пачки одну за другою, перегляда*). Бумага!.. Обманив!.. Куме, він же гроші давав, я сам бачив! (*Хвата*

¹ Печінка мало не витрусилась — те саме, що «мало душа не вискочила», ледь не помер.

² С в и т а (*архаїчне*) — довгополий верхній одяг з домотканого сукна, подібний до піджака.

знов бумажки, розрива і кида.) Сама бумага... чистісенька бумага!.. (Несамовито.) Ха-ха-ха!.. Сто тисяч! Ха-ха-ха!

С а в к а. От же збожеволіє! Куме, заспокойтесь, що з воза впало, те пропало.

Г е р а с и м озирається, хватає пояс на лаві і біжить з хати.

Куме, куме! Куди ви? Господь з вами! Схаменіться!

Входить Параска.

Я в а ХІ

Савка і Параска.

П а р а с к а. Що тут таке? Боже мій милостивий, кажіть, куме, куди він побіг, чого він так галаснує?

С а в к а. Сором признаться. Гляньте: оце добро ми купили за п'ять тисяч.

П а р а с к а. А Господи! Бач, яке нещастя скоїлось; чула моя душа, що з ним щось недобре діється. Та чого ж він побіг?

С а в к а. Я сам до пам'яті ніяк не прийду, всередині все колотиться.

Голос К о п а ч а: «Поможіть, рятуйте!»

Чуєте! Хтось кричить!..

Я в а ХІІ

Ті ж, Копач і Герасим.

К о п а ч (несе Герасима на плечах). Та допоможіть-бо! (Помагають і кладуть Герасима на ліжку.)

П а р а с к а. Що з ним, що з ним, скажіть на милість Божу? Що? Ради Бога, скажіть: що то за біль така?

К о п а ч. Та яка там біль! Стривайте, я розкажу, а ви тим часом тріть груди, добре тріть. Так, так... ви мене слухайте... стоп! (Прислухається до серця.) Тріть, тріть, тріть... Опит — велике діло... Серце наче ворухиться... А-а. Та й перелякав же ти мене, Никодимович, мало не вмер від страху, ну й йому б не жити на світі, якби не мій опит.

С а в к а. Кажіть, що трапилось?

К о п а ч. Щастя маєте, що я ліг в клуні спати... Ліг, знаєте, я в клуні спати, і так мене один предмет зав'язав, що я й задрімав з думкою про нього; коли це сниться мені, що Роман позабирав копили кам'яні — пам'ятаєте? Я вам розказував? Позабирав ті копили та й повісив надто мною їх. Тільки що оце сниться, аж щось мене по носі чирк, чирк... я рукою лапнув вгору, піймав за ногу, нога гойднулась, задригала і вирвалася, та як захарчить. Я схопився, мов несамовитий, але зараз опам'ятався, за-

палив сірничок, дивлюся — і в очах потемніло! На перекладині висить Никодимович.

П а р а с к а. Боже мій, Боже, яке тяжке нещастя! (Плаче.)

Г е р а с и м. Де я? (Спазми.)

К о п а ч. Пийте воду. (Подає.)

Г е р а с и м п'с.

С а в к а. Та годі, куме! Буде здоров'я, будуть і гроші, а я навіки від них одрікаюсь, ніколи в світі не буду хотіть більше, ніж Бог дає. Такої пригоди ніколи не ждав.

К о п а ч. Які гроші?

С а в к а. Он гляньте, як нас обманили.

К о п а ч. А-а! Зразу догадався! Опит — велике діло! На тім тижні в городі була така сама okazія! І багато видурили?

С а в к а. П'ять тисяч...

Г е р а с и м (захльобується воздухом). Ой... Ой!.. Обікрали... ограбили... Пропала земля Смоквинова! Нащо ви мене зняли з вірьовки? Краще смерть, ніж така потеря! (Ридеє.)

З а в і с а.

1. Чи сподобалося Герасимові, як його сина приймали в гостях у Пузиря? Чому?
2. Прочитайте й проаналізуйте монолог Герасима, в якому йдеться про заповітну мрію.
3. Як ви думаєте, Гершко пропонує себе в ролі посередника купівлі Калиткою землі безплатно чи за гроші?
4. Як ставиться Герасим до ідеї Гершка обплутати Смоквинова боргами? Зацитуйте уривок, де йдеться про ставлення Калитки до землі, що межує з його нивами.
5. Перекажіть близько до тексту пригоду кума Савки з нібито фальшивими купюрами.
6. З якої причини розмін Савкою даних Калитці Невідомим грошей у банку так втішив обох кумів?
7. Чи можна сказати, що рішення Калитки сватати Мотрю за сина Романа було зумовлене твердою впевненістю у своєму майбутньому?
8. Як змінює наявність великих грошей характери Калитки й Савки? Для чого вони тримають ножі за халявами?
9. Що ви можете сказати про шахрайську жилку в характері Калитки? На яку суму він обдурив Невідомого і як саме це йому вдалося зробити?
10. Як зреагував Герасим на те, що замість пачок грошових банкнотів йому підсунули пачки чистого паперу? Чи співчуваєте ви цій людині?

- ☺ 1. Чому Роман дивується, що батько вперше в житті проспав схід сонця та ще й звечора пив з кумом за свої гроші?
2. Для чого драматург вводить у текст п'єси епізод згоди Романа прилучитися до чергової авантюри з пошуками скарбів Бонавентурою?

Іван Карпенко-Карий
у ролі Герасима Калитки

3. Чому і Савка, і Калитка бояться навіть на мить відійти від мішка з грішми й не довіряють один одному? Про яку рису характеру це свідчить?

Уявіть, що Бонавентура й Роман взялися за розкопки. Розкажіть, чим закінчилися їхні уявні пошуки.

1. Розгляньте фотографію, на якій увічнено Івана Карпенка-Карого в ролі Герасима Калитки — одній із найвдаліших у репертуарі актора. На столі і в руках Герасима — пачки грошей, які він виймає з мішка. Як ви вважаєте, об'єктивом схоплено епізод, коли Калитка ще милується неймовірним багатством чи вже побачив, що його обдурили? Чи таким ви собі уявляли Калитку, яким він постав перед вами в інтерпретації цього сценічного образу автором комедії? Свою думку належно обґрунтуйте.

2. Якби ви були режисером, якого сучасного актора ви запросили б на роль Герасима Калитки? Обґрунтуйте свій вибір.

УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ У РОЗДІЛІ

Тестові завдання

- «Корифей» перекладається українським відповідником:
 - а) «актор»;
 - б) «заспівувач»;
 - в) «драматург»;
 - г) «режисер».
- Першозасновником театру корифеїв вважається актор, драматург, режисер:
 - а) Іван Карпенко-Карий;
 - б) Марія Заньковецька;
 - в) Марко Кропивницький;
 - г) Михайло Старицький.
- Батьком української комедії прийнято вважати:
 - а) Михайла Старицького;
 - б) Марка Кропивницького;
 - в) Івана Франка;
 - г) Івана Карпенка-Карого.
- Комедія «Сто тисяч» Карпенка-Карого спочатку називалася:
 - а) «Шахрайство»;
 - б) «Краще смерть, ніж така потеря»;
 - в) «Гроші»;
 - г) «Сто фальшивих тисяч за п'ять справжніх».

5. За жанром «Сто тисяч» Івана Карпенка-Карого — це:
а) казка; в) трагедія;
б) комедія; г) трагікомедія.
6. Роман і Бонавентура їздили до Пузиря з метою:
а) позичити в нього грошей;
б) найнятися на роботу;
в) похизуватися перед Пузирем новим фургоном і породистими кіньми;
г) пригланутися до Пузиревих дочок, а заодно купити свиней.
7. Міняти нібито фальшиві гроші в казначействі Герасим Калитка посилав:
а) свого сина Романа; в) кума Савку;
б) наймичку Мотрю; г) Бонавентуру.
8. Копач Бонавентура все життя шукав:
а) нареченої; в) дороги додому;
б) щастя; г) скарбів.
9. Герасим Калитка збирався купувати землю у:
а) пана Смоквинова; в) Жолудя;
б) Пузиря; г) кума Савки.
10. Під час обміну справжніх грошей на фальшиві Герасим Калитка віддав шахраєві замість п'яти тільки:
а) чотири тисячі; в) дві тисячі;
б) одну тисячу; г) три тисячі.
11. У халявах чобіт кум Савка та Герасим Калитка припасли для своєї оборони:
а) ножі; в) пістолети;
б) гранати; г) батogi.
12. Коли Герасим Калитка зрозумів, що шахрай його обдурив і замість грошей підклав чистий папір, він:
а) написав заяву в поліцію, щоб знайшли злочинця;
б) зі злості побив свою дружину Параску;
в) заявив кумові, що той тепер винен йому всі гроші, які безглуздо пропали;
г) спробував повіситися.
13. Своему рятівникові від наглої смерті Герасим Калитка:
а) дав сто карбованців з вдячності;
б) щиро подякував на словах;
в) заявив, що даремно його врятували;
г) скасував заборгованість рятівника.
14. У комедії «Сто тисяч» Іван Карпенко-Карий талановито зіграв роль:
а) Романа; в) Герасима Калитки;
б) кума Савки; г) Бонавентури.

З української прози

БАГАТОБАРВНА ПРОЗА УКРАЇНИ

Найбільш зрозумілою народним масам і найбільш читабельною, безумовно, завжди була і залишається *проза*, або *епос*. Очевидно, прозова мова сприймається читачами як більш проста й природна форма спілкування. Тож епічний рід в усіх літературах світу найбільш розвинений, жанрово найбагатший і тематично розмаїтий.

Найвидатнішими українськими прозаїками XIX століття є Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький, Пантелеймон Куліш, XX століття — Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Ольга Кобилянська, Володимир Винниченко, Микола Хвильовий, Олександр Довженко, Олесь Гончар, Михайло Стельмах, Павло Загребельний, Роман Іваничук, Григорій Тютюнник, Володимир Дрозд, Валерій Шевчук, Юрій Мушкетик, Євген Гуцало, Володимир Яворівський, Роман Андріяшик, Марія Матіос, Юрій Андрухович, Оксана Забужко. У повістях, романах, оповіданнях, новелах митці мають нагоду відтворити різні боки життя, показати любов, щастя, страждання, муки й боротьбу, вивести героїв, близьких читачам уже тим, що діють в обставинах життя, подібних до їхніх власних, шукають виходу зі складних ситуацій, стають переможцями у життєвих випробуваннях.

Водночас прозаїки переносять читачів у світ уявний, закликають до життя романтичного, прекрасного, суттєво відмінного від реального. Пригадайте прочитані в попередніх класах твори такого плану: повісті-казки Івана Липи «Близнята» й Івана Нечуя-Левицького «Запорожці», оповідання Оксани Сенатович «Малий Віз», новелу Григора Тютюнника «Дивак», оповідання Євгена Гуцала «Олень Август», повість Віктора Близнеця «Звук павутинки», повість-притчу Бориса Харчука

«Планетник». У прозових творах багато неймовірного, цікавого й водночас важливого, що допомагає читачам зрозуміти самих себе, стати кращими, прагнути життєвих висот.

Упродовж кількох століть наша література, зокрема й проза, була виразником проблем, ідей і прагнень народу бездержавного, підневільного.

Літературознавець Сергій Єфремов відзначав: «Письменство у кожного народу має величезну вагу як вираз творчої сили нації... У нас, окрім такої універсальної ваги, письменство ще й спеціальні має завдання, бо ще однієї справи повинно не спускати з очей, якої не знають ті щасливі народи, які живуть безпечно од національного гніту... Коли письменство розвивається серед національно пригнобленого народу, то воно мусить узяти на себе функції народного заступництва — кажучи фігурально, воно неминуче стає адвокатом тієї народності».

Читаючи повість Михайла Кочубинського «Дорогою ціною» та повість Осипа Назарука «Роксоляна», ви матимете нагоду пересвідчитися, як українські митці виконували цю заступницьку місію. Твори Володимира Дрозда «Білий кінь Шептало» та «Ірій» ознайомлять вас із особливим видом літератури — «химерною», тобто фантастично-філософською прозою.

1. Чому такий рід літератури, як проза, найбільш розвинений і популярний? Кого з українських прозаїків ви знаєте? Які їхні твори читали? Які теми вважаєте актуальними для сучасної прози?
2. Чим література бездержавного народу відрізняється від літератур народів вільних?

Пригадайте функції художньої літератури, перелічіть їх і з'ясуйте роль кожної функції зокрема. Свою відповідь проілюструйте конкретними прикладами.

У кого із сучасних прозаїків ви хотіли б взяти інтерв'ю? Уявіть, що вам випала така нагода. Про що ви запитали б митця? Спрогнозуйте його відповіді. Складіть інтерв'ю у письмовій формі.

Прокоментуйте цитату Сергія Єфремова про суспільну роль українських письменників.

*Михайло
Коцюбинський*
(1864—1913)

Творча спадщина Михайла Коцюбинського настільки вагома, що цей митець досі вважається одним з найкращих майстрів слова й унікальним стилістом¹ у красному письменстві.

Народився Михайло Коцюбинський 17 вересня 1864 року в місті Вінниці в сім'ї дрібного урядовця. Найбільший вплив на формування характеру й естетичних смаків Михайлика мала його мати, Ликера Максимівна. Своєму первісткові вона співала народні пісні, розповідала казки та бувальщини. Десятирічним хлопчик уже сам складав пісні за народними взірцями і навіть почав писати великий прозовий твір. Михайлик любив слухати на ярмарку кобзарів й особливо тішився, коли з'являвся сліпий лірник дід Купріян, який захопливо розповідав про Запорозьку Січ, козацькі битви та повстання гайдамаків.

У 1872 році сім'я Коцюбинських переїхала до села Радівці Літинського повіту, згодом — до міста Бар, де батько влаштувався на кращу роботу. Михайлові найняли приватного вчителя, який за короткий час підготував здібного хлопчину до випускного класу трирічної школи. Закінчивши школу, Михайло вступив до Шаргородського духовного училища, де за помірну плату вчилися діти священників та убогих дворян. Це училище давало досить ґрунтовні знання не тільки з богословських наук, а й з історії, географії; тут належно вивчали російську, французьку та латинську мови, російську та зарубіжну літератури.

У 1881 році здібного випускника Шаргородського училища прийняли на безплатне навчання до духовної семінарії в Кам'янці-Подільському. Проте навчався Коцюбинський тут лише два роки.

¹ С т и л і с т — письменник, що бездоганно володіє літературним стилем, віртуозний майстер пера.

Завадило Михайлові Михайловичу продовжити освіту в Кам'янці-Подільському те, що раптово осліпла мати, батько помер, тому їхні молодші четверо дітей потребували догляду старшого брата. До того ж поліція запідозрила Михайла Михайловича у зв'язку з підпільною групою народовольців. Під час обшуку в оселі Коцюбинського знайшли виписки з «Кобзаря» Тараса Шевченка з виразними гаслами боронити народ і Україну. Майбутній митець так згадував про цей автобіографічний факт: *«На сімнадцятому році я вже мав політичний процес, і з того часу до останніх днів жандарми не позбавляють мене своєї ласкавої опіки»*. Ускладнювало долю Михайла Коцюбинського й те, що він писав художні твори українською мовою та публікував їх у Галичині, оскільки у Східній Україні друкувати такі твори заборонялося. Звісно, поліцією цей факт розцінювався як крамольний. У 1884 та у 1885 році жандарми провели повторні обшуки на квартирі Михайла Коцюбинського у Вінниці, проте це письменника не лякало, а впевнило у необхідності протистояння царатові та служіння своєму народові. Він навіть поїхав у Канів і на могилі Шевченка дав клятву жити й творити для народу.

Хоча Михайло Михайлович не мав вищої освіти, восени 1891 року він успішно склав іспит на звання народного вчителя, що давало йому право працювати в початкових класах. Тож Коцюбинський поїхав у подільське село Лопатинці навчати грамоти дітей.

Першим художнім твором Михайла Коцюбинського було оповідання «Андрій Соловійко, або Вчення світ, а невчення тьма». Друкувалися його твори для дітей з 1890 року в львівському журналі «Дзвінок»: вірші («Наша хатка»), оповідання («Нюрнберзьке яйце»), літературні казки («Завидющий брат»). Молодий письменник часто спілкувався з сільськими малюками, для яких у кишені завжди мав кілька цукерок, розпитував дітей про їхні ігри, працю в полі, пригоди, а на основі їхніх щиросердних сповідей написав оповідання для дітей «Харитя», «Ялинка», «Маленький грішник».

Письменником постійно «опікувалася» поліція, поки взагалі заборонила йому займатися навіть репетиторством. Саме в цей час у Молдавії стався спалах філоксери на виноградниках, яка швидко знищувала виноградну лозу в місці зараження й катастрофічно розповсюджувалася далі. Повість «Для загального добра», в основу якої лягли факти страшного горя виноградарів, викликала широкий розголос серед читачів і принесла Коцюбинському славу.

У 1998 році Михайло Михайлович влаштувався на посаду діловода в Чернігівському земстві та з дружиною і сином-первістком переїхав до цього міста. Як активний громадський

діяч, письменник домігся виходу в Чернігові літературних альманахів, встановлення пам'ятника зачинателеві нової української літератури Іванові Котляревському в Полтаві. У 1903 році на відкриття пам'ятника з'їхалися митці з усієї України, виявивши високий патріотизм і віру в щасливе майбуття Української держави. Пророчо передбачаючи наростання національно-визвольного опору тиранам, в одному з листів у Західну Україну Михайло Коцюбинський писав: *«У нас всі сподіваються лише смертельного бою, в якому або поляжемо, або перемажемо. Короткозорому оптимізму немає місця. Ніяка спокійна творча робота зараз неможлива. Ми живемо як на вулкані, або краще — ми самі той вулкан, жерло¹ якого сліпий уряд хоче засипати трісками і тим спинити вибух»*.

Хоча до виходу в світ повісті Коцюбинського «Дорогою ціною» (1902) в українській літературі вже існували твори про втікачів від панщини, наприклад, повість Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря», саме Михайло Михайлович першим вивів у нашому красному письменстві образ жінки-втікачки, яку на шляху до волі разом із коханим може зупинити тільки смерть.

До кінця життя Михайло Коцюбинський займався літературною творчістю. Коли почалися серйозні негаразди з серцем, він разом зі старшим сином Юрієм вирушив відпочивати до мальовничого села Криворівня в Карпатах, де захопився давніми легендами та віруваннями гуцулів й на основі розповідей місцевих жителів написав повість «Тіні забутих предків». Тут митець почав писати твір про ватажка народних месників — опришків, проте завершити не встиг, бо здоров'я почало різко погіршуватися, й 25 квітня 1913 року письменник помер. Поховали його в Чернігові на високій горі, з якої видно далеко, як і з Чернечі в Каневі, де похований Тарас Шевченко.

На смерть Михайла Коцюбинського відгукнувся статтею визначний український письменник Панас Мирний, де сказав: «Поліг великий майстер рідного слова, що в огненному горні свого творчого духу переливав його в самоцвітні кристали і, як великий будівничий, виводив їх, свої мистецькі твори, повні художнього смаку, глибокої задуми і безмірно широкої любові до людей».

1. Де і коли народився Михайло Коцюбинський? Що ви дізналися про дитячі роки письменника?
2. Де Михайло Михайлович здобув освіту? Чому юнакові довелося перервати навчання?

¹ Ж е р л о — т у т: вузький і глибокий отвір на верхівці вулкана, звідки виринається вогонь і витікає розплавлена магма.

3. Як «опікувалася» поліція майбутнім українським класиком?
4. Що вам відомо про перші твори Коцюбинського?
5. У чому Михайло Михайлович виявляв активність як громадський діяч після переїзду в Чернівці?
6. Як ви розумієте думку письменника про те, що на початку ХХ століття українська інтелігенція в очікуванні суспільно-політичних змін жила, як на вулкані? Прокоментуйте відповідну цитату.
7. Які теми висвітлював Михайло Коцюбинський у своїх творах?
8. Який твір з'явився після перебування митця в Карпатах?
9. Коли номер і де похований письменник?

- 🔑 1. Як ви розцінюєте той факт, що малий Михайлик дуже захоплювався народною творчістю? Що найбільше його приваблювало?
2. На основі яких подій Михайло Коцюбинський написав одну з найкращих своїх повістей — «Для загального добра»? Як ви розумієте назву цього твору?
3. Що особливого вніс письменник у тему масових втеч кріпаків від своїх панів і остогидлої панщини?
4. З'ясуйте роль Михайла Коцюбинського у літературному й громадському житті України. Що з цього приводу сказав Панас Мирний?

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

(Скорочено)

Діялось се в тридцятих роках минулого століття. Українське поспільство, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством¹. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із не втраченим іще смаком волі, широких просторів. Він йшов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвидав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на дольнях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі, споетизованої, може, в дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайдаків, скованих на людей людьми. На широкі бессарабські² степи, вільні, без пана й панщини, рвала гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі...

¹ Ремство (архаїчне) — невдоволення.

² Бессарабські — молдавські.

От хоч би там, за Дунаєм, гей, там, за Дунаєм!.. Недобитки січової руїни, хоробріші, завзятіші, звили собі гніздо в Туреччині і возили звідти на Україну, мов контрабанду, палкі закликати у кіш на волю, до січового братерства.

Ярами, коритами висхлих річок, лісовими нетрями, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись, мов од дикого звіра, тікало од пана і панщини все, що не заплісніло в неволі, не втратило ще живої душі, тікало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з піхов або ставали до бою з кіллями та вилами...

А тим часом ворог не дрімав... Ще недавно, вмившись в Умані власною кров'ю і накидавши в Кодні¹ стіжок гайдамацьких голів, пан смакував перемогу, пильно обороняючи свої права на живий робочий інвентар — хлопа.

Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю.

Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях зорганізовані були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або ведмедя. По всій Бессарабії гавяляли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, змордованих людей...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки² діставали плату... Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками³, тавровано⁴, мов худобу, або з оголеною напівголовою, збитого, збасаманеного⁵, одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину...

А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло українське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні — то полягти кістками на вічний спочинок...

¹ У м а н ь, К о д н я — місця, безпосередньо пов'язані з національно-визвольним гайдамацьким рухом. Здобуття Умані стало найбільшою перемогою повсталих, а в містечку Кодні поблизу Житомира польська шляхта й російські урядовці чинили розправу над учасниками придушеного повстання, стративши понад три тисячі гайдамаків.

² К о з а к и — т у т: російські прикордонники, а не запорожці.

³ К а н ч у к (архаїчне) — батіг, нагайка з переплетених ремінців, інколи з залізними кульками.

⁴ Т а в р о в а н о — помічено тавром — знаком, який за допомогою розпеченого заліза випікали на чолі й щоках злочинців.

⁵ З б а с а м а н е н и й (архаїчне) — побитий до такої міри, що на філі назавжди лишалися рубці — басамани.

— То ти, Остапе?

— Я, Соломіє...

— Що ж воно буде?

— А що ж буде?.. Хай воно загориться без вогню й диму... Втечу... Піду за Дунай, може, ще там люди не пособачились... От бачиш — сакви¹... Бувай здорова, Соломіє...

— Тікаєш... покидаєш мене... І отес я лишуся сама з тим осоружним² чоловіком.. Ні, тікай, тікай, Остапе... Коли б ти знав, що робиться у горницях: пан біга по хаті, мов скажений. «Буптар, — кричить, — гайдамака! Він мені людей баламутить!..» Покликав осавулу³: «Веди мені зараз Остапа Мандрику...»

— Так...

— «З живого шкуру здеру, чисто оббілюю... Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню...»

— Так...

— «В некрути, — каже, — оддам...» А паня біла, біла, тряця трясе її, а вона руки заломила та: «Ромцю, — каже, — тікаймо звідси, бо ті хлопці заб'ють нас, як мого дідуся в Умані...» Тікай, Остапе, тікай, серце... Спіймають — катуватимуть велюди, живого не пустять...

— Враг його бери... Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо, та й байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду, де воля, де інші люди... Бувай здорова, Соломіє...

— Перелазь, хоч попрощаємся.

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і сп'явся на тин. На нічному зоряному небі виткнулась ставна парубоча постать й зникла по хвилі в густих бур'янах по той бік тину...

— Ти ж кудю подасися, Остапе?

— Та мені аби на Чорний шлях, а там уже якось воно буде... там напутять уже...

— Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто... Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем — та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде.

Соломія підійшла до ставка, скочила в човен і почала шарити на днищі.

— Капосвий дід, одвіс весло у катрагу⁴... Ну, та дарма — обійдемось.

¹ С а к в и (архаїчне) — дві з'єднані одним полотнищем торби, які перекидали через плече (на груди й спину).

² О с о р у ж н и й — огидний, немилий сердцю, поганий.

³ О с а в у л а (архаїчне) — прикажчик у панському мастку.

⁴ К а т р а г а (архаїчне) — курінь, повітка.

Одним зручним скоком Соломія опинилась на березі і з такою легкістю витягла з тину коляку, мовби то була застромлена дитиною ломачка.

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега. Човен плавко загойдався на волі, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою...

Човен стукнувся об берег. Остап підняв свої сакви і поцілувався з Соломією.

— Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуса... Перекажи, хай вони не журяться. Вже я якось дам собі раду...

— Добре, Остапе, перекажу... Ну, хай тебе боронить і хова од лихого Мати Божа... Прощавай!..

Остап йшов навпростець, минаючи вузькі, криві стежки, протоптані товаром й пастухами, йому був добре знайомий і сей чагарник із обгризеними худобою та виродливо покрученими корчами, й далека околиця, що розпливалась невиразними контурами серед нічної темряви...

Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка — все се було йому знайоме, промовляло до його. Тут, у товаристві однопітків-пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Панську! Тим-то й ба, що панську. Та й хіба він сам за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані, — хіба ж вони не стали такою худобою?.. Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуса катувати на стайні нагаями... не похвалявся б оббілювати Остапа за сміливе слово.

— Оббілусш... — злорадно осміхнувся Остап до себе. — Шукай вітра в полі...

Він ішов тепер прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки одна за одною, як на крилах, летіли все наперед... Не так думки, як уява. Уявляється йому Дунай, широкий-широкий — ну, як Дунай широкий. За Дунаєм — Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигинали шиї... Козацтво — як мак... Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шабляка. Попереду... попереду — Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той, що у пана лишився на стайні; одіж із щирого срібла-злата, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за віщо пан хотів його оббілювати, яка повелась тепер у них неволя в Уманщині, що треба піти і визволити народ із неволі... Козаки вклоняються

йому, пускають із копита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться — Остап попереду — через луки й поля до них у село, в Уманщину... Чи бачиш, Соломіє?..

Світало. На блідому небі ясно горіла зірниця. Колосисте море синіло під росою в тьмяному світлі. Од свіжого подиху ранку злегка тремтіли жита, з рум'яного сходу линуло світло і м'якими хвилями розпливалось поміж небом і землею. Над полем, у високості, співали вже жайворонки.

Остап вийшов на шлях і озирнувся. Оддаліки щось маячило на шляху, немов який подорожній, з клунками на плечах, плентався шляхом од села. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись про його втіки, міг послати за ним навздогін. Краще було звернути з дороги в який яроч чи видолонок. Там навіть можна переспати спеку і смерком знов у путь. Але тільки Остап звернув із дороги, як йому причулося, що щось немов гукає. Він озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи, очевидно, спинити його...

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугайльці і з довгим ціпком. Остапові було чудно, що парубок немов осміхався, але коли той наблизився і привітався до нього, Остап із несподіванки скрикнув:

— Соломіє!.. Чи ти здуріла?

— Може, й здуріла... — сміялася Соломія...

— Чисто парубок... Куди ти й по що?

— За Дунай, у Січ із тобою... Приймаєш товариша чи не приймаєш?

— Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узявся?..

— Які там жарти... Скоро ти пішов, я як стала па човні, так і задубіла. Холодна, холодна, мов замерла!.. Далі прокинулася і чую, що все мені противне, все гидке: і чоловік, і панщина, й життя моє безщасне... Пропадай воно все пропадом... Ху, як ухекалась... Що ж, приймаєш парубка у товариші чи ні?

— А що ж я робитиму з тобою у Січі, гей!.. !

Оце сказав! Звісно, вона не піде до Січі у братчики. Та й навіщо, коли навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люди з жінками, з дітьми... Ну, хай же він не супить, мов сич на гіллі, й веселіше гляне на свою Соломію, що задля нього вбралась у штани та ладна мандрувати хоч на край світу...

Остап осміхнувся. Він, властиво, радий був Соломії, лише ота несподіванка збила його з пантелику.

— А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала!.. — повеселішав Остап. — Та чого ми тут стоїмо? — схаменувся він ураз, — день як бик, і вже он курить щось шляхом...

Справді, сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді зависла хмарка куряви.

Остап із Соломією звернули з шляху на поле і незабаром знайшли те, чого їм було треба... Спільвий сніданок і можливість перекинутись щирим словом із близькою людиною до решти помирили Остапа з несподіваним випадком; його значно заспокоїли Соломіїні доводи, і обидва товариші, вже без зайвих турбот, натомлені нічницями¹, твердо послули сном молодості.

Сонце було низько, так у два чоловіки від землі, коли Остап прокинувся. Він хотів збудити Соломію, але лиш глянув на неї, як схопився за боки від шаленого реготу.

— Ха-ха-ха!.. От козак-розкозак! — реготався Остап. — Ха-ха-ха!

Той регіт розбудив Соломію. Вона схопилась і, протираючи очі, здивовано зиркала на Остапа.

— Ти чого?..

— Продери, продери очі... Ха-ха-ха!..

— Ха-ха-ха!.. — не вгавав Остап. — Голова молодичина, а ноги парубочі...

Вони реготались, мов діти: вона — тонко і дзвінко, як молодда дівчина, він — грубше, передчасним баском двадцятилітнього парубка.

— Що ж воно буде? — спитав перегодом Остап. — Таж як хто підгледить твій очіпок², не мине нас халепа.

— А ось що буде! — рішуче промовила Соломія і з сими словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на плечі й вкрили їх нижче пояса. — На, ріж...

— Що ти кажеш? — жажнувся Остап.

— Ріж, кажу...

— І тобі не жаль, Соломіє?

— Ані крихти... Ріж!..

— Та в мене й ножиць чортма.

— Ріж ножем!..

Остап стояв вагаючись, але, бачачи молодичину упертість, вишняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати в кружок³ Соломіїне волосся.

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувались по плечах додолу і лягали на землі дивними покосами.

¹ Нічниця (діалектне) — безсоння, ніч без сну.

² Очіпок (архаїчне) — старовинний убір заміжньої жінки у вигляді шапочки з розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи й закріплюючи під очіпком волосся.

³ Обтинати в кружок — стригти коротко, як чоловіка.

Однак Соломія дурила себе, запевняючи, що їй не жаль кіс. Як тільки ніж шурнув по волосся і до ніг Соломіїних упало перше пасмо кіс, вона почула якийсь біль у грудях, щось стисло за серце, і на очі набігли сльози...

II

Була темна, осіння ніч. Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полонину. У долині, на видно-крузі, сіріло щось широкою смугою і розпливалось у пітьмі.

То був Дунай.

Ще густіший морок виповняв глибокі чорторії, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я. В одній з таких яруг, глибоких та покручених по всіх напрямках весняними водами, на самому дні ворухились люди. То були втікачі. Два дні і дві ночі сиділи вони тут, у вогкості й пітьмі, ховаючись від

Володимир Зельдес. Втікачі

козачих пікетів¹, розкиданих по лівому березі Дунаю. Якраз сьогодні, з опівночі, мусили вони прокрастися у прибережні комиші і там чекати перевозчиків із-за Дунаю...

— Ти ще не заснула, Соломіє? — стиха обізвався Остап.

— Та мало що... Так сон наліг на мене, так наліг... Коли б уже швидше рушати звідси...

— Ще рано, до півночі далеко... Ну й холод — чисто змерз!.. Іване! — обернувся Остап у другий бік. — Як думаєш, не завадив би нам оберемою бадилля на вогнище? га?

— Падку мій! Таж то аж наверх лізти, гей! — жажнулось щось у темряві пискливим баб'ячим голосом і кілька разів відсапнуло, немов корова у хліву.

— І куди його посилаєш? Адже він на своїх коротких ногах не злізе на гору, — кинула Соломія.

— Овва... овва... бозна-що вигадали... я й не на таке лазив... — образився Іван. І з сими словами стало чути, як він подряпався на стрімку стіну урвища, важко й часто відсапуючи.

— Бач, старасться Котигорошок... — промовив хтось із темряви, — аби молодиця слово сказала — в пекло полізе.

За кілька хвилин оберемою бадилля прудко летів у провалля, а за ним, обвалюючи глину і запорошуючи усім очі, скотився додолу триумфуючий Іван...

Остап та Соломія присунулись до вогню. Раптом здалека, з берега річки, почувся кінський тупіт.

Усі насторожились.

— Гаси вогонь! — обізвався хтось пошепки й з тривогою. — Крий Боже, ще помітять...

Тим часом кінський тупіт завмирав удалині і врешті зовсім затих. У проваллі знов стало темно. Усі мовчали.

— Іване, — перервав хтось врешті тишу, — розкажи-но, як тебе жінка біла та як ти од неї забіг аж сюди...

— Отеє вигадав! Щоб жінка та чоловіка біла!.. Зроду такого не було... хе-хе-хе... — непевно якимось сміявся Іван, немов хотів підбадьорити себе.

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Се їх з'єднало, і з того часу Іван не розлучався з земляками. Весела і добродушна вдача Іванова не раз ставала їм у пригоді при довгій і важкій блуканні по чужих краях. Іван охоче оповідав про своє життя домашнє; з оповідання того можна було зрозуміти, що втік він не так од панщини, як від лютої жінки, яка мала занадто великі кулаки для малого на зріст Івана. От тою-то лютою жінкою й

¹ К о з а ч и й п і к е т — російський прикордонний сторожовий загін.

дратували раз у раз Івана, та він не сердився і добродушно викручувався жартами.

Та хоч сите тіло Іванове спочило трохи від жіничиних кулаків, душа його шукала знайомих вражень покорі. Він прив'язався до Соломії, що огрядною постаттю нагадувала йому жінку, і за кожним її словом ладен був скочити хоч у пекло...

— Чи не час нам у дорогу? — поспитала Соломія.

— Про те вже дід Овсій знає, він тут порядкує, — обізвався Остап.

Очевидячки, се питання усіх цікавило, бо по проваллі пройшов шепіт: пора, пора... І почалося збирання.

— Потихо, потихо, не всі разом, — шамкав дід Овсій і все лазив поміж люди, усе толочив їм поги.

Рушили...

Йшли недовго. Дід-провідник зупинився, наказав усім залазити в комиші, скласти свої клунки й бути наготові, а сам десь зник...

Ураз — що се? Сон сниться чи чудо діється? Далеко за річкою блиснуло щось, немов із неба вогонь упав на землю і спалахнув, як свічка. Поряд сяйнуло знов, а за ним у третьому місці сильно бухнув полум'їн. Три вогні горіли, як свічки в церкві, і не можна було розібрати, чи воно на землі, чи на небі діється. Немов холодний вітрець повіяв і торкнувся обличчя. Усі стрепенулись. Та не встигли вони спам'ятатися, як вогні згасли і одночасно, десь недалеко в комишах, жалібно завив голодний вовк...

— Поснули? Га? — прошамкав раптом дід Овсій, вернувшись із берега. — А зараз перевіз буде...

Люди ворухнулись. Аж ось воно — перевіз... Груди вільно зітхнули... Десь раптом знайшлися ноги, мокрі, холодні, задубілі, зомліле тіло забажало рухів, дійсність розвіяла чари, розбудила мозок.

— А що, вовк добре заскиглив? — шепнув дідок на вухо Іванові і засміявся.

— А щоб же вас ведмідь загриз... борони Боже! — здивувався той. — Я ж не казав, а я ж не казав, а я ж не мовив...

І в його шепоті чулося таке здивування перед хитрощами діда й така наївна віра в те, що він зразу одгадав ті хитрощі, що Остап і Соломія мимохіть осміхнулися...

Невважаючи на дідову обіцянку, перевіз не прибував. Люди нетерпеливились. Діти змерзли, пищали, і трудно було заспокоїти їх. Місце було небезпечне — тут раз у раз вешталась кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити.

Коли се на самому березі щось плюснуло. Два човни м'яко шурхнули по прибережному піску, і тихий голос поспитав:

— Ви всі тут?

На березі зробився заколот. Всі товпились коло човнів, кожний хотів скоріш зайняти місце, примостити свої клунки. Дідові Овсієві нелегко давалося зробити лад і спокій. Котигорошок одним із перших скочив у човен і завзято намагався втягти за собою якийсь Соломіїн клунок.

— Соломіє... Остапе... сюди... до мене! — кликав він пошепки, і сопів, і крєктав, і крутив головою, вовтузячись із непокірливим клунком.

Раптом зовсім зблизька форкнула коняка. Усі оторопіли...

У ту ж хвилину кінська голова наткнулась на купку людей... Якийсь здоровенний москаль ухопив Соломію впоперек і поволік, але Остап насів на нього ззаду і визволив Соломію.

— Матіяко! Рятуйте! — верещав пронизуватий жіночий голос, покриваючи шум боротьби.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали на воді, як живі...

* * *

Що далі було — ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап вскакував у воду мало не по пояс, часто Соломія з розгону натикалась на кущ верболозу, але кожен раз вони давали собі раду і знов мчали вперед, добуваючи останні сили. Врешті щось перепинило їм дорогу, і вони попадали...

Вони ледве вилізли з глибокого провалля і опинилися на спаленій сонцем сірій полонині... З дороги видно було, як вився у низині кривульками глибокий та каламутний Прут, а за ним, скільки око сягало, руділи стиглим комишем плавні і хвилювались, як нива. Край неба щось курилося, дим низько слався над очеретами. Інколи над берегом Пруту проскакував вершник і зникав за крутим поворотом річки.

За Прутом була Туреччина...

Остап із Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега і тоді скочив. Пліт захитався і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла вниз. Остап опирався бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав: пліт несло серединою річки. Якийсь час плили вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті вибитися зі стрижня та наблизитись до берега. Але й тут вода зносила пліт, і нелегко було пристати до берега. Остапові пощастило, однак, зачепитись якомсь за

прибережну вербу. Соломія вхопила за гіллячки, Остап при-
держав пліт — і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі.
Вода зараз підхопила пліт, поволі обернула його і понесла вниз
укупі з харчами, забутими на плоту. Та се була дурниця: вони
були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості
сильне обурення стрепенуло його істоту. В один мент відчув він
усі кривди й знущання, які зазнав у покинутому краї, і, твер-
до упираючись ногами в нову, не панцизняну землю, він затис
кулак і погрозив на той бік річки.

— Бодай ти запалася, триклята країно, з твоїми порядка-
ми!.. — закляв він наголос.

Одночасно на тому березі почулася кінська ступа.

— Хто там?.. — кинув у пільму кордонний козак і, не доче-
кавшись відповіді, бахнув наосліп із рушниці.

— Ой! — скрикнув Остап, ухопившись за груди і захитався.

— Нічаво-о!.. Коли не влучив, тікай собі з Богом! — добро-
душно промовив козак і ступою подався далі...

-
1. З якою метою автор точно вказує час подій у творі?
 2. Чому найжорстокіші каральні заходи російського уряду не
могли зупинити потік утікачів з України? Як про це сказано в остан-
ньому реченні першого розділу повісті «Дорогою ціною»?
 3. Про що вели розмову Остап-утікач та Соломія?
 4. Чому Соломія вирішила перевезти Остапа човном?
 5. Про що думав Остап, добираючись навіпростець до Чорного шляху?
 6. Чому втікач зовсім не зрадив появи ще одного подорожнього? Чого
остерігався Остап?
 7. Чому вдень утікачам подорожувати було небезпечно? Де і як прове-
ли перший день Остап і Соломія?
 8. З яких причин Соломія наполягала на тому, щоб Остап остриг
її коси? Як поставився парубок до такого вольового рішення ко-
ханої?
 9. Які почуття в процесі читання виникли у вас до людей, що перехо-
вувалися поблизу Дунаю, чекаючи перевозу?
 10. Що сталося під час переправи через Дунай?
 11. Як ви розцінюєте той факт, що Остап і Соломія не полишили дум-
ки перебратися на турецький берег? Як саме вони вирішили втілити
задум у життя? Чи було це безпечною справою? Чому?
 12. Яким був перший вчинок Остапа на чужому березі? Як ви його
розцінюєте?

-
1. З якими тваринами і чому саме з ними порівнює Михайло
Кодлубинський закріпачений український народ?
 2. Чому українські селяни-кріпаки тікали на територію Молдавії
та Румунії, яка перебувала під владою Туреччини?
 3. На яких фізичних рисах Соломії наголошує автор, змальовуючи
її вправною і дужою веслувальницею?
 4. Яку мрію виношував у серці Остап-утікач?

5. В якому образі в досвітніх сутінках перед Мавдрикою постала Соломія? Як вона пояснила Остапові своє рішення втікати з рідного краю разом з ним?

6. Що стало причиною нестримного реготу Остапа, коли він побачив Соломію вдень?

7. Доведіть, що, навіть невимовно страждаючи через втрату кіс (обстригання жіночої або дівочої коси в ті часи вважалося страшною ганьбою для її власниці, й подібний засіб приниження громада використовувала дуже рідко, здебільшого як кару для аморальної, гулящої жінки), Соломія виявила себе сильною духом, передбачливою і кмітливою людиною.

8. Якою є авторська позиція щодо втікачів з панської неволі на початку твору і в момент очікування перевозу через Дунай?

9. Чи правильним є твердження, що втікачі самі видали себе перед сторожовим пікетом і звели нанівець шанс успішно переправитися через Дунай? Чому ви так вважаєте?

10. Як врятувалися від погоні прикордонників Остап і Соломія?

11. Який вихід для досягнення своєї мети знайшли Остап і Соломія? Про що свідчили їхні дії?

12. Чому Остап, з величезними труднощами досягнувши омріяної турецької території, вдався до прокльонів? Кого саме він проклинав?

 Розгляньте малюнок *Володимира Зельдеса* «Втікачі» (с. 257). Який саме епізод твору відобразив художник? Кого із персонажів ви бачите на передньому плані? Чи такими ви собі уявляли їх, читаючи повість? Як задній план малюнка передає тривогу і невпевність втікачів?

 1. Доведіть, що другорядний персонаж повісті «Дорогою ціною» — Іван Котигоршко — змальований з теплим гумором. Які саме засоби сміху використовує автор для його характеротворення?

2. За допомогою яких художніх засобів Михайлові Коцюбинському вдалося передати високу напругу очікування гуртом втікачів перевозу на турецький берег?

 1. Пригадайте з історії, хто з російських царів запровадив в Україні кріпосне право. Коли це сталося?

2. Які трагічні для України події передували запровадженню кріпацтва?

3. Що ви знаєте про знищення Запорозької Січі Петром I та Катериною II? Куди перебралися січовики після першого зруйнування Запорозької Січі? А після другого? Про що свідчить факт, що розгромлена козацька Січ вкотре самовідновлювалася, хоч і не могла вже досягти колишнього рівня воєнної могутності?

III

— Що тобі? — прискочила Соломія до Остапа і піддержала його. Вона вся похолола і тремтіла од жаху.

— Ой, — тихо стогнав Остап, — поцілив мене отут, під серце...

Соломія немов не розуміла того, що сталося. Вона торсала Остапа за одіжку, тягла його з собою і з жахом повторяла:

— Тікаймо... тікаймо... він іще стрілятиме, він уб'є тебе...

Вона вскочила у комиші і бігла прудко, наскільки позволяв се Остап та густий очерет. Трясний ґрунт плавнів¹ вгинався під нею, як на пружинах. Ноги грузли часом по коліно в цмоковині, цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лиці, плутався під ногами, а вона бігла усе вперед, пойнята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти якомога далі, укритися від наглої смерті.

Остап несвідомо піддавався їй. Він біг за нею, хоч із кожним віддихом і рухом кололо його в грудях і нападали часом млості, а з-під руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре...

«Аби лиш перебігти оце місце... аби лиш перебігти, і все минеться... нічого лихого не буде...» — блукали думки в його голові, і він біг, напружуючи останні сили, аби не відстати від Соломії.

Врешті він почув, що мліє.

— Сій... не могу... — шепнув він, опускаючись додолу...

Справа починала бути поганою. Остап знемігся і зовсім розхорівся: його палила гарячка. Соломія поклала його край озерця і задумалась. Адже вони могли пропасти отут без людської помочі, без харчів, посуваючись так поволі! Голод уже й так ссав під грудьми. Видно, вони заблудились і тепер плутаються у плавнях — і хто зна, як довго ще можуть блукати у сій глушині. Чи не краще б лишити тут Остапа, — вона ж йому однаково нічим не годна допомогти, — та самій метнутись й пошукати виходу? Так було б певніше й скоріше.

— Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати, а сама йди розглянь... — згоджувався Остап...

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршнею води.

— Отак добре буде...

Соломія озирнулась і стала міркувати...

Вона піде проти вітру... здається, управо більш гнеться куня²... Вона нічого не казатиме Остапові, бо він почне сперечатися, дратуватися...

Вона йшла і старалася нагадати собі плавні, як бачила їх згори, до переправи.

Управо — горіло... так, управо горіло, і туди гнав вітер вогонь; у ліву руку виднілись гори й верби. Значить, треба йти туди, проти вітру. Вона стрибала з купини на купину сливе

¹ П л а в н і — заболочені, порослі вологолюбними рослинами низькі береги і заплави річок, які затоплюються під час повеней.

² К у н я (діалектне) — волоть очерету, верхівка цієї рослини з зібраним у вінички насінням.

бадьора. З кожним ступенем надія росла у її серці, хоч картина не мінялася. Часом їй доводилось продиратися через таку гущину, що вона ледве пролазила поміж жовтими стінами... По сих непролазних пушах, певно, ніколи не ступала людська нога. Тут було безліч таємних закутків, скрізь стрічались барлоги диких звірів, вислані кунею та сухим мохом. На старих очеретинах гойдались покинуті гнізда, по рудих, аж червоних, ослизливих од туману купинах валялись пір'я й гадючі линовища¹. Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу. Часом очеретяний початок, зачеплений Соломією, лопався і обсипав її білим пухом, мов снігом. Соломія йшла, як на дні моря, а вгорі, над її головою, шуміла куня, немов котила кудись руді й каламутні хвилі. Соломія міркувала, що коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися, бо в той бік вони простягались недалеко. Аби йти проти вітру. Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. Їй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш абощо. Треба зараз вертатися, поки вона недалеко одійшла й не забула дороги...

Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди щезли. Соломії здалося, що вона дуже одхилилась уліворуч. Вона взяла трохи у праву руку і несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, се вона твердо пам'ятала. Вона мусила вернутись трохи назад, щоб обійти перешкоду. Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керуватись вітром: треба, щоб він тепер дув у спину, і йти за вітром. Соломія глянула вгору. Куня гойдалась то в той, то в інший бік. Рішити було трудно. Однак Соломії здалося, що їй треба йти просто перед себе. Вона пішла. Пройшовши зо двоє гонів², Соломія запевнилася, що йшла проти вітру. Нежже вертатись назад? Вона зупинилася. Очевидячки, вона збилася з дороги, заблудилася. Що робити? Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, в голові бродили безладні думки й міркування. «Що робити?» — немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточали її ворожою юрмою і шептались. Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, і крикнула:

— Остапе-е!.. Оста-апе-е!..

¹ Л и н о в и щ е (діалектне) — стара шкіра змії, яку вона скинула з себе, коли відросла нова.

² Г о н и (архаїчне) — українська старовинна народна міра довжини; складає від 60 до 120 сажнів.

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула.

Соломія ще раз гукнула — те ж саме.

Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Та ненадовго. Новий приплив енергії, шалена відвага поїняли її волю, і вона кинулась уперед, розхиляючи й ламаючи очерет зі сліпою завзятістю зраненого оленя... Вона знайде людей, оддасть їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї, і з ними обшукає плавні та знайде Остапа...

Соломія все йшла. Вона зібрала свою енергію, всю силу волі, всю міць тіла і йшла уперто і завзято з вірою, що її широкі й високі груди зламають усі перешкоди. Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, ерики... І знов комиші, і знов вода, і знов той самий згук розміреного, однотонного прибою морської хвилі. Надвечір їй почувся дим, і вона зраділа — значить, близько люди. Та чим далі вона йшла і чим більше смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Соломії робилось душно. Її дуже дивували і навіть непокоїли ті зміни в плавнях. Що се таке робиться навкруги?

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань, хмари — і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів, і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть... Несказанний жах обняв Соломію. З криком «Ох, Боже мій!, ох, Боже!..» вона шарпнулась із останніх сил і наосліп кинулась в очерети слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що, рятуючись од наглої смерті, мчало в перестрахи перед наступаючими бурунами вогняного моря...

* * *

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світу, од людей. Гарячка палила його всередині, він шохвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очі, голову...

Йому все щось верзлося, і в маячні¹ він кликав дідуса.

Дідусь приходив. Тихо й непомітно вилазив він із комишів і ставав перед Остапом, згорнувши руки.

— Тебе зранено, синку, чи не з ляхами бився?

— Ні, дідусю, то мене москаль вистрелив, як я кордон переходив...

Надвечір Остап почав турбуватися: де ділася Соломія, що її нема досі? Чом вона не приходить? Адже вона знає, що йому трудно й поворухнутися, що він не годен сам видобутися з сих нетрів.

¹ М а я ч н і я — стан марення, непритомності.

А може, вона його покинула?... «Соломіє... Соломіє...» — стогнав хворий, та стогін його заглушався шумом плавнів.

Удосвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

— Ти, Соломіє? — поспитав він і одкрив очі.

«Чи вона жартує, що перекинулась собакою?» — подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він насторошив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дивився на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерсті на його грудях й міцні замочені лаби.

Звір стояв нерухомо, врешті переставив одну лабу, далі другу і трошки присунувся до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди, кілька з них впало на неї. Вовк вискалив зуби і осів на задні лаби, але не одходив.

Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, подався наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкіру... Він кілька раз сердито, з запеклістю клацнув на Остапа зубами, крутнувся і щез у комишах.

По сих одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмирати... Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Дідуса він бачив, той приходив до нього, а Соломії як нема, так нема... Десь заблудилась у плавнях або вовки роздерли її. І Остапові стало жалко Соломії, страх як жалко. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалувала кіс своїх задля нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш... Гаряча хвиля б'є до серця, в голові прояснюється. Він не хоче вмирати. Він хоче жити. Світ такий красний... Остап іще молодий, він не жив іще, не зазнав усього... Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ Божий, людей, обняти Соломію... Він іще живий, він не лежатиме тут колодою, не ждатиме, аж прийде смерть...

Остап зсувається зі свого ложа і повзе...

IV

Край битого шляху, яким селяни падунайських сіл їздять у Галац¹, заховався серед купи верб та поміж очеретами циганський виселок. Він складався всього-на-всього з трьох хаток, властиво, курників, низеньких, кривих, зліплених із глини, як ластівчані гнізда...

¹ Г а л а ц — місто на території тодішньої Туреччини.

Під вікном, у благаючій позі, стояла перед циганкою якась страшна жінка, бліда, простоволоса, в подертій заболоченій одязі, і намагалася щось вимовити. Її уста ворухнулися, та голос не добувався. Се її мучило, і вона говорила очима — червоними, наляканими, страшними. Врешті їй удалось прохрипіти:

— Люди... добрі... рятуйте... рятуйте!.. Остап лежить там, недалеко... ходім... рятуйте!..

Цигани нічого не розуміли.

— Содеш душа?¹ — питав старий циган.

Соломія, однак, не слухала його — вона зверталась до Радy, хапала за плащ циганку, благала старого. Вона стогнала і тягла їх за собою... Цигани ледве встигали за нею. Перейшовши дорогу, вона подалася вздовж плавнів.

— Кай жа?² — тривожно кричав Радy на Соломію.

Але вона не одповідала та все бігла наперед. Врешті зупинилась, нагнулась до землі і промовила:

— Остапе!..

Одповіді не було.

Цигани теж нагнулися придивляючись. Лежав якийсь чоловік. Старий циган викресав вогню, запалив очеретину і наблизив її до Остапового обличчя. Очі в Остапа були заплющені, а на білому видy виразно зачорніли молоді уса й густі брови...

— Люди добрі,— благала Соломія, стоячи на колінах,— змилюйтеся, прийміть нас до хати... Ви ж бачите — пропадаємо... Чоловіка мого прострелено, він ледве живий, мало не загинули ми в плавнях... Я вам оддячу, я вам одроблю... Візьміть усе, що маю... все... та не кидайте нас... Ось нате...

З сими словами Соломія зірвала з шиї торбинку і висипала з неї на руку старому циганові кілька срібних монет.

Старий побрязкав грошима на долоні, підкинув їх і сховав у кишеню.

— Мішто!..³ — сказав він коротко...

Лисяючись у хаті сама, поки жінки їздили по жебрах, а мужчини хропили під стінами на лавах або щезали кудись, Соломія ставила біля Остапа холодну воду і бралась до роботи. Вона підмазувала чорні, задимлені стіни хатчини, що нагадували дику печеру, мела долівку, стирала пил із Гіциної скрипки, мила стіл і навіть занехаяві шибки, крізь які видно було море рудого комишу та білу, блукаючу коло хати козу.

Соломія усе старалася оддячити циганам за рятунок і захист; однак те, що вона робила, не вдовольняло старого цигана —

¹ Содеш душа? (циганське) — Що кажеш?

² Кай жа? (циганське) — Куди йдеш?

³ Мішто! (циганське) — Добре!

вона се помічала з його лихих поглядів, із його бурчання. Та що мала чинити? Піти найнятись у город або в село, лишити хорого на самоті, без помочі, вона не могла, бо Остап раз у раз її потребував. Навіть коли вона чепурила хату, він часто кликав її слабим голосом:

— Соломіє!..

— Чого, Остапе? — кидала вона роботу.

— Сядь коло мене...

Вона сідала на лаві, а він мовчки дивився на неї червоними з гарячки очима або плів нісенітниці. Гарячка згодом спала, рана швидко затягувалась, сили підживали. За два тижні він уже зводився з лави, доволікався до вікна і сумно поводив очима по хвилі рудих, аж червоних, комишів.

Соломія тепер могла залишати Остапа на день самого. Вона радилась із ним: чи не піти їй разом із циганками по селах, може, хто найме на поденне. А то стрінуться де свої люди, напутять, допоможуть, не те що чужі.

— Що ж, іди, — згодився Остап, — може, й мені що напишаєш, як очуняю...

Циганки, певно, доміркувалися, чого вона пішла за ними, бо в першому ж таки селі вони одвели її до заможного болгарина, який найняв Соломію перемивати вовну. З того дня Соломія приносила з собою трохи грошей та купувала Остапові кращу страву.

Однак старий Гіца розібрав, де раки зимують. Помітивши, що Соломія приносить гроші, він якось приступив до неї, простяг руку, закрутив грізно баньками і крикнув:

— Давай гроші! Чи я дурно тебе годуватиму?..

Соломія не розуміла мови, та догадалась, чого він хоче... Соломія оддала йому, що мала.

Надалі так було з кожним її заробітком: він щезав у глибокій Гіциній кишені.

З кожним днем життя в циганській хатці робилось тяжчим та тяжчим...

Раз якось Остапові не спалося. Він відхилив надвірні двері, щоб дихнути свіжим повітрям, і побачив, як Раду пригнав чийсь коні, спутав їх і відвів у комиші.

«Еге, — подумав Остап, — дак ось воно що!...»

І чим більш Остап придивлявся, тим більше помічав і все більше запевнявся, що попав у злочинське гніздо.

Плавні були добрим місцем до схованки краденого, а старий і молодий цигани жили з ними душа в душу та сміливо звірялись їм із усіх таємниць небезпечного ремесла.

— Треба тікати звідси! — говорив Остап Соломії, оповідаючи їй свої спостереження...

Несподівано трапилась пригода, що сколошкала усе циганське кодро. Якось перед світом Раду уніс у хату побитого, скривавленого Гіцу...

На другий день, коло полудня, набігли на циганську хатину турецькі жовніри, зробили трус, познаходили в плавнях якесь манаття і пов'язали всіх, хто був у хаті, навіть слабого Гіцу. Надаремне Остап запевняв, що він чужий тут, надаремне оповідав, як він опинився у плавнях, його не слухали, як не слухали лементу жінок, прокльонів Раду.

Вони поклали Гіцу на візок, запряжений облізлою шкапиною, підперли двері кілком і, аллахкаючи та лаючись, пігнали бранців по дорозі в Галац.

Серед плавнів коло хатки лишилась на хазяйстві лише коза і жалібно мекала, коли осінній вітер куйовдив її білу шерсть...

V

Соломії сьогодні щастило. В болгарина не робили, бо було якесь місцеве свято, і вона пішла в горниці до хазяїна прохати за Остапа. Болгарин був задля свята трохи напідпитку, веселий. Він охоче дозволив Остапові ночувати вкупі з його челядниками і навіть дав Соломії наперед трохи грошей. Соломія рішила покористуватись вільним днем та грошима і забігти в Галац — купити Остапові теплу одешинку. Їй було якось особливо весело і легко сьогодні на душі, так здорово дихалось морозним повітрям, усе погане, що було в житті, відсувалось назад, блідло. Зростала певність, що все скінчиться добре, — і вона зазнає ще щасливого життя. Соломія не помітила, як опинилась на базарі. Очі в неї розбігались поміж довгими рядами яток і рундуків із купами різної одежі... Вона не знала, куди перше поткнутися, і довго, може, стояла б, коли б хтось не смикнув її ззаду за рукав.

— Соломіє!.. Хе-хе-хе...

Соломія озирнулась: перед нею стояв Котигорошок.

— Іване! А ви звідки тут узялися? — скрикнула вона, зрадівши йому, як рідному.

— А що? Ви думали — пропав?.. Де ж Остап?

— Остап... та ходім краще звідси, сядемо де, я вже потім куплю що треба... — І Соломія вивела з юрми зрадліго такою ласкою Івана...

Незабаром Соломія з Іваном простували повз плавні до циганської оселі. Іван був радісний, веселий, дробцював короткими ногами і все говорив та й говорив, мов горохом сипав.

Насамперед вони побачили білу козу. Вона терлась об стовбур сухої верби і жалібно мекала. Наближаючись до хати, Соломія

почувала невиразну тривогу. Чого, через віщо — вона не знала, хоч та тривога отруїла їй кров. Соломія, не слухаючи вже Іванової бесіди, побігла до дверей. Двері були підперті кілком ізнадвору. Що сталося? Нащо зачинили Остапа? Вона шарпнула кілок і вбігла до хати. Там був нелад: перекинуті ослони лежали догори ногами, лахмани валялись долі, в хаті було чорно і пусто. Нікого. Де ж усі поділися?.. Соломія гукнула Остапа.

Ніхто не обізвався. Та чого ж у хаті такий нелад, все перекинуто, лежить жужмом?.. Де ж слабий Гіца? Він не міг рушитися, як вона виходила з дому, він ледве дихав. Що ж сталося?

Соломія оббігла навкруги хату, заглянула в повітку — коня й воза нема. Вона побігла до других хат, заглянула в повибивані вікна — нікого й нічого. Ноги в неї тремтіли. Все тіло тремтіло. Тривога душила груди і горло. Де Остап?

— Оце але! — дивувався Іван, бігав за Соломією, чудно витріщав на неї очі та докучав усякими дурними радами.

— Куди його поділи? — питала сама в себе молодиця, дивлячись на Івана і не бачачи його. Вона нічого не могла зрозуміти: думки й гадки скакали у неї в голові і розкочувались, як намісто.

— Га! Хто ж його знає!.. Ходім у конак¹, — радив Іван, — так і так, розкажемо, був чоловік та пропав... Побачите, вони вже знайдуть його...

Соломія ладна була за що-небудь учепитися, аби напасти на Остапові сліди. Та й нічого іншого не лишалось, як послухати Іванової ради...

Ніч стояла надворі, коли вони добились до конаку. Тут їм довелось чекати, бо старший пішов до мечету і довго не вертався, а турецькі жовніри не розуміли їх. Врешті їх покликано. Товстий, добродушний турок із горбатим носом та з чорними блискучими вусами на свіжому виду спокійно вислухав їх через драгомана². Він перекинувся кількома словами з другим турком і знов через драгомана спокійно вів річ:

— Нема чого пукати далеко, він тут, у нас, у доброму сховку. Попалась пташка... Давно вже наставляли сільце на горобців, та ось піймалися... Ціле гніздо накрили... Скажи нам, молодице, коли твій чоловік дістав кульку між ребра? Адже не тоді, як Гіца, мабуть, при другій okazії, бо рана гоїться вже... Од москаля, кажеш, на перевозі... я так і знав, що він рус, втікач... От ми й відішлемо його назад, у нас і своїх шибеників доволі, хай там поглядять його по спині... І не прохай, і не благай, нічого не поможу... Ну, чого стоїш? Айда!..

Соломія аж похолола, коли почула про таку напасть на Остапа. Вона з обурення відкидала ті обвинувачення,

¹ Ко на к (тюркське) — тут: приміщення місцевої влади.

² Драго ма н — перекладач.

розповідала всю свою історію, благала, мало не плакала... Драгоман замахав на неї руками і мало не випхав за двері.

Вона вийшла з конаку.

Соломія цілу ніч проплакала і вранці не пішла на роботу. Вона нетерпляче чекала Івана. І справді, Іван з'явився, як обіцяв, із полудня.

— Ну, що? — накинулась на нього Соломія.

— Бакшиш треба дати... Ви не знаєте, що то бакшиш? Куку — в руку... хабар... як не дамо, відвезуть раба Божого у Рені, до москалів... А ті не поглядять по голівці, ой ні... Розказував Савка, — ви ж пам'ятаєте Савку? — що як його відвезли звідси за Дунай, то там йому москалі так списали спину канчуками, що й досі сині басамани знати... та ще обголили половину голови, випекли на лобі тавро — ви не бачили, бо він чуприною закриває, — і відіслали до пана... Та що — втік знов сюди, у Тульчу, каже, підумай... завзятий хлопець... хе-хе!.. Треба бакшиш готувати та визволяти Остапа, а де грошей взяти? Де? Кажіть! Аж дур голови береться...

Неважаючи на всі розказані Іваном страхи, Соломії трохи розвиднілось. Коли тільки річ у грошах, — вона заставить себе, а роздобуде їх. Вона від рота відриватиме кожен шматок, кожен шеляг¹ складатиме на викуп. Може, й Іван запоможе.

— Ось вам усе, що склав, хай і моє до купи... — наче вгадав її думку Іван, розвиваючи з хустинки купку срібла. Він засоромився і кліпав очима. — Та ще там у вашому клунку щось є... може, продасте шуплаття²...

Соломія взяла гроші. В її клункові були коралі та деяка одежина. Вона те все позбувала — їй допомгла Савчина хазяйка, — та грошей було мало. Однак Соломія на другий день уранці побігла у конак. Там її не допустили до старшого, драгомана вона не бачила, а жовніри скалили до неї зуби і зачіпали.

Соломія горіла від сорому і злості...

Проте не було іншого способу, як ходити в конак, де можна було побачити драгомана, а на нього Соломія покладала надію. Драгоман, однак, небагато обіцяв.

— Не пустять твого чоловіка, і не сподівайся. Утік до нас — сиди тихо, а робиш шкоду — айда назад... Не клопочись дурно й не побачиш його тепер...

— Змилуйтесь, визволяйте, безвинно чоловік помирає. — Соломія ткнула драгоманові гроші.

Драгоман узяв, полічив і покрутив головою.

— Мало... Ну, добре... приходь за три дні... ні, краще за тиждень... може, що скажу...

¹ Ш е л я г (архаїчне) — дрібна монета.

² Ш у п л а т т я (діалектне) — одяг.

Спокійною, грізно-спокійною прийшла вона в конак у визначений драгоманом день.

Він вийшов до неї байдужий.

— Нічого не буде... Відвезуть... А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтра вранці... Як тільки свіне¹, приходить на берег — побачиш чоловіка... От!..

Така ж спокійна, нічого не відповівши навіть, немов вона давно погодилась із цим, покинула Соломія конак.

«Відвезуть... відвезуть... відвезуть...» — стукало щось молотком в її голову за кожним кроком, коли вона поспішлася до Івана. Вона забрала Івана з гармана і відвела набік.

— Відвезуть... — промовила вона, дивлячись на нього сухими очима.

— Ну? Коли?

— Позавтра... Ми його відіб'ємо...

— Хто — ми?

— Ви і я.

— Оце але! Оце сказали! Як же ми його відіб'ємо? Таже його турки везимуть, гей! — налякався Котигорошок.

Що турки!.. Вона має цілий план. Дуже простий план. Він дістане собі і їй рушниці — кожен румун їх має в хаті, — вони вийдуть на берег уранці, відв'яжуть чужий човен і впливуть на річку. Там вони чекатимуть, аж везимуть Остапа, і нападуть на турків. Остап допоможе, коли побачить їх... Що, він боїться? Він не хоче визволити товариша, що разом із ним відбув далеку дорогу, разом їв і пив?.. Вона так і знала, що у сього пухиря зі здоров'ям тільки й стало сміливості, щоб утекти від жінки... Ось коли вона знайшла йому ціну, зрозуміла його підлецування. Обійдеться без нього, вона сама потрапить загинути, рятуючи Остапа... Та на прощання вона нагадає йому його жінку і отут при людях, на сором йому, відлупцює його...

— Та я з вами хоч у пекло... Що мені — страшно вмирати, чи що!.. Коли кажете позавтра, про мене й позавтра... я готовий, аби ви... — Іван був червоний, кліпав очима і боязко поглядав на Соломію...

На другий день, тільки почало розвиднюватись, Соломія була вже на березі. Повна ущерть річка лежала перед нею поміж вкритими снігом берегами, як чорна і тиха безодня. Туман уже піднявся — і небо стало сірим. В тихому й теплому повітрі чорніли прибережні верби і лягали чорними тінями на чорному дзеркалі річки; набубнявілі мокрі гіллячки верб злегка курились, немов дихали на холоді.

Соломія дивилась на город. Вона чекала Івана. Невже він не прийде?

¹ С в і н е (діалектне) — розвидниться.

Народу ще було мало. Лиш де-не-де перебирались через грязьку вулицю зігнуті пішоходи. Та ось показалась коротка і сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидався на рибалку, що спокійно починає робочу днину. Іван скинув весла у перший скраю човен, витяг із-за пазухи старий турецький пістоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

— Набитий? — поспитала Соломія, сідаючи в човен.

— Набитий, — стиха обізвався Іван, відпихаючись від берега. Він був неговіркий і поважний, наче жалоба зимового краєвиду змінила йому настрій. Вони відпливли на середину річки. Прудка течія зносила їх униз, і видно було, як тікали від них білі береги з чорними вербами.

Соломія не відривала очей від берега. Там, над водою, купка людей лагодилась сідати в човен. «Чи їх троє, чи четверо?» — мучило Соломію питання, і вона ніяк не могла порахувати. Вона бачила, як вони сідали і як човен загойдався на воді, відділяючись від берега. Обидва човни сунулись по чорному дзеркалі і лишали за собою город. Турецький човен теж вплив на середину, певно, хотів покористуватися силою течії. Так вони пливли далеко один від одного, не наближаючись до себе. Швидко город зовсім закрився за прибережними вербами. Іван наліг тоді на весла і його човен почав наганяти передній. Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо — двоє на веслах, а двоє — один проти одного. Соломія впізнала Остапа.

Треба його сповістити.

— Оста-а-пе-е! — вигукнула вона на голос пісні, і той музикальний вигук покотився поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човні і стрепенув нею.

— Оста-а-пе! — співала Соломія. — Ми їдемо тебе-е визволяти!.. Іван б'є одного... я стріляю другого, а ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім.

Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин¹ від турецького, коли турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдались, і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися, щоб відіпхнутись, Іван підняв весло і з усієї сили спустив його на червоний фез².

У той же мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

— Алла! — скрикнули турки з несподіванки.

¹ Аршин (архаїчне) — давня міра довжини; один аршин дорівнював 0,711 метра.

² Фез, феска (тюркське) — турецький головний убір, червона шапочка у формі зрізаного конуса з китицею.

Одного душив Остап.

Той мент був таким блискавичним, що видався хвилиною сну. Іван, спустивши весло на голову туркові, підняв його знов і на хвилину заляк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен із переляканими людьми. Соломію крізь серпавок диму опік лютий погляд чорних очей, і їй здавалося, що вона стріляє безперестанку, хоч могла вистрілити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло і випало йому з рук; червоний фез турка якось витягся перед очима, немов виріс, відтак щез; Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

— Ой, Боже ж мій! — скрикнув він раптом і полетів навзаки в воду. Хибкий човен нагнувся під вагою його тіла і викинув Соломію. Льодова вода голками пройшлась по Соломіїному тілу, сон щез, і свідомість освіжила мозок.

Намагаючись вхопитись за перекинутий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій — той самий, що був під Івановим веслом, — держить у руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпавсь перед її очима на воді, як велика риба.

Значить, ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить, усе пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибіння тягне за ноги. Приходить смерть. Але вона не дасться. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона чує за собою якісь крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона мусить поспішати, поки не змерзло тіло... Дикі, невгамовні сили життя встають, і пруться, і розпирають груди, зростають у лютість... Усі сили добути... всю теплу кров... усю волю... Ось ближче до берега... Ось берег видно... а там так гарно, так сонце сяє, там зелено, там небо синє, там радість, життя... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками... Все тяжчим і тяжчим стає воно, все глибше і глибше пірнає у воду...

— Остапе!.. — з розпукою кличе душа.

— Соломіє!.. — доноситься до неї крик серця.

— Соломіє!.. — чує вона крізь холодну хвилю, що б'є їй в очі, торкається чола, розплутує коси...

Жовте, каламутне світло потиху лине догори... згадки життя займаються, як іскри, і гаснуть, попеліють, як іскри...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане вдалині і обертається в цятку... за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки і фарбує їх у червоний колір...

Тихо в повітрі...

Чимало води утекло в Дунаї з того часу...

Тьмяно світяться вікна у маленькій хатинці, де сторож варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском палає в печі сухий комиш і гуготить у комині. В печі щось булькає. Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру.

Що не кажіть, а він живий, той вітер. Він летить іздалеку, понад тихими селами і забирає по дорозі, всичує¹ в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землі, від тихого бриніння мушки до гуркоту грому, від скритого зітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки уміти слухати. А дід навчився. Довгі роки самотнього життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світу і кидає, мов цінний дарунок, у комин хатинки.

Дід піднімає кудлаті брови і слухає. Його мутні очі дивляться в простір, а усмішка розсуває зморшки.

— Чую, чую... — шепче він і виходить із хати.

Темрява і пуста обгортають його.

Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами, пливе Дунай, і шепче:

— Знов мене кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарюся вже...

А вітер гуде, розвіває дідові бороду і приносить йому тихий, ледве чутний, мов із дна Дунаю, поклик:

— Оста-а-пе-е!..

— Отак вона мене часто кличе, — оповідає дід людям, що інколи заходять у сторожку. — Як тільки вітер загуде — так і кличе до себе... то в комин гукне, то надворі покличе... а часом серед ночі збудить... А не приходить, ні... Та й хвала Богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала моє життя, як воно списане на спині...

І Остап охоче піднімає сорочку і показує збасаманений синій хребет, де списана, як він каже, його життєпись:

— Оце ззаду пам'ятка від пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок від москаля... кругом латаний... з тим і до Бога піду... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...

1. Чому поранений Остап і Соломія не зупинилися після фатального пострілу прикордонника, а ще довго бігли плавнями навампія?

¹ В с и ч у є (діалектне) — всотує, вбирає.

2. Чому Соломія вирішила покинути пораненого Остапа?
3. Що змусило Соломію повернутися до Остапа? Чи змогла вона його знайти?
4. З якою метою героїня повісті так уперто шукала виходу з плавнів? У чому полягав її план порятунку Остапа?
5. Чому пожежа в плавнях довела Соломію до відчаю й панічного бігу вслід за живністю плавнів?
6. Що саме марилося пораненому Остапові в час Соломіїної відсутності?
7. Як боронився поранений парубок від вовка?
8. Прочитайте абзац з III розділу повісті, який починається словами: *«Гаряча хвиля б'є до серця, в голові прояснюється...»*. Про що свідчить вольове рішення Остапа не залишатися на місці й чекати смерті, а рухатися вперед, рятуватися всіма силами?
9. Де знаходився циганський виселок і чому саме Соломія звернулася за допомогою до циган?
10. В якому стані цигани й Соломія знайшли Остапа?
11. Як саме автор наголошує на Соломіїній вдячності циганам за надання притулку їй і пораненому Остапові?
12. З якої причини Остап і Соломія дуже швидко зрозуміли, що їм треба терміново переселятися в інше помешкання?
13. Про що просила Соломія свого роботодавця-болгарина і яку відповідь від нього отримала?
14. Де головна героїня зустрілася з Іваном Котигорошком і чому дуже зраділа старому знайомому?
15. Куди змушена була звернутися Соломія, не виявивши в циганському помешканні Остапа?
16. Як поставився Іван до Соломіїного горя? Чим саме їй допоміг?
17. Який плап порятунку Остапа виник у Соломії? Прочитайте відповідну цитату вголос.
18. Як саме Соломія сповістила милого про план його порятунку?
19. З якої причини план визволення Остапа Соломією та Іваном Котигорошком можна назвати заздалегідь приреченим на невдачу?
20. Для чого автор показує нам Остапа через багато років після смерті Соломії?

- ✎ 1. Як Соломія подбала про найнеобхідніші потреби пораненого, залишаючи його в плавнях на самоті? Про що свідчила її турбота?
2. Коли Соломія зрозуміла, що заблукала в плавнях? Як вона сприйняла цей страшний факт? Чого найбільше злякалася?
 3. Як ви розцінюєте те, що Соломія не впала у відчай, не зламалася духом, а ще з більшою наполегливістю просувалася вперед?
 4. Як зреагувала Соломія на пожежу в плавнях?
 5. Чому вовк так і не зважився напасти на безпомічного Остапа? Яку небезпеку відчув хижий звір? Від кого ця небезпека йшла: від людини чи від стихії?
 6. В якому вигляді постала Соломія перед циганами? Чому вона виглядала такою страшною й ледве спромоглася на кілька слів?
 7. На яких умовах цигани прийняли Соломію і Остапа? Як ставилися господарі хатини до того, що вона намагалася навести в помешканні лад? З якої причини Соломія робила це?

8. Як Остап виявив, що цигани є конокрадами? Чому кримінальний рід заняття господарів помешкання ускладнював перебування Остапа й Соломії в їхній хатині?

9. З якої причини представниками турецької влади в циганській хаті було проведено обшук, а всіх її жителів заарештовано?

10. Яку послугу зробив Соломії драгоман, віддячуючи за бакшиш? Чи передбачав він, як Соломія використає інформацію про час відправлення Остапа під конвоем на російський берег?

11. Чи справедливо звинувачувала Соломія Івана, спонукаючи його допомагати в порятунку Остапа? Як ви розцінюєте таку поведінку героїні?

12. Чому турки не запідозрили ймовірного нападу до самого зіткнення двох човнів?

13. Чому автор так багато уваги приділяє опису смерті Соломії? Як саме виявляється авторське ставлення до своєї героїні в цьому епізоді повісті?

14. Як ви вважаєте, скільки років минуло від часу загибелі Соломії до подій, описаних наприкінці твору?

15. Яку інформацію несуть читачам останні речення повісті, які є висновком Остапа про власну долю: *«Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...»*?

 1. З якою метою автор уводить у повість напівказковий образ вітру?

2. Чи є, на вашу думку, образ Соломії романтичним? Чому ви так вважаєте?

3. Визначте, які епізоди у сюжеті повісті є *зав'язкою*, *кульмінацією* та *розв'язкою*.

4. Як ви розумієте народне прислів'я: *«Життя не має ціни, але воля дорожча за життя»*? Чи може це прислів'я бути епіграфом до повісті *«Дорогою ціною»*?

 1. За бажання знайдіть у бібліотеці й прочитайте повість американського письменника *Джека Лондона «Любов до життя»*. Чим саме цей твір близький до повісті Михайла Коцюбинського *«Дорогою ціною»*? Визначте спільні для обох творів мотиви.

2. Знайдіть у бібліотеці, самостійно прочитайте і проаналізуйте оповідання *Олександра Довженка «Воля до життя»*. Поясніть, чому саме так називається цей твір, складіть анотацію до нього.

3. Порівняйте назви творів Михайла Коцюбинського *«Дорогою ціною»*, Джека Лондона *«Любов до життя»* та Олександра Довженка *«Воля до життя»*. Що поєднує ці твори? Яка з назв, на вашу думку, найбільш вдало відповідає змістові кожного з цих творів? Доведіть, що у творах автори ведуть мову про неймовірну силу людського духу.

 Уявіть, що вам випала нагода зустрітися з героєм повісті *«Дорогою ціною»* Остапом Мандрикою. Що ви могли б сказати йому для моральної підтримки? Складіть усний діалог із цим персонажем.

 Намалюйте власну ілюстрацію до розв'язки повісті *«Дорогою ціною»*.

Осип
Назарук
(1883—1940)

Осип Назарук народився 31 серпня 1883 року в місті Бучач на Тернопільщині в сім'ї кушніра. Що говорити про юнацькі та зрілі роки, коли навіть гімназійні літа майбутнього політика й письменника відзначалися високою громадською активністю? Не дивно, що за організацію патріотично налаштованих драгоманівських гуртків з Бучацької, та й інших, де продовжував навчання, гімназій Осипа Назарука через деякий час неодмінно виключали як політично неблагонадійну людину з обов'язковою приміткою в документах про заборону продовжувати навчання в цьому навчальному закладі надалі. Високий рівень патріотизму виокремлював Осипа Тадейовича і в лавах студентів у Віденському університеті, де він у 1902—1908 роках здобував вищу юридичну освіту. Всі його однокурсники та прихильні до українців викладачі пророчили юнакові блискучу політичну кар'єру. Студент цілком виправдовував такі надії публікаціями надзвичайно цікавих і важливих публіцистичних статей на животрепетні політичні теми. А згодом *Іван Кедрик* у книзі «Життя. Події. Люди. Спомини і коментарі» назвав Осипа Тадейовича «однією з чоловічих постатей» в Галичині 20-х — 30-х років, а про його здібності висловився ще більш виразно: «Це була надзвичайно талановита людина, з ерудицією та величезним політичним і журналістичним темпераментом».

Коли почалася Перша світова війна і галицька молодь поставила за мету вибороти Україні волю, Осип Назарук тісно пов'язав свою долю з організацією Українських Січових Стрільців. Будучи одним з організаторів «Пресової квартири» УСС¹, став літописцем того воєнного часу, звитяги, подвигів і

¹ «Пресова квартира» УСС — видавничо-пропагандистський відділ в армії Українських Січових Стрільців, що існував з 1914 року й випускав журнали «Червона калина», «Самохотник», «Самопал».

трагічної долі. Донині найавторитетнішими документальними джерелами про долю-бійців УСС вважаються книги Осипа Назарука «Слідами Українських Січових Стрільців», «Над Золотою Липою». Як упорядник і редактор, він фігурує ще в одній книзі — «З кривавого шляху Українських Січових Стрільців», яка складалася з ілюстрованих оповідань та описів. У 1915 році Осип Назарук упорядкував і видав у Відні «Співанки Українських Січових Стрільців».

Як письменника, що розробляв тему славного історичного минулого України, митця приваблювали також княжі часи. У 1918 році вийшла його повість «Князь Ярослав Осмомисл», яку товариство «Просвіта» відзначило престижною премією. Дискусія літературних критиків про цю книгу не припинялася кілька років, а тим часом читачі активно її розкупували. Популярність книги стала такою високою, що окремі розділи повісті почали текстualmente вивчати в галицьких школах.

Вважається, що близькими в часі написання з повістю про Ярослава Осмомисла були ще два історичні твори Осипа Назарука: «Проти орд Чингізхана» і «Роксоляна», але видати їх авторові не вдалося через надзвичайну зайнятість.

У жовтні 1918 року було проголошено утворення Західно-української Народної Республіки (ЗУНР), а 22 січня наступного року було прийнято Універсал об'єднання ЗУНР та УНР (цей день ми й досі святкуємо як День злуки Східної та Західної України в одну державу). Більшість активних діячів стрільцтва стали чільними постатями в уряді УНР. Осип Тадейович очолив Управління преси та інформації УНР.

Після того як УНР втратила державність, Осипові Назарукові довелося емігрувати до Відня. Тут він видав книгу щоденникових записів та нарисів про Володимира Винниченка, Симона Петлюру та інших політичних діячів — «Рік на Великій Україні», де описував основні історико-політичні події 1918—1919 років. У Відні побачила світ його художньо-історична двотомна книга «Проти орд Чингізхана».

1922 року Осип Назарук перебрався до Канади, а восени наступного — до США. Письменник тужив за рідним-краєм, але на чужині не опускав рук з відчаю і продовжував творити. Повернутися до Львова письменникові вдалося тільки в 1928 році. Він став редактором газети «Нова зоря», виступав у львівських часописах «Діло», «Українське слово», «Свобода», «Поступ», «Шляхи» з публіцистичними статтями.

1930 року у Львові побачила світ доопрацьована митцем книга «Роксоляна: Жінка халіфа й падишаха Сулеймана Великого, завойовника і законодавця». Причину свого звернення до образу легендарної українки у коментарях до власної повісті Осип

Назарук пояснював так: «Жила вона на переломі Середньовіччя і Нових часів, коли люди білої раси відкрили Новий Світ¹, бусолі², друк, класичні книги й себе як індивідуальності. В ті часи виступає на історичній арені Європи багато славних і діяльних жінок. Український народ переживав тоді якраз найглибший упадок. Державність його зруйнована була... Він був тоді майже тільки безпросвітно темною масою, яка в тяжкій неволі коротала свій вік і не мала змоги видати з себе навіть славних мужів, не то що славних жінок. Але немов на знак, які великі спосібності криються в народі нашої землі, видвигнула з нього Божя воля якраз в тім часі одну жінку як найбільшу жіночу постать світової історії тієї епохи. Тією жінкою стала Анастасія Лісовська, дочка священика... Присвячую українським дівчатам сю працю про велику українку, що сяяла умом і веселістю, безоглядністю й милосердям, кров'ю і перлами. Присвячую на те, щоб вони у найтяжчих хвилях свого народу і своїх не тратили бодрості духу і були опорою своїх мужів і синів та діяльними одиницями свого народу».

Незважаючи на величезні зусилля письменника, опрацювання ним досить великої кількості довідкової літератури про час, в межах якого відбувається дія, мусимо визнати, що повість Осипа Назарука суттєво хибує на достовірність. Навіть якщо взяти до уваги право письменника на художній домисел й не зазіхати на авторське бачення певного історичного періоду, неможливо повірити в те, що Роксолана з Сулейманом відвідали християнський Афон, що Настю на чужині розшукала її мати, а сама дружина султана заздалегідь знала, що піде на страшні злочини, щоб помститися туркам за їхнє невдоволення тим, що султан обрав єдиною дружиною колишню рабіню. Патріотичні ідеї Роксолани стосовно рідного краю, України у творі показано блідо.

Перед тим, як в Західну Україну восени 1939 року прийшла радянська влада, Осип Назарук виїхав у Краків, де прожив лише кілька місяців і 31 березня 1940 року знайшов вічний спочинок.

Закономірно, що в радянські часи не тільки історичні та публіцистичні, а й художні книги Осипа Тадейовича були вилучені з бібліотек як націоналістичні, а ім'я письменника викреслено з історії української літератури.

Своїми творами повернувся Осип Назарук в Україну аж у часи незалежності. У 1991 році «Роксоляна» з передмовою Богдана Мельничука «Під знаком історії. Світ Осипа Наза-

¹ Новий Світ — Америка.

² Бусоль — геодезичний прилад для вимірювання азимута.

рука» знову стала доступною читачам в Україні. У 1992 році цю ж повість з примітками автора було видруковано в Києві у видавництві «Дніпро».

На жаль, ві першого, ні другого разу повість не здобула такої величезної популярності, яку мала в 1930 році в Галичині. Чому? По-перше, високоінтелектуальний український читач кінця ХХ століття став набагато вимогливішим до художньо-історичної літератури, до мови твору й стилю письменника, до обізнаності автора в тих питаннях, які порушуються у творі. По-друге, дорослі українські читачі вже мали можливість насолодитися прекрасним романом *Павла Загребельного «Роксолана»*, а юні шанувальники рідної історії — художньо-історичною повістю іншого нашого талановитого сучасника — *Сергія Плачинди*, що теж називається «Роксолана» і яку ви матимете нагоду поцінувати, адже уривки з цього твору ми подаємо наприкінці розділу.

1. Коли і де народився Осип Назарук? Де здобував освіту? Яку кар'єру пророкували талановитому студентові однокурсники та викладачі? Прокоментуйте відповідну цитату Івана Кедрина.
2. Що ви дізналися про участь Осипа Назарука в організації Українського Січового Стрілецтва в роки Першої світової війни?
3. Як зустріли в Галичині вихід книги Осипа Назарука «Князь Ярослав Осмомисл»?
4. Чому письменник якийсь час був змушений жити у Відні, в Канаді та Америці?
5. Коли і де саме вперше вийшла друком повість «Роксолана»? Як звучала її повна назва? Що такою назвою підкреслював автор?
6. Чому останні місяці життя Осипа Назарука минули далеко від рідного краю? Де помер і похований письменник?

1. Проаналізуйте основні причини зацікавлення Осипом Назаруком постаттю Насті Лісовської. Як про це писав сам митець? Прокоментуйте відповідну цитату.
2. Кому присвятив автор повість «Роксолана»?
3. Чому перевидана в 90-і роки ХХ століття повість Осипа Назарука вже не мала такої популярності, як прижиттєве видання 1930 року?

Про полонянок матір і дочку, молодшій з яких судилося стати дружиною татарського хана Гірея, розповідає сучасний визначний письменник *Роман Іваничук* у творі «Яничари», який пізніше назвав «Мальви». Головна героїня твору назвала власну донечку Мальвою тому, що під час важкого переходу бранців ці квіти часто милували їх зір, як і колись під вікнами українських білих хаток. Як ви вважаєте, що спільного може бути між українськими дівчатами і мальвами?

1. Розгляньте картину художниці *Тетяни Голобородько «Чарівні мальви»* (с. 282) і пригадайте, з якою її картиною вже знайомі. Що спільного в тематиці цих полотен?

*Тетяна Голобородько.
Чарівні мальви*

*Валерій Радецький.
Мальви*

2. Якого кольору бувають мальви? Чи доводилося вам бачити ці високі й стрункі рослини біля сільських помешкань? Чи росте ця квітка у вашому квітнику? Чому, на вашу думку, художниця обрала саме рожеві квіти?
3. Що саме підкреслено вишитим рушником на цьому натюрморті? За допомогою яких кольорів та відтінків художниця передала свіжість квітів?
4. Уважно розгляньте картину сучасного українського художника **Валерія Радецького «Мальви»**. Хто на ній змальований? Чому саме таку назву своїй картині дав художник?
5. Що символізують мальви? Чому юні дівчата на цій картині нагадують типові для України квіти?

РОКСОЛЯНА

І. Страшне весілля

Не знаєш ранком, що буде вечерком.
(Народна приповідка)

Було то в гарячий літній вечір 1518 року.

Золота велика зізда дня помалу заходила в найбільший став Поділля, що в блискучім озері світла лагідно шелестів м'якими хвилями води. Вона мов цариця лагодилася до сну на своїм м'якім пурпуровім ложі. За ставом видніли темні окопи й білі стіни Рогатина та спокійна лента тихої річки Липи.

В такий час із-за синьої смуги лісу показалися чотири вози на порошнім¹ шляху, що провадив зі Львова до Рогатина. На них їхали весільні гості. То старий Дропан, львівський купець, їхав з сім'єю в Рогатин женити свого одинака Стефана з дочкою отця² Луки Лісовського — пароха³ при церкві Святого Духа, на передмістю Рогатина...

...Дерева в саду немов занялися червенню, й немов червоний пожар обняв сад і церковцю Святого Духа, що й досі стоїть на тім самім місці, і парохіяльний дім при ній, і тиху ленту Липи, і великий став, і лани золотої зрілої пшениці, що усміхалася до неба синіми квітами волошки й немов очікувала на серп. Всі присутні подивилися неспокійно на небо, лякаючись загрози. Але вона горіла на заході.

В кривавім блиску коногого дня надходив молодий Стефан Дропан зі своїм щастям у душі. Він очима живо шукав своєї Настуні. Знайшов її в садку, в товаристві двох подруг, дуже зацікавлену розмовою про щось.

— Над чим так радите? — запитав весело, підбігаючи до своєї судженої.

— Не скажемо! — відповіла за неї її подруга Ірина.

— Не можемо сказати, — поправила її Настуня.

— Завтра довідається! — докинула друга дівчина.

— Та скажіть, скажіть, — просив м'яким голосом Стефан.

Дівчата давалися просити.

Нарешті Настуня, переглянувшись очима зі своїми подругами, втаємничила Стефана: Ірина замовила ворожку циганку, щоб перед тим вінчанням виворожила їй будучність!

— Тільки батькові про це ні словечка, бо дуже гнівалися б! — сказала Настуня.

Стефан прирік⁴ мовчати...

...Молодий Стефан знайшов Настуню в крузі подруг, котрі товпилися на другім кінці подвір'я біля молодої циганки, що хотіла ворожити молодій. Якось тітка Настуні гаряче противилася тому, кажучи, що перед самим весіллям не годиться. А Настуня весело напиралася, кажучи раз у раз:

— Тіточко! Адже Бозя могутніша від ворожки!

— Так, так! — підтягали за нею її подруги, а найбільше її приятелька Ірина. — Що Бозя дадуть, те й буде!

Стефан сягнув у карман і знебачки⁵ сипнув на ворожку жменю дрібних грошей. Се рішило справу. Настуня кинулася

¹ Порош н и й (від порох, пилюка) — курний.

² О т є д ь — т у т: священик.

³ П а р о х — парафіяльний священик.

⁴ П р и р і к (діалектне) — пообіцяв.

⁵ З н е б а ч к и (діалектне) — недбало.

радісно до нього і взяла його за руку. А ворожка, що зараз визбирала часть грошей, вхопила її за ліву руку й почала дивлятися в неї. Тітка вже не противилася, в напруженні очікуючи.

Ламаною бесідою почала циганка говорити, дивлячись то в обличчя, то в долоню Настуні:

— Твоя чоловік багата, ах, яка багата. Дуже багата!..

— Ото виворожила! — сказала одна з подруг.

— Та все ми всі знаємо! — докинула друга і глянула на Стефана.

Він спустив очі й увесь запаленів. А ворожка говорила далі:

— В перлах ходити будеш... І адамашки¹ під ногами будеш, а горючий камінь у волоссю твоїм, а біленькі шовки на ніженьках твоїх, а червона кривця на рученьках твоїх... Ладан і кубеба² у кімнатах твоїх... А їсти будеш дорогий цинамон³, а пити будеш солодкі сорбет⁴... А мати будеш двох синів, як Єва... і два весілля, а одного мужа!..

— Ха-ха-ха! — засміялися подруги.

— Тіточко, тіточко! Аж два весілля і одного мужа! Як же се?

Тітка Катерина відповіла: «От верзе!» Підняла праву руку над молодятами й поважно перехрестила їх. Стефан весь час журився тим, відкіля він возьме аж таких багатств.

Циганка вдивлялася досі спокійно й немов з насолодою в біленьку рученьку Настуні. Нараз, немов збентежена сміхом дівчат, що перервали її ворожіння, дуже споважніла й інакшим, суворішим тоном голосила свою ворожбу:

— Далека дорога без мостів, без шляхів... По чорнобилю⁵, по твердім корінню... де цвітуть шавлії і Божії ручки⁶... де сонтрава синіє... де горить горицвіт... де повзе дур-зілля й перекотиполе... перекотипол-ле... перекотипол-л-ле!..

Урвала, немов в екстазі, захлистуючись, як від води, і кинула на землю збирати решту розсипаних грошей. Потім глянула глибоко в очі молодії і, навіть не звернувши уваги на Стефана, поспішно відійшла. Оглянулася ще кілька разів за Настунєю і зникла за ворітьми.

...А мала се бути остання ніч Настуні в її ріднім домі і — одна з останніх на рідній землі. Вона немов прочувала се...

Успокоїлася аж перед самим виходом з дому до церкви, коли вже була зовсім одягнена до шлюбу.

¹ Адамашки (архаїчне) — шовкова тканина, шовковий одяг.

² Ладан і кубеба — пахуча смола і пахуче зілля.

³ Цинамон — кориця.

⁴ Сорбет (шербет) — напій з фруктових соків з цукром.

⁵ Чорнобиль — назва степового полину.

⁶ Шавлії, Божії ручки — назви польових трав і квітів.

Вінчати молодят мав отець Іоан, стрик¹ Настуні зі Львова.

Вже було з полудня, як вийшли з дому й попрямували до церковці Святого Духа.

В хвили, коли Настуня з друзьбами станула на першій дерев'яній східці церкви, сталося щось страшне. І що саме сталося, в першій хвилі ніхто з учасників весілля не здавав собі справи. Вони тільки почули оподалик крики.

Всі занепокоїлися й заметушилися. Та й почали інстинктивно оглядатися за місцем укриття. Втім скричав хтось:

— Татаре йдуть!

— Алла-гу! — залунали дикі крики вже в улиці і з боків. Весілля вмить розлетілося серед страшного переполоху. Кождий скакав, куди міг. Хто в сад, хто між будинками, хто в шуварі² недалекої річки Липи.

Настуня вискочила з-між своїх дружбів і хопилася свого судженого. Хвилюк обоє стояли перед отвореною й освітленою церквою, мов задеревілі. На хвилюк пустилися йти в церкву, мов під опіку Святого Духа. А потому вибігли й пустилися бігти в сад.

Але вулиця була вже заповнена татарськими їздцями. Вони з диким криком перли наперед. Густі гриви й хвости їх негарних коней досягали землі. Багато весільних гостей було вже в їх руках — на арканах. На оболоню³ за садом теж видно було татар, що утанялися за поодинокими людьми то на конях, то пішки. Рев худоби долітав з цілого передмістя. Тут і там блимала пожежа. То татари підпалювали виграбовані доми передмість Рогатина.

Міста ще не мали в руках. Там лагодилися до оборони. Чути було грання труб і биття в дзвони, мов на пожар.

Під навалом жаху Настуня зімліла і в своїй білій слюбній сукні з вінком на голові впала на порошній дорозі. А Стефан прикляк біля неї... І світ затьмився обоїм.

II. Ой битим шляхом килиїмським⁴.

ой диким полем ординським...

Там в долині огні горять,
Там татаре полон ділять...
Один полон з жіночками,
Другий полон з дівочками...

(З народної пісні)

Настуня почула, як хлюпнули на неї студеної води...

Перша її думка була, що вона в руках татар — татарська

¹ С т р и к (діалектне) — стрий, стрийко; батьків брат, дядько.

² Ш у в а р, а і р — татарське зілля, болотяна рослина.

³ О б о л о н ь я, о б о л о н ь — околиця.

⁴ К и л и ї м с ь к и м — тим, що вів у місто Килию (тепер це населений пункт на Одещині).

бранка і що ті півдикі постаті з жовтаво-темними обличчями можуть з нею зробити, що хочуть.

Відвернула від них очі. Тепер побачила, що лежала на якійсь леваді, недалеко ліска. А біля неї лежало або куняло в отупінню багато молодих жінок і дівчат... Своєї подруги Ірини з Рогатина не бачила. Оподалік лежали й сиділи мужчини, пов'язані міцними мотузами й ременями. Відразу пізнала між ними свого Стефана. Він вдиявся в жіночий полон. Чула, що очима шукає її.

Рівночасно думала над тим, що сталося з її батьком і матір'ю, з її подругами, з її весіллем... Мала вражіння, що воно розбилося, як скло.

III. В області татарських аулів¹

А Настуня мала таку сильну гарячку, що була півпритомна, коли на татарським шкірянім мішку, випханім сіном, переправляли її через Дніпро... Настуня була така перетомлена, що в області між Дніпром і Перекопом не запримітила ніяких аулів, хоч чула, як татаре часто повторяли слово «аул» і вже за кілька тижнів подорожування з ними догадувалася, що се значить. І домірковувалася, що входять в область їх подвижних «осель» чи радше постойв. Мов злудні² привиди степової пустині щезли кудись ті аули на всім просторі...

Мабуть, під сю пору татаре боялися чогось в тій області й усунули свої аули... А може, Настуня із-за тяжкої перевтоми тільки не запримітила нічого...

...Раннім ранком наблизилися татаре до Чорного моря. Настуня ще ніколи в житті не бачила моря. Була дуже цікава, як воно виглядає...

«More! More!» — прошепотіли рівночасно змарнілі уста полонених. Бо море на кожного робить глибоке вражіння, все одно, чи він свободний, чи в кайданах. І тому всі оживилися, хоч іще не бачили його, тільки чули близькість того велетня.

Не довго тривало, а перед їх очима простяглася довга, рівна поверхня води в першій червоній заграві дня. Всі відіхнули так, якби тут мала кінчитися їх мука.

Незабаром побачила Настуня довгу, білу від піни смугу морського припливу та почула його грімкий, оживляючий шум. І побігла молодими очима по безмежній живій поверхні моря — з розкішню, в якій містилося почування, що відкрила щось зовсім нове. В тій розкоші містився й казковий спомин з діточих літ. Очима почала шукати чудових риб, від яких люди переняли співанки. Але їх не було видно. Тільки білогруді меві³ літали над морем і скиглили радісно до сонця.

¹ А́ул — назва села у тюркських народів.

² Злудні́ (діалектне) — облудні, оманливі.

³ Ме́ви — тут: чайки.

IV. У Криму

«Відкрий свої очі й дивися. Бо що побачиш тепер, того вже ніколи не узриш!» Сими словами Корану відізвався старий турок, купець Ібрагім до свого вірменського спільника в місті Бахчисараю, привівши до нього щойно куплену невольницю.

Старий вірменин подивився на свіжий товар, і його очі весело блиснули.

— Ти, певно, заплатив тільки, що за ті гроші можна б купити дім у Кафі¹, в самій пристані!

— О, заплатив я багато, — сказав Ібрагім. — Але варт!

— Що варт? Як варт? Чому варт? Що на ній єсть? Ледве на ногах стоїть! Кому її продамо? Я гадав, що ти купиш бодай три або чотири здорові дівки за ті гроші, які ти взяв!

— Слухай! — відповів спокійно старий Ібрагім, відкриваючи верхній одяг і руки молодій дівчини, що вся запаленіла від сорому. — Ти подивися тільки! Вона така гарна, що я раджу якнайскорше вивезти її з Бахчисараю до Кафи. Там у гурті легше її укриємо до слушного часу. Бо тут забере її котрийсь із синів Могаммед-Гірея, а заплатити тільки, що плюнути не варт!

— За неї ніхто багато не заплатить! Вона хора!

— Не говори дурниць!.. Хора вона не єсть, тільки втомлена дорогою. А ти не був би втомлений, якби так тебе кілька тижнів гпали, як коня на ремнях?..

Настуня не розуміла їх розмови, тільки догадувалася, що не попала в найгірші руки...

Вірменський купець, не перестаючи сваритися з Ібрагімом, отворив двері й закликав невольницю. Не треба було її довго кликати, бо вона підслухувала під дверми. Він рухом руки показав їй Настю, й обидві вийшли. Невольниця завела її в якусь кімнату з загратованими вікнами, де куняли вже інші невольниці. По їх обличчях видно було, що також недавно привели їх сюди. Служниця, що привела Настю, сказала до неї тільки:

— Кафа! — і показала рукою вдалечинь...

V. В школі невольниць в страшнім городі Кафі

Кожна школа вчить не для себе, а для життя

Збентежено вибиралася Настуня до школи невольниць. Але ум її працював живо. Розуміла ясно, що в сій школі може бути побудована підвалина її дальшої долі — доброї або злої. Чи до утечі, чи до дальшого життя тут — все треба пізнати тутешнє життя і те, чого воно вимагає. Розуміла се так ясно, як «Отче наш», котрий раз у раз повторяла...

¹ К а ф а — колишня назва міста Феодосії.

Настуня більше відчувала серцем, ніж розуміла розумом, що в огороді її думок наступає якась зміна. Виглядало їй, немовби той її внутрішній огород поділився на три різні грядки.

Перша грядка була та, котру засадили в її душу ще вдома. Вона була їй наймиліша, мов васильок, пахуча, хоч найменше зрозуміла.

Друга грядка була та, яку засаджував в ній турецький учитель Абдуллаг. Вона не любила його науки. Але він сам був їй симпатичний, бо відчувала в нім чесного чоловіка.

А третя грядка була та, яку засаджував в ній італійський учитель Річчі. Інстинктом відчувала, що він гірший від турка. Але наука його так її потягала своїм солодким блиском, мов гріх. Мов тепла, ясна водиця в купелі, обіймала її дивна наука тодішнього меткого Заходу. Більше відчувала, ніж розуміла, що та наука визволяє нутро людини, але страшно визволяє. Дає чашу отруї в руку і кинджал у другу й говорить: «Тобі все вільно робити, що тільки хочеш!» А строга наука Сходу говорила: «Ти маєш слухати Аллаха на небі й султана на землі!» Вона в'язала — ще тяжче, ніж татарське реміння. Але в тім зв'язанню чути було силу. Відчувала її Настуня в Абдуллагу, що був сильно зв'язаний тою наукою на всі боки...

...А тим часом Стефан Дропан, наречений Настуні, зі зпачними грішми їхав з польським посольством слідами своєї любови. Був у Бахчисараю і добився до Кафи. І молився в церкві отців Тринітаріїв, лиш через улицю від своєї Настуні.

VI. У невідому будучність

Понад морем сумно лине
Ключ підлетних журавлі.
Хто з них верне? Хто загине?
Чути їх прощальний спів.

Багато днів минуло у школі невольниць, і над страшною Кафою вже другий раз на північ летіли журавлі. Настала гарна весна, і земля запахла. Одного вечера, коли до пристані причалив ряд турецьких галер, побачила Настуня з вікна своєї кімнати, як військова сторожа у пристані зачала кидати свої шапки на землю і зривати намети! Голосні оклики вояків допилися аж до неї.

Миттю стало відомо всім, що помер у дорозі старий султан Селім і що тіло його чорними волами везуть до Стамбула.

Якесь небувале заворушення заволоділо мусульманами. На устах усіх було ім'я престолонаслідника...

— На престол вступає молодий Сулейман!

Настуня все нетерпеливо ждала на Абдуллага, щоб розпитувати його докладніше про нового султана... І так зацікавила-

ся тим, що говорила вже доволі добре з Абдуллагом, навіть без допомоги товаришок. Абдуллаг, урадований її зацікавленням, оповідав з найвищим захопленням, говорив про великі діла, яких напевно доконає¹ сей молодий султан.

Настуня слухала його з зацікавленням. Нарешті перервала:

— Говориш про його так, якби султан мав вічно жити...

— Предсказано, що хто матиме літ більше ніж десять, коли вперше почує сі передання про Сулеймана, той не побачить смерті десятого султана. Бо дуже багато морських хвиль ударить до берегів землі, доки зморщиться молоде обличчя Великого халіфа² і як молоко побіліє каре волосся його.

З запертим віддихом слухала Настя повір'я турків про їх найбільшого мужа. Немов в екстазі, запитала:

— А не предсказано нічого про жінок десятого султана?

— Все, що призначене, єсть і предсказане. Найлютіша жінка десятого султана буде Місафір. Зійде як ясна феджер³ у серці падишаха, а зайде криваво над царством його. Зробить багато добра і багато лиха в усіх землях халіфа від тихого Дунаю до Базри і Багдаду і до кам'яних могил фараонів! Навіть в царстві мовчання, у страшній пустині, де від віків чорніє Мекка-Ібрагім⁴, серед жару проб'ється чистий ключ водиці за стопою її. Бо дасть їй Аллах з високого неба велику ласку свою і розум великий. Але шайтан засіє в її серденьку велику гордість...

В школі невольниць було тихо, хоч мак сій...

— Чи не предсказано, що буде далі з державою султана?

Помовчав хвилю і закінчив:

— Як кожда людина, так і кожде плем'я має свій кісмет⁵, твердий і невмолимий, котрого не об'їде ні конем на землі, ні судном на морю...

Говорив так певно, мовби читав з Корану. Ні на мить не проявився неспокій в очах його. Всею поставою і всім виразом обличчя говорив, що буде те, що має бути. І навіть Сулейман Великий не здержить кроків Провидіння. «Кісмет» ішов...

¹ До ко н а є (діалектне) — здійснить.

² Х а л і ф (арабське) — титул монарха у мусульман.

³ Ф е д ж е р — вранішня зоря; це ж слово використовувалося на позначення ралкової молитви у мусульман.

⁴ М е к к а-І б р а г і м — чорний камінь Авраама (метеорит), який є основою найбільшої святині мусульманського світу; до нього віруючі здійснюють паломництво і поклоняються.

⁵ К і с м е т — доля, вище призначення.

VII. В Царгороді на Авретбазарі¹

...Йшли, сковані по чотири, злучені міцними подвійними ланцюжками, з кайданками на руках. А для чвірки², в котрій була Настя, яось не стало легких, жіночих ланцюжків... Тільки дві тихі сльози скотилися з очей її на ланцюжки-кайдани і засвітили, як перли. І пригадали їй ворожбу циганки...

VIII. Служниця в султанській палаті

Любов перша — чаша запахучих квітів,
Любов друга — чаша з червоним вином,
Любов третя — чаша з чорної отруї...

(З сербської народної пісні)

...Улюбленій жінці султана не сподобалася ні одна зі свіжокуплених невольниць. І їх повели в дальші, менше прикрашені крила гарему, де Настуню вибрала собі одна з султанських одалісок³, гарна, але дуже розпещена туркиня.

В її кімнатах зараз лишилася Настя. З нею було там ще кілька невольниць.

Уже на другий день почала Настуня пізнавати життя великого гарему, його звичаї, зазисті, інтриги й ненависті.

Думки й розмови султанських жінок, одалісок і служниць крутилися передовсім коло особи молодого султана... Одяги й повозки, служба й солодощі, оточення султана — все, мов у дзеркалі, знаходило докладне відбиття в розмовах і мріях гарему...

Настуня привикла вже до своїх робіт, до ношення води, до миття кам'яних сходів, до чищення кімнат, до тріпання килимів і диванів, опісля до обтирання дорогих мальовидл⁴, вкінці до скучного й довгого одягання своєї пані і навіть до тихого бездільного сидження в її передпокою...

Служниці, між ними і Настя, кінчили одягати султанську одаліску в м'які нічні шати й мали розходитися, як надійшов Кізляр-ага, начальник чорних слуг... Він повідомив особисто паню, при котрій була Настуня, що сього вечера зволить її відвідати сам падишах. Низько склонився і вийшов.

Султанська одаліска оживилася так, що важко було пізнати, чи се та сама жінка. Її великі чорні очі набрали блиску й живості. Наказала покропити себе найдорожчими пахощами й одягти в найкращі шати і прикраси. Всі її слуги одержали гос-

¹ Авретбазар — невольницький ринок.

² Чвірка (діалектне) — чотвірка.

³ Одаліска — наложниця в гаремі.

⁴ Мальовидло — картина.

трий наказ стояти біля дверей своїх кімнат і — не дивитися в очі великого султана, коли переходитиме.

Тиша залягла в цілім крилі гарему. Тільки чорні євнухи ходили на паллях і надслухували, чи не йде вже султан, володар трьох частей світу. Настуня після наказу своєї пані скромно стала біля дверей її кімнати й поклала руку на залізні ґрати відчиненого вікна, в яке заглядали розцвілі квіти білого ямину, пронизувані тасмничим саявом місяця.

Серце в її грудях билося живіше: вона була цікава побачити великого султана, перед котрим дрижали мільйони людей і навіть дикі татарські орди, які нищили її рідний край.

Лискавкою перебігли перед нею спомини подій від часу її вивезення з рідного дому. Їй здавалося, що на всі землі та шляхи, якими йдуть орди татарські, простягається рука сеї людини, що мала входити в кімнату її пані, що ся людина — джерело тої страшної сили, яка нищить усе кругом. Так, серце в грудях Настуні билося живіше. Перший раз у житті відчула якийсь небувалый у неї внутрішній неспокій. І вся переіменилася в слух. І здавалося їй, що вона очікує співу соловейка і що він ось-ось затьохкає в парку...

Довго чекала.

Нарешті здалека зашелестіли кроки по килимах кімнат...

Не дивилася на молодого султана.

Тільки раз, один раз.

Султан став.

Так... Перед нею став і стояв у блиску місячного світла, у всій красі і молодості своїй, первородний син і правний наслідник Селіма Грізного, — Сулейман Величавий, — пан Царгорода і Єрусалима, Смирни і Дамаска і сімсот міст багатих Сходу і Заходу, десятих і найбільший падишах Османів, халіф всіх мусульманів, володар трьох частей світу, цар п'ятьох морів і гір Балкану, Кавказу й Ливану..., і страшних шляхів на степах України, могутній сторож святих міст в пустині Мекки і Медини і гробу Пророка¹, пострах всіх християнських народів Європи і повелитель найбільших сил світу, що міцно стояли над тихим Дунаєм, над Дніпром широким, над Євфратом і Тигром, над синім і білим Нілом...

Ноги під нею задрижали.

Але свідомість мала майже ясну. Він був прекрасно одягнений, — стрункий і високий. Мав чорні як терен, блискучі, трохи зачервонілі очі, сильне чоло, матово-бліде обличчя лагідного виразу, тонкий орлиний ніс, вузькі уста й завзяття біля них. Спокій і розум блищали з карих очей його...

¹ Пророк — т у т: основоположник мусульманської віри Магомет (Мухаммад).

Стефан Дропан зі Львова був кращий, бо не такий поважний. Та сей був молодший від Стефана. Така молодість була від нього, що не могла собі уявити, як він міг би стати старцем з білою бородою і зморщеним обличчям, якого їй описував у Кафі учитель Абдулаг. Се видалось їй просто неможливим.

Спустила очі вниз і руку зняла з залізної ґрати...

Чула, як обкинув її поглядом згори додолу, мов жаром обсіпав. Збентежилася так, аж кров їй підійшла до личка. Засоромилася того, що її невільницький одяг закривав красу її тіла. За хвилинку виринув у неї ще більший страх від думки, що скаже її пані на те, що султан так довго задержався тут...

Мимохіть підвела виї та благаючим поглядом показала султанові двері своєї пані, немов прохаючи, щоби скоріше йшов туди. І знов спустила свої сині очі.

Але чи султана Сулеймана задержав білий квіт ямину, що заглядав у вікно, чи білолиций місяць, що пронизував пахучі листочки ямину, чи біле, як ясин, личенько Настуні, чи її переляк — досить, що султан не відходив; стояв, вдивляючись у неї, як в образ.

За хвилю запитав:

— Я тебе ще ніколи не бачив?

— Ні, — відповіла тихо, ледве чути, не підводячи очей.

— Як довго ти тут?

В тій хвилі відчинилися двері сусідньої кімнати й виглянула султанська одаліска з розгніваним обличчям.

Султан рухом руки дав їй знак, щоб зачинила двері. Вона на одну мить спізнилася виконати наказ, на мить, якої треба, щоб кинути гнівним поглядом на свою служницю як суперницю. В ту мить молодий Сулейман обхопив поглядом обидві жінки. І сказав до Насті, збираючись до відходу:

— Ти підеш за мною!

Зовсім збентежена, глянула Настуня на свій одяг і на свою паню. А та стояла мов громом вражена... Ідучи, чула на собі погляди своєї пані. А в дальших кімнатах і своїх товаришок, що кололи її завистю, мов затроєними стрілами.

ІХ. І зачалася боротьба невольниці з паном трьох частин світу

Вислід кожної боротьби непевний...
Для того в жоднім положенню не трать
надії, що виграєш.

До краю збентежена несподіваним знайомством з найвищою особою на всім Сході, вертала Настя до своєї службової кімнати. По дорозі, мов крізь мряку, запримічувала, як низенько кланялись їй ті самі слуги і навіть достойники гарему, які

перед тим не звертали на неї ніякої уваги, навіть наказуючи їй щось — так, якби говорили «вйо» до коняки...

Мимохіть склонилася перед Кізляр-агою. Але він покловився їй ще нижче і сказав до неї: «О, хатун¹! А разом з ним глибоко вклонилися перед нею всі три групи гаремових слуг.

Знала, що титул «хатун» не належався їй, бо була невольницею і щодо увільнення треба було формального акту. Знов мала легке враження глуму. Але Кізляр-ага, чоловік серйозний, промовив до неї поважно:

— Благословенне хай буде ім'я твоє, хатун, і нехай Аллах внесе через тебе добро і ласку свою в ясний дім падишаха! Отсе слуги твої! А зараз запровадимо тебе до твого будуару, бо не годиться, щоб ти оставала в малій кімнатці хоч би хвилю довше від часу, коли взяв тебе за руку великий султан Османів.

Рухом руки показав закриту лектику² на знак, що може всідати. Збентежена в найвищій мірі, звернулася Настя мовчки по свої убогі речі. Але Кізляр-ага вмить додумався того і сказав:

— Всі твої речі, хатун, вже в лектиці...

Рада була всісти в неї, щоб укритися перед очима здовж коридорів. Але якийсь дивний сором вчорашньої невольниці відпихав її від шовкових зававіс лектики. Воліла вже йти, ніж датися нести...

Х. В парку Ільдіз-кіоску

Дивний єсть зв'язок мужчини з жінкою, а ім'я йому таємниця. Глибінь тої таємниці пізнала тільки церква. І тому — не розв'язусь її та й називає тайною.

Молодий Сулейман спробував ще раз освободити свої почування й думки від чару блідої дівчини. Перейшовся по іншим крилі і відвідав свою першу жінку. Успокоївся.

Але як тільки зголосився Мугієддін Сірек зі своїм звітом у дорученій йому справі, Сулейман знов занепокоївся... Який вислід³? Що приносить йому старий приятель?..

Мугієддін докладно переповів султанові все, що довідався від бувшого монаха.

Цікавість Султана росла. Він запитав старого Мугієддіна, що думає про вислід.

¹ Х а т у н — пані.

² Л е к т и к а — закриті ноші у вигляді карети, в яких служники переносили багатих осіб.

³ В и с л и д (діалектне) — висновок.

— Нічого не можна ще думати, — сказав старий. — Се дивна дівчина.

— А що робити, як упреться їхати на Афон?

— Гадаю, що коли попередні володарі опиралися дивним забаганкам жіночим і додержували приречень своїх батьків, то опреться і султан Сулейман...

Султан вже був певний, чи опреться, хоч не міг собі уявити того, як можна зломити батьківське приречення...

XI. Перша подорож на прощу Роксоляни

На Афоні дзвони дзвонять
у неділю до вечірні;
починає Прот великий,
окликаєсь Ватопед.
Далі зойкнув Есфігмену,
загудів Ксеропотаму,
там Зографу, далі Павлю,
розливаєсь Іверон.

(Іван Франко)

Був кришталєво-ясний ранок, коли султанські галери допливали до Святої Гори, що як білий мармуровий стіжок видніє на синім тлі неба і стрімкими стінами в море спадає. На довгім півострові вже здалека видніли зелені ліси. Як наближалися, повіяло з них чимсь рідним на душу Настуні, бо запримітила там не тільки кипариси, пінії¹ й каштани, але на височинах також буки, дуби й чатинні² дерева: тут лучилася тверда рістня³ її рідної землі з м'якою полудневою рістнею.

Здалека долітало привітне грання дзвонів всіх афонських церков, що вітали могутнього монарха. На березі заливу Дафні видніли великі процесії монахів зі всіх монастирів і багато паломників!

Свою велику славу, як святе місце прощ, досягнув Афон вже дуже давно, ще як не було роздору між Сходом і Заходом, а єдність була у церкві Христовій.

Оподалік на скелях полуднево-західного узбережжя Святої Гори біля пристані Дафні пишався в прекраснім місці старий монастир великомученика й ісцілителя Пантелеймона, відновлений востаннє галицьким князем Ярославом Осмомислом. Тут проживали отшельники зі всіх земель України. І здавалося їй, що в їх співах почула також від дитинства знайомий їй напів галицьких церков.

¹ Пінії — сосни.

² Чатинні (діалектне) — хвойні.

³ Рістня (діалектне) — рослинність.

Ще на галері просила Сулеймана, щоби спочив у тім монастирі...

Коли вже мала вертати з Сулейманом до монастиря зі своєї прогулки в спокійну, тиху ніч, — нараз від Гелеспонту повіяв вихор і закрутилося море під Афоном... А поміж скелями Афону щось застогло й засвистіло, і видно було, як в глибоких яругах, немов з жаху, трясеться вся рістня. І небезпечно стало йти дальше...

Сулейман глянув на Настю, котра дрижала зі страху і холоду. Опісля подивився довкруги, потягнув її за руку в тихіше місце під густе дерево між скелями, зняв із себе свій верхній одяг й обули перелякану дівчину. А сам обличчям звернувся до Мекки й, похиливши голову, зачав молитися. Молилася й Настя до Бога свого, вся дрижачи зі страху...

Коли на хвильку затих рев бурі і гриміт громів на горах, вчула, як гопорив до неї молодий султан Османів:

— Ти вся прозябла, я дам тобі зараз і свій кафтан.

Відповіла:

— Ти володар великої держави, а я никла квітка, як казав учитель Абдуллаг. Таких, як я, багато, таких, як ти, нема...

Сулейман не відповів ні слова і зачав розпинати свій кафтан. Задержала його руку, кажучи:

— Не хочу!

— Чому?

— За тобою вже напевно шукають твої люди і кожної хвилини можуть сюди доповзти.

— І що з того?

— Та й що ж подумують собі, коли побачать, що великий султан Османів дрижить в сорочці на дощі, а кафтан свій дав служниці з гарему свого?..

— Ти не служниця, ти будеш найлюбіша жінка моя!..

— Ще ні, ще ні! Бог знає, що буде з нашої любові...

— Не оглядайся на людей!

— А на твою матір також ні? Таж вона довідалася б про все...

Се здержало Сулеймана.

А буря дальше гула. І султана Османів дійсно шукали його вірні люди, повзучи з нараженням життя¹ поміж скелі Афону, що дрижали від ударів перунів. Два з них погибли: один упав у пропасть, другого вдарив перуп й убив на місці.

На другий день Настя бачила тіла обидвох, покриті військовим знаменем.

¹ З нараженням життя (діалектне) — з небезпекою для життя.

XII. «Аж два весілля і одного мужа...»

Вже голосно говорили в цілій столиці, що падишах ладиться до великого весілля з бувшою служницею...

Незадоволені з того мали ще одну коу падию на матір падишаха, що вона може перешкодить тому.

Мати падишаха дійсно говорила з сином в справі весілля. Але що саме, ніхто не довідався. Говорила вона і з будучою невісткою. Але й се на диво остало таємницею. Тільки різні глухі вісті ходили про се між двораками й жінками гарему. В гаремі кружляли, як оси, злові дотепи про те, що бліда невольниця принесе в посагу падишахові. Бо дочки ханів вносили як посаг золоті ключі міст і великі багатства.

«Тут навіть не знати, кому калим слати, бо нікому не відомо, де її рід і дім», — говорили з зазисті матері поважних турецьких домів, що мали дочок на виданні...

 1. Якими подіями в житті головної героїні розпочинається повість Осипа Назарука «Роксолана»?

2. Що наворожила Насті Лісовській циганка?

3. Як у повісті описано напад татар на Рогатин?

4. Детально опишіть шлях бранців до Криму.

5. З якою метою Ібрагім піклувався про Настуню?

6. Що нового й дуже цікавого довідалася Настя Лісовська у школі невольниць у Кафі?

7. Опишіть першу зустріч українки з Сулейманом. На основі тексту повісті доведіть, що раптове кохання виявилось великим і взаємним.

8. Опишіть епізод про негону на Святій Горі та стосунки між Сулейманом і Настунею в цей час. Що у ставленні султана до коханої під час грози ви схвалюєте, а що осуджуєте?

9. Як і чому саме так поставилася турецька знать до одруження падишаха з колишньою рабинею?

 1. Про які три грядки «в огороді думок» згадає Осип Назарук, описуючи зміни в характері Настуні-полонянки?

2. Яке мусульманське пророцтво про султана Сулеймана та його улюблену жінку запало глибоко в душу Насті Лісовській? Як ви думаєте, чому?

3. Чому султан після першої зустрічі з Настунею відразу ж забрав дівчину від її власниці-одалиски?

4. Як ви вважаєте, чому перед весіллям із Сулейманом Настя забрала відвідати Афон?

5. На яких рисах характеру українки наголошує автор, описуючи негону на Афоні?

 1. Пригадайте, що таке епіграф. Яку роль відіграють епіграфи до окремих розділів повісті? Який з епіграфів вам найбільше запам'ятався й чим саме?

2. Які художні деталі в цій повісті мають особливе змістове навантаження й чому?

 Пригадайте з історії, наскільки могутньою була Османська імперія у XV—XVI століттях, з якими державами воювали турецькі правителі і які перемоги отримали в цей історичний період. Які з цих подій відображені у повісті Осипа Назарука?

РОКСОЛАНА — ОДНА З НАЙВІДОМІШИХ УКРАЇНОК СВІТУ

1/9
11/6

В історії Османської імперії особливим ореолом огорнуто ім'я однієї жінки — дружини Сулеймана Другого Великого Кануні (Пишиного) — Хуррем, ім'ям якої султан Сулейман назвав цілий окремий район Авлет-базару в Стамбулі, після смерті дружини збудував їй величний мавзолей. Серед багатьох гіпотез її походження найімовірнішою є та, що в ній знаходимо згадки про українку Анастасію Лісовську, дочку священика з Рогатина. П'ятнадцятирічною дівчиною її взяли у полон кримські татари, а згодом вродлива юнка опинилася в гаремі самого падишаха. Ще одне її ім'я — Роксолана — означає «українка», адже дівчат із України турки називали роксоланами.

Дружина Сулеймана Пишиного, як свідчать її сучасники, була надзвичайно розумною, знала кілька мов, якими вільно спілкувалася з послами інших держав, листувалася з правителями Польщі, Венеції, Персії. Вона давала слушні й мудрі поради самому султанові, була світською людиною, не тільки не закривала свого обличчя, як це було прийнято у мусульманок, а й навіть дозволяла малювати свої портрети відомим у той час художникам, хоч Коран забороняє змальовувати не тільки людей, а й птахів і звірів. Роксолана займалася будівництвом храмів, реконструкцією архітектурних споруд і водогонів, брала участь у воєнних походах нарівні з чоловіком (була присутня під час облоги турками Родосу, Білгорода, Відня) і разом із Сулейманом правила Османською імперією.

Побутує думка, що саме Роксолана домоглася від Сулеймана обіцянки, що він ніколи не рушить в Україну воєнним походом, й про-

Михайло Фіголь.
Роксолана

тягом кількох десятиліть стримувала вторгнення орд турецьких яничарів на землю батьків. Така патріотично налаштована, талановита й сильна духом українка захоплює багатьох наших земляків донині. В Рогатині на Івано-Франківщині нещодавно навіть спорудили пам'ятник Роксолані. Його автори — заслужений архітектор України Роман Романович та скульптор Юрій Глуговський.

Звісно, дружина Сулеймана не могла не мати негативних рис, тим більше в такі жорстокі часи й у такій швидкій на розправу державі, як Туреччина. Історики приписують Роксолані холоднокрівну передбачуваність подій, вміння прораховувати кожен свій крок і дії супротивників. Розчищаючи своїм дітям шлях до влади, вона хитрістю знищила першого сина султана від іншої жінки, розправилася з тими, хто виношував задуми повалити її владу або позбавити прихильності султана.

- 1. Які історичні факти про Настю Лісовську ви дізналися? Чому в Україні до неї ставляться з пошаною і любов'ю? Завдяки яким вчинкам Роксолана постає патріоткою рідного краю?
2. Де побудовано пам'ятник Роксолані? Назвіть його авторів.

 Якби ви були письменником, на яких епізодах з життя полонки зосередили б увагу у своєму творі про Роксолану?

- 1. Розгляньте і опишіть портрет Роксолани роботи сучасного українського художника *Михайла Фізоля* (с. 297).
2. В якому одязі змальовано дружину Сулеймана Великого? Що саме підкреслено багатим убранням?
3. Чому, на вашу думку, на полотні переважають чіткі лінії, темні кольори, а півтони й відтінки, м'які обриси художник не застосовував?
4. Яке враження справив на вас портрет Роксолани? Чи такою ви уявляєте собі головну героїню повісті Осипа Назарука?

XIII. Уродини первородного сина Роксолан

Дитина — це в цілості будучність,
опера на минувшину.

Вже сьомий раз сходить місяць над Стамбулом, відколи молода султанка Ель Хуррем свою службу розсилала, двері своїх покоїв на чотири спусти¹ замикала, вікна в салонах своїх сама заслоняла, — материнський, маленький, срібний хрестик з великим болем серця зі шиї знімала, на дерев'яний хрест із першого свого «калиму»² прив'язала, м'яким, золотистим

¹ С п у с т — поворот ключа.

² К а л і м — йдеться про найдорожчий для Роксолани як нареченої подарунок — відвідання Афону й хрестик з монастиря зі Святої Гори.

шовком разом їх обвивала, темно-цеглястим і квітистим ада-машком обкладала, у тверду срібну парчу поклала й уважно між найдорожчі пам'ятки сховала...

Сховала в невеличку скриньку-дерев'янку, де вже лежав дорогий для неї невольницький одяг, в котрім її вперше побачив володар трьох частей світу, як у нім скромно при дверях одаліски як служниця стояла...

Там вже лежав обвитий, одинокий, слюбний черевичок, котрий у Рогатині з матір'ю купувала...

Там був і кривавий платочок, котрим свою зранену ніжку на Чорнім Шляху, на Дикім Полі обтирала, коли йшла степами при чорних мажах скрипучих як татарська бранка і з утоми та з болю упала і під басурменськими батогами всім своїм молоденьким тіленьком дрижала... І маленький камінчик з святого Афону, де Божу Матір, що робити, питала...

Довго вдивлялася в першу дитину свою. Зболілий мозок її працював, мов у гарячці... Оглянулася на всі сторони, чи хто не підглядає її, та знов вдивилася в свою дитину.

Не могла з великої втоми пригадати собі дальших слів святої молитви, яку не раз чула з уст батька, а якою впроваджують дитинку в християнську сім'ю. Знала тільки, що в молитві говориться дальше про воду як істочник нетління, неприступний противним силам. Думкою спочила на тих словах, що виринали з забуття в її мозку, як на зеленім гіллі спочивала голубиця, вислана Ноем з ковчега по потопі. Рухом руки зачерпнула води й, обливаючи сина свого, первородного, промовила тихо:

— «Крещается рабъ Божій Стефанъ въ ім'я Отца, і Сина, і Святаго Духа, Амінь...»

Перед її очима стояв перший любчик її Стефан. І його іменем охрестила сина свого з султанського роду Османів.

Рівночасно зробила над дитиною тричі знак святого хреста.

Відітхнула так сильно, якби скінчила дуже важку працю. Здавалося їй, що від того її віддиху захиталася занавіса біля дверей. Втомлена до краю, впала на шовкові подушки, бліда, але вдоволена.

Пригадувала собі, як добре чулася колись у кривавім блиску віри в хресне дерево терпіння. Навіть як невольниця не відчувала в тій вірі такого неспокою, як тепер, коли має все, чого душа і тіло забажають. Розуміла, що втратила скарб, з яким не дасться порівняти ніякий з земних скарбів. І хотіла бодай для свого сина зберегти той скарб, впровадити його в посідання¹ того, що сама стратила.

¹ Впровадити в посідання (діалектне) — ввести у володіння.

Зразу уважала свій учинок чимсь зовсім звичайним і природним, чимсь таким, що належалося їй дати, а синові взяти як спадщину. Щойно по якімсь часі блиснуло їй у думці, що в сій палаті не було ще ніколи хрещеного султанського сина!

Страх перед мужем обхопив її...

XIV. *... А червона кривця на рученьках твоїх...*

Сулейман Пишний

Немов ту пилку, Бог
Кинув нас на світ.
Він знає нашу ціль,
Він знає і Тебе.

(Омар Хайям)

...Йшла прямо до залі Великої Ради Дивану.

А як дійшла до дверей, дала знак чорним євнухам, щоб задержалися. І виступила наперед, перед лектикою сина свого.

Ага яничарів, що вже стояв зі сторожею біля Ради Дивану, побачивши сплакану найкращу з жінок падишаха, схрестив руки на грудях і збентежено промовив:

— О радісна мати принца! Падишах зайнятий судейськими справами. А потому має приймати чужих послів.

— Зайнятий? Судейськими справами? Я також хочу суду — на розбишак, що бушують в палаті падишаха! — сказала твердо, приступаючи до дверей.

Ага яничарів вмить відступив на бік, схилившись аж до колін могутньої султанки. Тоді вона додала м'якшим тоном:

— Перед чужими послами Султан напевно прийме сина свого!

Дала знак євнухам, щоб несли лектику за нею, до залі Великої Ради Дивану. Й увійшла у судейську залю з плачем, але так твердо, якби сама мала в ній судити. Увійшла й закричала:

— Рятуй дитину свою! Я боюся вертати в кімнати гарему!..

Султан встав з престола.

— Що се? — запитав голосно і пальцем дав знак усім, що були в залі, щоб опустили¹ її. Збентежені достойники виходили, оглядаючись, як на дивогляд. Бо хоч до різних див уже привикли від сеї жінки падишаха, але і в сні їм не снилося,

¹ О п у с т и л и (діалектне) — спорожнили, вийшли геть.

щоб вона могла відважитися прийти аж тут, незаповіджена¹, з дитиною й цілим почотом!..

— Що сталося? — запитав занепокоєний султан. — Чи хто зробив яку кривду тобі або дитині?

— Не мені, але нашій дитині! — відповіла, тихо плачучи, щоб не лякати сина. Виняла з лєктики малого Селіма і взяла його на руки, цілючи й обливаючи сльозами.

— Нашій дитині? Хто смів? — тихо запитав султан, споглядаючи на сина, що невинно усміхався до нього.

— Агмед-баша!

— Великий візир Агмед-баша?! Що ж він зробив?!

— Наперед кажи його ув'язнити. Бо я боюся, щоб не втік з палати!.. І ще накажи ув'язнити його спільника, чорного євнуха Гассана! Опісля я все розкажу...

Султан уважно подивився на сплаканоу і схвильовану жінку. Кинув оком ще раз на дитину, що вже кривилася до плачу, і плеснув у долоні. З трьох дверей великої зали вийшли німі сторожі падишаха. Султан сказав твердо, слово по слові:

— Ув'язнити великого візира Агмеда-башу і Гассана!..

Вийшли тихо, схопивши лиш іскристий погляд Роксолани.

Султанка Ель Хуррем німим рухом попросила підержати сина — й упала бліда. Зімліла у судейській залі. А маленький Селім ревно розплакався на руках свого батька.

В такім положенні у престольній залі великий султан іще ніколи не був. Не знав, що почати з собою, з дитиною та жінкою. Не хотів кликати слуг, щоб не бачили зімлілої жінки, бо уважав, що дивовижа й так уже була нечувана... Відхилив двері й зажадав води.

Перелякана сторожа ще ніколи не бачила султана в такім зворушенні і гніві. Вмить подано йому воду у кришталевім збані. Сам замкнув за собою двері й підійшов до жінки. Маленький Селім плакав, аж заходився з плачу. Сулейман зачерпнув рукою й покропив улюблену жінку, раз у раз повторюючи:

— Що тобі заподіяли? Що тобі заподіяли?

Відкрила очі, бліда, як квітка яснину. Почувши плач дитини, пробувала встати. Він задержав її й сам подав їй дитину. Сиділи мовчки втрійку. Вона кормила розплаканого сина, а він подавав їй воду.

Як успокоїлася і прийшла до себе, запитав:

— Коли ти не дуже втомлена, то, може, скажеш, яку кривду заподіяв тобі і дитині великий візир Агмед-баша?..

— Агмед-баша зголосився до мене й зажадав триста тисяч золотих дукатів...

¹ Незаповіджена (діалектне) — без попередження, без запрошення.

— Як то зажадав? За що зажадав?
— Аби закрити¹ перед людьми й тобою...
— Що закрити? — перервав обурений.
— Що я охрестила твого сина Селіма, — вибухла.
— Охрестила?..
— Ні, се видумка! Се нікчемна клевета великого візира Агмеда-баші й підкупленого ним чорного євнуха Гассана!

Ревно заплакала. Він відітхнув. Оцінив думкою всю злочинність вирушення і сказав:

— Обидва злочинці повинні вмерти! Тільки справедливість вимагає, щоб їх переслухати!

Була сим дуже занепокоєна. Але не дала сього пізнати по собі. Думка про те, як боронитися дальше, успокоїла її зовсім.

Встала і промовила:

— Роби судейське діло своє!

Склонилася так, як людина, що має повну слухність за собою й не боїться вироку. Блідо усміхнулася. І пішла...

Султан не сказав їй ні словечка, що непотрібно зробила дивовижу, якої ще не було, відколи султани сиділи на престолі.

Напівзбожеволілого зі страху Гассана відвели в тюрму. Він весь час кричав з великого жаху:

— Все неправда! Великий візир Агмед-баша казав мені так говорити! Й обіцяв за те багато грошей! І дім у Скутарі! А то все неправда, що я говорив!

Ніхто не знав, що він говорив. Але всі боялися питати.

Агмеда-башу ув'язнили у хвили, як ішов через браму Джеляд-Одасі. Увійшов до неї, але не вийшов з неї. І ніхто вже більше не бачив між живими великого візира Агмеда-баші, першого міністра держави. Тільки яничари, що стояли на сторожі біля Джеляд-Одасі, оповідали потому пошепки, що довго було чути зойки могутнього візира, заки замучила його німа сторожа падишаха.

XV. Султанка Місафір²

Ніяка влада не родиться з ненависті.
Всяка влада і власть родиться з любові.
О, Ви, що хочете де-небудь якої-небудь влади!
Запитайте самі себе, кого і що Ви любите?

Давно-давно, коли турецький нарід утікав з Азії на захід сонця перед страшними ордами Джіянгісхана, провадив його в

¹ З а к р и т и (діалектне) — втаїти.

² За версією Осипа Назарука, існує турецька народна легенда, в якій згадується чужинка Місафір, що стане дружиною султана й завдасть чимало лиха Османській імперії.

утечі предок Сулеймана. І за те полюбив його турецький нарід і пошаною оточив, як блиском, всіх потомків його. А чим більше росла в нім пошана до роду Османа, тим більшу силу мав той нарід і мала власть його. І так дійшов він до верху своєї сили за Сулеймана Великого, Селімового сина, коли полки його, йдучи горі Дунаєм, дійшли в саме серце Європи.

А тоді червоний кришталі владі турецьких султанів зачав переходити з любові великого султана в руки його жінки, зроду до влади не привичної, що прийшла Чорним Шляхом ординським і Диким полем килиїмським з далекої країни як бідна невольниця і полонила серце падишаха.

То не жінка прийшла, то прийшов кісмет Османів...

XVI. Бог всемогучий

...Аж одної жаркої ночі, коли її муж був на ловах і вона сама гляділа на колиски дітей своїх, вибухло бунтом серце Роксоляни. І вона вимовила до себе отсі слова проти невидимих обидників своїх: «Пождіть, пождіть, а я вам покажу, що на престолі султанів засяде «син невольниці» і «внук жебрачки»!.. Я вам помолмлю старі закони ваші так, як ви ломите серце моє!»...

-
1. Як ви ставитеся до того, що Роксоляна охрестила свого первістка? Чому вона це зробила?
 2. З якої причини султанка змусила Сулеймана заарештувати й стратити Агмеда-башу та Гассана? Чи розкаювалася вона за скоєне? Як це характеризує Роксоляну?
 3. Що ви довідалися про династію турецьких султанів? Чому Осип Назарук називає Роксоляну кісметом Османів?

-
1. Які наслідки могло мати охрещення Роксолянкою султанського сина Селіма, якби про цей факт стало відомо в мусульманській державі? Що чекало б українку?
 2. Чи можна вважати розправу над Агмедом-башею та Гассаном єдиною можливістю за тих обставин способом порятунку Роксоляни з нападком? Обґрунтуйте свою відповідь.
 3. Що викликало все більш усвідомлену думку Настуні про помсту туркам? Як про це сказано у розділі XVI?

-
1. Розгляньте портрет Сулеймана Пишного (с. 300), опишіть його зовнішній вигляд: обличчя, поставу, одяг.
 2. Як ви думаєте, чому художник змалював голову Сулеймана в профіль? Про які риси характеру свідчить обличчя Сулеймана? Пригадайте, яким правителем Османської Порти зображений у повісті «Роксоляна». Відповідаючи, посилайтеся на художній текст.
 3. Чи міг, на ваш погляд, тогочасний правитель величезної імперії бути демократом? Аргументуйте своє твердження.

XVII. Джігад

«Коли Джігад займеться на землі, тоді по небі ходить заграва пожежна... Тоді стогнуть шляхи під важкими колесами гармат халіфа. Тоді дуднять дороги від тупоту кінних полків його. Тоді чорніють поля від піших військ падишаха, що пливуть, як повінь. Тоді гуде плач жінок і дітей християнських, як шум у градовій хмарі. Бо ж великий жах несе з собою Джігад!»

I

Тасмнича рука Господня зіслала на землю 1526 рік... Поста- новив найбільший султан Османів рушити на завоювання землі «джаврів»¹.

У перший день Джігаду падав дощ кривавий на землю хри- стиянську, на шляхи, котрими мали йти незабаром великі пол- ки падишаха. Падав дощ кривавий, хоч на небі не було ні вітру, ні хмари. Впав і лежав на полях, стежках і шляхах від полудня до ночі. А в воздуху на угорських рівнинах піднявся пил кривавий і тижнями стояв на небі. Стояв і страшно світив хмарами вдень і вночі. І жах великий пішов по безмежних пуштах² угорських і по замках лицарських...

Мусульманське військо з острахом вдивлялося в свого мо- нарха. А він їхав на чорнім як ніч коні, під зеленим прапором Пророка, з мечем Магомета. «Твердий і Великий» султан Су- лейман ні оком не здригнув, дивлячись на дивні знаки небесні. А військо вдивлялося, як в образ, у незворушну постать Сулей- мана, що їхав на бистрім коні, мов висока кам'яна подоба Гос- подньої кари. Ніякого металу, окрім твердої сталі, не мав на собі ні при собі, ніякої оздобы одяг його.

А біля нього їхала в арабським вовнянім бурнусі³, у критій колясі за венецьким⁴ склом улюблена жінка завоювника, пре- гарна Роксоляна Хуррем, «серденько серця Сулеймана».

А як на обрію зникали найвищі вежі Царгорода, султан пересів з коня до карети жінки, щоб розпрощатися з нею...

— Як далеко зайдеш тепер?

— Се знає тільки Аллах і Пророк його Магомет. Я не знаю, о Хуррем. Я стану там, де мене спинить всемогутий Аллах не- видимою рукою своєю...

Великий султан поїхав на Джігад. А за ним лавами їхала пішна кіннота й артилерія і пливла струменями піхота, обми-

¹ Д ж а в р и — чужовірці, ті, хто не сповідує іслам.

² П у ш т и — міста.

³ Б у р н у с — накидка у формі широкого плаща.

⁴ В е н е ц ь к е — венеціанське; у ті часи Венеція сдина володіла секретом виготовлення дзеркал і скла найвищого гатунку.

наючи з пошаною повіз султанки. А повіз її стояв на шляху, поки виднів ще на коні Сулейман Величавий, що зник на обрію, як сон. Тільки ще раз блиснув на горбі зелений прапор його. І довго летіли за ним на тлі неба зграї чорних круків і великі сипи¹.

III

Коли Сулейман вдруге вибирався на святий Джігад і вже було певно, що разом з ним поїде сим разом на війну і султанка Ель Хуррем, запитала вона Кассіма, коменданта Стамбула:

— А чи є ще щось страшніше, ніж Джігад?..

— Ворохобня війська у Стамбулі...

— Так? — перервала здивована Ель Хуррем. — Ворохобня... проти Сулеймана? А чому ж я про се ніколи не чула?

— Бо про ту річ, страшнішу від війни й помору, ніколи не говорять правовірні мослеми² в палаті падишаха.

— А чого вибухнув той бунт? І хто його зробив?..

— Яничари, — відповів так тихо, ніби боявся, що стіни вуха мають. — Вже міхами обв'язали шиї агам яничарів і на площах столиці було чути гуркіт викочуваних гармат і метушня зчинилася в сераю, як молодий падишах наказав привезти три коні... Молодий падишах вискочив на коня і кивнув на мене і на Агмета-башу, пізнішого великого візира. Ми обидва сіли на копей, вже бачачи, що султан думає робити...

— І ви втрійку поїхали?

— Втрійку, о Хуррем!

— Без війська?

— Без ніякого війська... Падишах просто пішов в середину збунтованої казарми.

— І всі затихли?

— Ой, не затихли, о радісна мати принца! Тільки уздрівши самого падишаха, звернули проти нього шабляки. І було так тихо, як перед дуже великим злочинцем.

— А що на те падишах?

— Падишах спокійно сказав отсі слова: «Зі всіма говорити не можу. Нехай виступлять три провідники!»

— І виступили?

— Так, зараз виступили і стали в крузі серед мечів.

— А падишах що сказав до них?

— Ані одного слова не сказав, тільки блискавичним рухом руки витягнув шаблю і трьома ударами на місці зарубав усіх трьох так скоро, що ніхто й не спам'ятався... Ціла казарма

¹ С и п и — великі хижі птахи родини яструбиних з великими шиями, що харчуються мертвечиною.

² М о с л ё м и (діалектне) — мусульмани.

збунтованого війська кинула зброю і впала на коліна, бажаючи прощення. Султан Сулейман мовчки обернувся і вийшов з казарми. І ще тої днини роззброїли їх. А заки сонце зайшло над Стамбулом, кров залила долівку у довгій казармі яничарів...

— Се дуже жорстоко, о Кассім!

— Але справедливо, о Хуррем!..

— І ти не уступив би перед бунтом, хоч би весь Стамбул ішов проти тебе... Тяжке ссть діло володаря,— промовила тихо, немов до себе.

IV

В місяці мутаррем 936 року по численню святої Геджри разом з бурями зрівняних днів і ночей¹ наблизилися під Відень передні сторожі і перші орди турецьких паліїв... Ішли дні за днями — криваві дні...

Недовго спав завойовник Османів. Встав. Протер очі. Умився і збирався до виходу. Не хотіла пустити його самого. Одягнулася у свій вовняний бурнус, взяла шаль кашмірський і вийшла з ним... Ель Хуррем казала й собі привести свого коника, сіла на нього і поїхала з чоловіком... Сулейман мовчки наближався до обложеного міста...

Кривавий бій шалів уже між окопами і мурами Відня. Стиснене і заливане мусульманами місто виглядало так, як утомлений плавець, котрому на устах виступає смертельна піна: на мурах християнського міста появились довгі процесії німецьких жінок у білих одягах, з малими дітьми при собі.

Вид їх мав підбадьорити борців і немов сказати їм своєю появою: «Коли не встоїте у бою, то дітей ваших застромлять на списи, а жінок і дочок ваших заберуть у неволю чужинці...»

А як на високій вежі святого Стефана ударив великий дзвін на мотив пісні «Ангел Господній», спазматичний плач потряс білими рядами жінок і дітей німецьких, вони, ревно плачучи, витягали руки до неба і благали допомоги в Бога...

Султанка Ель Хуррем вмить догадалася, що Сулейман готов для одушевлення² своїх полків особисто піти наступом на місто. Задрижала на цілім тілі. Бо якби її муж впав під мурами Відня, то хоч місто могло б тоді бути здобуде військом мослемів, та всі плани її умерли б разом з життям її мужа...

А там, де на мурах було замало чоловіків, жінки і діти германців метали в турецьке військо приготоване на мурах каміння і лили гарячу смолу з казанів...

¹ В час осіннього сонцестояння, коли за довжиною день дорівнює ночі, у вересні 1529 року, коли відбулася перша облога турками Відня.

² О д у ш е в л е н н я — підняття духу.

У світлі червоних смолоскипів узріла на мурах Відня, як німецька дитина завбільшки її сина Селіма кидала каменем у яничара, що ліз по драбині.

Серце в ній тьохнуло. Несподіваним і для себе рухом схопила обома руками за узду коня свого мужа. Наполоханий кінь Сулеймана кинувся вбік, і султанка вилетіла з сідла. Сулейман хотів її задержати і впав з коня... Султанка Ель Хуррем клякла¹ на розмоклій землі і, зложивши руки, як до молитви, залебеділа до свого мужа:

— Ти не підеш у вир сеї боротьби! Бо тут може померкнути твоя зоря! А ще жоден твій син не годен сам усісти на престолі султанів, не піднести меча проти бунту! — закричала...

Великий завойовник і законодавець Османів, обернувшись обличчям до Мекки, покірно зітхнув і дав знак...

— Чи то знов до наступу? — зашептала, все ще клячачи, султанка Ель Хуррем.

— До відвороту, о Хуррем!.. — Він думав у покорі свого духу про волю Аллаха, котрий, може, тут, на сім місці, поклав межу для дальшої кари «джаврам».

XVIII. Гаддж² Роксоляни

«Хвала будь Богу Єдиному! Крім Нього нема Бога. Він живучий і вічно живий. І нема нічого Йому рівного, ні на землі, ні на небі. Він сотворив небо та землю й упорядкував світло й темряву. Хвала і слава Йому, що своїх вірних провадить до святої святині!»

Вже час наспівав і здібний син Сулеймана, Мустафа, як винна літоросль³, дозрівав... Дозрів і замір султанки.

В п'ятницю, Аллахом благословенну днину, виплила хассеке Хуррем із сином Селімом і з донечкою Мірмаг кораблем зі Стамбула до Єгипту, щоб відбути Гаддж — святу подорож на прощу до Мекки й до гробу Пророка. Вона нарочно вибрала ту путь, щоб обминути Єрусалим і святу землю нессараг⁴, де уродився, страждав і помер на хресті дивний Бог джаврів. Султанка не хотіла ступити на ту землю, заки помолиться біля гробу Пророка. І всі правовірні мослеми хвалили розум і побожність її.

В Єгипті мала ждати на мужа свого, котрий також хотів їхати з нею на гаддж, але важні державні справи задержали

¹ Клякла — вклякла, стала на коліна.

² Гаддж — паломництво, подорож до святого місця.

³ Винна літоросль — виноградна лоза, що виросла за літо.

⁴ Нессараги — християни.

його несподівано в Стамбулі. Коли б Сулейман не міг прибути в означенім часі, одержала дозвіл їхати без нього дальше, що й сталося...

Ніхто не знав про її план, окрім неї і Бога на небі. Якраз для відвернення всякого підозріння від себе наражалася тепер на дуже важку й небезпечну подорож до найсвятішого місця мослемів і до гробу Пророка...

Увагу султанки відвернув невисокий сугорб¹, дивний тим, що на самім верху його блистіла немов саджавка² з водою. Султанка скермувала до нього свого верблюда і, під'їхавши ближче, зіскочила на землю та скоро підійшла до води...

— Виберіть собі джерела студеної, доброї води хоч би як далеко від святого міста сього, а я побудую кам'яні склепіння водопроводів по пустині й іменем мужа мого султана Сулеймана, — нехай вівки триває слава його! — накажу допровадити свіжу воду до святого міста сього.

Ще хвилинку стояли всі як остовпілі від такого дару, якого не дали досі й наймогутніші халіфи та султани. А потому всі впали обличчями на землю перед нею, як перед святою. І винесли срібні котли зі святині і вдарили в них. І збігся весь народ святого міста Мекки, і всі прочани, що були в нім. З кріпості над містом заграли труби, і вдарили гармати, й шал радості опанував усіх. І не було нікого, хто не знав би про величезний дар султанки, і всі благословили сліди її й дітей її.

...Хоч уже й глуха північ глибоко віддихала і в улицах святого міста Мекки не видно було ні одного дому, де світилося світло, стояли освітлені кімнати Ель Хуррем.

І запримітила се нічна сторожа святині Кааби. А ранком занепокоєні священики її ждали вже в домі, призначенім для султанки, щоб довідатися, чи не хора вона.

Коли султанка переказала їм запит, якого лікаря мали б на приміті, відповіли: «Для хорого тіла і для хорої думки». А коли султанка попросила їх, щоб привели його, відповіли, що він не опускає своєї печери в пустині, де посвятився Богу як дервіш³, і тільки там можна відвідати його.

По трьох безсонних ночах рішилася султанка відвідати святого дервіша. На триста кроків перед печерою всі затрималися, і тільки вона сама підійшла до печери й побачила в ній старця, що молився в ній. А вигляд мав такий, що пригадався їй опис

¹ С у г о р б (діалектне) — пагорб.

² С а д ж а в к а (діалектне) — ставок-копанка, призначений переважно для прання білизни.

³ Д е р в і ш — монах ісламської віри; дервіші жили як відлюдники в одному місці або мандрували по світу.

того дєрвіша, котрий у Царгороді предсказав султанові уродження її сина Селіма в річницю здобуття Стамбула.

Вступила в печеру, і привітала його, і запитала, спустивши очі, як моленниця:

— Чи ти, о старче Божий, лічиш хоре тіло і думку людей?

— Бог лічить. А я тільки раджу людям, що мають робити, щоб осягнути ласку Його.

— Чи тобі заповіли, що я прийду просити поради в тебе?

— Ніяких заповідин не приймаю, бо вірю, що лиш один Аллах кермує ногами людей до покути, коли ще не стратив надії на поправу їх. Сядь, донечко моя.— І показав їй на кам'яну лаву.

Султанка сіла. Хвилину панувала мовчанка.

— Чи ти знаєш, хто я та де мій рід і дім?

Старець вдивлявся в неї довго. Потому відповів:

— Ти — давно предсказана... султанка Місафір... Твій рідний дім відси так далеко, що там по дощевій порі вода в потоках і ріках стає тверда, як камінь, і можна її різати, як дерево, зубчастою пилою і долотом лупати, як мarmor¹... бачу тиху річку... і садок над нею... domeк батька твого... а ти ще маленька... Бачу морську мряку... і місто над нею... мінарети² сяють... мослеми співають... бачу тебе в школі... й учителів твоїх... сідаєш на галеру... на чорний корабель... а на руках твоїх... ланці затискають... на беріг виганяють... на Аврет-базар...

Тут султанка перестала плакати й уважно вдивилася в очі дивного старця. Йї вихопився з уст тихий шепіт:

— О старче Божий! Скажи мені правду, чи Сулейман не перестане... любити мене?

— Сильний віл,— моя доню, зриває воловід... великий чоловік не ломить слова... ось в'яне личко твоє... бо Господній посол... нікому невидимий... сильніший від заліза... вже час наспіває... в палату Сулеймана... у святу ніч Байраму³ ... приведуть дівчину... найкращу квітку... зі всіх земель султана... а він не прийме...

— Що буде зі мною дальше? Чи Мустафа⁴, син Сулеймана, засяде на престолі султанів?

Обличчя старця захмарилося. Він остро вдивився в могутню султанку і твердо відповів, якби сокирою рубав:

¹ Йдеться про лід, кригу.

² Мінарет — баштоподібна споруда при мусульманському храмі (мечеті), звідки муедзин (оповішувач) голосним криком закликає мусульман до молитви.

³ Байрам — найбільше мусульманське свято.

⁴ Мустафа — перший син Сулеймана Пишного, народжений дружиною Фатімою.

— Мустафа... син Сулеймана... правний наслідник його... не сяде на престолі... батька і діда свого!..

— Чому?

— Уб'є його могутня султанка Місафір!..

Султанка побіліла як полотно і виглядала як береза, обвіяна снігом. Вся кров збігла їй з обличчя, і віддих в ній заперло. Коли прийшла до себе, кинула одно різке слово:

— Як?

— Рукою мужа свого... і батька Мустафи...

— Ти знаєш план її?! — закричала з забобонним страхом.

— Бачу, дитино моя... ученого, підкупленого султанкою... фальшує листи Мустафи... І гине Мустафа смертю невинного...

— А що буде з дітьми моїми?

— Гріх робить мати, котра більше любить дітей, ніж Бога і заповіді його. Дітьми карає матір сила Божа. Скоро по смерті Мустафи побачиш чашу кари в руці Селіма.

— І що тоді зроблю?

— Зажадаєш від мужа свого, щоб він право престола переніс на Баязеда.

— А муж?

— Він послухає закону Османів про право первородства і вперше та востаннє опреться волі твоєї.

— А що зроблю я?

— Ти даш Баязедові, молодшому синові своєму, багато золота і самоцвіт-каміння на збунтування агів і війська падишаха. А свого мужа наклониш хитрістю, щоби зробив його намісником Анатолії. І піде син твій Баязед війною на батька і на брата свого... Заграють гармати, а син твій Баязед кривавими руками сягне від Скутари на острови Принців, на Дівочу Вежу і на Долину Солодких Вод. І зачне обступати столицю Стамбул, і бити яничарів, і серай батька свого, де колись стояла колиска його. А дикий розрух закривавить ulиці Стамбула...

— А що буде з моїм сином Баязедом?

— Згине з рук батька свого, подібно як Мустафа...

— Чи потомство мого сина Селіма вдержиться на престолі?

— Удержиться, дитино моя, — відповів з сумом старець, — аж поки мине круг часів, призначений всемогутим Богом.

Подумала хвилю й запитала напівсвідомо:

— Хто я, старче Божий, бо чужа я вже й сама собі...

— Ти велика людина, нещасна доню моя... Бо маєш сильну волю у змаганні своїм. Але твоя воля звернена до зла, до непощани заповідей Божих. І тому ти чужа сама собі, що ти відчужилася від Бога...

Султанка склонилася глибоко, дякуючи.

— Не знаю, чим надгородити тебе, старче Божий, — сказала, помалу вимовляючи кожде слово.

— Мене — нічим, хіба зміною злих замірів твоїх, — відповів.

Усміхнулася й, пічого не кажучи, вийшла з келії старця...

Так відбула султанка Роксоляна свій другий Гаддж. А третій Гаддж відбуде до всевідаючого Бога, коли небо розколеться, і коли зізди розсипляться, і коли Бог загадає рахунку від усякої тварі, що має образ і дух Його.

Бо коли незнищимий жоден атом порошини, то мусить бути безсмертний і дух людини. І коли завжди впливає кожеп рух вітерця, то мусять вічно впливати на наслідки наші діла. І то му кожен з нас відбуде великий Гаддж до Творця свого.

 1. Як оборонялися мешканці австрійської столиці Відня від турецьких орд? Який епізод із опису оборони вас найбільше схвилював і чим саме?

2. З якою метою Роксоляна вирішила здійснити паломництво до священного місця всіх мусульман — у Мекку? Які добрі справи під час цієї подорожі ще більше підняли авторитет Хуррем?

3. Про що розмовляла дружина Сулеймана з дєрвішем? Від яких вчинків провидець застерігав матір Селіма й Баязеда?

 1. Яким постає перед читачами Сулейман під час воєнного походу, яким розпочалася війна мусульман — Джігад? Чи змінилося ставлення автора повісті до свого героя? Доведіть свою думку.

2. Як Сулейман розправився з яничарами, що збунтувалися? Яким султан постає у цій надзвичайно небезпечній і складній політичній ситуації? Що ви можете сказати про ставлення автора до свого героя в цьому епізоді?

3. З якої причини Хуррем зупинила наступ турків на Відень? Які риси характеру героїні у цьому епізоді виявилися? Чи мали вони розвиток у майбутньому?

4. Чи виступає Роксоляна в повісті Осипа Назарука патріоткою рідного краю, захисницею України? На яких проблемах у житті героїні зосередив свою увагу автор? Висловіть власну думку про це.

5. У чому полягає повчальність двох останніх абзаців повісті «Роксоляна»?

 1. *Письмово* доведіть або спростуйте твердження, що «Роксоляна» Осипа Назарука — історична повість.

2. Визначте *зав'язку*, *кульмінацію* та *розв'язку* твору «Роксоляна».

 Прочитайте окремі розділи з повісті *Сергія Плачинди* «Роксоляна» і порівняйте образ Насті Лісовської у цьому творі та в повісті Осипа Назарука. Який із художніх образів дружини султана вам більше подобається і чим саме?

Довго, надто довго цього ранку не виходив з опочивальні Роксолани великий султан. А з'явився у своїх покоях веселий, радісний, збуджений. Тільки-но усівся для сніданку, як убіг сераскер¹, що весь ранок чатував султана. Упав на коліна міністр, затряслася його величезна чорна борода.

— О тінь Аллаха на землі! Цієї ночі три галери з невольниками, зі зброєю знялись і... пішли в море, на північ. З ними утекло більше тисячі бранців. Усі з України, з Московщини. Вбито близько ста яничар-охоронців та наглядачів. Прошу високого дозволу послати погоню. Може, наздоженемо...

Султан мовчав. Нарешті озвався:

— А коли втекли веслярі і раби? Опівночі? На світанні?

— Ніхто не відає, володарю всесвіту. Вранці мені доповіли. Очевидячки — десь опівночі, о серце всесвіту.

— А що робив о тій порі мій сераскер?

— Спав, о усмішка Аллаха! — Міністр похнюпив голову.

— Ага, спав, — перебив султан. — Я давно помітив: мій сераскер дуже любить спати. Що ж, треба на це вважати і подбати, щоб мій слуга спав якнайдовше.

Султан кивнув охоронцям, ледь помітно черкнув ребром однієї долоні по іншій. Того було досить. Повурі, кремезні охоронці схопили міністра, будь-яке слово котрого до останньої миті було для них законом, поволокли у двір і відтяли голову.

Ні, кохання до Роксолани не зробило Сулеймана м'якшим до підлеглих. Він лишався тираном. Очі його палали лютим вогнем, що згас умиць, як тільки до покоїв увійшла Роксолана. Усміхнена, радісна, сказала, що хоче поснідати разом з дорогим мужем. Султан звелів подати найрозкішніші страви.

А Роксолана в душі святкувала велику перемогу. Більше місяця готувала вона втечу своїх земляків. А цієї ночі Алі-ага разом з батьком та іншими полоненими порубали варту, вивели з портових підземель рабів-невільників з України та Росії, озброїли їх. По тому знищили сторожу біля галер. А там уже їх чекали, готувалися, знали.

Ще ніколи так швидко не мчали галери по воді — веслярі вже не були раби, і сили їхні подесятерились.

Не наздогнати вже султанським яничарам трьох галер, що ріжуть хвилі Чорного моря. Піднято вітрила, і попутний вітер несе щасливих, збуджених козаків до рідних берегів, «у мир хрещений, на тихі води, на ясні зорі»...

¹ Сераскер — військовий міністр.

У товаристві коханої Роксолани султан забув про втрату. А може, й не забув, просто в нього змінився настрій. Та й розумів Сулейман: ніхто не наздожене галер, де за веслами сидять найкращі гребці, які до того ж тікають у рідний край, на волю.

А вони й справді швидко линули морем, посивілі, почорнілі од сонця, вітру, роботи, гіркої неволі; вони весело гомоніли і згадували добрим словом Настю-султану, слава їй у віках.

10

Минув рік. У Роксолани радість: народився син. Селім. І рада Настя, і трохи сумна: гарне хлоп'ятчко, але ж... немає вже вороття на Україну. Не тільки клятва Сулеймана, а й син прикував її до чужини. А втім, це ж син! Він виросте... І такий буде, як Алі. І тоді... О, тоді вони можуть разом повернутися...

Няньок багато. Рабині так і в'ються біля молодої матері та дитини. Тільки іноді засумує Настя: якби ж мама була біля мене; і якби я жила у Рогатині; народила б сина, приходили б подруги, сусідки, родички, приносили б новонародженому гостинці: «щоб ріс здоровий та щасливий»; які б улаштували хрестини; як гарно в церкві хор виспівував би «многая літа»...

Замріється Настя, відтак озирнеться: розкішні покої, килими, золото, срібло, оксамит, раби... і все чуже. Але тепер уже втіха: маленький Селім. І ще: дев'ята галера нещодавно цезла з Босфору. Майже всі невільники — українці. Є й білоруси, росіяни. Вони вже дома. Чи хоч згадують там її, султану? Туркению. Ні, не туркению вона. До смерті лишиться українкою, донькою рогатинського священика, славного лицаря Запорозької Січі. Не зрадить вона в душі ні віри, ні України, ні пам'яті батьків. Боротиметься. І є з ким. Вона вже трохи знає про плани Ібрагіма. Хитрий, старий пес. Треба їй бути насторожі... І вона вивчає арабську мову, щоб спілкуватися з арабами великого візира (він полюбляв саме їх). Вона обдаровує слуг, які мають усе чути і все бачити...

Настя, зіпершись на оксамитові блакитні подушечки, напівлежить у розкішній золотій альтанці. Навколо — квіти. У срібних вазах плещуться золоті рибки. По золотих тонких ґратах перестрибують униз головами барвисті папуги. У саду тьохкають солов'ї, нагадуючи Насті Україну і батьків сад...

Сонячні промені, протикаючи гущавину розквітлого жасмину, блукають по персидських килимах. Від золота в альтанці висить казкове ніжно-оранжеве саяво, і Настя в ньому здається неземною богинею. Перебираючи діаманти у шкатулці, султана чекає угорських послів. Місяць тому в цій же альтанці вона прийняла іспанських послів. Іспанці, яким

Олена Зенич. Молода дружина Сулеймана

серйозно загрожувала могутня Порта, шукали покровительства в коханої дружини Сулеймана. Так уперше в історії Туреччини султана приймала дипломатів.

Золота альтанка в султанському саду, куди під страхом смерті заборонялося заходити чоловікам. Та Настя порушила це правило: саме до золотої альтанки запросила іспанських посланців і півгодини розмовляла з ними латинською мовою. А через три дні за її намовою відбувся перший дипломатичний прийом у султана. Іспанського посла ввели до покоїв Сулеймана. Занесли цінні дарунки: корали, діаманти, золоту статуетку буйвола. Стоячи, іспанець барвистими, пишними висловами

возвеличував Сулеймана, просив ласки та миру для Іспанії. Султан коротко привітав посла і сказав, що дарує іспанському народові мир. Прийом закінчився.

Так, завдяки Насті Лісовській зачалася перша сторінка в історії турецької дипломатії. Ця звістка блискавично облетіла нажахану яничарами Європу. За тиждень посланці венеціанських дожів завнесли до золотої альтанки дев'ять срібних ваз, наповнених дзеркальною водою, в яких плескались червоні рибки. На срібній таці до ніг Роксолани було покладено символічну золоту корону володарки і рятівниці Європи...

Сьогодні Настя приймає угорських посланців... Роксолані сподобалося, що посол визнає своїм королем славного угорця Заполія. Вона сама більше симпатизувала Яну Заполію, бо розуміла, в які страшні лабети потрапляє угорський селянин: братимуть турки, здиратимуть і свої пани, а тут ще й Австрія загребущу руку простягатиме... Настя пильніше придивлялася до посла. Нарешті перебила його, схвильовано вигукнула:

— Ви Ернст Тинський?

Посол зблід...

— Так, це ви... Сідайте,— вона показала на подушки. Венеціанець сів, а Тинський продовжував оклякло стояти.

— Одного разу ви проявили слабкість духу...

Тинський придивлявся до султани і крізь серпанок упізнав... колишню вимріяну свою наречену. Упав на коліна.

— Нічого. Забудемо про те,— зітхнула. — Адже те, що ви прийшли сюди, у грізне гніздо всесильного повелителя, якого може розсердити ваше прохання і... ви ризикуєте головою, свідчить, що ви стали, Ернсте, набагато хоробрішим. І я за те, щоб Угорщиною правив угорець...

Тремтячими руками Тинський розгортав якийсь дарунок. У нього, здається, відібрало мову. Він мовчки простягнув Насті щось осяйне. Султана придивилася: невелика золота ікона. Образ Богоматері. Рвучко схопила цінний подарунок. Стала на коліна. Відкинула блакитний серпанок, схвильовано поцілувала ікону. Пригорнула, як щось дороге-дороге. І ненавче почувала голос матері:

— Помолись Господові... Він відверне і допоможе...

Тихо стала в золотій альтанці.

...Через кілька днів королем Угорщини став Ян Заполій.

— Годі воювати Європу,— казала Настя султанові.— Зверни свій погляд на Схід... Там багато твоїх ворогів...

...Бучний бенкет влаштував Сулейман на честь переможного завершення походу турецької армії на чолі з Ібрагім-башею до Азії. У цей похід великий візир брав з собою старшого сина Сулеймана, шістнадцятирічного Баязида, від першої дружини

султана Фатімі. Помітила Настя: Баязид люто позирає на неї після походу, Ібрагім-баша робить своє діло.

Бенкет вирував. Бриніла східна музика. На килимах танцювали полонянки. Султан не скупився на дорогі дарунки своєму візиреві. Але той сидів похмурий.

— Чому запечалене чоло в мого друга? — запитав ласкаво Сулейман. — Чи мало золота я подарував? Чи хто образив найславнішого полководця?

Ібрагім-баша тільки й чекав цього запитання.

— Ні, сонцеликий, — почав він, — ніхто мене не образив, і щедрість твоя незрівнянна. Але не вдовольняє мене цей похід, хоч і розширив я твої володіння і привіз чимало багатства.

Він казав правду, цей воїн, що майже сорок років провів у сідлі бойового коня.

— У мене таке враження, ніби я ганявся за мишами. Ще ж курям на сміх: у мене були противники, не гідні мого меча. Я думаю, що ми робимо зовсім не те, володарю. Ти забув наші плани. Ми маємо взяти Україну, казковий край. Які там землі, які там люди міцні та здорові! Немає кращих яничар, як вихідці з України. А сади, а хліб, який нам так потрібен. А ще мед, ліси понад Дніпром — вони мов навмисне ростуть для наших галер. А жінки які там — їхня кров оздоровить нашу Порту; моїм воїнам потрібні здорові жінки, а тобі, султане, гарні хлопці, добрі вояки. Маючи підкорену Україну, ми збільшимо нашу могутність. Не забувай, що Україна — це ворота до Варшави і Москви...

Блищали очі великого візира, палко доводив, розмахуючи велетенськими своїми руками. Замислений сидів Сулейман.

— Та й таке візьми, мій падишах... Я не можу забути образи, нанесеної мені запорозькими козаками. Я врятувався від них ганебною втечею. Я тікав, як сірий вовк. Тоді запорожці перехитрили мене. А їх було в чотири рази менше, ніж нас. Такі обідраві, майже голі, одягнені в дрантя... І перехитрили! Два дні відбивали наші атаки, показуючи, що їх зовсім мало. А потім, виснаживши нас, вдарили свіжими силами. Полягло багато яничар, повелителю. Хіба ми масмо право перед Аллахом не відплатити за ту ганьбу і кров?

Сулейман мовчав. Він глибоко шанував великого візира. Це він, Ібрагім-баша, власноручно вчив юного Сулеймана сидіти в сідлі і вправно орудувати шаблею. Він учив тактики, військових хитрощів, як зараз учить Баязида. Він, Ібрагім, ще малого Сулеймана брав з собою в походи, гартував його. Врешті, Ібрагім був великим візиром ще при батькові Сулеймана, а слава видатного воїна прийшла до Ібрагіма ще за часів Сулейманового діда. Та й сам султан у всіх походах та битвах мав за кращого друга його ж таки, Ібрагіма-башу.

Тож мовчав Сулейман, мислив. А Ібрагім вів своєї:

— Не допоможуть тепер ні хитрощі українських козаків, ні їхня хоробрість, ні мужність народу. У нас така зараз армія, як ніколи. Настав момент! Мільйон яничар поведу на північ.

А Сулейман мовчить. Він розуміє Ібрагіма-башу, розуміє, що саме так і треба чинити. Та він пам'ятає, як засяяло личко Роксолани, коли вона почула клятву про те, що турецькі війська не нападуть на Україну. Як вона поглянула тоді на нього! Тої миті він, Сулейман, зрозумів, що найщасливіший султан з усіх султанів, бо має не наложницю, а ніжнього друга, має дивовижної вроди і незвичайної душевної краси дружину, біля якої спочиватиме від повсюдного фарисейства в Порті, має велику радість для серця. І все це зруйнувати?

— Ні,— мовив нарешті Сулейман. — На Україну ми йти не будемо. Я слово дав. Підеш на Польщу і Литву.

— На Польщу? — аж підскаочив Ібрагім. — Тобто звільнити Україну від такого грізного сусіда, як Польща? Дати можливість козакам ще дужче зміцнитись? Ні, на Польщу йти не можна, бо Україна стане нашим наймогутнішим суперником.

— Тоді ми заключимо з Україною угоду і попросимо дозволу пройти на Москву.

— Козаки на це не підуть. Вони не пропустять іновірців через свої володіння.

— Ми нагадаємо їм про Мелік-Гірея, якого пропустив великий князь...

— Ні, це неможливо,— сказала Роксолана, коли Сулейман почав оповідати їй план нападу на Москву. — Москалі — наші брати по крові і вірі, і українці не пропустять твої війська до Москви. Та хіба Україна може піти на таку угоду з турками: уяви, що лишиться від козацької держави, коли по ній, по її полях, луках, селах і містах протопчеться мільйон воїнів на конях? Лишиться сама пустеля. Та й ми, Сулеймане, маємо досвід. Вчила я з історії ще вдома, в Рогатині... Дев'ятсот третього року з Волги на південний захід йшло могутнє плем'я угорців. Через Київську Русь на південь, у далекі краї за гори. То вони грабували по дорозі наші села і міста, а коли перевалили Карпати, побачили родючу долину, де жили в мирі та злагоді молдавани і гудули. Угорці відтіснили молдаван, а гудулів закабалили та й зайняли Дунайську низовину. І потім ні князям, ні нашим гетьманам не було ні часу, ні змоги визволити братів за Карпатським хребтом. Ось чого вчить історія. Я прошу тебе — не роби ніяких походів на північ...

— Моя чарівна ханум, хіба я можу тобі відмовити? — запевнив Сулейман, і Настя подарувала йому щирі усмішки.

А Ібрагім-баша не вгамовувався. Де ж там: галери щезали і далі. Візир збільшив кількість своїх вивідувачів серед охоронців порту, яничарів і навіть серед гяурів — воїнів православної віри. Але успіху поки що не було. В боротьбу включилася Фатіма — перша Сулейманова дружина. Люто ненавиділа Фатіма Роксолану — адже через цю українку султан зовсім забув про неї та й на старшого сина не звертає уваги. Біля нього завжди тільки Селім. Поклялася Фатіма будь-що-будь отруїти Роксолану. Її підтримували фанатики ісламу, шейхи, знатні ханум, її заохочував і сам Ібрагім. Та великого візира султан раз у раз посилав у походи, і всі знали: така воля Роксолани.

Якось розгніваний Ібрагім-баша завітав до султана, почав гаряче доводити:

— О тінь Аллаха на землі, згадай свого діда, славного Баязида II, згадай його походи на Україну, на багаті землі Поділля, в степи. Скільки здобичі, які багатства! А зараз... Ти ж замислив здобути Москву, підкорити північ. А шлях лежить через Україну. Ти казав, що підкориш Польщу, Литву. Хочеш збудувати мечеті у Відні. Але ключ до цих країн, багатих міст — Україна. Треба йти туди! Треба, володарю!

Падишах наче й не чув.

— Подивися, що коїться. Повтікали всі невільники з України. Вкрадено більше двадцяти галер, а скількох охоронців убито! Ослаб наш флот. Немає гарних галер, немає міцних, витривалих веслярів. Раби зі Сходу — худі, миршаві, самі кості та шкіра, хоч як їх годуй. Вони слабо веслюють, ми програємо будь-який морський бій. Вони довго вантажать. А українці дужі, загартовані. Корабель може йти без зупинки десять днів! Володарю всесвіту, відмовся від своєї клятви Роксолані! Цього вимагає іслам, цього вимагає Аллах!

Звівся Сулейман. Схопився за шаблю. Ледь стримав себе:

— Геть! — показав на вихід.

Між султаном і великим візиром пролягла тінь ворожнечі. Ще дужче зненавиділа султану стамбульська знать. Кілька разів пробували отруїти її, та дарма: у султани були вірні слуги. Вони все бачили, все чули.

— Насте! Насте-е...

Вона зупинилася. Крик линув з якоїсь галери. Голос відчайдушний, але наче такий знайомий і рідний.

Настя в супроводі сина Селіма — стрункого чорнобривого юнака, Івана Кочерги з Переяслава, Алі та своїх наближених

ханум і служниця щойно вийшла з ялика, на якому весела компанія прогулювалась по морю. Усі побачили: її гукав з долмацької бригантини якийсь невільник-весляр, прикований ланцюгами до сидіння. Галерник старий, голий до пояса, чорний від сонця. Лише біліє борода, волосся на голові та пишний вус. Ті вуса були такі знайомі...

Роксолана, в серпанку, дивуючись, як її отак розпізнали, підійшла ближче до галери.

— Дядьку Максиме!

І вмить постали перед очима далекі-далекі дні: тихий сонячний день, святковий стіл під грушею, пахне любистком і медом — гудуть бджоли над розквітлим пелюстками квітів, і сяють золоті хрести на церкві...

— Дядьку Максиме, звідки ви?

— З Єгипту! По всьому світу носить мене гірка доля! Вісімнадцять років уже, Настю.

— Як ви впізнали мене?

— А сказали мені: он султанша. А я знаю, що це ти. Все знаю.

Настя звеліла Алі привести господаря бригантини. Незабаром з'явився низенький товстун. Арабською мовою Настя сказала, що хоче викупити в нього всіх рабів-слов'ян. Упав на коліна товстун, слізно благав пожалити його, бо на галері сорок два козаки, а таких міцних веслярів він зараз ніде не дістане. Тож сидіти йому в Босфорі рік... Але коли золотоніша султани підніс товстунові дорогоцінні камені, гаманці з золотими дукатами, власник бригантини хутко погодився.

А на берег, похитуючись і потираючи роз'їдені кайданами ноги, сходили веслярі. Вони падали навколішки перед Настею, ридаючи бажали їй здоров'я та довгих років життя.

...Ще сонце не зійшло з-за далеких морських просторів, а на одній з галер у Босфорі заскрипів якірний ланцюг. Затріпотіли білі вітрила, дружно піднялися над водою весла. Численна сторожа ревню перевіряла папери. Але все було гаразд. Султанська печатка стверджувала: галера бере курс на Кафу. Алі-баша везе важливі вказівки Сулеймана кримському ханству.

Корабель відчалює. На березі, кутаючись у блакитну індійську шаль, стоїть Роксолана. Дивується сторожа: сама султана так рано проводить корабель, що йде в службових справах.

А Роксолана знала більше. На галері — дядько Максим; нині вже дід Максим, і ще сорок викуплених невільників. А ще — Іван Кочерга, посивілий, старий драгоман, що вирішив померти на Україні. Веде корабель Алі, який став уже башею — могутній воїн Андрій, що теж побажав разом з батьком утекти на ніколи ним не бачену, але рідну Україну.

У морі галера поверне на Очаків, увійде в гирло Дніпра, спокійнісінько пройде між турецькими фортецями, розстріляє з гармат розгублену сторожу і вгору по Дніпру, аж до кам'яного гнізда запорожців — Хортиці. Зійдуть усі на священну рідну землю. Дійде-таки до рідного Переяслава старий Кочерга, довго не впізнаватиме його ніхто з рідних, і так лишиться він там під новим прізвиськом — Драгоман. Алі-баша стане Андрієм Башею — славним запорозьким курінним, а потім і полковником, водитиме звияжців у славні походи. А дядько Максим Некора — дід Некора, дід Турок, як зватимуть його тепер — візьме до рук кобзу та й піде по дорозі до рідного Канева. Пройде він багато сіл та міст і співатиме на майданах словами власної думи про українку Настю з Рогатина, що визволила з неволі тисячі українців, а ще білорусів і росіян, вірмен, грузинів, поляків, перемогла самого візира — лютого бусурманина Ібрагіма. Знайде дід Некора онуків у своєму Каневі і розповідатиме до кінця днів своїх про далекі країни, де навіки загубилися серед чужих племен і народів славні сини України...

Тільки Настя Лісовська залишатиметься на чужині.

«Невже тут мені доведеться й помирати? — думала вона, струнка, гарна жінка, повна сил і енергії, проводжаючи того ранку галеру з останніми своїми земляками. — Невже більше не побачу свого краю? Золотого жита в полі. Блакитного неба. Невже не почую церковного дзвону, не побачу жінок у вишитих сорочках, лагідних і привітних? Невже не почую мови рідної? Ні, почую, побачу, якщо... мій Селім стане султаном. І піде на Крим, розтрощить його, зрівняє з землею татарські фортеці. Отоді вже я приїду на Україну.

...Страшна звістка сколихнула Стамбул, могутню Порту і всю Європу: Сулейман стратив рідного сина. Такого не було за часів найжорстокіших тиранів. «Чаклунка, — шепотіли мусульмани про Настю. — Вона зовсім звела з розуму падишаха».

А Настя тепер була спокійна: намісником Сулеймана тепер був Селім. Він приборкає кримчаків, він не тільки не нападатиме на Україну, а й сприятиме її розквіту. Більше того, він силами яничарів оберігатиме Україну...

...Тепер Настя облишила мрію про повернення на Україну. І туга за рідним краєм почала гнітити її, згинати до землі...

Настали дні, коли вона відкликала сина з далекого походу. І коли зайшов високий воїн, великий візир Порти, у сталевому панцирі і зняв шолом, жахнулася Настя: як статуєю, усім виглядом Селім був схожий на свого діда, її рідного батька.

— Помираю, сину, — мовила Настя. — Помираю, так і не побачивши України, тихого гаю біля річки. Так і не вклонив-

шись могилам батьків. Не почувши ні зозулі, ні соловейка. Хоч би на мить усе це побачити і почути. Хоч би на мить...

Біля її ложа — два кароокі онуки, зігнутий Сулейман. Він стоїть навколішки і плаче. За ці дні він став схожий на ветхого старця. Всі розуміли, що недовго султан переживе свою кохану дружину Роксолану.

А вона згадувала своє життя...

Ні, даремно прожила на світі. Вона все зробила для України, що змогла. Зробила багато. Сорок один рік пробула султаною Туреччини. Сорок один рік наймогутніша в світі держава не чинила нападу на Україну, більше того — ще й стримувала татар. Це врятувало козацьку державу від загибелі. Знала Настя з уст європейських послів та купців — розквітла її батьківщина; збільшилось населення, повиростали нові міста, зміцніла Запорозька Січ. Так, вона, Роксолана, зробила більше, ніж усі гетьмани України і наймогутніші армії Європи. Вона остаточно і назавжди підірвала могутність Порти.

«Можу спокійно помирати. Моя батьківщина, моя, Україна житиме! Житиме вічно! Житиме і боротиметься!»

Настя оглянула тих, що стояли біля неї.

Защеміло серце. Пожити б ще хоч трохи, їй лише п'ятдесят шість років... Пожити б... Жовті кола пішли перед очима... І раптом так яскраво, чітко побачила... ось перед нею... рідна хата. Біла, вимазана... Лелеки на гребені клуні... Пахне м'ятою... Сяють золоті хрести на церкві... Кує зозуля... І мати, її рідна мати стоїть під грушею. Махає їй, Насті, рукою: іди, іди до мене, доню! Іди!.. І все те почало враз туманіти...

— Мамо! — щосили гукнула Роксолана. І луна пішла палацом від того крику.

То було її останнє слово.

 Підсумуйте, наскільки розширилося ваше уявлення про місце Роксолани в історії України після прочитання уривків з повісті *Сергія Плачинди*. Які нові грані цієї постаті вам відкрилися?

 1. Розгляньте ілюстрацію *Олени Зекіч*, на якій зображено молоду дружину Сулеймана Пишного (с. 314). Чи вдало відтворила художниця образ Роксолани із повісті *Сергія Плачинди*?

2. Як ви думаєте, про що замислилася Роксолана? Чи вона просто милується дорогоцінностями? Чому ви так вважаєте?

3. Чи була Настя Лісовська надзвичайно вродливою? Чим, на вашу думку, вона полонила серце султана? Чим така непересічна особистість захоплює вас?

Володимир
Дрозд
(1939—2003)

Митцем може стати лише яскрава особистість, яка не боїться визнавати свою правоту чи неправоту, вірити в себе і сумніватися, дерзати і каятися, часто все починати заново. З талановитою людиною нелегко рідним, знайомим, найближчим друзям. *«З янголів письменників не буває. Про що писати-ме янгол, якщо душа його — наче білосніжний аркуш паперу, свята?»* — риторично запитує Володимир Дрозд.

Володимир Григорович народився 25 серпня 1939 року на мальовничій Чернігівщині в сім'ї колгоспника. Рідне село письменника — Петрушин — межує з Білоруссю та Росією. Ось чому мова мешканців цього населеного пункту — не українська, не російська і не білоруська, а синтезована, «петрушинська», як пізніше з м'яким гумором називав її сам Дрозд. Та це не завадило Володимирі Григоровичу завдяки наполегливій праці стати справжнім майстром слова.

Коли хлопчикові було два роки, почалася Велика Вітчизняна війна, батька забрали на фронт. Три роки сім'я не мала про нього жодної звісточки. Мати тяжко бідувала з двома дочками і маленьким сином. Сестру Володимира Любу німці тричі везли до Німеччини на каторжні роботи, і щоразу дівчина тікала, ризикуючи життям. Уже зрілим письменником Володимир Григорович писав: *«Дитинство моє, якби йшлося про фільм, можна знімати лише на чорно-білу плівку»*. Отже, було біди та горя доволі. Здавалось би, пережиті страждання могли озлобити сім'ю, але добра від природи, милосердна до всього живого мати часто подавала дітям приклади людяності.

 Володимир Дрозд згадував випадок, що стався після війни коли в колгоспі працювали німецькі полонені солдати: *Полонені всідалися на моріжку край дороги і сьорбали суп із солдатських казанків. А ми, дітвора, гасали по дорозі. Ку-рява з-під наших ніг летіла у бік німців. І підійшла до нас*

мати моя, і сказала сердито: «А геть відси! Не бачите — л ю д и їдять, а ви їм — пісок у очі!..» Мати, яка дивом убереглася від куль німецького автоматника. Мати, яка немало натерпілася у роки окупації і від холоду, і від голоду. Мати, яка, провівши за село влітку сорок першого батька нашого, не мала од нього вісточки до осені сорок четвертого. Л Ю Д И обідають. Щось таки є в душі народу нашого від Бога. Народ наш великий — хоч би вродженою добрiстю своєю».

Про неньку у Володимира Дрозда залишилося багато спогадів. Була вона людиною доброю, не тримала образи ні на кого, усім прощала кривду, протягом короткого свого життя тягнулася тільки до високого, навчала і дітей бачити прекрасне.

Підручники старших сестер стали для Володі першими книжками. За ними він вчився читати ще у дошкільному віці. До школи хлопчина ходив у сусіднє село, долаючи вісім кілометрів щодня в один бік. Часто й харчувався раз на день, особливо в голодний 1947 рік. Та ніщо не могло загасити жаги до знань. Хлопчик писав на газетному папері, читав ночами книги, які після війни були рідкістю, особливо нові, щойно видані.

Коли Володі минуло вісім років, померла мати. Незабаром батько одружився вдруге. Старші сестри вже проживали окремо. Володимир же повністю залежав від батьківської сім'ї матеріально, тим більше, що за школу в повоєнні часи треба було платити. Розумів, що пора якнайшвидше заробляти на хліб самому. Хлопчина вирішив вибитися в люди за допомогою письменницького таланту: «Здається, відколи пам'ятаю себе, я мріяв писати книги. Книги увійшли в моє життя природно — як повітря, вода, сонце...» Він почав писати вірші й дуже радів, коли надрукували один з них про берізку. Сподівався, що гонорар буде такий великий, що вистачить заплатити за навчання. Та від публікації мав лише неприсмності, бо примітивний голова сільради неправильно зрозумів вірш і готовий був писати донос на юнака, що могло закінчитися для Володимира арештом і тюрмою.

Закінчивши середню школу, Володимир Дрозд не отримав атестат, бо до кінця навчального року так і не сплатив за навчання. Правда, доля посміхнулася селянському хлопчині: його прийняли на роботу в районну газету без атестата, без довідки з сільради — нечуваний на ті часи випадок, щасливий збіг обставин. Родичі гідно спорядили Володю: подарували черевики, ковдру, валізу, вишитого рушника, а батько розщедився на три карбованці.

Ставши журналістом, Володимир вирішив дібрати псевдонім. Один із предків Дрозда мав колоритне прізвисько —

Семирозум. *«Так прозивали материного діда,— стверджував митець,— а мого прадіда, який був добрим сільським майстром по дереву, а ще майстрував літаки... На «літакові» з полотняними крилами він спробував злетіти з клуні, перелетів через власний город і упав у вишняку. Я ще встиг записати спогади людей, які бачили цей «історичний» політ. І ось першу свою заміточку про збирання кукурудзи я підписав: В. Семирозум».*

Працюючи завідувачем відділу обласної газети в Чернігові, Володимир Дрозд по-доброму заздрив літпрацівникові Євгенові Гуцалу, який вже мав опубліковані оповідання. Вирішив друкуватися й собі, а також здобувати вищу освіту в Київському університеті імені Тараса Шевченка, факультет журналістики якого й закінчив 1968 року.

Літературний дебют Володимира Григоровича відбувся в журналі «Дніпро», де в 1962 році надрукували його повість «Люблю сині зорі» і два оповідання. Уже цими публікаціями початківець заявив про себе як непересічний майстер слова.

Творчий ужинок Володимира Дрозда — вагомий і щедрий: понад 20 книг повістей і оповідань, чимало з яких перекладено російською, польською та іншими європейськими мовами. Читачам сподобалися його повісті «Семирозум», «Ірій», оповідання «Білий кінь Шептало», проте особливу славу письменникові принесли його останні книги «Листя землі» й «Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок».

Як і Микола Вінграновський, Володимир Дрозд бачив природу живою, звірів і птахів зображував у творах олюдненими. А ще митець мав вразливу душу, тонко відчував світ. Про це відверто говорив і сам: *«Я схожий на героя свого давнього оповідання «Три чарівні перлини». Він чув, як плаче зрізана трава і як квіточка попереду коси просить обминути її».*

Протягом кількох років Володимир Григорович очолював редакцію журналу «Київ», був першим заступником голови Національної Спілки письменників України. Високохудожні твори митця високо поціновані. За роман «Листя землі» в 1992 році йому було присуджено Шевченківську премію, згодом — Міжнародну премію фундації Антоновичів (США). За активну громадську діяльність Володимира Григоровича нагороджено орденом Ярослава Мудрого V ступеня.

Дружина Володимира Дрозда *Ірина Жиленко*, з віршами якої ви ознайомилися в 6 класі, згадує: *«Він мав яскраво виражений громадський темперамент. Був далекоглядний аж мовби не по-людськи, бо мав якісь екстрасенсорні здібності: багато що передбачав і у дрібницях, і у значних речах... Завжди жив іще не написаним».*

Герої творів Володимира Дрозда, яких він ставить за взірць читачам, наділені добротою і співчутливістю. Мати добре серце, на думку письменника, означає бути найкращим з-поміж інших. Сам митець про такі риси у власному характері писав: *«Я, наприклад, люблю садити на городі і охоче роблю це щовесни. Але полоти на грядці — суцця мука для мене. Бо тут уже од волі моєї залежить, якій рослинці рости й квітнути, а якій — сохнути на купі бур'яну. Вистачає мене на цю високу місію ненадовго. Усім єством відчуваю я страждання під сонцем пекучим висмикнутої з корінням бадилли. І врешті-решт тікаю з грядки, аби не примножувати світове зло. Те ж саме, коли я змушений косити в саду траву. Зойки і крики її шматують мою душу. Психологи кажуть: низький больовий поріг. А який же тоді больовий поріг у безкінечно доброго Бога?!»*

Помер Володимир Дрозд 23 жовтня 2003 року. Незадовго до смерті він написав заповіт, в якому з доброзичливим гумором давав своїм рідним, а також поціновувачам його творчості зрозуміти, що на цьому світі довго не затримається, що вже Бог кличе його до творчої співпраці на небесах, а тому хай виконають останню волю покійника: *«Я не люблю і не хочу пишних похорон. Калинове урочище між Халеп'ям і Витачевим, де я був щасливим і духовно наповненим, нехай буде моєю могилою. Читайте книги Володимира Дрозда, смійтеся і плачте з прекрасності, недолугості і короткочасності життя земного. А мене шукайте на Витачевській дорозі або в небесах над Калиновим гаєм».*

1. Що ви дізналися про особливості географічного розташування рідного села Володимира Дрозда — Петрушина? Як ця обставина в майбутньому вплинула на творчість письменника?

2. Якою з біографії постає мати майбутнього письменника? Який її вчинок вам найбільше запам'ятався?

3. Як споряджала родина Володю на навчання в місто? Про що така турбота свідчила?

4. Перелічіть назви творів Володимира Дрозда, премії та інші нагороди, якими був відзначений письменник.

1. Який відбиток відкладають на душу людей воєнні та повсюдні лихоліття? Що ви знаєте про життя випробування, які випали на долю маленького Володі та його сестер?

2. Коли в юного Володимира Дрозда з'явилося бажання стати письменником? Яким чином він намагався втілити свою мрію у дійсність?

3. Що ви можете сказати про Володимира Дрозда як яскравого митця й неординарну особистість?

4. Уважно прочитайте думку Володимира Григоровича про його больовий поріг. До чого саме закликає нас письменник своїм висновком?

5. Чим вразив вас заповіт митця?

БІЛИЙ КІНЬ ШЕПТАЛО

«...сутеніє; раптом на галявині —
кінь — самотній»

Райнер Марія Рільке

Босий підпасок тягнув через бригадне дворище батіг — зимно блискало дротяне охвістя. Шепталові зсудомило спину: якось повесні він задрімав у приводі, підпасок дошкульно хльоснув, дротинки порвали шкіру, ранка, вподобана гедзями, досі не гоїлася. Хлопчик наблизився до загорожі і хвацько стрельнув батогом, аж луна прокотилась од клуні, що на краю села, та сивую гадючкою повисла курява. Коні, гризучи й штовхаючи одне одного, сахнулись од пострілу в куток. Тією живою, наполоханою хвилею Шептала зім'яло, притисло до жердин. Гостро ткнуло потом, він гидливо підібрав губи та весь зіщулився — змалку ненавидів табун, гурт у загорожі, і на пасовиську волів бути сам. Спершу бригадні коні глузували з того, далі звикли й самі почали обходити Шептала. Хлопчик наблизився до конюшні, зазирнув у темну ополонку дверей:

— Дядьку Степане! Казав завфермою, щоб ви до привода конячину прислали. Бо назавтра свиням зелені нема.

Шептало нашорошив вуха. Неприємна, знайома млявість — провісниця всіляких прикростей — закрадалася в груди. Сьогодні суботній печір, роботу скінчили раніше, і він насолоджувався спокоєм та тішив себе надією на завтрашній відпочинок. Звісно, якщо вранці не поженуть до міста. Але він сподівається на Степанову добрість. З конюхом у нього особливі стосунки. Інші коні це відчувають, тому й недолюблюють Шептала. Степан ніколи не б'є його, хіба ненароком у гурті зачепить пугою чи про стороннє око стьобне. Ніколи не посилає на важку роботу, якщо є кого іншого послати. Бо він, Шептало, кінь особливий, кінь білий, а коли й попав у це бригадне стовпище, то завдяки злому випадку, химерам долі. Справжнє місце йому не тут, хтозна, де він може опинитися завтра. І Степан це розуміє. Степан що: маленький чоловічок, навіть не білий, а якийсь землисто-сірий, з брудними, корявими ручиськами. Але навіть він своїм приземленим розумом тямкує тимчасовість своєї влади над Шепталом.

Коні заспокоїлися, розбрелися по загороді. Шептало знову лишився сам. У дверях з'явився Степан, спинився на порозі, пильно дивився на коней; від того погляду млявість обняла груди і покотилася до колін, що зрадливо затремтіли. Шептало вперше пошкодував, що опинився на видноті. Хотілося проштовхатися в середину табуна, загубитися між ребристих кіпських тіл. Він удав, що не помічає конюха, схилив голову

до прив'ялої трави. «На мене вкаже, обов'язково на мене», — думав полохливо, про всяк випадок, щоб прикрість не була несподіваною, хоч певно знав, що Степан його не потривожить.

— Шептала візьмеш, — сказав конюх хлопчаків. — Тільки зачекай, напою.

Білий кінь підвів голову і жалібно глянув на Степана великими водянистими очима. Привабливість теплого надвечір'я мертвіла, опадала, як зжовклий лист під буйним поривом осіннього вітру. Думка про роботу забарвлювала все в темні, холодні тони. Серед усіх робіт він найбільше недолюблював крутити привід і їздити до міста, хоч інші коні вважали це найлегшим. Цілісінський день, до темряви, ходити по колу, топтати власні сліди — в цім було щось принизливе. А це принизливіше котити заставленого корзинами та бідонами воза серединою ранкової міської вулиці — колеса торохкотять по бруківці, торохкотять бідони, хитаються корзини, кудкудакають кури, гелгочуть гуси. Навколо ж стільки святково вбраного народу, стільки коней із сусідніх сіл, і всі бачать сором його, білого коня. Коли вже бути відвертим до кінця, то він соромився упряжі, соромився становища робочої худобини, яку вільно запрягати, поганяти, стьобати батогом кожному Степанові... Хоч і випадали хвилини, коли він у своєму приниженні гостро, солодко звеличувався (його, білого коня, загнuzдано, заковано в хомут, поставлено під дугу; хай буде соромно людям, які те вчинили), але це була надто коротка і безперспективна втіха.

Шептало старанно, щоб не виказати засмучення Степановим рішенням, жував скошену вранці траву, між якою хоч і попадались його улюблені конюшинки, але зараз здавалися прісними. «Я на базар завтра не поїду, та й не переробився вдень... Інші, ледь розвидніться, до міста почимчикують, дати перепочинок треба...» — міркував Шептало, і в кінських очах поволі випогоджувалось. Йому кортіло будь-що виправдати Степана, довести, що той не мав кого послати у привід і лише через безвихідь потривожив Шептала. Так було легше — через гірку безнадію перекидався місточок. А може, конюх боїться, що ніхто з коней, окрім нього, не встигне до ночі порізати зелень і свині лишаться завтра голодні? Мабуть, саме так. Вони, люди, знають: на Шептала можна покластися. Такий покірний і роботящий, тільки віжок торкнись, уже чує, вже розуміє, підганяти не доводиться. Він свого досяг, зумів прикинутися; вони повірили — хіба не має пишатися своїм розумом і витримкою? Ще коли його, молодого й гордого, вперше осідлали, ганяли по царині до сьомого поту, хльоскали до кривавих рубців на боках і привели в загін геть вимочалено-

го, знесилоного, інстинкт білого коня підказав йому, що рано чи пізно люди зломлять його. Супроти вітру довго не пробіжиш, і розумніше до часу прикинутися скореним, лишившись у душі вільним, аніж бути скореним насправжки.

Перші роки упряжного життя він побоювався, аби люди не розгадали, що він тільки прикидається покірним, і рвав голоблі з останніх сил. До того ж краще тягти, не очікуючи на батіг, ніж ковтати принизливе підстьобування. В тій добровільній напрузі було щось від самостійності, від волі. Але тепер ніхто не сумнівався в його ретельності, і він іноді дозволяв собі стишувати крок, тягтися за червоними китицями конюшини на узбіччі дороги. Помітивши на дорожнім піску нетерпеливу тінь людини, докірливо косив оком, мовляв, ви ж мене знаєте, це я так, піджартовую, і спішно переходив на чвал.

Степан вийшов з конюшні, поцьовхкуючи довгим, наче гони спечного дня, батогом, відчинив ворота загорожі. Коні, боязко косячись на батіг, почовгали дворищем до бригадних воріт. Шептало, як завжди, перечекав, коли скінчиться тіснява в проході, і вийшов останній. З усього нинішнього життя чи не найважче гнітила його оця табунна, тричі на день, подорож до колодязного корита. Вже багато років, відколи його забрано од матері, ніхто не питав Шептала, хоче він пити чи ні, а тільки відчиняли загорожу, хльоскали батогом і гнали вузькими провулками, де од густої курави було так само тісно та задушно, як і од пітних, гарячих кінських боків. З часом справа почала нагадувати про себе перед загальним водопоем. Води в кориті часто не вистачало; щоб не цідити крізь зуби іржаву каламуть, Шептало й собі змушений був штовхатись і лізти наперед, у тісняву, ніби звичайний кінь.

Хтось зачепив Шептала копитом — дві молоді кобилки затіяли посеред вулиці, за кілька кроків од Степана, жартівливу бійку. «Мало вас сьогодні ганяли, — злісно подумав білий кінь, відходячи вбік. — І як цей Степан терпить? Я навів би порядок. Водопій — то водопій, нічого витанцювати, ніби в цирку».

Взагалі, він ніколи не розумів обмеженості деяких коней, котрі прагнуть на кожному кроці суперечити, огризатися, показувати свій характер. Ніби цим чогось досягнеш, крім батога. З сумовитою зверхністю спостерігав Шептало, як Степанів батіг розганяв у різні боки молодих кобилок; у цих вороних, сивих, гнідих, перистих так мало розуму, що просто дивуєшся. Особливо коли бачиш усе трохи збоку, як зараз. Скільки потрібно було днів тихої, непомітної боротьби, поки Степан змирився, що Шептало йде на водопій трохи збоку, трохи поза-

ду, ніби він зовсім не бригадний, а сам по собі! Ні, він не бунтував, не ліз під батіг, а тільки відставав щодня на півголови, на півкроку і озирався на конюха, вкладаючи в той погляд увесь розум білого коня: мовляв, ти ж знаєш, я не підведу, я інакший, ніж вони, нас з тобою таких тільки двоє...

Червоне сонце опускається в роз'юджену куряву, з-за лісу — краєчок грозово-синього хмаристого холоду. В глибині банькятих Шепталових очей — рожеве тремтіння, наче без підків ступас по кризі. Зате скільки незалежності в крутім вигині шиї, в густій гриві, у розміреному ритмі струнких ніг! Такі хвилини окупають і безглузде кружляння в приводі, і сором міських ранків, і колотнечу навколо корита. Він забуває, що одразу після водопою на нього надінуть хомута й поведуть на ферму, а може, запряжуть ще й завтра, і позавтра, і кожного дня, до самої смерті. А коли здохне, люди здеруть шкуру і закопають під ліском. Якось він сам возив туди одного гнідого; з-під попони стриміли червоні кістки ніг, а слідом бігли голодні пси і жадібно облизувалися. Він усе забуває, окрім одного: тремтливої ілюзії волі та влади. Попереду клубком куряви котить табун, за табуном — Степан, а за кіньми і Степаном — він, Шептало. І можна досхочу тішитися уявою, що це він, білий кінь, жене до водопою і сірих, і вороних, і гнідих, і перистих. І Степана разом з ними, всесильного, милостивого й злого Степана, а сам ні від кого не залежить і нікому не кориться. Жовтаві соняхи перевисають через тини, од лісу віс прохолодою; вночі задощить, вони ночуватимуть у конюшні, а може, й у привід не запрягатимуть. Думки перестрибують, ніби плуг на розворотах, спокійні й приємні, як літній вечір після роботи. Страх провалюється все глибше, виколисана в стійлі довгими ночами ненависть розвіюється, і Шептало поглядає на конюха поблажливо: він не мститиметься Степанові за ті випадкові удари, без цього не можна, без цього ніякого порядку не було б серед коней. Солодке почуття прощення й солідарності з конюхом охоплює Шептала. Він піднімає голову і ласкаво, заклично ірже. Степан озирається і, ніби вперше помітивши Шептало-ву сваволю, люто блимає з-під рудих брів:

— Ах ти ж, ледаче зілля!

Батіг злітає в червонясте небо, довгий та в'юнкий, тонким дротяним охвістям безжально обвиває Шепталові спину й гостро впирається в тіло. Білий кінь з несподіванки високо підкидає задні ноги, спотикається на рівному місці і, полонений страхом, що виринає з глибини тіла та пирскає холодним потом, забуває всі недавні думки, кидається в гущу, в гарячі кінські тіла — гніді, вороні, перисті. А батіг наздоганяє білу спину, січе, жалить...

Образа була така несподівана, приголомшлива, глибока, що білий кінь не пам'ятав, як проминули довгу вулицю й розсипалися по піщаному косягору, нижче якого стримів колодязний журавель, а ще далі, за вищипаною гусячою цариною аж до самого лісу, стелилися луки. Він тільки переставляв ноги, опустивши голову до самої землі, поки свавільний кінський потік кудись, — тепер було зовсім байдуже куди, — піс його. Шептало ще ніколи не переживав такого — несподівано все стало тим, чим було насправді, без попону, без прикрас, ніби відпанахана зненацька глиба чорнозему. Його повільно засмоктував глибокий, як прірва, відчай.

На косягорі Шептало спинився, підвів голову з тужними очима. Його чутливі ніздрі збрижились, ожили, губи тривожно оголили гостру підкову зубів. Сонце сіло, луки димчасто синіли, а над лісом беззвучно, загрозливо росла кошлата грива невидимого вороного, що застиг перед велетенським стрибком на небо. Пахло травою, квітами, деревами, болотами, дощем, і всі ті запахи зливалися в один знайомий і безконечно далекий запах, що раптом стрепенув Шептала, підхопив, пружно кинув з косягору. І він побіг, збуджено форкаючи та загібаючи копитами пісок, схожий на короткогривого стригунця. Матір упрягали в лісникову двоколку, а він біг збоку зеленими розорами доріг, зазирає в зелені сутінки хащ, заходив по коліна в жовтогарячі лісові ромашки і, наполоханий птахом, що пурхав з-під копит, мчав лісовою дорогою навздогін ставній білій кобиліці. То було дитинство, і пахло воно молоком та конюшиною. Потім вони до самого вечора паслись удвох на лісових галявинах та просіках, і мати розповідала про гордих білих коней — його дідів та прадідів, що гарцювали на залитім різноколірними вогнями помості. І милуватись їхньою красою щовечора сходилися людські натовпи. Все життя цирк для нього манливо, запаморочливо пахнув святковістю міських ранкових вулиць. А в цих владних пахощах далечі ховався п'яний дух забутої волі, що просочився крізь сотні поколінь білих коней та несподівано сколихнув Шептала. Він так і не підійшов до корита, хоч дуже хотів пити, але штовхатися зараз між пітних тіл було понад його силу. Стояв трохи осторонь, спрагло нюхаючи вологий пісок, і прислухався до своїх марень, схожих на пологі досвітні сні. А в тих народжених запахом снах красиві білі коні бродили у виляглий сріблястими хвилями траві, купали сильні тіла в чистих річках і виходили з води на піщані коси, неначе на залиті вогнями циркові арени. Побіля вільних коней теж жив страх, але інший, не Шепталів страх перед Степаном, а будоражливий, живлющий страх, що кликав до відважної боротьби, до змагання.

— Бач, не п'є бісова худобина, — почувся хриплий Степанів голос, проганяючи видіння. — Надівай недогнuzдок та й веди, бо не встигнете. Коли б на дощ не зібралось, диви, яке суне...

Одразу почувся шерхіт босих хлопчачих ніг, чіпкі руки пригнули голову білого коня, спритно накиннули недогнuzдок і владно потягли до себе. Шептало бездумно, із звичною покірністю ступив кілька кроків за босим хлопчаком і раптом з болісною ясністю, як ніколи досі, відчув свою неволю. Перед очима попливла витоптана власними копитами одноманітна, суха земля, диркотів привід, торохтіло колесо по бруківці, свистів батіг і вибухав лайкою Степанів голос. Шептало задер голову — і віздрі дражило гострим запахом волі.

— Но-но! — суворо гукнув хлопчак, пробуючи пужалном коневе стегно. — Не балуй!

І тоді сталося несподіване для хлопчака, для Степана і для самого Шептала. Од того поблажливо-зверхнього дотику його бридливо пересмикнуло і підняло. Білий кінь з нечуваною силою шарпнувся, вирвав кінець повода, дико звівся на задні ноги, біснувато стріляючи страшними, кривавими очима. Цієї хвилини він був справжнім білим конем, відважним та одчайдушним, як його далекі предки. Хлопчак відсахнувся, у грізнім подиві занімів Степан, а Шептало легко опустився на передні ноги, збив копитами сипкий пісок, перестрибнув рів і помчав через гусячу дарину у лугову синь.

Незабаром форкання коней, Степанова лайка, тягуче рипіння журавля і плескіт води в кориті розтанули, згинули у вечоровій безвісті, ніби їх ніколи і не було. Навколо Шептала росла, ширилась аж до трав'яних, утаємничених обріїв воля; воля пахла живою вільгістю, мідним настоєм лугових трав і молодого сіна. Йому ще ніколи в житті не бігалося так легко. Втрапив на вкочену колісьми лугівку, копита відбивали чіткий ритм і, роздратований тим ритмом, він навмисно прискорював біг, наздоганяючи самого себе та розсипаючи по крутій шиї густу білу гриву. Не було ні хомути, ні голобель, і ніхто не сіпав за віжки, вказуючи шлях. Дорога впала у зарослий верболозом рукавчик, перестрибнула коріння та сухий хмиз і різко звернула вбік, уздовж пересохлого русла. Під ноги білому коневі стелилася висока, не торкана косою, зовсім як у недавніх його видіннях, трава. Злегка світилися крізь сутінки пригладжені лівгища вітрів, темніли стрілки щавлю, та смачно вабила конюшина. Шептало пірнув у запахи. Мокрі мітлици лоскотали черево та груди, він нагнув шию, занурих голову в трави, що аж чвиркали під копитами. А темно-зеленим хвилям не було кінця-краю: тугі, кошлаті гриви хлюпали в груди, повивали ноги, хапалися за високо зведені копита й тягли в глибінь. Стомившись од на-

Олена Зенич. Білий кінь Шептало

пливу вражень, Шептало спинився, нашорошив вуха і сторожко скосив очі. Він був сам-самісінький на всю луку: мовчала трава, мовчало віддалік громаддя копиць, схожих на вершників, що поснули з піднятими забралами — перухомими контурами лелек, усе потонуло в безобрійній, німій тиші. Білий кінь задер голову, сп'яніло заіржав, не в силі стримати буйної радості. На іржання білого коня коротким клекотом обізався лелека — клекіт захлинувся в урочистій задумі, і знову все стихло, здавалося, навіки. Шептало упав на спину, покотивсь по м'якоті, з насолодою підминаючи траву та сміючись, як уміють сміятися тільки коні — голосисто й заклично. Над ним висіли

зігнути в колінах ноги, а над ногами — половина неба, волохатого, темного, половина густо-синього, з яскравими блискітками зір. Шептало гордовито кресонував копитом зірку і застиг, ніби чекав на іскру. Зненацька по волохатій хмарності цьвонуло болюче білим, наче з сириці плетеним сяйвом. Шептало майже конвульсійно крутнувся, перевернувся і різко звівся на ноги. Ще довго не міг отямитися, розгублено припохуючись до вим'ятої трави, — сьогодні вперше наполохався блискавки. Неприємний спомин засмоктав у грудях: спека, вигоріле небо, шелест соломи на стерні, щем спини, скусаної гедзями, косарі при обіді. Шептало забродить у овес і відчайсно котиться по хрускотливій сухій хвилі, батіг гострий, наче коса, — з чіпкої білої сириці, він біжить по стерні, а батіг жалить, жалить...

Нічна волога стала незатишною, мулькою, ніби стійло повесні, коли немає підстилки. З-за копиць, од річки, віяло теплом. Білий кінь радо попрямував туди, полощучи боки між шерехатих сінних долонь і розгойдуючи на копицях одноногих, потривожених грозою лелек. Копиці пахли ситою зимовою ніччю, коли завірюха безсило б'ється в стіни, шелестить по дверях сипучим снігом, а в конюшні парко й дрімотно.

Але з кожним кроком до річки сінний дух відступав перед п'янкою повинню ще денного тепла і тривожної водяної вільгості, од якої глибше дихалось і кортіло бігти, брикатись, іржати. Коли ж берег упав, оголивши бронзову спину нерухомої, сонної води, Шептало не стримавсь і побіг, перечіплюючись об кореневища верболозів, грузнучи в піску та задихаючись од не знаної досі, нестерпної, та все ж солодкої спраги, яку вільно було вгамувати живою, а не іржавою водою. І він рвонував понад берегом, по міліні.

Молотив копитами теплуваті хвилі, бризки смачно лоскотали губи. Шептало шурхнув у глибіню і поплив, оглушений плескотом, пінистим виром, що зчинився навколо нього. Ніби перестиглі яблука, по небу прокотився невидимий гуркіт і впав десь поблизу, за лісом... Це були найкращі хвилини Шепталового життя. Ніколи досі і вже ніколи опісля білий кінь не відчував себе так близько і повно із стихією, течією — од трав'яних хвиль до білих громів у вишині. Вийшов на сизу піщану косу і, струсивши воду, відчув себе таким сильним, що знову заіржав, цього разу грізно та бойовито, перегукуючись з громами. Тепер йому захотілося спокійно напитись, і він пішов по сизій косі до затоки. Пив скупими ковтками, цідячи воду крізь зуби і шкодуючи, що втолив спрагу.

Раптом небо над Шепталом напнулося, наче віжки на косогорі, не втримало, тріснуло навпіл, у тріщину хлюпнуло яскравістю, і Шептало побачив у водянім дзеркалі себе — незвично

білого, аж до щему в очах. Здивований, він перечекав, не рухаючися з місця, щоб не скаламутити води, поки небо знову засвітилось, і знову побачив свою чисту, прескрасну білизну.

Перші краплі крихітними копитцями промерехтіли затокою — починався дощ. Шептало побрів до ліска — гірка правда, несподівано відкрита, засмутила його. Протягом усього життя в конюшні обманював себе: він уже давно не був білим конем. Він був бруднувато-сірим, попелястим і тільки тепер, викупавшись у річці, знову став сліпучо-білим красенем, схожим на древніх предків, що царювали по циркових аренах. Тепер зрозуміло, чого Степан насмілювався хльоскати його батогом.

Узлісся, наскрізь промিতে дощем та прочесане вітром, грівасто розгойдувалося, ніби голови коней у степу. В шепелявих заростях було темно, мокро і сиротливо. Білий кінь полохливо сахнувся — сосни глухо гупали об землю молодими шишками. «Степан справді буває дуже злий. Немов щось наводить на нього, але з ким цього не трапляється, та ще при такій службі. Скільки нас на одні плечі! А хіба ці гніді, сірі, перисті, вороні, сиві розуміють?» Шепталові раптом закортіло почути Степанів голос, ласкаво ткнутися мордою в його замаخورчені долоні, хай навіть ударить, висварить. Білому коневі бувало завжди посправжньому гірко, коли його зневажали та били, але незабаром у Шептала прокидалася винувата довірливість до кривдника. Раніше в подібному випадку він дорікав собі за відсутність гордості, але тепер, серед пустинного темного луку, ця довірливість була бажана й приємна. Вона єднала його із селом, із Степаном, як і недогнuzдок, що час від часу потеленькував. Шепталові подумалося, що весь сьогоднішній вечір — і коли біг, вирвавшись із хлопчачих рук, і коли вигулювався серед високих трав та в річці — він відчував владну Степанову руку. Так застоялий жеребець змагається з вітром у прудкім бігу по колу, напнувши довгі віжки, один кінець яких тримають сильні руки. Але ця гірка правда вже не сколихнула Шептала, він тільки прищулив вуха і прискорив біг. Дощ вшух, тільки небо все ще спалахувало холодним білим полум'ям, вихоплюючи з темряви білого коня, що поспішав до села розмоклим путівцем. На вулицях, між тинів, стояли широкі калюжі, і коли знову спалахнула блискавка, Шептало побачив у них своє відображення. Він заклопотано зупинився, думаючи, як то здивується Степан. І коні здивуються, бо ніколи не бачили його такого білого, гарного. Степан вважатиме, що він хоче виділитися, показати норов. А справді, кому й що доведеш? Тільки собі гірше зробиш. Краще вже й надалі прикидатися сіреним та покірненим. Сьогоднішнє перешумить. Хай завтра у привід відправить чи до міста, а згодом вони з конюхом порозуміються. Недаремно ж

білим коням дано розум. Головне, щоб він, Шептало, знав про свою білизну, а про чуже око краще лишитися колишнім.

Шептало ступив кілька кроків, гепнувся у грязюку і покотився по дорожній хлюпавці. Коли звівся на ноги, вже не був білим конем; до ранку земля підсохне, обсіплеться, і він стане таким же сірим, яким був досі. Колишній спокій та розсудливість повернулися до Шептала. Звичайно, бригадний двір замкнено, але перелаз між конюшнею та клунею з одної низької жердини. Двір знайомо пахнув перепрілою травою та вісянкою. В конюшні не світилося. Степан спав. Коні дрімали в загорожі, під навісом. Біля комор сонно бив у рейку сторож. Шептало обійшов загорожу — ворота цілком причинені і взяті на ошийник. Білий кінь, скільки міг, просунув голову між двох жердин загорожі та й собі задрімив, стомлений нерозумною блуканням...

1. Яким постає перед читачами хлопчик-підпасок? З якою метою автор детально описує його поведінку на бригадному дворі?
2. Як Шептало поведився на пасовищі, під час водопою, в конюшні?
3. Чому кінь завжди виправдовував вчинки свого конюха Степана? Про що це свідчило?
4. Близько до тексту перекажіть епізод нічного купання коня Шептала. До яких висновків доходить кінь у цьому епізоді й що вважає причиною своєї передчасної старості?
5. Чому кінь Шептало повернувся до конюшні? Чи можна його повернення назвати особистим вибором?

1. Чому для коня Шептала його табун не був гуртом однодумців?
2. Чи були наділені інші коні такою ж гідністю, як Шептало? В яких епізодах ця риса білого коня яскраво виявлялася?
3. Як доводилося білому коневі відвойовувати своє право бути особливим у табуні? Чому Шептало так ревно беріг свій статус?
4. Яке враження на вас справив епізод, коли конюх Степан вдарив білого коня й накинувся на нього з лайкою? Як на це зреагував Шептало?
5. Як ви розцінюєте протест коня Шептала проти несправедливості?

1. Пригадайте, що таке *екскурс в минуле*. Чи є такий екскурс в цьому художньому тексті? Доведіть свою думку.
2. З якою метою в оповіданні згадано родовід Шептала?

1. Перечитайте епізод, де описано переживання коня через завдану Степаном несправедливу образу й нестерпний біль. Чи може від чогось подібного страждати людина? В якому випадку? Чи вважаєте ви образ коня Шептала алегоричним? Доведіть свою думку.
2. Порівняйте коня Шептала з оповіданням Володимира Дрозда і лося з однойменного оповідання *Євгена Гуцала* й доведіть, що лось є більш волелюбним і прагне свободи навіть ціною свого життя.

1. Уявіть, що ви — наїзник чи наїзниця у цирку й вам пропонують підготувати номер з конем Шепталом. Які трюки показали б ви глядачам? Чи сподобалася б співпраця з вами Шепталу? Чому?

2. Оповідання Володимира Дрозда закінчується поверненням коня до буденного існування в конюшні. А яку розв'язку цього твору можете запропонувати ви? Чому саме таке завершення оповідання «Білий кінь Шептало» здається вам логічним? Свою творчу роботу здійсніть письмово.

 1. Розгляньте малюнок, де сучасна художниця *Олена Зенич* зобразила коня Шептала в прекрасній зброї на арені цирку (с. 332). Чи можна виступ циркового коня перед глядачами назвати мрією Шептала і чому? Які рядки з оповідання викликали в Олені Зенич асоціації з барвистим, яскравим образом арени, з напівфантастичним сприйняттям навколишнього світу Шепталом? А навіщо на малюнку зображено поруділу траву? Проаналізуйте, чи вдалося художниці передати настрій білого коня, що *«сп'яніло залржав, не в силі стримати буйної радості», «гордовито кресонує копитом зірку і застиг, ніби чекав на іскру»*.

2. Розгляньте та опишіть картину художника *Володимира Черватюка* «Перші промені». До якого епізоду з оповідання «Білий кінь Шептало» вона може слугувати як ілюстрація? Чим ця картина викликає замишування? Поміркуйте, чому полотню має таку назву.

Володимир Черватюк. Перші промені

ИРІЙ
(Скорочено)

Зелена корова Манька

Я вчув його, щойно ступив із сінешних сутінок на залитий окропом ранкового сонця рундук¹: тонкий, протяглий, наче далекий згук сурми, посвист рака в зарослім осокою Жерелі, зеленкуватого, з темними пупирцями на спині та клешнях, старого бувальця, який видряпувався навіть з відра, що в нім безнадійно копошилися його нещасливі побратими, шкеребчу-чи об цинк панцирами, перевалювався в траву, хапко повз до води та плюхався під карячкуватий вільховий пенъ.

Я нетерпляче очікував на той поклик друге літо — відколи, захмелівши од чарки міцного червоного, із свідоцтвом за сім класів у півній долоні, відтанцьовував на випускному вечорі пакульський краков'як; відколи дядько Денис урочисто по-обіцяв, ласкаво погладжуючи барилкувате черево, де тільки-но зникла третя сковорода яєшні, що я у восьмий, дев'ятий і десятий неодмінно ходитиму до міської школи, і він зробить з мене людину — кухаря в ресторані чи шофера таксі, бо і в кулінарній школі, і на шоферських курсах має знайомства...

Я перейшов у дев'ятий, минуло друге літо, а рак усе мовчав, буцім його давно не було під вільшаним пнем, хоч я того рака ловив щотижня, скаламучуючи воду в ковдобині дерев'яним бовталом, і знову випускав на волю в надії нарешті вчути віщий посвист. Бо ж мріями своїми я був давно у місті, за Соба-каревою горою...

І нарешті рак у Жерелі свиснув, я скинувся, мов кавалерійський кіноківъ, що вчув поклик бойової труби, стрибнув через перелаз на задвірок та зирнув у бік міста — за вишняками ніжно-блакитне ранкове небо підпирив стовп куряви, буцім на Пакуль набігав гайсакуватий² вихор. Скоро долинуло знайоме дзеленькотіння велосипеда, шпаркий передзвін розхитаних спиць, педалей, крил, ланцюга, що теленькали, джеркотіли, бамкали, погримували на різні голоси, лякаючи пакульських псів, аж вони тікали світ за очі в поля та ліси, а котрі були прип'яті в дворах, забиралися під рундуки і затуляли лапами носа.

— Мамо, рак у Жерелі свиснув, і дядьків велосипед брязкотить під селом! — гукнув я, вбігаючи, схвилюваний, до сінець, де мати луцила квасолу.

¹ Р у н д у к (архаїчне) — ганок.

² Г а й с а к у в а т и й — той, що швидко переміщується в різних напрямках.

— Іди ж, синку, та натруси для дядька груш із верби, — мовила мати, підводячись і хрестячись на світлу пройму дверей. — Се вже він по тебе, сон мені сьогодні такий побачився. А заодно і Маньку забере. Бо сама я мучитися з нею не хочу.

Я вхопив корзину і почимчикував у кінець городу, де сріблилась розлога, гілляста верба. На хвильцях її листу поважно вигойдувалися жовто-рожеві огузкуваті груші-дулі. Забравшись на тин, я трусонув гілляку, і на стежку, в картоплю, бадилля якої вже темніло й жухло, важко, смачно загупало. Назбравши повнісіньку корзину груш, притьма побіг до хати. А вулицею уже котив дядько Денис, збиваючи хмару куряви юхтовими чобітьми, якими гальмував об дорогу. З куряви випірнало заднє колесо велосипеда, буцім під дядьком басував норовистий кінь.

Наступної миті з сірого оболока¹ молодо вистрибнув дядько Денис, впевнено став на ноги, малиново зблиснувши лампасами генеральського, перекупленого по війні на товчку, галіфе, і взяв велосипеда на руку, наче тітка Дора ридикюль². Ще шалено крутилися колеса, обвинені мотуззям, аби старенькі шини не вибалушилися з ободів, а дядько Денис уже зняв сірого фетрового капелюха і труснув ним, вибивши пилюгу, яку вітерцем покотило по городу до вишняків; відтак легко і граційно обмахнув крисами капелюха кітель з мідними гудзиками кишень, галіфе та передки юхтових чобіт. Аж тоді зирнув на мене й урочисто одвів убік правицю з капелюхом:

— Ну, парубче, нове життя нового прагне слова!..

Дядько Денис знався на поезії: він читав газети. Мос серце радісно тельнякнуло у щасливім передчутті перемін. Вдячний, я простяг гостеві корзину з плодами щедрої пакульської землі і продекламував, аби засвідчити, що теж не ликом шитий:

— Ось на наших землях урожайно, хлібно!..

Дядько Денис одяг капелюха, узяв грушу за хвостик і повільно поніс до рота, чітко окресленого рожевими, мов щойно начинені ковбаси, губами; проте груша затріпотіла крильми, кукурікнула ламким, сиплим голосом молоденького півня та, залишивши в дядьковій долоні хвоста, пурхнула до верби. Слідом, обсипавши мене жовто-рожевим пір'ям, з корзини шугонули, лементуючи й лопотячи крильми, усі до одної груші і табунцем полинули низько над городом. З несподіванки я випустив корзину, а вона й собі зіп'ялася на лозові ноженята та подріботіла по стежці у вишняки, вихляючи гладкими, опасистими боками, наче пакульська фельдшериця. Матір, що саме вийшла з сінець на задвірок, побігла корзині навперейми,

¹ Оболók — хмара.

² Ридикюль — дамська сумочка.

упіймала за дужку і повісила на тин. Витерла фартухом чорну, як підгоріла хлібна шкоринка, долоню, подала гостеві:

— Драстуй-бо, Денисе.

— Приїхав я по твого паливоду, Параско.

— А як же це воно буде, га? — Мати піднесла до очей, що враз зчервоніли і наповнилися слізьми, край фартуха.

— А так буде, що він у мене людиною стане, і коли матиме голову на плечах, а не пусту макітру, за десяток літ, а то й раніше, підкотить ось до цих ліщинних воріт на власній «Победі». Ну, урвителью, одна нога тут, одна там — до школи по документи!

Я озирнувся на матір. Вона відняла фартух од очей і тихо показала, благословляючи мене в довгу путь...

...У шкільнім коридорі було порожньо (святково, першове-реснево пахло олійними фарбами та крейдою). Я постукав у двері директорового кабінету і несміливо переступив поріг. На столі між класних журналів бовваніла синьо-фіолетова школярська чорнильниця, цяцькована вухастим зайчиком. І я, знаючи давню звичку нашого директора перевтілюватися в чорнильницю, коли хотів, аби його не турбували (перевтілювався він так мистецьки, що завуч, який сидів в одному з директором кабінеті, часом вмокав у ту чорнильницю ручку), пильно подивився на мальованого зайчика та голосно проказав:

— Семене Семеновичу, даруйте, але я до вас у дуже невідкладній справі.

Чорнильниця бубнявіла, наче квасоля чи гарбузове зерня напровесні у мокрому рукавичку¹, кільчилася, росла і вже за столом сидів директор з одутлим фіолетовим обличчям, лагідними очима і родимкою на щоці.

— Що тобі, Михайле?

— Іду од вас, Семене Семеновичу... — сумно й значимо проказав я, переминаючись з ноги на ногу біля велетенського глобуса. — Ось так... Прощаюся на віки вічні з Пакулем.

— Куди ж вам стелиться дорога з рідних пенат²?

— Вибираю, де важче, Семене Семеновичу, як ви нас і навчали, а не шукаю легких шляхів у житті. Наше красне письменство поки що успішно розвивається, а тепер катастрофічно відстає від життя. Народ кличе на сцену. І я — йду.

— Сцена є і в Пакулі. Правда, трохи вищерблена наша сцена...

¹ Насіння селянки часто зберігали у рукавах зношеного дитячого одягу; перед тим, як висівати насіння в ґрунт, такий рукавичок-торбинку намочували у воді й залишали зав'язаним з обох боків на кілька днів у темному місці, щоб насінини набубнявіли й проростали швидше.

² П е п а т и (латинське) — місце домашніх богів, у переносному значенні — рідний дім.

— Історія світового театру не знає великих акторів без глибокої внутрішньої культури. Я можу набути її тільки в Ірії, ви самі це розумієте. Не про себе дбаю, усе, що набуду, віддам людям. Я обов'язково запрошу вас на свою прем'єру...

В моїх очах мерехтіли вогні великого міста, висвітлені вечірніми ліхтарями велетенські афіші про виставу з участю Михайла Стриженського, майдан перед театром запруджено людям, шанувальники і шанувальниці з квітами в руках, відчай в очах тих, кому не поталанило дістати квитки на сьогоднішню виставу, і десь там, за спинами, скромний, тихий Семен Семенович; я беру його під руку і веду крізь натовп, люди шанобливо розступаються і встеляють нам, Учневі й Учителю, дорогу квітами, радісні сльози виблискують на віях мого колишнього директора, я й сам трохи не плачу від розчулення та любові...

Тим часом директор уже хукає на печатку і обережно прикладає її до довідки про закінчення Михайлом Решетом восьми класів Пакульської десятирічки...

Корова Манька, лискаючи зеленими боками, передибала залитий сонцем двір і через тин лизнула мене в щоку. Корова любила мене, я любив корову. Бо обоє ми тут, у Пакулі, були тимчасовими гістьми, обоє були не від світу пакульського, обоє снили на чорноземі Ірієм. І сьогодні нам обом всміхнулася доля.

Манька була вроджена міська корова. Мати купила її в діда Єврася. Манька молочна, казав дядько Денис, а на базарі неодмінно придбаєте і якусь хворобу, бо хто продає здорову корову? А ще ж Єврась не вимагав одразу всіх грошей, а тільки половину, що при хронічним материнім безгрошів'ї важило найбільше. Мати дістала із скрині налигача і притарганила Маньку з викладеного цеглою Єврасиноного двору до нашого, де Маньці було багна по черево. Ми поставили Маньку на призьбі, а двір я заповзявся осушити, прокопавши канаву на городець...

Третього дня міську гостю випустили в череду. Але, звикла до пійл та посмаченьок, корова не вміла пастися і, виголоднівши, чкурнула через поля в Ірій. Ми ж з матір'ю безнадійно шукали в лісі вовчих недоїдків. Аж приносить листоноша бандероль від дядька Дениса. Розрізали мотузки, розламали сургучеві печатки, а в бандеролі, загорнена в газетний папір, — корова Манька, жива-здорова, тільки схудла, бо ж, звісно, як наша пошта працює, бандероль три доби йшла. Мати корову в припол¹, віднесла в череду: Манька як похопилася траву гризти, і не скажеш, що міська.

Та перегнали череду на болото — і нам з матір'ю новий клопіт. Першого ж дня Манька по черево загрузла в багні,

¹ Припóл, припíл — те саме, що полá, край одягу.

Олександр Ворона. Туман розходитьсь

витягали трактором, що волочив грабарку. Невдовзі тракторів на лугах не стало, сіно склали в стоги, то мусила мати серед літа мочити солоди, добувати дріжджі, варганити в банякові за комином хмільне пійло: Манька загрузала щотретього дня, і тим пійлом віддячували ми пакульцям, які, полишивши торфові кар'єри, рятували нашу зеленобоку корову.

А позавчора Манька трохи не віддала коров'ячому богові душу. Поки я, покликаний підпаском, прибіг із жмутком вірьовок та пляшками на болото, з-поміж купиння стриміли самі роги. Голова Маньки упокірено лежала на торф'янистім багні, і тріумфуючі гедзі обсіли її заплакані очі. Бігаючи від кар'єру¹ до кар'єру, я наскликав людей. Мужчини, меланхолійно по-смоктуючи самокрутки, радили дорізати Маньку, аби хоч з м'яса мати якийсь зиск.

Я понуро відмовчувався. Випивши сулію пійла, чоловіки поплювали в долові і взялися за вірьовки. Було те скоро по-полудні. Сонце котилося по стріхах пакульських хат, а Манька все ще стояла в болоті, лишень спина її, широка й пласка, малахітовою брилою зеленіла в твані, наче в підручнику з астрономії земля, що лежить на трьох китах. Укоськані мужчини

¹ К а р'є р — т у т: місце, де відкритим способом добувають торф, глину.

віддихувалися, зиркаючи в бік села, чи не несе Решетиха ще сулії. Але мати була на буряках і не знала про оказію з Манькою.

— Таки доведеться, хлопче, прирізати, — розсудливо казала пакульці. — Бо споночіє — тут їй жаба й циці дасть.

Жаб і справді було в болоті достобіса, вони вже погрозово кумкали між купиння. Я прошпортався до Маньки, вмочив руку в bagno і різким порухом виписав на зеленій спині корови два широкі розмашні крила. Пакульські дядьки, зрозумівши мою задумку, вхопилися за вірьовки, піднатужилися; Манька що було сили замахала мальованими крильми, розбризкуючи увсібіч твань, і під наші підбадьорюючі згуки спроквола вибилася з багна та знялася над болотом; осяяна пурпуровим призахідним сонцем, вона перелетіла через торф'яні кар'єри і опустилася на лузі, серед табунів гусей, що з криком та гелготом кинулися врозтіч. Коли я з налігачем підбіг до корови, вона зголодніло гризла витолочений гусьми моріг...

Хоч пригода закінчилася щасливо завдяки моїй винахідливості, материн терпець увірвався, і вона присяглася найближчої неділі відвести корову Єврасеві. А тут нагодився дядько Денис, і Маньчина доля була остаточно вирішена.

Зворушений спогадами і думками про щасливе *м а й б у т т я* свос, я багато міг би сказати сьогодні корові Маньці. В її банькатих очищах, як і в моїх, синіло марево далеких доріг. Натомість — за таких хвилин найтепліші слова видаються сухими і невиразними — я підступив до тину, почухав Маньці за зеленим вухом і поцілував її в мокру прохолодну твар. Корова вдячно кліпнула віями, а мати заголосила з ґанку:

— Ой боженько ж мій, та він зовсім недоколиханий від тих книг зробився! Погляньте ж, Денисе: корову цілує...

Отак навіть матері часом підкислюють найзворушливіші хвилини нашого життя...

 Пригадайте з уроків української мови, що означають фразеологізми як *рак свисне, на вербі груші ростуть, мати голову на плечах, а не пусту макітру, жаба циці дасть*. Поміркуйте, в якому значенні використовує письменник ці фразеологізми у творі. Чому вдасться саме до такого трактування перлин народної мудрості?

 1. Уважно розгляньте картину *Юрія Камишного «Земля і небо»* (с. 343). Чому, на вашу думку, землю на картині представляють її плоди? Які саме овочі змалював художник?

2. Як ви розумієте образ неба на цій картині? Чому весь задній план полотна займає батьківська хата, сад і далекий виднокрай?

3. Які думки і настрої навіює це художнє полотно?

4. Роздивіться картину сучасного українського художника *Олександра Вороны «Туман розходиться»* (с. 341). Що змальовано на передньому плані, а що проглядає вдалині?

Юрії Камішній. Земля і небо

5. Яке враження справила на вас картина? Чи таким же прекрасним бачив на околиці світ герой повісті «Ірій»?
6. Які кольори переважають на картині? Який настрій це створює? Чому зображення пейзажу не досить чітке, розмите?

1. Порівняйте картину *Олександра Ворони* «Туман розходиться» з картиною *Володимира Черватюка* «Перші промені», вміщену як ілюстрацію до оповідання «Білий кінь Шептало». Чи подібні вони тематикою?
2. Яким постає українське село з картин *Олександра Ворони*, *Володимира Черватюка* та *Юрія Камішнього*? Яка з цих художніх робіт вам сподобалася найбільше й чим?

•ХИМЕРНА• ПОВІСТЬ

Безсумнівно, ви помітили, що повість *Володимира Дрозда* «Ірій» написана зовсім інакше, ніж ті прозові твори, які ви читали й аналізували на уроках літератури досі. Навіть оповідання «Білий кінь Шептало» за стилем оповіді суттєво відрізняється від «Ірію». Відмінною ознакою повісті «Ірій» є її приналежність до «химерної» прози. Грецьке слово «химерний» означає *вигадливий, фантастичний, неправдоподібний, дивовижний*. Читаючи перший розділ повісті — «Зелена корова Манька», ви переконалися, що автор справді описує неймовірні події, але робить це настільки цікаво, що не можна відірватися від читання.

І хоча кожен з нас добре розуміє, що корова не може бути зеленою, що її годі переслати бандероллю чи принести в полі, що рак не свисне ніколи, а верба не родить груш, водночас ми аж ніяк не сприймаємо прочитане як брехню чи, тим більше, відвертий глум автора над довірливими читачами. Нам навіть не спадає на думку звинуватити письменника в нещирості. Адже митець майстерно й захоплююче веде мову про звичні речі, які в його інтерпретації перетворюються на диво. Отже, реалізм у «химерній» повісті вдало поєднується з умовністю, засоби гротеску, сміху, іронії — з образами-символами, елементами фольклорної та міфологічної поетики.

У той же час повість «Ірій» — не повість-казка, як, наприклад, вже знайомі вам «Запорожці» Івана Нечуя-Левицького чи «Хлопчик-фігурка, який задоволений собою» Ігоря Калинця. У Володимира Дрозда йдеться про цілком реалістичні, переважно біографічні, а не казкові події, тільки точка зору оповідача на все, що відбувається, філософсько-фантастична. Слово «філософія» з грецької мови перекладається як *любов до мудрості*. «Химерні» прозові твори часто по-науковому називають *філософсько-фантастичними*, а це означає, що, попри притаманну їм казковість, вони містять життєву глибину мудрості. Наприклад, цілком реалістичними є прагнення юного персонажа повісті «Ірій» вирватися з глухого села у великий світ, який уособлює місто. Проте вже самою його назвою цього світу — Ірій — автор підкреслює романтику досі не звіданого. І тільки проживши в Ірії чимало часу, Михайло Решето несподівано починає відчувати, як йому хочеться навідатися хоч на якийсь час додому, в рідний Пакуль, усвідомлює, що тільки там його душі найзатишніше.

Пакуль та Ірій — два ключові поняття в цій повісті, і в них закладена життєва мудрість: хоч кожному з нас доводиться покидати рідні гнізда й шукати своє місце у великому світі, водночас ми вічно тяжіємо до витоків, першоджерел — того місця, де народилися й вирости.

В українській літературі в ключі «химерної» прози, крім Володимира Дрозда, працювали Олександр Ільченко, Василь Земляк, Павло Загребельний, Євген Гуцало, Валерій Шевчук, Віктор Міняйло. У 12 класі ви ознайомитеся з «химерними» романами і повістями Василя Земляка і Валерія Шевчука, й тоді вам стануть у нагоді знання, здобуті зараз.

- 1. Які елементи умовності ви помітили в першому розділі повісті «Ірій»? Чи нагадує такий творчий стиль казкову оповідь?
2. Що ви можете сказати про вдачу свого ровесника й головного героя твору — Михайла Решета?

3. Які міфологічні ознаки має твір Володимира Дрозда? Пригадайте з 5 класу, як саме в українській міфології трактувалося поняття *вирій* (*irій, iriū*). Що це за місце, чия це оселя? В якому значенні в наш час вживається слово *вирій*? Чому повість Володимира Дрозда називається «Ірій»?

4. Чому, на вашу думку, Михайло Решето є не лише персонажем повісті Володимира Дрозда, а й оповідачем?

1. Що таке «химерний» твір? Які ознаки йому притаманні?

2. Чому «химерні» твори називають ще й філософсько-фантастичними? Яке з двох визначень цього прозового жанру вам більше подобається й чому здається точнішим?

3. З літературознавчого словничка, вміщеного наприкінці підручника, випишіть у зошит визначення «химерної» повісті.

4. Письменник *Микола Рудь* про особливості «химерної» прози Володимира Дрозда писав так: *«Ми зустрічаємося тут з барвистим, часом парадоксальним, алогічним, як на перший погляд, світом казкових образів. Проте цього разу письменник кладе в основу твору не казку, не легенду, а традиційний всесвітньо відомий український гумор, власне, один з його найдавніших і найменш нині поширених жанрів — небилицю, кісенітницю. Для прикладу чи не найтипівіша, як би сказав — класична, «кісенітна» фраза: «Добре жилося мені, доки я був молодий, а дід мій ще не родився...» У народній кісенітниці усе можливе — і карколомні зміщення в часі, і груші на вербі, і зуби на полиці, і сонячне світло в решеті... В повісті «Ірій» Володимир Дрозд сміливо з'єднав химери давньої народної небилиці із не менш щедрим внутрішнім світом нашого сучасника-підлітка». На основі тексту повісті «Ірій» доведіть, що Володимир Дрозд щедро й талановито використовує небилицю як основний спосіб творення смішного.*

Спробуйте написати в стилі «химерної» прози невеличкий розділ про перший день перебування Михайла Решета в місті.

Вечірня прогулянка по Ірію

...Ірій — це казкова країна, де ніколи не буває зими, де сонце днює й ночує на ясно-зелених пагорбах, де карасі надвечір вичалапують на піщаний берег і лагідно бесіднують із щуками та акулками, де вовчиці вигодовують своїм молоком ягнят, а левни наглядають за курчатами, аби ті не забукали в лісових нетрях. Ірій — це край, куди щоосені поспішає птаство і звідки воно повертається весною, аби в нас перелітувати, буцім міські дачники: це край, звідки дме теплий вітер, що приносить відлигу у найлютіші морози... Ірій — це країна морозива в крихких хрускотливих відерцях, які обгризаєш, наче шкірку груші, аби потім надовше лишився в роті смак солодкого закрижавілого молока, країна кавунів, що ними радує тебе матір, щасливо продавши антонівки, країна червоних півників на дерев'яних скіпках і пістолетів, таких схожих на справжні, пістолетів, що звабно темніють на вітринах крам-

ниць, недосяжні для твоєї дірявої кишені, країна морсу, ситра і халви; країна, звідки кінщик привозить щотижня нові кінофільми, а бібліотекар — книги... Ирій — це країна, де існує насправжки те ідеально прекрасне життя, про яке тобі з першого шкільного дня розповідають учителі і про яке так гарно пишеться в книгах, країна молочних рік і медових берегів... Ирій — це країна твого майбутнього...

Я боявся закохатися, бо досі кожна закоханість коштувала мені страждань. Уперше я закохався, коли пішов до четвертого класу. Учила нас вчителька із сусіднього села. Вона залишала в п'ятій хаті брезентового плаща, а по уроках заходила по нього, і я проводжав її вербовим шляхом аж до мосту через пересохлий потічок. Одного осіннього дня вона не з'явилася на урок, а на завтра сказали, що вчитиме нас пакульський вчитель, а колишній нашій учительці знайшлося місце в її рідному селі. Я так глибоко страждав, аж почав писати вірші до стінної газети. Однокласники не здогадувались про мою закоханість і дискутували, де я беру слова: одне з тої книги, друге з тої, та й в'яже віршики, наче вінки цибулі.

Останнє моє кохання — теж нещасливе. Я закохався в дочку голови пакульського колгоспу, панькувату дженджуристу¹ однокласницю, за якою пакульські хлопці ходили чередою, а позаяк я не мав ні шевйотових² штанів, ні велосипеда, ні гармошки, та й взагалі був шмаркач, а не парубійко, то тільки назирці ходив за нею від клубу та з-за плоту дивився, як вона цілується з черговим джигуном; серце моє в такі хвилини розривалося з розпуки, і я обіруч ледве втримував його в грудях.

І все ж лиха доля мене не обминула: першого шкільного дня я закохався...

Це була вона: в коричневій шкільній формі з яскраво-білим фартушком, на якому червонів комсомольський значок, з двома кісками, що в них було вплетено по блакитному банту, з високим чолом над скельцями окулярів, крізь які серйозно й розумно дивилися великі очі, схожі на чітко виведені п'ятірки за поведінку в класному журналі. Я полюбив її давно, відколи побачив на першOVERесневому листочковій настінного календаря в тітчиній кімнаті та потайки вирвав той листочок, хоч була ще середина літа. Я довго беріг його, закладаючи між сторінок улюблених книжок, та так і здав з якоюсь книжкою до бібліотеки, і вже не міг знайти, хоч перегортав трохи не всю пакульську книгозбірню. Зараз мені здавалося, що там, на шляху між

¹ Д ж е н д ж у р і с т и й — той, хто любить пишно вдягатися, кокетує своєю зовнішністю і одягом; легковажний.

² Ш е в й о т — шерстяна костюмна тканина.

Пакулем та Ирієм, коли я мчав навздогінці за осатанілою Манькою, серце віщувало мені: в Ірії ти зустрінеш її, дівчину з календаря!

Серце казало правду. Я взявся обіруч за край неба і прихилив небо до її ніг, взутих у чорні лаковані туфельки. Я відгорнув глевке передосіяє хмаровиння, і сонце зирнуло їй у вічі, позолотивши кісники та оправу окулярів. Але вона нічого того не завважила, а, надзвонившись, віддала вчительці дзвоника, стала в шеругу 9 «А» класу, і «аківці» перші, під тріумфуючий грім оркестру, бадьоро покрокували до дверей школи.

Після першого уроку, впродовж якого мене судомило від глибоких почувань, я метнувся до 9 «А» буцім попросити крейди та й остовпів з подиву: їх було тут десятків зо два, дівчат з першOVERесневого календарного листочка — у шкільних формах, з комсомольськими значками на білих, старанно випрасуваних фартушках, в окулярах, крізь які світили сині (під колір блакитних кісників) строго-мудрі очі споконвічних відмінниць. Уроків зо два стояв я стовпом біля дошки, і вчителі вішали на мене замість підставки таблиці відмінювання дієслів та географічні карти, але прийшов до пам'яті і поплентався з класу, плекаючи надію на зустріч із своїм коханням...

...Тітка Дора, що свідомо жертвувала виторгом недільного вечора заради урочистої родинної прогулянки на люди, зирнула в мій бік цінувальним оком:

— Сматрі, Льоня, пододелся наш парубок. Сечас з тобою не стидно і на люди...

Тітка була в новому крепдешиновому платті, що барвистим дзвоном обіймало її важкий, з широким підмурівком стан. Милуючись з власної подоби у дзеркалі, вона лаштувала на груди, в кутик розрізу, родинну гордість — золоту брошку. Тітка так кохалася в золоті, аж вирвала, відколи перейшла в торгівлю, три здорові передні зуби і вставила натомість золоті. Дядько Денис у довгополім сріблястім макінтоші і таким же сріблясто-крисім, вичищеним авіаційним бензином капелюсі, величний, мов Омелько Омелькович, директор водоконтори і теж з народження пакулець, стояв у городі біля відчиненого вікна та квапив тітку.

— Зазирни ще раз у скриньку, мо'-таки, газету принесли, — одказувала тітка, засіваючи лице пудрою, наче моя матір город біля хати маком, та підмальовуючи губи.

— Уже десять разів зазірав, дірку в скриньці прогледів...

Солом'яники очікували на газету з таблицею тиражу грошово-речової лотереї. Тітка Дора була приємно збуджена, буцім це її лотерея за минулого тиражу трохи не виграла холодильник, а сьогодні, звичайно, серія і номер обов'язково

зійдуться. Вона життєрадісно ступнула на стілець, зі стільця — на підвіконня, відтак задріботила підковами туфель по хиткій дошці у город. На початку літа Солом'яники поділилися, молодим з будинку припала кімната й кухня, старим — кімната й коридор. Дід Єврась забив синові двері з коридора, і тітка з дядьком втрапляли до своїх покоїв через вікно.

Біля хвіртки дядько Денис востаннє оглянув наше вбрання, а тітка ніжно дмухнула на криси дядькового капелюха — і ми втрюх поважно впливли на Солом'яну вулицю...

Тітка з дядьком простували серединою вулиці, високо підвівши голови, буцім на параді, і тільки очі їхні косували в бік Цекалового двору. Але жодна голова не забовваніла над Цекаловим парканом, навіть занавіски на вікнах не здригнулися, і темна хмара розчарування повисла над нашими головами.

— Глушина, как у Пакулі, — нервово стєнула плечима в лискучому крепдешині тітка Дора і поправила брошку на грудях.

— Картоплю копають... — по-філософськи спокійно зауважив дядько.

Нарешті підкотив запилений автобус і погуркотів нас, очамрілих, до центру, підкидаючи та втрушуючи на бруківці, наче горох у решеті. Першою на бульвар з автобусної сходинок ступила тітка Дора. За нею, обсмикнувши рукава макінтоша¹, — дядько Денис. Аж потім, сунувши руки до кишень, аби в такий спосіб продемонструвати свою незалежність, стрибнув на ирійський асфальт я, Михайло Решето. Тітка, не повертаючи голови, тихо, крізь ледь розтулені губи, процідила:

— Галстук поправ, на люди вийшов. А ти — руки з кишень вийми, не в Пакулі...

Дядько Денис поспіхом смикнув краватку, а я вихопив руки, буцім у кишені сипнули приску². Ми поважно й врочисто попливли крізь людські очі.

Що тут зчинилося на бульварі!

Першими уздріли нове тітчине плаття та мій байовий костюм молоді тополі обабіч бульвару і, вигнувши верхів'я, наче гусаки шиї, з глухим, захопленим шелестом провели нас жовто-зеленими очима. Стріла підйомного крана над недобудованим театром неждано повернула в наш бік і в бузкових присмерках закліпала баньками ліхтариків. Жінки, що теж робили по бульвару, як іронічно зауважував дядько Денис, «променаді з радикалями», зупинялися та витрішкувато жували очищами крепдешин тітки Дори... Навіть чоловіки не мали сил прикидатися байдужими: очі їх заздрісно бігали за ясно-синіми і сріблястими відблисками, що їх віддзеркалювали

¹ Макінтош — легке демісезонне пальто; прогумований плащ.

² Прісок — жар; гарячий попіл із жаром.

довкола мій баєвий костюм та дядьків макінтош. Будинки, що оторочували з обох боків широкий бульвар, перебрели через асфальтові ручаї і вишикувалися вздовж чавунних ґрат. Через їхні тьмяно-руді дахи з пеньками задимлених димарів зазирали на бульвар цегляні коробки, що поламали звичний стрій міських вулиць та збіглися до центру, аби помилуватися з тітчиного крепдешинового плаття. Навіть тисячолітній собор, що гордо височів оддала, не витримав та придибав до бульвару.

По крутій бані собору повз, наче павук чи кліщ по стелі, чоловічок з двома кошовками напереваги, в заячій шапці і чунях. Я ледве впізнав у присмерках пакульського п'яничку і веселуна Андрія Гниду. Гнида тримав у сінях череду курей, які неслися по сім раз на день, щонеділі носив на базар яйця, а спродавшись, впивався до чортиків, зелених, як рута... Пакульці торочили, що у його голові від пиятики давно горобці цвірінькають. І справді, я вчув крізь ревисько машин та автобусів, що їм будинки загородили дорогу, як у голові дядька Гниди весело та радісно видзвонює дрібне птаство.

Авдрій Гнида ковзнув по бляшаному крутосхилу на плоский дах собору і, бігаючи між гостроверхою шапкою дзвінички та опасистою банею, ловив у пригорщі витрішки.

Раптом, розбуджені грюкотнею, лементом, на бульварі яскраво спалахнули ліхтарі. В той же мент Андрій Гнида уздрів нас, скочив з соборного даху на бульвар і, розпростерши руки, зашкутильгав назустріч. Тітка Дора зупинилася і круто розвернулася на сто вісімдесят градусів. Проте було вже пізно.

— Та се ж пакульська Фе-дора! Йй-бо, Федора, йй-бо пакульська, щоб мене грім побив, людоньки добрі! Тю на тебе, невже не впізнала? Та ми ж з тобою родичі! Здоров була, Федоро, як ти розпаяіла! Та не тікай-бо, пожди, щось маю тобі сказати!..

Ми метнулися по бульвару, югнули в бокову вуличку і бігли без оглядки до автобусної зупинки. Тільки в автобусі віддихалася та прийшли до тям. Але тітка Дора ще довго тремтіла і була геть бліда з обличчя. Тітці Дорі робилося зле, коли необережно нагадували, що вона — Федора, та ще й пакульська.

Зацібаючи хвіртку, дядько Денис зачепив рукавом гніздо поштової скриньки, і звідти випурхнула та перелетіла на вишню згорнена вчетверо газета. З її сірих крил крізь сутінки осіннього вечора дразливо сяяла червонозолотиця цифр.

— Є таблиця... — прошепотіла тітка Дора, завмираючи на стежці, і раптом виплеснулася криком: — Та лови ж її!..

Дядько Денис навшпиньки подибав до вишні; але від тітчиного крику газета здригнулася та з дрібним металевим дзвоном (передзвін дрібних грошей у кишені) пурхнула на паркан, увівшись між штахет з розпущеними крилами й хвостом.

— Ціп-ціп-ціп! — покликала тітка Дора ніжним, лагідним, солодким, мов сахарин, голосом. — Ціп-ціп-ціп...

Газета довірливо ворухнула крильми і скікнула з паркану на стежку. Напринджена, наче квоктуха, вона з тихим металевим тельнянням мерехтіла біля ніг тітки Дори, аж поки дядьків капелюх, що опускався все нижче та нижче, раптово не пригасив того дражливого мерехтіння.

Ніколи ще не бачив я тітку Дору такою святковою. Постеливши нову скатертину, вона сіла до столу, а дядька й мене посадила просто себе. Руки її були повільні й врочисті, лишень з очей, що, мов розтривожені коні по лузі, стрибали по газеті в дядькових руках, випурхували раз у раз золотисті іскорки і гасли під стелею.

— Читай...

Дядько розгорнув газету, повів пальцем по колонці таблиці.

— 00173 — автомашини «Москвич».

— «Москвич»... — ніжно повторила за дядьком тітка Дора.

— 021845 — цільнометалевий гараж.

— Гараж... Гараж у нас є, гараж продамо за півтори ціни, півтори дадуть, а півтори ціни — це...

Вона глипнула на дядька і сердито обірвала себе:

— Далі читай!

— 045285 — автомашини «Москвич».

Тої ж миті тітчина душа, схожа на сірого напіндюченого¹ горобця, випурхнула з її грудей, і дядько Денис ледве впіймав ту душу під червоним абажуром, сплеснувши в долоні, будім полював на міль. А тітка Дора белькотіла синіми губами: «Наша, наша...» і зомліла з великої радості та зворушення. Дядько Денис навернув тітчину душу назад, наче корову, що забрела в шкodu. Оклигавши, тітка Дора взялася дрібними хихичками:

— А вона ще мені каже: «Може б, ти забрала останню лотерею?» А вона ж не знала, що остання — щаслива, це мені ще циганка, в якій я торік ворожила, відкрила: «Бери останню, остання — виграшна». Я кажу: «Та візьму...»

Вона підвелася, поважно, строго перейшла кімнату, а відтак — з синім лотерейним білетом на постаменті долонь, будім з плащаницею, повернулася до столу. Дядько Денис сидів, неначе виліплений з глини, що вже давно висохла і потріскалася: торкни пальцем — розсиплеться в порошок.

— Візьми, Михайлику, молодші очі — щасливіші... Мусило ж колись і нам усміхнутися!..

Вона повела очима, повними радісних сліз, на білий порожній покут («Нема ні Бога, ні чорта, ні Святого Духа,

¹ На п и д ю ч е н и й — зарозумілий, пихатий, чванливий.

амінь.— зі злом казала тітка моїй матері, коли та приходила в Ирій з кошовками навпереваги і з випогодженням обличчям,— учені про те давно знають; це тільки у в а с у Пакулі попу Савці досі троячки несуть...*) — і раптом перехрестилася.

Розуміючи важливість покладеної на мене місії, я узяв тремтячими пальцями лотерею та побрів між автомашин, холодильників, приймачів, піаніно, електробрита, човнів, килимів, радіол, магнітофонів, мотоциклів — усе те принадливо, багатобібно, заклично дзвеніло, вилискувало, грало веселковими барвами, наспівувало на різні голоси, але пурхало з-під моїх ніг, коли я наближався... Нарешті добрів я до щасливої тітчиної серії — 045285, стрибнув оком на номер лотереї — номер не сходився! Серце мені стрепенулося й провалилось до самісіньких п'ят, немов того дня, коли я вперше висмалив товстелезну цигарку із пакульського самосаду в шкільній вбиральні; я поклав очі на край газетної сторінки і прочитав вибачливим голосом:

— На інші сто двадцять чотири номери цієї серії випали виграші по десять карбованців.

— Як?

— Номер не сходиться, тітко Доро...

Я не насмілювався підвести очей, почуваячись винним. А тітка перекинулася кіпкою, пронизливо нявкнула і стрибнула на стіл, впившись кігтями у газетний лист. Писок тицьнувся в лотерею, а відтак, лоскотячи пишними вусами паперове поле, побіг по таблиці. Коли я наважився зирнути на тітку, вона вже сиділа на стільці у своїй звичайній подобі, тільки форми тіла її втратили чіткість, розпливалися по краю стола, буцім виліплені з тіста, яке підійшло та, піднявши віко діжі, перевалилося через вінця.

— Давай твої, Денисе.

Голос її був напрочуд сухий і рівний.

— А ті, Дорочко, я ще вранці перевіряв. Як на базар ходив, біля пошти газета висіла... На три номери сорочка не зійшлася, а так — нічого...

По розм'яклому обличчю тітки Дори покотилися, наче сльозинки, лискучі мідні копійчини і з рясним дзенькотом упали на підлогу. Дядько Денис шарпнувся під стіл — збирати, коли я ламким, буцім на екзамені з математики, голосом скокнув у крижану воду тітчиної немилості:

— Не в грошах щастя...

— А в чім щастя? — вкрадливим голосом перепитала тітка Дора, повертаючись до мене разом зі стільцем.

Я котився з гори на широчезних лижах, що їм не було стриму:

— А щоб по правді жити, — крізь мій півнячий фальцет пробилося розсудливо-гірка материна говірка: — В чужий рот не зазирати, іншій людині ями не копати, добро людям робить, бо за добро добром і віддячують, а за зло — злом...

Дядько Денис моргав до мене, аж вітер ходив по кімнаті і шарудів газетою, але я не зважав на засторогу: почувався вправі сказати все, що думав, аби тітка не горювала за невивражною автомашиною, не побивалася за грошима, які незабаром — при комунізмі — зовсім не будуть потрібні.

— То все вчителі... — примирливо мовив дядько Денис, з усіх сил запобігаючи громові. — Їм за їхні байки гроші платять.

По моїх словах тітка декілька хвилин не дихала, мінячися з обличчя, немов світлофор на перехресті, і в кімнаті ставало то червоно, то зелено, то синьо; по тому хапнула повітря, втягнувши у себе мармуровий чорнильний прилад та сім порцелянових слоників з етажерки, і вибухнула. Вибухнувши, тітка Дора розлетілася сотні на три маленьких, мов гумові ляльки, тіток Дор, що повсідалися на підвіконнях, дивані, етажерці і дзеркалі, на абажурі, що загойдався під ними, сіючи увсібіч мерехтливі тривожні тіні, і заволали, зарепетували, загримали до мене та дядька в один голос:

— А жертимеш що, як тітка Дора завтра не вкраде? Мерзлу гарбузу будеш гризти, яку мати сьогодні привезла? Чи Святим Духом житимеш, наче ота яга за стіною?

Проте я був упертий, буцім корова Манька, і правив своєї:

— Тепер ще воно мо' й так, гроші потрібні, але й тепер гроші — не головне в житті. Головне — чиста совість і щоб роботу любити...

— Коли такий розумний, діждешся ранку — бери ноги на плечі й шкандибай на Пакуль свою дурну матку учить, як по правді жити. Вона в тебе теж на язик така руча¹, що з хати й миші давно порозбігалися...

У цей мент дядько Денис, що вже давно бабрався в кишені макінтоша, сипонув на стіл жменю мідяків, вхопив скатертинку за краї і забрязкотів дрібнотою. Триста тіток Дор, буцім горобці на просо, сипонули зі стін та підвіконь на звабливий дзенькіт, збилися в клубок, наче бджолиний рій, і знову породили тітку Дору в її щоденній подобі. Вивинувшись із скатертини, вона вхопилася обіруч за голову і побігла довкола столу, пошепки, аби не вчули старі Солом'яники за стіною, голосячи:

— Як вони усі на лежанках вигрівалися та пакульські побрехеньки лузали наврополам з гарбузовими зернятами, а я ночами сама-самісінька і в дощ, і в хвищу ходила за п'ять кілометрів у Чорторийську школу, то ніби так і треба було, мовляв, дурна

¹ Руча (діалектне) — беручка, жвава.

Федора вище себе хоче стрибнути. А тепер, бач, коли стрибнула, роти порозіпали: не в грошах щастя... А за чий ж гріх я місила грязюку між Чорторийкою і Пакулем, за чий гріх од вовчого виття на верби тікала, за чий гріх біля каганця над книгами ночі просиджувала? Тепер іду з ридикюлем по базару, а ті, що тоді на кпини брали, баби бабами, закушкані, в пакульськiм багні по коліна, перешіптуються біля возів: «Дора, Дора, Дора...» А як в'їду в Пакуль на власній автомашині, вони за тинами лікті собі гризтимуть і самих себе згризуть, а я з машини в обличчя сміятимуся: «Ось вам — Фе-дора! З'їли?» Мо', я заради цієї хвилини і город городила, може, я тільки заради цього й живу! А він: «Не в грошах щастя!...» А мо', в твоїй дурній балачці? У-то-плю-ся!..

Тітка Дора метнулася з кімнати на кухню і стрибнула сторч головою в ночви, повні води. Плавати не вміла, тож каменем пішла на цинкове дно. Коли ми з дядьком Денисом підбігли й схилилися над ночвами, вона, конвульсійно відштовхнувшись від дна, спливла, мов корок, над гладінню води. Вхопивши повітря, тітка Дора знову було заголосила, проте нездоланна сила земного тяжіння потягла її на дно ночов і тільки гойдливі кола та бульки на водянім дзеркалі свідчили, що десь там, у глибинах, гойдається на терезах випадку тітчине життя. Дядько вхопив з мисника друшляк, чиргикнув ним по дну ночов і впіймав утопленицю, будім рибу в підсаку. Тітка Дора стояла на підлозі, і вода струменіла з неї шумними потоками, а фарба з брів та губ темно-червоними їдкими плямами розпливалася по мокрому крепдешину.

Почуваючись винним у вечірньому бешкеті, я, мов кіт, що нашкодив, бігма чкурнув на піч, за комин, де відтепер була моя резиденція. Готували молоді Солом'яники на керогазі¹, а піч топили перед великими святами, і черень був холодний; я застеляв його матириною куфайкою та дядьковою шинелею, накривався пакульським рядном, а під голову замість подушки щоночі лягала чергова недочитана книга. Черені мені вистачало, якщо я лягав навскіс, з кутка в куток печі; два інші кутки, і комин, і підвіконня крихітного віконечка, що дивилося в город, і закапелки були закладені книгами, що їх я наносив з семи ирійських бібліотек і ковтав швидше, аніж пес Нерон-Балалайка мух. Я читав усюди — за обіднім столом, по дорозі до школи, на уроках під партою, навіть на уроках фізкультури, на багатокілометрових дистанціях і, звичайно, за коминем на холоднім черені, засвітивши парафінову свічку, коли тітка Дора, повернувшись з пивниці, задля економії сердито кладала вимикачем.

¹ Керогаз — нагрівальний прилад, який працює на керосині.

Але сьогодні я був не в гуморі, сотні кішок з нявкотом шкребли душу. Я ліг за кошином і стомлено заплющив очі...

— Принеси картоплі з погреба! — гукне пранці тітка Дора.

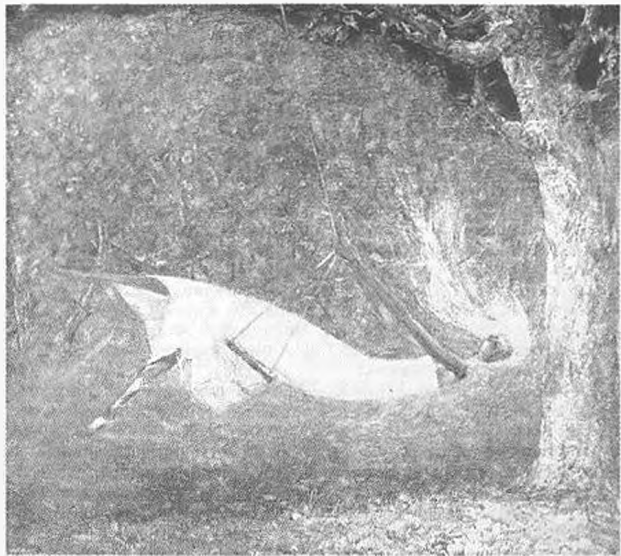
Я спускаюся по заінених сходах мурованого льоху. З-за оббитих залізом дверей на мене війне вогкістю, гнилизною й вином, що його давить з гнилих яблук дядько Денис. Я піду між пузатих бочок та сулій по льохові, якому нема кінця. Дід Єврась божився, що у війну, полюючи на партизанів, тут загубився німецький дивізіон з п'ятьма танками і досі про нього ні слуху. Я наберу корзину картоплі і вже прямцюватиму назад на світло дверей, коли ненароком штовхну муровану стіну і опинюся в холоднім, хмурім казематі, в потаємних печерах, що існують під Ірієм з часів татарських набігів, і побачу в напівтьмі скрині з коштовностями та золотом, скарби прадавніх ирійців і три чорні тіні в німецьких касках біля скринь зі скарбами, залишки німецького легіону, що загубився в льохові Солом'яників. Вони підуть на мене, викрешуючи іскри кованими чобітьми, і я згадаю, як бився з гімназистиком Павка Корчагін¹, ударю знизу в підборіддя вагою усього тіла, фашист випустить з рук автомата і впаде павзнак. Я підхоплю зброю, і двоє останніх фашистів покірно піднімуть руки, третій очуняє і теж здається, я накажу їм узяти скрині зі скарбами на плечі й поведу нагору, а в дядьковім городі один з фашистів, той, якого я ударив, вихопить пістолета і вистрелить у мене, але пізно: фашистів оточать підняті по тривозі наші солдати, а мене, пораненого, перев'язуватиме дівчина з календаря. У школі я нікому не признаюся, хай вони про все дізнаються з газет. Золото й коштовності я подарую державі, а собі залишу на денці скрині і то не для себе, а щоб поїхати в Пакуль і сказати пакульцям: ось золото, збудуйте дорогу з Ірію в Пакуль...

Я ще не знав, не розумів, не замислювався, навіщо мені раптом ця дорога — з Ірію в Пакуль, але з тою думкою і заснув, утихомирений, майже щасливий.

 Уважно розгляньте картину *Валерія Радецького* «Гойдалка» (с. 355). Хто намальований у центрі картини? На якому тлі? Чи постає перед вами героїня картини такою ж романтичною, як «дівчина з календаря» перед Михайлом Решетом? Свою відповідь умотивуйте.

 Уявіть, що саме такою, як на картині «Гойдалка» Валерія Радецького, побачив обраницю свого серця герой повісті «Ірій». Опишіть його враження і почуття.

¹ Павка Корчагін — літературний герой часів громадянської війни з роману Миколи Островського «Як гартувалася сталь».

Валерій Радецький. Гойдалка

1. Чому Михайло Решето боявся закохатися? Коли до нього вперше прийшла любов? А яким було його почуття до однокласниці, дочки пакульського голови колгоспу?
2. Якою постає зі сторінок повісті вимріяна юнаком «дівчина з календаря»? Складіть її словесний портрет в дусі «химерної» прози. Чому в 9 «А» класі таких «дівчат з календаря» було, як несподівано для Михайла виявилось, «десятків зо два»? Про що це свідчило?
3. Що позитивного й що негативного ви дізналися з повісті про тітку Дору?
4. Чому подружжя Солом'яників з таким нетерпінням чекало свіжої газети? На що саме сподівалася тітка Дора?
5. Що ви дізналися про стосунки між Федорою та Денисом і їхніми батьками? Чи схвалюєте ви такі взаємини рідних людей? Чому?
6. Детально опишіть «вихід у світ» подружжя Солом'яників з племінником. З якою метою вони вибралися на прогулянку в центр міста?
7. Чому прогулянка не вдалася? Що образило тітку в поведінці колишнього односельця Андрія? Чи варто було тітці так обурюватися?
8. Як дядько Денис і Михайло почувалися після того, як виявилось, що на жодну їхню лотерею виграш не випав?

9. Чи доводилося вам чути розмови на тему: «Не в грошах щастя»? Чому саме така розмова зав'язалася після невдачі з лотереєю?
10. Чи мала рацію тітка, коли говорила, що без грошей достойно жити неможливо? А як думаєте ви?
11. В якому епізоді повісті ви відчули, що тітку Дору можна посправжньому пожаліти й щиро поспівчувати їй?
12. Пригадайте епізод про відвідини Михайлом погребів і доведіть, що хлопець наділений барвистою уявою. Які елементи іронії використав автор твору?

1. Як ви розумієте вираз: «Я взявся обіруч за край неба і прихилив небо до її ніг»? Яку саме приказку використано, з якою метою? Чи вдало ця фраза передає душевний стан хлопця?
2. Яких зусиль докладає тітка Федора для того, щоб виглядати міською людиною? Як ви оцінюєте таке прагнення?
3. Чому тітка сподівалася, що своєю появою в центрі міста справить незабутнє враження на присутніх? Які художні деталі при цьому мали б зіграти вирішальну роль? Яку рису характеру тітки всі ці художні деталі увиразнюють?
4. Як ви ставитеся до факту замилювання тіткою золотом? Який вчинок, скоєний Дорою і пов'язаний з цим дорогоцінним металом, вас розсмішив?
5. Близько до тексту перекажіть стан Федори після розмови з Андрієм Гнидою. Чи принизливо бути вихідцем із села? Чи слід через це комплексувати й вважати народження в селі ганьбою на все життя?
6. Прокоментуйте, як розмовляє Михайлова міська тітка. Чи свідчить таке мовлення про культуру її носія?
7. Про що велися розмови перед надходженням газети з результатами лотереї? Як ви вважаєте, чи можна у подібних випадках щось вартісне виграти? Як слід ставитися до того, що виграти не вдалося? Чому?
8. Яку роль у розмові про гроші і щастя відіграв Михайло? Чи вважаєте ви його повчання наївними, примітивними, недоречними, а чи — вартими уваги? Чому?
9. Як ви розцінюєте той факт, що тітка Дора збиралася вранці відправити Михайла назад до матері, але все-таки вгамувала свій гнів і залишила хлопця в місті?
10. Як ви ставитеся до мрії Михайла збудувати дорогу з Іррю до Пакуля? Про що свідчить така ідея?

1. Яку роль відіграють в абзаці, що починається словами «Як вони усі на лежанках вигрівалися...», фразеологізми *вище себе стрибнути*, *лікті собі гризти*, *город городити*? Якими членами речення виступають ці фразеологізми? З'ясуйте їх лексичне значення.
2. На уроках зарубіжної літератури у 7 класі ви ознайомилися із сатирично-фантастичним романом *Джонатана Свіфта «Мандрі Лемюеля Гуллівера»*. Що спільного в художніх прийомах, способах зображення у цьому творі та повісті Володимира Дрозда? Як поєднуються елементи фантастики й реальності у цих творах? Які засоби сміху використовують ці письменники?

1. Уважно прочитайте вголос перший абзац з розділу «Вечірня прогулянка по Іррю». Доведіть або спростуйте твердження, що він написаний в піднесеному, романтичному стилі.

2. Літературні персонажі можуть бути головними, другорядними, епізодичними, змальованими однобічно, всебічно. Що з цього приводу ви можете сказати про образ дядька Дениса?

3. Пакульського п'яничку Андрія Гниду змальовано у повісті за допомогою засобів сміху. Яких саме? Чи доречно щодо характеристики цього персонажа вжито фразеологізми *зелені чортики та в голові горобці цвірінькають*? Які народні прислів'я або приказки застосовують для осуду й висміювання тих, хто зловживає спиртним?

Любовна драма Михайла Решета

Я сидів за столиком читальної зали над підшивкою молодіжного журналу, де друкувалася з номера в номер пригодницька лірично-фантастична повість, а недільний день, погожий, морозний, як пишуть у газетах, нетерпляче стукався в золотисто-сині шиби вікон, аж шиби іскристо дзвякотіли, і я затуляв вуха долонями, щоб не чути того звабливого дзенькоту, не піддатися на поклик ясно-білих заметів по той бік вулиці, розписаних синьо-червоно-зеленими лижами.

Потім вхідні двері прочинилися, дихнули в густий тягучий настій із запахів паперу, фарб, клею, крейди хмільним свіго-вим духом, а коли я звів притомлені очі — на тлі книжкової вітрини стояла вона, дівчина з настінного календаря... Я одразу впізнав її холоднувато-вдумливі очі за скельцями окулярів на блідім продовгуватім обличчі, сині кісники, що, наче розквітлі півники-гладіолуси, проростали з-під в'язаної шапочки на тугих стеблах кіс, і тонкі, довгі гілочки пальців на коричневій площині столу, за яким величалася бібліотекарка. Серце моє зупинилося на довгу щемку мить, а тоді заколотило, загупало на всю залу, рвучись геть з грудної клітки...

Я раптом ніби подивився на себе збоку її тверезими очима: спітвілий від бігу, пухкощокый, кирпатий хлопчисько в сірій куфайці, бавовняних штанах і рудих шкарбанах, носи яких задерлися і зазирають у моє розпашіле обличчя. Земля розчахнулася піді мною, і від сорому, ніяковості та власної жалюгідності я поволі провалювався крізь землю, потайки радіючи, що гину на її очах. Дівчина мовчки повернулася та пішла до автобусної зупинки, і, поки я вишпортувався з землі, поки приходив до тями після нищівного погляду, автобус ковтнув її, брязнув залізними губами і покотив по рожево-коричевій¹, посипаній піском вулиці...

Вона обминала мене, як обминають стовп або камінь, попід стіною, фарбованою в синє, і раптом куточки її тонких, чітко

¹ К о р і ц е в а — кольору кориці, коричнева.

виписаних на аркуші обличчя вуст здригнулися, очі за крижинками окулярів насмішувато-насторожено зблиснули:

— Здрастуйте.

Я почувався раком, якого кинуте в окріп, але який все ще дряпається наосліп по ковзкім узгір'ї казанця.

— Ви хіба в нашій школі? Я думав — не в нашій. Чому ж я досі вас не бачив? Взагалі, я теж погано бачу і мусив би давно носити окуляри, але ніяк не зберуся до окуліста. А ви де замовляли? На майдані чи на П'ятикутках? На П'ятикутках мені ближче, але я не знаю, чи там приймають замовлення...

Не контролюючи себе, я белькотів щось дурне, дріб'язкове, безпомічне, буцім начитував учбовий текст з підручника німецької мови, а вона пильно й прозріливо дивилася в мене, буцім на уроці природознавства вивчала під мікроскопом колонію бактерій. Тут я згадав про пиріжки в пiтній липкій правиці — обличчя мос, й без того червоне, буцім шафранна пепенка¹ в саду Солом'яників, взялося вогнем сорому, аж дівчина відступила на крок та інстинктивно затулилася ватманом, як затуляються від полум'я; і я подумки прошепотів: «Боже, чи доле, чи випадок, чи закон земного тяжіння, чи як ти звешся, якщо ти є, зроби так, щоб ці пиріжки з повидлом, які печуть мені руку, буцім вуглинки, випурхнули з моїх долонь і полетіли геть з очей...» Пиріжки в долоні стрепенулися, затріпотіли крильми і пурхнули у прочинену квартиру коридорного вікна. Красм ока я бачив, як вони всілися на осокорі та загойдалися, струшуючи з гілля сизу паморозь.

— Ви що, — раптом мовила дівчина з календаря, простеживши за польотом пиріжків і знову повертаючи до мене строге холодне обличчя, — ви що, закохані в мене?

— Закоханий... — видихнув я покiрно і безпорадно.

Вона розуміюче кивнула синіми кісниками, збрала бгaнки шкіри між брів і спровола пішла коридором, крізь товкотняву восьмикласників, розгрібаючи їх, мов ряску. Я теплався слідом, втупившись безтямно палаючими очима в долівку. Так дійшли ми сходів, які вели на верхні поверхи, і, шелеснувши ватманом, дівчина з календаря розсудливо сказала:

— Закоханість, за моїм спостереженням, це аритмічність нервової системи, безсумнівно, тут надibuємо моменти резонансу, своєрідної детонації, процес хворобливий і мало досліджений, я займусь ним після третього курсу медичного інституту, думаю, це буде також темою моєї майбутньої кандидатської дисертації. Незабаром цей патологічний спазм нервових центрів так само легко зніматиме звичайнісінька таблетка, як, припустимо, тепер анальгін знімає невралгічний біль. Пробачте, а ви ким будете?

¹ П е п е н к а — яблуко сорту Пепіна.

Я мовчав, знищений, розіп'ятий на власній сірості й нікчемності, бо після краху з мріями про театр я ніким не надумував стати, окрім хіба як шофером таксі, бо побачив, що таксист на зупинці читав у «Победі» книгу.

— Не побивайтеся, ця певність себе прийде і до вас, але пізніше. Елементарно — запізнільний розвиток особистості, — ми піднімалися по сходах, коли школу сколотнув дзвінок, але голос дівчини лишився таким же рівним і розважливим. — Признатися, я спостерігаю в багатьох своїх однолітків певну інфантильність, мабуть, це характерно для нашого покоління. Втім, інфантильність я розумію не як запізнільний розвиток, а швидше як переважання емоційної сфери над раціоналогічними конструкціями в психічній діяльності людського організму. Ви зі мною згодні?..

Я ледве знайшов сили кивнути головою. Між тим коридори безлюдніли, вчителі з класними журналами пробігали повз нас, назустріч, від хімічного кабінету з набором різноколірних пробірок повільно чалапала хімічка, що її урок мав зараз бути у нас, а я покійно, мов загіпнотизований, дибцая повз її осудливі очі за дівчиною з календаря. Нарешті дівчина зупинилася біля дверей 9 «А» класу (це таки вона дзвонила після вчорашньої першOVERесневої лінійки!) і зирнула на мене прозірливим співчутливим поглядом лікаря:

— Ставтеся до своєї закоханості як до хвороби. Відповісти ж на ваше почуття я ніколи не зможу — я кохаю іншого. Розумію, що вам боляче це чути, але повинна сказати правду. Я люблю іншого, але так само безнадійно, як і ви. Внутрішньо він надто далекий від мене і від усіх нас, він увесь там, у далеких галактиках, і ніколи не опуститься до людських слабощів, та я цього й не дозволю йому з любові до нього. Але позаяк ми обоє безнадійно хворі, ви можете призначити мені побачення — перебіг хвороби буде легкий, і ви швидше одужаєте. Завтра я слухатиму лекцію в інституті, позавтра — теоретична конференція дев'ятих класів, а суботній вечір — вільний, після останнього уроку я їду на ковзанку. Чекайте мене на бульварі під годинником о шостій, але умова — розкажете потім, що ви почували, ждучи на мене, маленька жертва заради науки, сподіваюсь, вас не обтяжить.

Я передбачливо занотовую фактаж для майбутньої кандидатської дисертації...

З тим вона зникла за дверима класу, я ж підстрибом пустився по коридору, відгрібши геть горох слів і пам'ятаючи лише одне: мені призначено побачення, в суботу, о шостій, на бульварі, під годинником... Сяючи од щастя, я переступив поріг класу. Хімічка подивилася на мене лагідними очима інквізитор і сказала:

— Клава Литвин з 9 «А» — гарна дівчина і відмінниця, але ж навіщо запізнюватися на урок?..

Клас радісно хихикнув, засміявся, зареготів, а я, ошпарений тим реготом, зненавидів хімію на все життя.

Перелітні птахи

З весною мене все нестримніше вабив Пакуль. Раптово на людній вулиці або на перехресті, перед червоним оком світлофора я завмирав і жадібно ловив кисло-солодкий, як запах підгнилих на пригребіщі яблук, дух щойно вивільненого від снігу городу; іншого дня з-поміж сірих ирійських кам'яниць мені прозиралася материна хата на заході сонця, коли по стрісі, вимережаній темно-зеленим, з зими, мохом, стікає червоними ручаями день. Уночі, після пологого сну я прокидався з відчуттям, що тільки-но біг грузькою пакульською вулицею, перестрибуючи баюри і хапаючися за тини та частоколи, біг до наших перехняблених ліщинних воріт, біля яких темніла закуфасна, закушкана, з ясним іконописним лицем моя свята мати...

— Так ти йдеш?! — торсав мене за плече Андрій Політайло.

Юрій Камишний. Голос трави

І я слухняно підвівся та подибав слідом за Славком, що його впевнена гінка постать уже розрізала навпіл узятий у шори бруківки ирійський майдан. Ми прямцювали до Стрижня, а місто наздоганяло нас, зціплювало кам'яні кулаки перехресть, обплутувало дротами, перегороджувало нам шлях валками холоднооких машин; а будинки бігли наввипередки і вишиковувалися поперед нас, а продавці морозива хапали нас за поли, а міліціонери осудливо сюрчали нам услід...

...Пакуль — це країна, куди щовесни повертаються з сонячного, казково щедрого на барви Ирію перелітні птахи, край ясно-жовтого латаття на залитих паводдю луках, край матерів, закушканих у чорні куфайки та вовняні хустки, матерів з чорноземними, як поле, долонями, край, де започатковуються ріки; Пакуль — це країна викладених зеленою шпоришинною мозаїкою доріг і доріжок, сходжених твоїми босими ногами, країна золотистої стерні, повитої в долинах сивим туманом, на плеса яких випливають гуси, поки ти, примостившись під скиртою, химериш собі власний книжний світ; край мальованих чорним по білому тинів, ліс соняшникових частоколів, заставлених кукурудзинням призьб, що від згадки про них тобі досі завмирає серце; Пакуль — це країна твого першого слова, першої любові, першої зненависті, країна, де започаткувалася недитинна, гіркувата печаль твоїх очей; Пакуль — це твій Ирій, що в нього ти до кінця днів своїх повертатимешся, а повернувшись — знову рватимешся в широкі світи; Пакуль — це ти сам...

1. Що ви дізналися про зустріч Михайла з «дівчиною з календаря» у бібліотеці? Чи подобається вам її ставлення до закоханого хлопця? Чому?

2. Як ви розцінюєте Михайлову самокритику? Чи доводилося вам переживати подібне і як можна опанувати себе, відкинувши негативні емоції?

3. Чому юнак почувався дуже незручно під час зустрічі з Клавою у ідальні?

4. Чому вчителька хімії та однокласники зустріли Михайла, який запізнився на урок, реготом і кепкуваннями? Як ви оцінюєте таке ставлення до закоханого?

1. Уважно прочитайте абзац, який починається словами: «Я раптом подивився на себе збоку...». Які негативні риси помічає в собі Михайло? Чому це його так схвилювало? Чи його самооцінка не надто прискіплива? Що ви порадили б юнакові?

2. Чи помітила Клава незвичайний душевний стан хлопця, його розгубленість, тривогу, невпевненість у собі? Чим схвилювало дівчину зізнання закоханого у неї Михайла? Як, на вашу думку, до безнадійно закоханих мають ставитися дівчата?

3. Як ви сприймаєте штучно-глибокодумне судження відмінниці про закоханість? Чи спроможна людина, яка справді так думає, на високі і щирі почуття?
4. Чи знайоме вам відчуття тяжіння до рідного дому, рідних місць? Коли і за яких обставин ви вперше спізнали це відчуття?
5. Чому з песною Михайла все більше вабить рідне село? Про що це свідчить?
6. Прокоментуйте назву розділу «Перелітні птахи». У якому значенні ви його сприймаєте — прямому чи переносному?
7. Як ви розумієте філософські висновки автора: «*Ирій — це країна твого майбутнього*», «*Пакуль — це ти сам*»? У якому значенні вжито ці ключові слова? З яким періодом життя людини можна асоціювати Пакуль та Ірій? Чому ви так думаєте?

Уявіть, що вам треба поспілкуватися на тему кохання з такою дівчиною, як Клава з повісті «Ірій». Що ви вважаєте за потрібне їй сказати? Усну відповідь можна підготувати у формі діалогу з однокласницею.

1. Розгляньте картину *Юрія Камішного* «Голос трави» (с. 360). Як ви розумієте її метафоричну назву?
2. Чи подобається вам запропонований художником ракурс погляду зблизька? Чи доводилося вам малою дитиною спостерігати за навколишнім світом саме з такої відстані? Що вас тоді найбільше вражало? Чи любите ви милуватися краєвидами і що саме привертає вашу увагу?

Олександр Чередниченко. Дорога додому

Олександр Кулаков, Наталія Папірна. Дерево життя

3. Чим цікавий передній план картини? Що зображено на задньому плані?
4. Які почуття пробуджує у вас це полотно? Що романтичного в цій художній роботі?
5. Чи може воно служити ілюстрацією до повісті Володимира Дрозда? Якщо так, то де саме міг Михайло побачити подібну красу — в Ірії чи в Пакулі? Чому ви так вважаєте?
6. Уважно розгляньте і проаналізуйте картину *Олександра Чередниченка* «Дорога додому» (с. 362). Якого епізоду повісті вона стосується? Доведіть своє твердження.
7. Які кольори переважають на полотні? Яку пору року змальовано за допомогою таких барв?
8. Що художник зобразив на передньому плані, а що — на задньому?
9. Яке враження на вас справила ця картина?

1. Роздивіться картину сучасних українських художників *Олексія Кулакова* і *Наталії Папірної* «Дерево життя» й поміркуйте, чим відрізняється вона від робіт *Юрія Камішного* та *Олександра Чередниченка*. Що ці картини об'єднує?

2. Полотно «Дерево життя» вирізняється з-поміж інших глибоким символічним змістом. Які образи-символи на ньому ви бачите? Що зображено в центрі твору? Чи є якісь символи на двох інших полотнах?
3. Які художні деталі всебічно розкривають назву полотна — «Дерево життя»? Для чого автори чудернацьке дерево з плодами й квітами доповнили глечиками, рушником, абажуром, глиняними мисками? Який

філософський підтекст назв картин «Дерево життя», «Голос трави»? 4. Чи можна сказати, що картина «Дерево життя» виконана в такому ж «химерному» стилі, як і повість «Ірій»? Свою думку аргументуйте. Чим приваблює така художня манера? Визначте, у якому стилі виконані інші представлені художні полотна.

 Самостійно прочитайте повість Володимира Дрозда «Семирозум», прототипом головного героя якої став рідний дід письменника. На основі прочитаного доведіть, що дід Матвій мав багату творчу уяву, був непересічною особистістю.

УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ У РОЗДІЛІ

Тестові завдання

1. Михайло Коцюбинський народився у місті:
а) Києві; ☒ в) Вінниці;
б) Чернігові; г) Львові.
2. Михайло Коцюбинський є автором повісті:
а) «Планетник»;
б) «Захар Беркут»;
в) «Роксоляна»;
☒ г) «Дорогою ціною».
3. Героями повісті Михайла Коцюбинського є:
а) Роксоляна і Сулейман;
☒ б) Остап і Соломія;
в) Кінь Шептало і Степан;
г) Михайло Решето і подружжя Солом'яників.
4. Головні герої повісті «Дорогою ціною» втікали від:
☒ а) турків і татар; в) вовків та ведмедів;
б) громів та блискавок; г) панщини і пана.
5. Соломія переправила Остапа-втікача з рідного села на протилежний берег:
☒ а) човном; в) через бід; б) мостом; г) підземним тунелем.
6. На турецьку сторону Остап і Соломія перебралися за допомогою:
а) плота; в) дубової колоди;
☒ б) човна; г) кладки.
7. Коли поранений Остап лежав у плавнях, у своїх мареннях він бачив:
а) турків; в) рідного дідуся;
б) Івана Котигорошка; ☒ г) Соломію.
8. Циган з повісті заарештували тому, що вони крали:
а) людей; в) курей;
б) коней; ☒ г) гроші.
9. Про план порятунку Соломія з човна повідомила полоненому Остапові:

- √ а) запискою; в) через драгомана;
- б) співом; г) спеціальними сигналами.
- 10. Повість Осипа Назарука «Роксоляна» за жанром:
 - а) пригодницька; в) «химерна»;
 - б) повість-притча; √ г) історична.
- 11. У повісті Осипа Назарука вчинками дружини султана Сулеймана Пишного керує почуття:
 - √ а) любові; в) жалю;
 - б) помсти; г) радості.
- 12. Дервіш у розмові з Роксоляною:
 - √ а) схвалював усі її вчинки;
 - б) радив, як підтримувати Сулеймана;
 - в) висловив хибне пророкування майбутнього;
 - г) застерігав не робити злих вчинків.
- 13. Головним героєм оповідання Володимира Дрозда «Білий кінь Шептало» є:
 - а) конюх Степан; √ в) білий кінь;
 - б) хлопчик-підпасок; г) завідувач фермою.
- 14. Ірєм у однойменній повісті Володимира Дрозда виступає:
 - √ а) місце зимування птахів;
 - √ б) рай в уявленні наших далеких предків;
 - в) курорт;
 - √ г) місце, де розкриває свої таланти людина, дорослішаючи.
- 15. Тітка Федора сподівалася виграти в лотерею:
 - а) телевізор; в) холодильник;
 - б) пральну машину; √ г) автомобіль.
- 16. Пакуль у повісті «Ірій» символізує:
 - √ а) відстале, глухе село; в) місце праці;
 - б) малу батьківщину, родинне гніздо; г) місце для розваг.
- 17. «Дівчиною з календаря» виявилася:
 - а) вчителька початкових класів; √ в) відмінниця Клава;
 - б) Настя Лісовська; г) Дора Солом'яник.
- 18. Зав'язкою у повісті Володимира Дрозда «Ірій» є:
 - а) обіднянка дядька забрати Михайла вчитися в місті;
 - б) мрія тітки Федори виграти машину в лотерею;
 - √ в) зустріч Михайла з коханою дівчиною;
 - г) мрія відмінниці Клави стати кандидатом медичних наук.
- 19. Тітка Дора найбільше сердилася, якщо:
 - а) дядько заробляв мало грошей;
 - б) Михайлова мати не привозила з села харчів для сина;
 - в) Михайло погано вчився;
 - √ г) її називали Федорою з Пакуля.
- 20. За жанром твір Володимира Дрозда «Ірій» — це:
 - а) історична повість; в) пригодницький роман;
 - √ б) «химерна» повість; г) документальна повість.

Український гумор і сатира

УКРАЇНСЬКІ МАЙСТРИ СМІХУ

Вроджена здатність українців іскрометно жартувати, з гумором ставитися до всіх неприємностей відома в усьому світі. Оптимістичне світосприйняття, вміння філігранно володіти всіма засобами сміху в побуті, на іронію відповідати іронією, на щедро приперчений жарт — дотепною фразою передавалися з покоління в покоління і вже стали провідною рисою української ментальності, тобто збірного характеру всієї нації.

Микола Гоголь, мабуть, найглибше з-поміж інших митців зумів осягнути сутність і цінність сміху в житті суспільства: «Сміх — велике діло: він не віднімає ні життя, ні маєтку, але перед ним винуватець — як зв'язаний заєць».

Тож закономірно, що серед українських письменників чимало гумористів, майстрів сміху. У попередніх класах ви уже вивчали твори Леоніда Глібова, Степана Васильченка, Степана Руданського, Всеволода Нестайка, Ярослава Стельмаха, з чийми літературними персонажами сміялися разом. Незабаром перед вами розкриється неперевершений мистецький дар Володимира Самійленка, Євгена Дударя та інших українських сміхотворців. Тож нумо читати, сміятися і ставати кращими!

1. Перелічіть прізвища відомих вам українських майстрів сміху та назвіть їхні твори.

2. Поясніть, як ви розумієте зміст вислову визначного російського та українського письменника Миколи Гоголя про роль сміху.

3. Які народні прислів'я про значення сміху в житті людей ви знаєте?

*Володимир
Самійленко*
(1864—1925)

Тонкий лірик і блискучий майстер гумору й сатири Володимир Самійленко народився 3 лютого 1864 року в селі Великі Сорочинці на Полтавщині. Його мати — кріпачка Олександра Самійленко, яку віддали прислужувати панським дітям, була музично обдарованою: потай від пані та слуг навчилася грати на фортепіано, гарно співала. Оскільки батько, Іван Лисевич, офіційно не визнавав хлопчика своїм сином, повонародженого приписали до селянського стану. Як і всі селянські діти, початкову освіту Володя отримав у дяка. Згодом його мати влаштувалася економкою до пана *Олексія Трохимовського*, близького родича Миколи Гоголя, в будинку якого геніальний автор «Тараса Бульби» й народився. Те, що Самійленки оселилися в такій садибі, давало шанс Володимирі розвиватися в кращих умовах, ніж його сільським ровесникам. Олексій Трохимовський навчив підлітка французької мови, дозволив користуватися бібліотекою і за свій кошт віддав учитися спочатку до Миргородської школи, а після її закінчення — до Полтавської гімназії. Здібний юнак добре підготувався до вступу у вищий навчальний заклад і 1884 року став студентом історико-філологічного факультету Київського університету.

Літературні твори Володимир Самійленко почав писати ще в молодших класах гімназії. Це були переважно сатиричні вірші, в яких хлопча розповідав про ті казусні випадки, що бували з його ровесниками або з учителями гімназії. Проте такі оповідки сам початківець не вважав серйозними творами. Йому хотілося дати власному народові достойний плід своїх трудів. Тож у сьомому класі гімназії Володимир взявся за переклад «Іліади» Гомера. Такий вибір Самійленка був його внутрішньою потребою, бо нічого спільного з користолюбними цілями не мав. Адже в ті часи переклади не вважали ознакою талановитості; високоосвічені люди дотримувалися думки, що

взагалі немає потреби в перекладах світової класики: її треба читати в оригіналі. Тож ніхто з сучасників не відгукнувся про українські переклади Біблії, віршів Шекспіра та Байрона, здійснені Пантелеймоном Кулішем, чи про трагедію «Гамлет» Шекспіра, перекладену Михайлом Старицьким.

Ставши студентом, Володимир Самійленко продовжував перекладати античну героїчну поему, ще й взявся за переклад комедії «Тартюф» Мольєра. Також він почав записувати українські народні пісні, глибоко вивчати твори українських і зарубіжних класиків. Серед студентів Самійленко славився як чудовий музикант, що грав на бубні й гітарі, добрий співак.

У 1893 році Володимир Іванович переїхав до Чернігова, де познайомився з *Леонідом Глібовим*, під впливом якого запропонував поезію «Вечірня пісня» для дитячого журналу «Дзвіночок», що виходив у Львові.

Прибравши собі псевдонім Сивенький, митець спочатку свої твори друкував тільки у Львові, адже на території Східної України опублікувати їх українською мовою було неможливо. У львівську «Правду» Володимир Самійленко надіслав для друку свої найбільш гострі, з політичним підтекстом вірші: «Україні» («Ти звеш мене...»), «Собаки», «Сон» («Я бачив сон, немов зібрались ми гуртом»), «Катам». Цей журнал виходив за сприяння Михайла Драгоманова та Івана Франка, відзначався злободенними публікаціями. Володимир Самійленко, обігруючи назву часопису та його роль у суспільному житті, писав у листі в редакцію: «*Бажаю всякого успіху «Правді», як і належить всякій правді*».

Незабаром після публікації вірш Володимира Самійленка «Вечірня пісня» був покладений на музику *Кирилом Стеценком* і став однією з найулюбленіших народом українських пісень. Навіть нині представники різних поколінь й уподобань сприймають пісню як шедевр лірики:

Тихесенький вечір
На землю спадає,
І сонце сідає
В темнесенький гай.

Ой сонечко ясне,
Невже ти втомилось,
Чи ти розгнівилось?
Іще не лягай!

Куди б доля не закидала Самійленка, всюди на його життєвому шляху траплялися непересічні особистості. На Кубані він познайомився й здружився з *Михолою Вороном*, поему «Євшан-зілля» якого ви вчили в 6 класі. У Миргороді, активно організовуючи для народу концерти й вистави, митець заприятелював із *Гнатом Хоткевичем* — письменником, дослідником дум, бандуристом, колекціонером і реставратором музичних інструментів епохи козаччини. Під впливом

Хоткевича Володимир Іванович так захопився бандурою, що навчився на ній віртуозно грати й виношував плани модернізувати й популяризувати цей інструмент. Подружившись з композитором *Миколою Лисенком*, на його прохання Володимир Самійленко написав вірші на музику «Запорозького маршу», і народилася чудова пісня «Гей, за наш рідний край». Мріючи створити гімн України, Володимир Іванович написав слова і музику до пісні «Наша слава Україна». Одним з кращих віршів у його творчій спадщині вважається «Українська мова», присвячений пам'яті Тараса Шевченка.

Тонкий лірик, Володимир Самійленко відрізнявся від тих, хто брався писати для народу, обираючи для висвітлення примітивні теми, послуговуючись обмеженням словником. Поезії Самійленка вражають стрункістю думки, мелодійністю, високим рівнем художності й культури слова. Недаремно *Іван Франко* наголошував: *«Мова його поезій — се один великий комплімент для будуючої національної і літературної мови України, нехибна вказівка, куди мусить іти її розвій. І завважте: ся мова однаково зрозуміла, з однаковим залюбуванням читається над Сяном, Дніпром і Доном; вона зв'язує вузлом співчуття та симпатії всі частини нашого народу»*.

Водночас митець був блискучим майстром гумору й сатири. Афористичність мови, влучність порівнянь, яскрава метафоричність, глибока образність вигідно вирізняли сатиричні вірші цього автора з-поміж творів інших сміхотворців. Крім сатиричних віршів, він написав гуморески «Драма без горілки» та «Дядькова хвороба». Пробував себе письменник й у жанрі байки. Не лише у творчості, а й у житті він був оптимістом, умів сприймати навіть найтяжчі випробування долі з гумором...

Літературознавець Людмила Старицька-Черняхівська залишила такі записи про Володимира Самійленка: *«Людина нібито непоказна і справді «сивенька»... Перш за все звертали на себе увагу його очі — цікаві, спостережливі. В них цохвилини мінялися різні почуття: гумор, жарт, допитлива думка, ласкава усмішка»*.

Володимир Самійленко вітав проголошення УНР, проте події громадянської війни поставили під загрозу його життя. Восени 1919 року денікінці внесли прізвище поета до переліку тих, хто підлягає розстрілу, а їхні твори — спаленню. Після поразки державності України митець разом із дружиною і молодшою дочкою переїхав до Вінниці, згодом — до Кам'янця-Подільського, а незабаром емігрував до польського міста Тарнова. На чужині Самійленкам жилося скрутно, тому 1922 року письменник радо погодився на переїзд у Галичину, де влашту-

вався на роботу в школі «Просвіти». Однак невблаганна доля ніби заповзялася випробувати Володимира Івановича найстрашнішими способами: дружина змушена була таємно поїхати в Київ, де тяжко захворіла старша дочка. Невдовзі невблаганна смерть забрала життя обох дочок та внука митця. Хоч письменники *Василь Стефаник* і *Марко Черемшина* підтримували колегу в горі матеріально і духовно, подальше перебування Самійленка далеко від Києва було для нього нестерпним. Дружина виклопотала у влади дозвіл на повернення Володимира Івановича з-за кордону й радянське громадянство, але жити йому залишалося тільки рік. Помер поет 12 серпня 1925 року в містечку Боярка під Києвом. Ховали його із запорозькими атрибутами: труну вкрили китайкою, перед похоронною процесією несли козацький пояс, а на хрест місцева вчителька зрубала берізку на своєму подвір'ї. Віддаючи шану передчасно згаслому талантові, визначний поет *Микола Зеров* писав: «В особі покійного Володимира Самійленка ми втратили талановитого майстра, що посідав своє власне і своєрідне місце в нашій поезії — трохи осторонь її великого, уторованого шляху, але безперечно — при дорозі, якою йшла до нас справжня культура слова».

1. Що цікавого ви дізналися про дитинство та юність Володимира Самійленка? Як він здобував освіту? До чого мав хист?
2. З якими відомими вчн українськими письменниками Володимир Іванович дружив чи приятелював? Як це позначилося на долі митця?
3. Які літературні жаяри представлені у творчості Самійленка?
4. Яким залишився письменник у пам'яті сучасників? Прочитайте відповідні цитати і проаналізуйте їх зміст.

Розгляньте та опишіть портрет Володимира Самійленка. Що найбільше впаде в око в його зовнішності? Чому псевдонім Сивенький личив поетові найбільше, хоча свої твори він підписував й іншими псевдонімами: Іваненко, Полтавець, Смутний?

ПАТРІОТИ

Два хлопці укупі стояли,
А третій дививсь оддалі,
Як ті гаряче розмовляли
Про долю своєї землі.
Один у широкий промові
Народні права боронив;
Він докази всі наукові

По пунктах як слід розложив.
Народну окремість натури¹
І склад особливий думок,
І давність своєї культури —
Довів він усе те з книжок.
А другий про теє доводив,
Як дійде народ своїх прав,

¹ Народна окремість натури — національний характер, ментальність (сукупність психічних, інтелектуальних, естетичних, ідеологічних, релігійних, світоглядних, фізичних особливостей представників одного народу, яка виявляється в культурі, мові й поведінці кожної особистості).

І в поступі інших народів
Він місце йому показав.
Так двоє вели язиками
Роботу для краю свого,
Гукали й махали руками,
Де річ вимагала тою.
А третій не мовив нічого;
Він мовити красно не міг,
Але задля діла святого
І жив він, і в землю б поліг.
Ті двоє, з балачки втомившись,

Веселі собі розійшлись,
А третій стояв зажурившись
І наче дивився кудись.
Але він не тую картину
Вбачав, що круг його була:
Він бачив душею Україну
І все, що вона добула.
Вбачались йому патріоти
Із купою слів голосних,
А поруч мільйони голоти,
І темність, і вбожество їх.

 1. Чи влучною ви вважаєте назву цього вірша? У прямому чи переносному значенні поет вживає слово «патріоти»?

2. Поясніть, у чому полягає іронічність вислову «*двоє вели язиками роботу для краю свого*».

3. Яке ваше враження від образу третього юнака? Чим він відрізняється від двох інших?

 1. Як ви думаєте, чи в наш час також є «*патріоти із купою слів голосних*»? Як ви до них ставитеся? Чому саме так?

2. Хто із героїв цього вірша може бути прикладом для молоді і чому?

 1. Які художні засоби найбільш влучно висловлюють ідею твору?

2. Випишіть з вірша афоризми. Поясніть їх зміст.

3. Визначте віршовий розмір твору.

 Прочитайте близький тематично до вірша «Патріоти» твір Володимира Самійленка «На печі». Чому автор називає його українською патріотичною думою? Чи є в цьому підзаголовку іронія? Якщо так, у чому вона полягає?

НА ПЕЧІ

(Українська патріотична дума)

Хоч пролежав я цілий свій вік на печі,
Але завше я був патріотом, —
За Україну мою чи то вдень, чи вночі
Мос серце сповнялось клопотом.
Бо та піч — не чужа, українська то піч,
І думки надиха мені рідні:
То мій Луг¹ дорогий, Запорозька то Січ,
Тільки в форми прибралась вигідні.
Наші предки колись задля краю свого
Труд важкий піднімали на плечі;
Я ж умію тепер боронити його
І служити, не злязачи з печі.

¹ Луг — т у т: дніпровські плавні, пониззя Дніпра та його притоків — місце козацької вольниці.

Еволюція значна зайшла від часів,
Як батьки боронились війною, —
Замість куль і шабель, у нових діячів
Стало слово гаряче за зброю.
Може, зброя така оборонить наш край,
Але з нею прекепська робота:
Ще підслухає слово якесь поліцей
І в холодну¹ завдасть патріота.
Та мене почуття обов'язків своїх
Потягає служити народу;
Щоб на душу не впав мені зрадництва гріх,
Я знайшов собі добру методу.
Так нехай же працюють словами й пером
Ті, що мають дві шкіри в запасі...
І, розваживши так, я віддався цілком
Правді тій, що єдина на часі.
На таємних думках та на мріях палких
Я роботу народну обмежу;
Та зате ж для добра земляків дорогих
Я без мрій і хвилини не влежу.
І у мріях скликаю численні полки
З тих, що стати за край свій охочі,
Слово ж маю на те, щоб ховати думки,
Якщо зраджують їх мої очі.
До письменства я кличу, — звичайно, в думках,
Щоб світило над нашою ніччю,
Хоч, на жаль, мати книжку народну в руках
Я признав небезпечною річчю.
О країно моя! Я зв'язав свій язик,
Щоб кохати безпечно ідею;
Але в грудях не можу я здержати крик
У годину твого ювілею:
«Ще стоїть Україна! Не вмерла вона
І вмирати не має охоти.
Кожна піч українська — фортеця міцна,
Там на чатах лежать патріоти».
Слава ж нам! Бо коли б дух народу погас,
Не стерпівши свого лихоліття,
То по йому хоч зо два примірники з нас
Дочекають нового століття.
Слава нам! Хоч би вмерла Вкраїна колись,
Її слід буде легко шукати:
А щоб краще навік ті сліди збереглись,
Буде зроблено з нас препарати.

¹ Холодна (розмовне) — тюрма.

1. Порівняйте твори «Патріоти» та «На печі». Якими рисами характеру дуже подібні негативні персонажі цих творів?
2. Як ставиться автор до тих, хто лише на словах любить Україну? В який спосіб розкривається авторська позиція у вірші «Патріоти», а в який — у думі «На печі»? Чи розповідь від першої особи означає, що позиції автора і ліричного героя збігаються? Чому ви так думаете?
3. Який із двох сатиричних творів вам більше сподобався і чим саме?

ЕЛЬДОРАДО¹

Десь далеко єсть країна
Пишна, вільна, щастям горда,
Кожний там живе щасливо —
Держиморда², держиморда.
В тій країні люблять волю,
Всяк її шука по змозі
І про неї розмовляє —
У острозі, у острозі.
Там усяк говорить правду
Непідкупними устами,
Там за правду щира дяка —
Батогами, батогами.
Там неправді та злочинству
Не вважають і за волос,
Там злочинних зараз лають —
Та не вголос, та не вголос.
Уряд там «блюде» закони,
Дба про всіх, немов про рідних,
За провинності ж карає
Тільки бідних, тільки бідних.
Суд там скорий: як ти винен,
То зашплють «без проволочки»,
А не винен, то й відпустять —
Без сорочки, без сорочки.
В тій країні всякий може
По заслугі шанни ждати:
Там на те хрести й медалі —
Для багатих, для багатих.

Там тверезість у повазі,
Видно скрізь тверезу спілку.
Всі там п'ють самую воду —
Та горілку, та горілку.
Там всі люди роботящі,
Там нарівні з мужиками
Всі пани працюють щиро —
Язиками, язиками.
Там широка воля слову:
Кожен пише все, що знає,
І цензура ліберальна —
Все черкає, все черкає.
Там письменникам за працю
Сам уряд складає дяку
І з тріумфом їх провадить —
В Сибіряку, в Сибіряку.
Там говорять по-французьки
Не то значні³, а й лакеї,
А пани всі мови знають,
Крім своєї, крім своєї.
Там зібрались всі народи:
Москалі, «хахли», поляки,
І живуть вони так дружно —
Як собаки, як собаки.
Там живе племен усяких
Престрашенна мішанина,
І за те той край зовється —
Русь єдина⁴, Русь єдина.

¹ Е л ь д о р а д о — легендарна країна з казковими багатствами, прекрасним кліматом, щасливими громадянами.

² Д е р ж и м о р д а — властолюбна, жорстока людина.

³ З н а ч н і — т у т: вельможні, високого рангу або соціального стану.

⁴ Р у с ь є д и н а — Російська імперія.

Коли було відкрито Америку, почали поширюватися чутки, що на новому континенті є надзвичайно багата на золото, срібло й дорогоцінне каміння країна, в якій у великому достатку й злагоді живуть миролюбні й гостинні люди. Іспанське слово «Ельдорадо» українською мовою перекладається як «золочений», «золотий». На пошуки Ельдорадо у XV—XVI століттях урядами європейських держав було споряджено чимало експедицій, які загарбували дорогоцінності місцевих мешканців. До того ж банди конкістадорів (завойовників) знищували індіанців, загарбуючи скарби їхніх племен.

1. Вірш «Ельдорадо» має ще й іншу назву — «Щасливий край». Яку з цих назв ви вважаєте більш влучною і чому?
2. Чому, на вашу думку, розпочинається твір казковим зачином?
3. Які рядки з цього вірша вам найбільше сподобалися і чим саме?

1. Чи демократичною постає держава, про яку йдеться у вірші «Ельдорадо»? На основі яких фактів ви зробили свій висновок?
2. Видатний політичний діяч і письменник **В'ячеслав Чорновіл** так схарактеризував Володимира Самійленка: *«Він був першим, хто по-справжньому, тонко й культурно увів у літературу гумористичне світовідчуття нашого народу, не підробляючися під готові зразки народного гумору»*. Поясніть, як ви розумієте це твердження.

Прочитайте висловлення **Івана Франка** про творчість Володимира Самійленка: *«Ніде він не стає на котурни¹, не вчить, не про-рокує, не карає і не моралізує. Він тільки малює, показує реальні картини живої дійсності або схоплені в дзеркалі своєї душі карикатури, не раз ближчі до дійсності, ніж самі портрети, та й годі»*. Порівняйте його з тезою **В'ячеслава Чорновола**. Чи є щось спільне в їхніх оцінках? Які саме риси митця вони відзначають?

ГУМОР І САТИРА. АНТИТЕЗА, ІРОНІЯ

Із засобами сміху ви вже знайомі з попередніх класів, знаєте, що *гумор* — це доброзичливий сміх, *іронія* — тонке приховане глузування; розрізняєте такі жанри, як *байка*, *гумореска*, *співомовка*. У цьому навчальному році ви вивчали комедію «Сто тисяч» Івана Карпенка-Карого, тож маєте необхідні знання про *комічне*.

Проте сміх не завжди буває м'яким і доброзичливим. Якщо йдеться про потворні явища в суспільстві, ганебні риси характеру й поведінки, то для їх викорінення потрібні інші засоби сміху. Коли ви аналізували комедію «Сто тисяч», то переконалися, що фраза Герасима Калитки *«Краще смерть, ніж така потеря!»* містить не доброзичливий сміх, а гостру сатиру, вбивчий сарказм.

¹ Котурни — тут: штучне підвищення.

Сатира — спосіб художнього відображення негативних явищ дійсності, який полягає у різкому викритті й дошкульному висміюванні людських пороків і огидних суспільних явищ.

Сарказм — засіб сатиричного викриття негативного в житті: дошкульна в'длива насмішка, вбивча іронія, що виявляють презирство до зображуваного, цілковите заперечення його.

У віршованих текстах засоби сміху мають свої особливості. Влучна фраза, натяк, вдалий художній штрих часто спричиняють вибух читачьких емоцій і розуміння того, що намагався сказати митець, навіть прямо не називаючи речі своїми іменами. Щойно ви прочитали сатиричну поезію Володимира Самійленка «Ельдорадо» і, звичайно, легко можете виокремити в тексті ті засоби сміху, які щедро використав поет. У цьому творі є художній троп, з яким ви ще не зустрічалися, — **антитеза**.

Антитеза — підкреслене протиставлення явищ, понять, думок, почуттів. У літературі застосовується для більшої виразності зображуваного.

У вірші Володимира Самійленка «Ельдорадо» кожен останній рядок у строфі суперечить трьом попереднім і відіграє роль антитези.

1. Які засоби сміху ви знаєте? У яких творах, що ви їх аналізували на уроках української літератури, ці засоби було використано?
2. Що таке антитеза? У якому вірші Володимира Самійленка вона відіграє особливу роль і чому?

У яких відомих вам творах української і зарубіжної літератури використано сатиру і сарказм? З якою метою це зроблено?

1. Чим відрізняється гумор від сатири, а іронія — від сарказму?
2. Чим байка відмінна від гуморески, а що між ними спільного?

1. Дайте визначення літературознавчих термінів *гумор*, *іронія*, *сатира*, *сарказм*, *антитеза*, самостійно доберіть приклади для ілюстрування кожного з цих понять.

2. Випишіть з літературознавчого словничка визначення терміна *підтекст* і наведіть приклад з художнього твору.

3. Чи помітили ви у вірші «Ельдорадо» такий різновид авторської позиції, як *підтекст*? У чому саме він виявляється?

4. Як у творі «Ельдорадо» використані *гумор*, *сатира*, *іронія*, *антитеза*? Наведіть приклади, цитуючи відповідні уривки з вірша.

Уважно прочитайте байку Володимира Самійленка «Ліхтар». Визначте у ній алегорію та мораль. Доведіть, що цей твір актуальний і для нашого часу.

ЛІХТАР

На розі вулиці один Ліхтар мигтів
І брук освічував на п'ять чи шість ступнів,
Але йому здалось, що те його мигтіння
Є неабияке проміння.
«Вже годі нам світить на місто це брудне;
Дурний Ліхтарник — хлоп¹, що засвітив мене,
Не тямить, що в мені за сила.
От, кажуть, Сонечко погасне, бо старе;
То я світитиму, як тільки Сонце вмере.
Несімо ж світло аж туди, де зорі».
Аж тут розвиднілось надворі,
Прийшов Ліхтарник та й, на доленьку лиху,
Те сонце загасив і всю його пиху.
Шанує вас народ, що з себе вас обрав,
Царі, міністри, судді, депутати;
Він доручає вам добути людям право,
Але, хто з вас народ не вміє поважати,
Глядіть, щоб він такого не скарав;
Найвищу владу він на вас міг положити,
Але хто засвітив, той може й погасити.

1. Пригадайте і скажіть, який відомий лірик, з чиею творчістю ви знайомилися на уроках літератури в цьому навчальному році, теж писав байки. Які байки зарубіжних авторів ви знаєте?

2. Чим байка *Володимира Сосюри* «Магнат» тематично близька до байки *Володимира Самійленка* «Ліхтар»? Чому можна стверджувати, що обидва твори мають пряме відношення до деяких нинішніх можновладців?

У поемі «Кавказ» Тарас Шевченко дав такий сатиричний опис «демократії» в Російській імперії:

У нас же й світа як на те —
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує!

У яких рядках вірша «Ельдорадо» *Володимир Самійленко* порушує ті самі проблеми, що й Тарас Шевченко? Доведіть, що думки обох поетів про Росію як тюрму народів дуже подібні.

¹ Х л о п (розмовне) — чоловік, виходець з простолюду.

Євген Дудар (1933)

Про нашого сучасника Євгена Дударя письменник *Петро Сорока* сказав так: *«На Україні це ім'я давно стало синонімом доброго настрою і веселого життєствердного сміху. Важко назвати іншого сатирика-гумориста, який би користувався такою широкою популярністю, що зримо переростає у всенародну славу»*. З цими словами важко не погодитися, оскільки твори сатирика часто звучать по радіо, на концертах, виходять друком. Про всенародне визнання Євгена Михайловича свідчить і те, що жодна з його двадцяти книг довго не залежувалася на полицях книжкових магазинів.

Народився Євген Дудар 24 січня 1933 року в селі Озерна, яке зараз належить до Зборівського району Тернопільської області. Про перші свої враження від батьківської сім'ї Євген Дудар пише з гумором: *«Звісно, як і всі, я, очевидно, народився. Хоча батьки переконували, що мене «загубили цигани»... Батько шив. Був добрим кравцем. Зимовими вечорами засиджувалися довго. В хаті збиралися сусіди. Брат Богдан читав уголос. Ці вечори були першими моїми студіями. Освітнянськими, літературними, акторськими і навіть політичними... Батьків батько, себто мій дід — Теодор Дудар, був кушнірем, вичиняв шкіри і шив кожухи. Мамин батько, а мій дід, Іван Мороз, походив із села Цеброва. Мав багато землі, велику пасіку... У п'ять років я вже добре читав газету, співав пісні, знав Шевченків «Кавказ», «Гамалію», «Мені однаково...», Руданського — «Народився я на світ...». Книжки читав за поєм»*.

Виховувався Євген у патріотичному дусі, особливо зворушливо для батьків і сусідів звучала у його дитячому виконанні козацька пісня «Гей, браття-козаки!». А ще сатирик з гумором писав, що умови життя в його батьківській родині не передбачали ні розкошів, ні потурань дітям, як і не допускали до

брунькування в незміцнілих душах й тілах ні найменших проявів ледарства: *«Стимулятором мого фізичного росту, як в усіх нормальних дітей, була пшоняна каша, яку я ненавидів. Тому zostався... таким тендітним. Стимулятором мого інтелектуального росту була «березова каша», яка й не допускала до того, щоб я став «дубом»...». Як бачимо, син працелюбного українського роду Євгенко з дитинства бачив, як високо народ цінував чесність і порядність, спрагло вбирав у душу веселі жарти батька й матері, доброзичливі кепкування сусідів з недолугих вчинків земляків або знайомих.*

Здобувши неповну середню освіту, Євген Дудар подав документи до Дрогобицького нафтового технікуму, та стати учнем цього закладу перешкодила випадковість: напередодні вступного екзамену пішов купатися й невдало стрибнув з вишки. Згодом безрезультатно вступав до театрального училища, служив у армії на території Азербайджану. Повернувшись додому, став студентом факультету журналістики Львівського університету імені Івана Франка.

Ще першокурсником почав друкувати гумористичні твори. Здобувши диплом, працював у хмельницькій обласній газеті, згодом — редактором видавництва Львівського університету. Переїхавши до столиці, влаштувався до редакції сатиричного журналу «Перець».

Перша книга Євгена Дударя — «Прошу слова» — побачила світ у 1967 році, друга — «Вуглеводи і віники» — через рік. Бути сатириком у часи виходу перших Дударевих друкованих творів було дуже небезпечно. Сатирик, як мінер, міг помилитися лише раз у житті. Досить згадати геніального Остапа Вишню, у творах якого цензура помітила «наклеп на радянську дійсність» — і митця запроторили на десять років до в'язниці. Наприкінці 60-х років минулого століття дозволялося висміювати дрібні людські хиби, міщанські звички, та ні в якому разі не торкатися можновладців! Тож тогочасні гумористи були позбавлені змоги друкувати справді сміливі, викривальні твори. Дехто з письменників писав «для шухляди», а не для друку, та Євген Дудар обрав іншу лінію поведінки: *«Правду кажучи, я не був прихильником «шухляд». Якщо ти хотів, щоб твоє слово служило комусь, ти мусив його нести до когось, виважуючи всі можливі й неможливі перешкоди. Ти вибирав форму стосовно часу, умов, яка б найменше викликала спротив, бо лише дурень дме проти вітру. Отже, я не дув ні «за вітром», ні «проти вітру». Я — Дудар, і дув у свою персональну дудку». Тож не дивно, що саме з формулюванням «за боротьбу своїми творами проти тоталітарного режиму» Спілка визволення України — патріотична організація з Австралії —*

у 1990 році нагородила нашого гумориста «Золотою медаллю Тараса Шевченка».

Коли вже у незалежній Україні, в 1993 році, вийшла збірка гуморесок Євгена Дударя «Штани з Гондурасу», вона своєю гостротою перелякала багатьох вчорашніх бюрократів. Двадцять тисяч примірників цієї збірки... поцупили зі складу! І не для того, щоб роздарувати спраглим до таких творів читачам або продати — вкрали, щоб книга не дійшла до людей.

Лише коли демократичні процеси охопили все суспільство і преса позбулася урядового контролю, Євген Михайлович почав творити на повну силу. У 1993 році йому було присуджено звання Заслуженого діяча мистецтв України, а через два роки — премію імені Остапа Вишні. У 1995 році за цикл політичних памфлетів¹ гумориста удостоїли міжнародної премії імені Пилипа Орлика, в 2000 — премії імені Петра Сагайдачного.

Плідними для митця були 2001—2006 роки, коли вийшли друком його книги «Українці мої, українці... Сумні роздуми веселого чоловіка», «Плацдарм», «І силою, і правдою...», двотомник вибраних творів «Галерея чудотворців». В останнє десятиріччя Євген Михайлович активно виступав зі сцени, майстерно виконуючи свої гуморески. Усього він нарахував понад десять тисяч власних виступів, творчих вечорів, радіо- й телезустрічей. Чимало його гуморесок перекладено багатьма європейськими мовами.

Твори Євгена Дударя різноманітні за жанрами: гуморески, прозові байки, фейлетони, памфлети. Отже, арсенал його сміху потужний. Від прізвища гумориста друзі утворили оригінальну збірну назву його творів — «дударески». Сам письменник переконаний, що сміхом суспільство можна лікувати. Про себе він каже, що є не знахарем, а дипломованим лікарем у справі зцілення гострим словом: *«Справжній лікар під час якоїсь епідемії не має права розслаблятися, думати про себе. Я дотримуюсь принципу, що сміх врятує світ... Якщо постійно стогнати, то й здоровий може захворіти. А будь-якого хворого рятують оптимізм і віра у видужання»*.

Євген Михайлович, як і його геніальний попередник на ниві сатири — Остап Вишня, любить ходити на полювання заради споглядання краси природи, а не задля мисливських трофеїв. Промовистим є таке його зізнання: *«Якось підстрелив дику качку. Півроку мучило сумління. Весь час запитував себе: «Навіщо я це вчинив?»*

¹ П а м ф л е т — гострий сатиричний твір, написаний у публіцистичному стилі й спрямований проти якогось суспільного або політичного явища.

Творам Євгена Дударя притаманні влучність сатиричного узагальнення, соціальна гострота, віра в перемогу добра над злом, у завтрашню багату й демократичну Україну. В гуморесці «Будьмо!» до своїх читачів він звертається з настановою: *«Хочу, добрий читачу, щоб і для тебе ці виміри були в житті головними. Піднятися з колін — це не значить бути готовим до спринтерського бігу чи міцної ходи. Наші коліна ще трусяться від трьохсотлітнього рабства. Мусимо стати плече в плече. Окріпнути. Набратися сил. Підняти з колін тих, які не змогли самі піднятися. Отже, будьмо наполегливими. Будьмо терпеливими. Будьмо розумними. І взагалі БУДЬМО! Завжди...»*

1. Що в біографії гумориста Євгена Дударя вас особливо вразило, найбільше схвилювало?

2. Твори яких українських гумористів ви вже читали в попередніх класах або самостійно? Чим вони вам подобаються?

3. Чи доводилося вам чути гуморески Євгена Дударя в авторському виконанні? Яке враження від прослуховування їх у вас залишилося?

4. Що ви знаєте про творчий доробок Євгена Дударя? Якими преміями нагороджений цей письменник? Про що ці відзнаки свідчать?

1. Чим вам імпонують погляди Євгена Дударя? Чого саме в нього варто повчитися?

2. Як ви розумієте вислів «писати для шухляди»? Чому Євген Дудар вирішив не вдаватися до подібного? Як він виходив із ситуації, коли гострі сатиричні твори не друкували?

3. Уважно прочитайте і прокоментуйте уривок з гуморески «Будьмо!», вміщений в кінці статті.

4. Прочитайте афоризми Євгена Дударя, поясніть їх зміст. Які з них вам найбільше припали до душі?

«Сполохані орли злітають у небо, сполохані жаби стрибають у болото».

«Для того, щоб сміх перевернув світ, точкою опори має бути власне серце».

«Коли в гумориста нема почуття гумору — ще не страшно. Страшніше, коли нема почуття міри».

«Усмішка — повітря, яким душа дихає».

«Сміх заради життя, а не життя заради сміху».

1. Назвіть основні ознаки гуморески, байки, фейлетону, памфлету.

2. До яких літературних жанрів звертався Євген Дудар?

Знайдіть у бібліотеці й самостійно прочитайте гуморески Євгена Дударя «Наука — хитра штука» та «Еліксир молодості». Підготуйте усне повідомлення у класі. Спираючись на тексти, доведіть, що гумор у цих гуморесках м'який, делікатний, що автор не припускається злорадства, грубих дотепів, не знущається над своїми персонажами, а справді «лікує» їх від певних вад засобами сміху.

СЛОН І МУХИ

Вчені мухи зібралися на симпозіум. Тема симпозіуму: «До питання про походження приказки: «Не робіть з Мухи Слона».

Муха-доповідач з усією категоричністю заявила:

— Приказка «Не робіть з Мухи Слона» в корені своєму не відповідає правді! Виходить, що первинним був Слон, а Муха вторинною. Коли все навпаки. Приказка, відповідно, має звучати «Не робіть із Слона Муху».

— Слон, — заявила Муха-співдоповідач, — істота, не варта жодної уваги! По-перше, він не може літати. По-друге, не вмє джуміти¹...

Наступна Муха-оратор також поганила Слона:

— Це істота неповоротка. Не пристосована зовсім до життя...

— Колеги! — виступила найсерйозніша Муха. — Що ми, справді, робимо із Слона Муху. Що ми роздуваємо: Слон та Слон! Я не бачу ніякого Слона. І вважаю, що ніякого Слона в природі ніколи не було і нема!..

Учасники симпозіуму радісно заджуміли. І справді. Слона вони не бачили. Бо симпозіум проходив на його спині.

1. Чи доводилося вам чути приказку «Не робіть з мухи слона»? Для характеристики якого явища її використовують? У якому значенні — прямому чи переносному — вона вживається?

2. Як зміст цієї приказки перегукується з подіями, що відбуваються у байці Євгена Дударя? Яких людей висміяно в образах Мух?

Мухи з байки Євгена Дударя на користь свого хибного судження наводять аргументи за принципом давньогрецьких софістів, які, використовуючи логіку, винахідливо й розумно намагалися переконати опонентів у абсурдних речах, створюючи видимість істинного, незапечного. Наприклад, у їхньому розумінні атлет Ахіллес ніколи не дожене черепахи, яка пересувається на крок попереду нього, бо поки Ахіллес зробить цей крок, черепаха пересунеться далі хоч на мінімальну, та все ж відстань. У наш час софістами іронічно називають людей, які вдаються до обману, видаючи бажане за дійсне.

ЛІСОВА КАЗКА

(Для дорослих)

Одного сонячного ранку в лісовому господарстві отримали чергову колоду. Колода була незвичайна. На корі висічено якісь знаки. Збоку на шнурочку теліпалася сургучева печатка.

Начальник лісгоспу Ведмідь радісно заревів:

¹ Джуміти, джуміти — дзижчати.

— О, нарешті надійшла вказівка з тресту¹.

Сіли. Читають.

«Негайно вишліть сто колод у трест і тисячу колод у главк². Нема на чому писати».

Ведмідь скликав загальні збори. Намітили рубежі. Взяли зобов'язання. Врізали. Відправили.

Незабаром лісова пошта доставила в контору лісгоспу десять колод.

— Розгорнута інструкція,— зауважив Ведмідь.— Як інвентаризувати ліс.

Провели інвентаризацію. Послали в трест звіт із п'ятдесяти колод. Дру-

гий примірник — в об'єднання. Третій — у міністерство.

З міністерства не забарилися вислати брошуру зі ста п'ятдесяти колод. Як оберігати ліс від паразитів.

З главку прислали буклет із п'ятдесяти колод. Розтлумачували, як правильно розуміти брошуру з міністерства.

З тресту додали тридцять колод інструкції, як розшифровувати буклет із главку.

У лісгоспі не забарилися. Негайно ж склали на двохстах колодах звіт про те, як вони зрозуміли вказівки зверху й що мають чинити. Заодно відправили п'ять тисяч колод у трест, десять тисяч — у главк і двадцять тисяч — у міністерство. Як і вимагалось.

Незабаром у лісгосп прийшла брошура. На триста колод. У супроводі двохсотколодної пояснювальної записки з об'єднання і стоколодної інструкції з тресту. У цих керівних матеріалах йшлося про те, як берегти ліс від буреломів.

З лісгоспу негайно ж повідомили всі три керівні установи, що вказівки отримали. Розробили й вислали звіт на п'ятдесяти колодах, яких заходів вжито для безпеки лісу.

У новій депеші³, що надійшла зверху, хвалили лісове господарство за вчасне вжиття заходів по охороні лісу. І надіслали інструкцію з п'ятисот колод, як берегти ліс від пожежі.

Працівники лісгоспу, як і годиться, матеріал опрацювали. І доповіли в звіті на тисячі колод, що лісові не загрожують найстрашніші пожежі...

¹ Т р е с т — об'єднання кількох підприємств однієї галузі.

² Г л а в к (скорочено) — головний комітет при міністерстві якоїсь галузі виробництва чи господарства.

³ Д е п е ш а — термінове повідомлення, найчастіше у вигляді телеграми.

Якось у кабінеті Ведмедя пролунав телефонний дзвінок. Керуючий трестом почав дорікати за те, що річний звіт лісгосп надіслав на трухлявій палиці з ліщини.

А наступного дня лісова пошта доставила Ведмедеві наказ по тресту, написаний на виламаній із стільця ніжці. У ньому повідомлялося, що лісове господарство ліквідується.

 1. З якими установами листувався лісгосп і що використовував замість паперу? Чи зазнавав при цьому шкоди ліс? Доведіть свою думку.

2. Чому річний звіт лісгосп надіслав на трухлявій палиці з ліщини, хоча до того начальник лісгоспу Ведмідь писав звіти на міцних колодах? Як ви оцінюєте цей факт?

3. Як саме персонажі «Лісової казки» оберігали ліс від комах-паразитів і ймовірної пожежі? Чи ефективні такі методи? Від чого, на вашу думку, слід рятувати ліс? *Напишіть про це міні-твір.*

 1. Чому прозова байка Євгена Дударя має уточнення: «Для до-рослих»? Умотивуйте свою відповідь.

2. Кого висміює в алєгоричних образах тварин автор цього твору?

3. Прочитайте й прокоментуйте той уривок байки, який вкладається у фразу «Ось і догосподарювалися!»

 1. Пригадайте, чим відрізняється казка від байки. Доведіть, що за жанром твір Євгена Дударя — насправді не казка, а байка.

2. Якими засобами виразності сатирик викриває у «Лісовій казці» безгосподарників і бюрократів?

 Чим зайнятий ведмідь, змальований Володимиром Зельдесом (с. 382)? Про що свідчить печатка на дубовій колоді? Чи вдалося художнику передати викривальний зміст твору Євгена Дударя? Доведіть свою думку.

ЧЕРВОНА ШАПОЧКА

(Стара казка на новий лад)

В одному селі жила Червона Шапочка. Дівчина гарненька, ставненька¹. Нижню половину її вроди облягали вичовгані джінси. Верхню — розписаний незрозумілими гаслами балахон. На голові хвацько² сиділа червона шапочка. Подарунок від бабусі на день шістнадцятиріччя. За те її і називали Червоною Шапочкою. Одного разу мама каже Червоній Шапочці:

— Ось тобі пиріг, пляшка вина. Однеси бабусі. Нехай підкріпиться трохи. Старенька вона стала. Нездужає.

Як у справжній казці, бабуся жила за лісом.

— Тільки спіши, — каже мати, — поки сонечко високо.

Червона Шапочка пішла.

¹ Ставненька, ставна — висока, струнка, з красивою поставою.

² Хвацько — тут: задержувато, виключно.

Відійшла на таку віддаль, що не побачиш її неозброєним оком. Сіла під кущ. Випила вино. З'їла пиріг. Дістала з потайної кишені джигівців цигарку. Запалила, смалить і наспівує:

Ах, эта красная рябина
Среди осенней желтизны.

Я на тебя смотрю, любимый,
Теперь уже со стороны...

Як тут з кущів виходить Вовк! Страшений, величезний. Очі голодним вогнем світяться.

— А-а-а! — гаркнув. — Червона Шапочка! Попалась! Зараз тебе з'їм!

Червона Шапочка озирнулася. Цвикнула¹ через густо напoмаджену губу.

— Пішов геть! Шкет нещасний! Ще не таких бачила.

Дихнула Червона Шапочка на Вовка перегаром вина й тю-тюну. Вовк очманів. Схопила Червона Шапочка Вовка за вуха, сіла на нього верхи і гукнула:

— Поїхали!

— Куди? — перелякався Вовк.

— Куди-небудь! — пришпорила боки Вовка дерев'яними підшвами своїх стукалок. І той рвонув.

Каталася Червона Шапочка на Вовкові до ранку. Вранці під'їхала до бабусиної хати. Зайшла у світлицю:

— Чао предкам!

— Дитино рідна! — сплеснула в долоні бабуся. — А ти де в таку рань тут узялася?

— Ша! — приклала пальця до вуст Червона Шапочка. — Якщо маман питатиме, де я була, скажеш, у тебе ночувала.

— Господь з тобою, дитино! А ти хіба не з дому?..

— Дай щось пошамати²! — сказала Червона Шапочка, викаблучуючись перед дзеркалом.

— Нема, дитино, — каже бабуся. — Бо я хворіла.

— Давай бабки. Пошлю Вовка, принесе зараз.

Бабуся витріщилася на внучку.

— Гроші давай! — хрипко пояснила Червона Шапочка.

Бабуся тремтячими руками дістала вузлика. Розв'язала. Подала Червоній Шапочці свою пенсію.

— На. Нема більше.

— Тоді я тебе з'їм! — налякала Червона Шапочка.

Якраз у цей час повз хату бабусі проходив мисливець. Дивиться, біля хати лежить загнаний Вовк, язика висолопивши і хвоста відкинувши. А з хати доноситься схлипування бабусі:

— Не маю, внученько! Йй-Богу, більше не маю!..

¹ Ц в і к н у л а — сплюнула.

² П о ш а м а т и — поїсти.

Мисливець вскочив у хату. Напоготові рушницю тримає.

— Хто тут бабусю ображає?

Червона Шапочка криво осміхнулася:

— А ти у родинні справи не вмішуйся! Браконьєр нещасний! Ось напишу на тебе скаргу, що ти вбив Вовка, обікрав бабушенцію і приставав до мене. Тоді закукурікаєш...

Мисливець був сміливий. Ніколи не тремтів перед найстрашнішим звіром. А тут жилки в нього затрусилися¹. Він згадав свою жінку молоду. Діточок білозубих. І, знітившись, почав задкувати до виходу.

Що далі діялося у бабусиній хаті, ніхто не знає. Бо свідків не було. Тільки десь під полудень з хати вийшла Червона Шапочка. З набитим вузликом на спині. І зникла в лісі.

Де вона блукає, досі ніхто не знає.

Може, стрінеться вам принагідно. То сповістіть хоча б її маму. Бо побивається, руки ламас, де її чадо неповнолітнє, не знає...

 1. Як змальовано Червону Шапочку на початку твору? Якою вона постає перед читачами пізніше?

2. Як поставилася Червона Шапочка до Вовка і до Мисливця? Які риси характеру дівчини виявилися у спілкуванні з цими дійовими особами?

3. Бабусю Червона Шапочка називає *бабушенцією*, маму — *маман*. Як ви вважаєте, ці слова відображають повагу й любов до рідних людей чи якісь інші почуття? Які саме?

4. Чи схожа Червона Шапочка з байки Євгена Дударя на свою тезку із казки Шарля Перро? Чому ви так вважаєте?

5. Чому автор підкреслює, що його байка — стара казка на новий лад?

 1. Що вас неприємно вразило в образі Червоної Шапочки — манера одягатися чи поведінка? Чим саме?

2. Чи можна про Червону Шапочку з цієї байки сказати щось позитивне? Чи подобаються хлопцям подібні дівчата?

3. Червона Шапочка використовує у мовленні лайливі й жаргонні слова, суржик: *шкет*, *пошамати*, *бабки*. Як ви вважаєте, таким лексичним запасом варто пишатися чи краще ці слова використовувати в мові якомога рідше? Чому?

4. Чому не Червона Шапочка злякалася Вовка, а Вовкові довелося надалі остерігатися Червоної Шапочки? Чи можна такий розвиток подій вважати логічним? Чому ви так думаєте?

5. Мати Червоної Шапочки переживає за неповнолітню доньку. А чи дочка хвилюється про неньку? На основі чого ви зробили такий висновок?

6. Кого з персонажів байки вам найбільше шкода і чому?

7. Що ви порадили б матері Червоної Шапочки?

¹ Ж и л к и з а т р у с и л и с я — те саме, що коліна затреміли, тобто перелякався.

8. Чи схвалюєте ви поведінку ваших ровесників, які на вулиці та вдома поводяться подібно до Дударевої Червоної Шапочки? Чому ваше ставлення до них саме таке?

Придумайте ще один-два епізоди з життя Червоної Шапочки, проте обов'язково такі, щоб продемонструвати, що поведінка дівчини до добра її не довела.

1. Пригадайте казку Шарля Перро «Червона Шапочка». Дівчинка в цьому творі — вихована й добра дитина, Вовк — злий, бабуса — довірлива, мисливець — сміливий. Яким саме постає у байці Євгена Дударя кожен з цих казкових персонажів? Що є спільного між ними та образами основоположника європейської літературної казки?

2. З якої причини сатирик наділив своїх персонажів зовсім іншими рисами характеру, ніж у їх літературних прототипів? Чи доречно це зроблено в байці «Червона Шапочка»?

Намалюйте карикатуру на Червону Шапочку з байки Євгена Дударя.

УЗАГАЛЬНЮЄМО ВИВЧЕНЕ У РОЗДІЛІ

Тестові завдання

1. Псевдонімом Сивенький підписувався гуморист:
а) Степан Руданський; в) Євген Дудар;
б) Леонід Глібов; г) Володимир Самійленко.
2. Авторами віршованих байок є українські гумористи:
а) Леонід Глібов та Володимир Самійленко;
б) Остап Вишня та Євген Дудар;
в) Степан Олійник та Павло Глазовий;
г) Степан Руданський та Степан Васильченко.
3. Володимир Самійленко приятелював з письменниками:
а) Тарасом Шевченком та Оленою Пчілкою;
б) Миколою Вороним та Гнатом Хоткевичем;
в) Павлом Тичиною та Володимиром Сосюрою;
г) Борисом Олійником та Іваном Малковичем.
4. Володимир Самійленко виношував задум модернізувати й зробити найпоширенішим у народі старовинний інструмент:
а) гуслі; в) бандуру;
б) литаври; г) ліру.
5. У Галичині Самійленка підтримували письменники:
а) Іван Франко та Василь Королів-Старий;
б) Костянтина Малицька та Богдан Лепкий;
в) Іван Липа та Богдан-Ігор Антонич;
г) Василь Стефаник та Марко Черемшина.
6. Перу Володимира Самійленка належить байка:
а) «Магнат»; в) «Жаба і Віл»;

б) «Щука»;

г) «Ліхтар».

7. Ельдорадо — це:

а) шуба з хутра рідкісних звірів;

б) казкова країна з величезними запасами золота;

в) комп'ютерна гра;

г) фестиваль народної пісні.

8. Твори Володимира Самійленка, які ви вивчали на уроках української літератури, за жанром є:

а) пригодницькими повістями;

б) фантастичними казками;

в) сатиричними віршами;

г) історичними поемами.

9. «Дударесками» прихильники таланту цього митця називають сатиричні твори:

а) Степана Руданського;

в) Всеволода Нестайка;

б) Леоніда Глібова;

г) Євгена Дударя.

10. «Березова каша», про яку в біографії згадує Дудар, — це:

а) дитяча гра;

б) фізичне покарання березовим прутом;

в) родинна фірмова страва;

г) синонім до словосполучення «пшоняна каша».

11. Теодор Дудар, дід гумориста, був:

а) шахтарем;

в) золотошукачем;

б) письменником;

г) кушнірем.

12. «Писати для шухляди» — це:

а) складати окремі фрагменти твору в шухляду стола, поки не збереться достатньо матеріалу для завершення книжки;

б) відкладати написані твори, які не дозволяється друкувати, до кращих часів у майбутньому;

в) складати до шухляди чернетки своїх творів;

г) писати малохудожні твори, складаючи їх до столу.

13. У гуморесці «Слон і Мухи» науковцями виступають:

а) слони;

в) горобці;

б) риби;

г) мухи.

14. Матеріалом для листування у «Лісовій казці» служили:

а) стоси паперу;

в) клапти пергаменту;

б) колоди;

г) сувої папірусу.

15. Гумореска «Червона Шапочка» Дударя закінчується:

а) грою Червоної Шапочки на піаніно;

б) купанням Червоної Шапочки у річці;

в) зникненням Червоної Шапочки і тривогою її матері;

г) щасливим поверненням Червоної Шапочки додому.

Незабаром спорожніють шкільні класи, затихне на ціле літо гамірне шкільне подвір'я. А ви упродовж останнього місяця, відколи дні стали сонячними, а погода чудовою, з нетерпінням чекаєте першого дня канікул. Він обов'язково настане, і дуже скоро. У цей день ви перестанете називатися восьмикласниками, бо перейдете до 9 класу.

Яким для вас був навчальний рік, що минув? Одним словом і не відповіси! Були нелегкі трудові будні й святкові дні, були невдачі, блискучі відповіді на запитання вчителя та невиконані завдання. Проте, попри всі труднощі, дружною класною сім'єю ви долали урок за уроком і піднімалися зі сходинки на сходинку шляхом знань все вище й вище.

Чи вирости ви за цей рік? Ще й як! Чи подорослішали? Аякже! Чи порозумнішали? Ще б пак, прочитати стільки книг, вислухати стільки пояснень, виконати стільки вправ і задач — і не порозумнішати!

Сподіваємося, що наш підручник став книгою, яку ви посправжньому любили й навіть працювали з нею без особливих власних вольових зусиль та повсякчасних спонукань і нагадувань батьків і вчителів. Гадаємо, що фольклорні й художні твори, вміщені в підручнику, вам сподобалися, що ви полюбили багатьох літературних героїв. Очевидно, ви знаходили в цих творах добру підказку, як жити, пораду, що робити в певній життєвій ситуації. З деякими письменниками ви знайомилися вперше, тож зробили для себе чимало відкриттів. З біографіями інших митців та їхньою творчістю ви вже були обізнані з попередніх класів, проте у 8 класі розширили свої уявлення про них, прочитали нові цікаві твори.

Автори підручника і художники намагалися вашу навчальну книгу зробити естетично привабливою, вдалими ілюстраціями якнайкраще доповнити художні тексти. Маємо надію, що ви не лише милувалися вміщеними у підручнику репродукціями, а й запам'ятали імена українських художників.

Отже, відпочивайте! Літо — прекрасна пора для прогулянок, подорожей, туристичних походів, спортивних змагань, цікавих ігор і веселих розваг, а також захопливого читання, малювання, спілкування з природою. Щоб читання було і цікавим, і корисним, подаємо перелік художніх творів, які слід прочитати влітку. Бажаємо вам гарного настрою, доброго здоров'я, нових яскравих вражень!

Зустрінемося знову 1 вересня!

ПЕРЕЛІК ОБОВ'ЯЗКОВИХ ТВОРІВ ДЛЯ ЧИТАННЯ ВЛІТКУ

1. Григорій Сковорода. Поезії, байки
2. Іван Котляревський. «Енеїда», «Наталка Полтавка»
3. Григорій Квітка-Основ'яненко. «Конотопська відьма»
4. Тарас Шевченко. «Кобзар»
5. Пантелеймон Куліш. «Чорна рада», поезії
6. Марко Вовчок. «Максим Гримач»
7. Іван Багряний. «Тигролови»
8. Іван Липа. «Мати», «У невідому путь»

ПЕРЕЛІК ДОДАТКОВИХ ТВОРІВ ДЛЯ ЧИТАННЯ

1. Григорій Квітка-Основ'яненко. «Маруся», «Пархімове снідання», «Сватання на Гончарівці»
2. Марко Вовчок. «Невільничка», «Маша», «Інститутка», «Отець Андрій»
3. Тарас Шевченко. «Автобіографічний нарис», «Назар Стодоля», «Щоденник», «Художник»
4. Семен Скляренко. «Святослав», «Володимир»
5. Іван Сенченко. «Діоген»
6. Роман Іваничук. «Манускрипт з вулиці Руської», «Вода з каменю», «Четвертий вимір»
7. Раїса Іванченко. «Гнів Перуна»
8. Юрій Мушкетик. «Смерть Сократа», «Жовтий цвіт кульбаби», «Суд над Сенекою»
9. Володимир Малик. «Чорний вершник», «Горить свіча», «Черлені щити»
10. Михайло Слабошпицький. «З голосу нашої Клію», «Марія Башкирцева»
11. Оксана Іваненко. «Марія»
12. Юрій Косач. «Володарка Понтиди»
13. Валентин Чемерис. «Ольвія»
14. Олесь Бердник. «Лабіринти мінотавра»
15. Молоде вино. Антологія поезії
16. Огненний змій. Антологія української фантастики XIX ст.
17. Дерево пам'яті. Книга українського історичного оповідання.

Автобіографічна повість — це повість про якусь частину або все життя письменника. Автобіографічними є повість «За-чарована Десна» Олександра Довженка, «Гуси-лебеді летять» Михайла Стельмаха, «Блакитна дитина» Анатолія Дімарова.

Авторський відступ — позасюжетний елемент, необов'язкова складова частина композиції твору, якою автор перериває розгортання сюжету й коментує якусь подію чи явище.

Алегорія — іншомовлення, двоплановість художнього зображення, коли під одним образом вгадується інший, подібний до нього певними рисами. Наприклад, у байці «Щука» Леоніда Глібова Щука — образ безкарного злочинця; Осел, Шкапа та Цапи — образи суддів.

Амфібрахій — трискладовий віршовий розмір із наголосом на останньому складі (| ~ ~ ~ |).

Анапест — трискладовий віршовий розмір із наголосом на другому складі (| ~ ~ |).

Анафора — єдинопочаток у рядках вірша. Анафорою може бути слово, кілька слів або речення. За допомогою анафори посилюється звучання ідеї твору, як, наприклад, за допомогою спонукальної анаформи «Любіть Україну» у вірші Володимира Сосюри.

Антитеза — підкреслене протиставлення явищ, понять, думок, почуттів. У літературі використовується для більшої виразності зображуваного, як, наприклад, у вірші «Ельдорадо» Володимира Самійленка.

Байка — невелике, переважно віршоване оповідання повчального змісту, героями якого є люди, тварини, рослини та предмети. Наприклад, у байках «Жаба і Віл», «Муха і Бджола» Леоніда Глібова діють тварини і комахи, у байці «Магнат» Володимира Сосюри — звірі та свійська тварина — Осел.

Балада — невеликий ліро-епічний твір казково-фантастичного, легендарно-історичного чи героїчного змісту з драматично напруженим сюжетом. Наприклад, твір «Тополя» Тараса Шевченка.

Білий вірш — це неримований вірш із збереженням ритміки й кількості наголошених і ненаголошених складів у рядках.

Вільний вірш (верлібр) — це вірш, у якому зберігається віршований ритм, але рядки можуть мати різну довжину, а рими і поділ на строфи не є обов'язковими.

Геройко-романтичний твір — пригодницький художній текст, дія в якому відбувається в часи лихоліття (воєн, революцій), а герої проявляють героїзм і здатність на високі душевні пориви. Наприклад, повість «За сестрою» Андрія Чайковського.

Герой — це дійова особа художнього тексту, образ, всебічно розкритий автором. У творі є переважно один *головний герой*, якому автор приділяє особливу увагу, ставить його в центр твору, розповідає про події саме з його життя. Всі інші дійові особи твору називаються *другорядними персонажами*. Їх змальовано лише окремими рисами, на повному розкритті характеру цих персонажів автор не зосереджує уваги.

Гіпербола — це художній засіб, який полягає в надмірному перебільшенні ознак предмета, явища, дії або властивостей людини. Наприклад, казковий герой може перевернути гори, випити море.

Гумор — різновид комічного, відображення смішного в життєвих явищах і людських характерах; доброзичливий сміх. Таким є сміх у повістях «Зачарована Десна» Олександра Довженка, «Тореадори з Васюківки» Всеволода Нестайка та «Митькозавр із Юрківки, або Химера лісового озера» Ярослава Стельмаха, у повісті «Ірій» Володимира Дрозда, в гуморесках Павла Глазового, Євгена Дударя.

Дактиль — трискладовий віршовий розмір із наголосом на першому складі (| |).

Дилогія — об'єднані однією темою два прозові твори одного письменника, в яких діють одні й ті ж самі герої. Наприклад, повісті «Гуси-лебеді летять» та «Щедрий вечір» Михайла Стельмаха.

Диптих — об'єднані однією темою та ідеєю два поетичні твори. Наприклад, вірші «Чайка на крижині» та «Крила» Ліни Костенко.

Дійові особи — персонажі, які діють у художньому творі. Ними можуть бути не лише люди, а й тварини, рослини.

Драматичне — естетична категорія, яка уособлює щось складне й суперечливе (обставини, моральний вибір, почуття), що вимагає від героїв великої напруги переживань, особливої відповідальності за свої вчинки.

Драматичне становище — це збіг обставин, за яких персонаж чи персонажі потрапляють у дуже складні умови, часто небезпечні. Таким є становище Федька-халамидника на крижині посеред розбурханої ріки з однойменного оповідання Володимира Винниченка або Соломії з повісті Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною», коли вона намагається розшукати й порятувати Остапа з палаючих плавнів.

Дума — великий пісенно-розповідний твір переважно героїчного змісту, який виконується речитативом у супроводі бандури, кобзи чи ліри.

Екскурс — це відхід від основної сюжетної лінії і основної теми твору з метою висвітлення якихось додаткових чи побічних питань. Екскурс буває часовим, просторовим і часо-просторовим. Екскурси в минуле головного героя Климка з однойменної повісті Григора Тютюнника дають можливість читачам зрозуміти, що хлопчик завжди був відповідальним, самостійним у прийнятті рішень.

Епітет — це художнє означення, за допомогою якого підкреслено якусь суттєву ознаку явища, предмета, події й виражено ставлення автора до зображуваного. Наприклад, у вірші «Запросини» Володимира Підпалого епітет *холодне небо* вказує на час доби і пору року.

Епітет постійний — це епітет, який у народнопісенних текстах вживається лише з певним іменником: *вороний кінь, чорнобрива дівчина, далека дорога, зелена діброва*.

Зав'язка — це той момент твору, де вперше відбувається гостре зіткнення двох протидіючих сил у творі. У повісті «Роксоляна» Осипа Назарука зав'язкою є напад татар на рідне село Насті Лісовської.

Ідея — основна думка твору, його пафосно-емоційний стрижень, ядро задуму автора.

Інверсія — незвичний (непрямий) порядок слів, який полягає у свідомому порушенні розташування підмета і присудка, означення і означувального слова з метою увиразнення змісту.

Інтерв'ю — розрахована на обнародування бесіда з конкретною особою з метою висвітлення певних питань.

Іронія — тонке приховане глузування, насмішка, що криється за позитивними висловленнями про особу чи явище, як у віршах «Патріоти», «Ельдорадо» Володимира Самійленка.

Історична пісня — ліро-епічний твір героїчного характеру про події минулого та відомих історичних осіб. Історична конкретизація є основною ознакою цих пісень. Розрізняють три види історичних пісень: а) про боротьбу проти татаро-турецького поневолення («Зажурилась Україна»); б) про боротьбу проти польської шляхти («Чи не той то Хміль»); в) про народних месників і боротьбу проти соціального й національного гніту («Максим козак Залізняк», «За Сибіром сонце сходить»).

Історична поема — це ліро-епічний твір, в якому діють реальні історичні особи та художньо зображуються певні історичні події.

Історичний твір — це літературний твір про історичну подію та історичних осіб. Літературознавці поділяють такі твори на історико-художні, художньо-історичні та художньо-документальні. Художньо-документальним твором є повість «Чорнобиль» Юрія Щербака, художньо-історичним — роман «Чорна рада» Пантелеймона Куліша, історико-художнім — повісті «Захар Беркут» Івана Франка та «Роксоляна» Осипа Назарука.

Кобзар — український народний співець, що під акомпанемент кобзи чи бандури виконує думи, історичні та інші пісні. Відомі кобзарі XIX ст. — Остап Вересай, Іван Кравченко-Крюковський, Михайло Кравченко, Гнат Гончаренко.

Коломийка — дворянкова народна пісня (співанка). Кожен рядок коломийки має 14 складів з обов'язковою цезурою (паузою) після восьмого складу.

Комедія — драматичний твір, у якому засобами сміху тавруються негативні явища суспільства або гостро висміюються негативні риси характеру головного персонажа.

Комічне — естетична категорія, якою прийнято називати все смішне. За допомогою комічного Іван Карпенко-Карий у п'єсі «Сто тисяч» показує нищість вчинків і помислів Герасима Калитки та його кума.

Композиція — це зумовлена задумом автора побудова художнього твору, певне розміщення і співвідношення його складових частин.

Контраст — підкреслена протилежність у рисах характеру людей, у предметах і явищах. Наприклад, контрастними постають поліцай і дівчина в повісті «Климко» Григора Тютюнника, поет і Бертольд у поемі «Давня казка» Лесі Українки.

Кульмінація — це найважливіший момент сюжету, найвища точка напруги твору. Наприклад, кульмінацією оповідання «Білий кінь Шептало» Володимира Дрозда є момент, коли кінь вирвався на волю.

Ліричний герой — друге ліричне «Я» поета, своєрідна форма втілення його думок, почуттів. Наприклад, ліричний герой вірша «Музика, що пішла» Івана Малковича сприймається читачами як творча особистість, музикант чи поет; ліричний герой вірша «Любів Україну» Володимира Сосюри — не сам автор, а узагальнений тип патріота України, людина, яка вболіває за сьогодення й майбуття рідного краю.

Ліричний твір — переважно поезія, вірш, у яких передано настрої героя, його почуття.

Медитативна лірика — сукупна назва поезій, у яких висловлено роздуми про побачене й пережите самим автором, його сучасниками чи усім народом протягом певного часу.

Метаморфоза — докорінна зміна, перетворення кого-небудь або чого-небудь, наприклад перетворення героя на рослину, тварину чи птаха. Метаморфози характерні для балад, казок і легенд.

Метафора — художній засіб, який полягає в перенесенні ознак одного предмета чи явища на інші. Наприклад, *три гори зійшлися, три шляхи зв'язалися* у вірші «Запросини» Володимира Підпалого.

Мова автора — це мова оповідача, який розповідає про все, що діється з персонажами, природою, алегоричними образами в художньому творі. Найчастіше оповідачем є сам автор.

Мова дійових осіб — це та мова, якою висловлюють свої думки персонажі, важливе джерело характеристики героїв твору. Наприклад, рясно вживаючи суржик, лайливі й жаргонні слова, а також виражаючи зневагу й агресивність до інших персонажів, Червона Шапочка з однойменного сатиричного оповідання Євгена Дударя виявляє себе вульгарною, некультурною, жорстокою дівчиною.

Мотив — елемент сюжету художнього твору. Найближчим до поняття «мотив» у літературознавстві є поняття «тема».

Новела — невеликий за обсягом глибоко-психологічний твір, у якому незвичайна життєва подія розгортається дуже динамічно й має несподівану драматичну, а найчастіше — навіть трагічну, розв'язку, як, наприклад, у творі «Гер переможений» Любові Пономаренко.

Обрамлення — особливий художній прийом у творі, який за допомогою зв'язувальної рамки — повтору на початку і в кінці твору тих самих рядків або того самого опису — більш яскраво розкриває головну думку.

Опис — найбільш поширений спосіб викладу матеріалу в літературних творах, який полягає в цікавому послідовному показі окремих рис, ознак і властивостей персонажів, явищ природи, речей. Різновидами опису є портрет і пейзаж.

Оповідання — це невеликий за обсягом прозовий художній твір, у якому розповідається про одну-дві події в житті людини або кількох людей. В оповіданні простий сюжет, який складається переважно з однієї сюжетної лінії (ряду подій, які стосуються головного героя). Оповіданнями є «Федько-халамидник» Володимира Винниченка, «Маленький горбань» Спиридон Черкасенка, «Басурмен» та «Свекор» Степана Васильченка, «Сім'я дикої качки» Євгена Гудала, «Білий кінь Шептало» Володимира Дрозда.

Паралелізм — зіставлення двох явищ шляхом одночасного їх зображення.

Пафос — рівень емоційної напруги, піднесення, натхнення. У літературних текстах пафос найчастіше виявляється у щирому захопленні героями, однозначному схваленні їхніх вчинків, тому наявний насамперед у прозових і поетичних творах історичної тематики й у громадянській ліриці.

Пейзаж — опис природи в художньому творі. Пейзажі можуть бути тлом, на якому відбувається дія (опис садів і гаю в казці «Запорожці» Івана Нечуя-Левицького), гармонувати з настроєм героїв (показ у цьому ж творі переправи байдака через Дніпровські пороги відчайдухами й сміливцями, для яких і земне пекло не страшне), контрастувати з внутрішнім станом (опис прекрасного урожаю на українських нивах, який люди виростили не для себе, а для панів-чужинців).

Персоніфікація — надання тваринам, предметам, явищам природи та абстрактним поняттям людських рис.

Підтекст — прихований, внутрішній зміст висловлювання.

Пірихій — двоскладова стопа, що складається з двох ненаголошених складів (||); може зустрічатися у віршах, написаних ямбом або хоресом.

Пісня — ліричний вірш куплетної побудови, призначений для виконання співом.

Пісня народна — жанр фольклору; пісня, створена колективно; невеликий усний віршований фольклорний твір, який співають у супроводі музичних інструментів чи без них.

Пісня літературна — створена конкретними людьми — авторами слів і музики. Славетними українськими піснярами вважають Івана Франка, Костянтину Малицьку, Андрія Малишка, Дмитра Павличка, Василя Діденка, Степана Пушика, Дмитра Луценка, Вадима Крищенка, Миколу Луківа, Юрія Рибчинського. Прекрасну музику на їхні поетичні тексти створили Микола Лисенко, Станіслав Людкевич, Денис Січинський, Георгій і Платон Майбороди, Олександр Білаш, Володимир Івасюк, Анатолій Горчинський, Олександр Злотник.

Повість — досить великий за обсягом прозовий розповідний художній твір, у якому доля однієї людини пов'язана з життям багатьох інших людей. Повісті поділяють на соціально-побутові, пригодницькі, фантастичні, історичні, «хімерні», філософські та інші.

Повість-притча — алегорична повість, яка має ознаки повчальності, моралізаторства. За жанром повістю-притчею є твір Бориса Харчука «Планетник».

Позасюжетні елементи — складові частини композиції, які не входять у сюжет: пейзажі, портрети, спогади персонажів, екскурси в минуле, авторські та ліричні відступи.

Порівняння — художній засіб, який полягає в поясненні ознак одного предмета через зіставлення його з іншим, чимось подібним. Наприклад, *очі, як волошки (сині), хлопець, як явір (високий), дівчина, як зоря (красива)*.

Портрет — це опис зовнішнього вигляду персонажа в художньому творі.

Пригодницький твір — художній твір, у якому розповідається про захопливі пригоди та надзвичайні події.

Прислів'я та приказки — малий жанр фольклору, влучні та яскраві афористичні вислови: *«Знання за плечима не носять», «Скажи мені, хто твій друг, і я скажу тобі, хто ти», «Свій край — як рай, а чужина — як домовина»*.

Присвята — напис на початку твору, який вказує, кому присвячено цей твір.

Притча — повчальна алегорична оповідь про людське життя з яскраво вираженою моралізаторською основною думкою. У біблійних притчах Ісус Христос розповідає апостолам повчальні історії, в яких алегорично пояснює, що у житті можна робити, а чого не варто. Жанр притчі в українській літературі використовували Григорій Сковорода, Іван Франко, Емма Авдієвська, Валерій Шевчук.

Прозовий твір (від лат. *prosa oratio* — проста мова) — художній твір, написаний невіршованою мовою. До прозових жанрів належать оповідання, новела, повість, роман, притча, епопея та інші.

Прототип (прообраз) — реальна людина, зовнішність, характер, життєві події, вчинки якої автор описав, створюючи літературний образ.

Рефрен — рядок або кілька рядків, що повторюються і закінчують строфу або кілька строф у вірші.

Рими — співзвучні закінчення рядків у вірші. Рими надають віршеві милозвучності, пісенності. У тих рядках, які римуються між собою, обов'язковою є однакова кількість наголошених і ненаголошених складів і водночас певне, чітко визначене, а не довільне чергування наголошених складів із ненаголошеними. Найчастіше в поезіях перший рядок риметься з третім, а другий із четвертим (*перехресне римування*), перший з четвертим, другий із третім (*кільцеве римування*).

Риторичне запитання — ствердження у формі запитання.

Розв'язка — остаточне вирішення долі героя. Наприклад, у повісті «Захар Беркут» Івана Франка — це блискача перемога мирних тухольців над військом монголів.

Романтизм — художній метод у літературі й мистецтві, який виник наприкінці XVIII — на початку XIX століття. Поетом-романтиком був молодий Тарас Шевченко. Романтизм

передбачав змалювання незвичайних подій, романтичного героя, романтичних пейзажів.

Романтичний герой — це непересічна особистість, яка діє в незвичайних обставинах і якій властиві яскраві почуття, безстрашність, гостра реакція на спричинену кривду.

Романтичний пейзаж — картина дикої природи, показ сили й потужності стихії: бурі, урагану, грози. Романтичним пейзажем можна вважати пожежу в плавнях, описану Михайлом Коцюбинським у повісті «Дорогою ціною».

Сарказм — засіб сатиричного викриття негативного в житті: дошкульна насмішка, вбивча іронія, що виявляють презирство до зображуваного, цілковите заперечення його.

Сатира — спосіб художнього відображення негативних явищ дійсності, який полягає у різкому викритті й дошкульному висміюванні людських пороків і огидних суспільних явищ. Сатирою відзначаються окремі співомовки Степана Руданського, гуморески Павла Глазового, Євгена Дударя, сатиричні вірші Володимира Самійленка.

Силабо-тонічна система віршування — спосіб утворення віршового ритму, в основі якого лежить принцип однакової кількості складів у рядках, що римуються між собою, а також систематизовано послідовність наголошених і ненаголошених складів у рядках.

Символ (грец. symbolon — знак, прикмета) — художній засіб, який підкреслює й виразно виокремлює щось дуже важливе, концентруючи в собі глибокий зміст і високу емоційність. Символом рідного краю виступають вишневі пелюстки, які вітер заніс до афонської печери монаха-аскета Івана Вишенського.

Строфа (від грец. strophe — поворот, зміна) — частина вірша, об'єднана змістом, інтонацією і **римуванням** (способом розміщення рим). Найбільш поширеними в українській поезії є чотирирядкові строфи. Кінцеві слова певних рядків вірша співзвучні, останні їхні склади однакові.

Стопа — повторювана частина віршованого рядка, що складається з одного наголошеного та одного чи двох ненаголошених складів.

Сюжет — подія або низка подій, через які у творі розкриваються взаємини між героями, їхні характери і ставлення автора до персонажів.

Тема (від грец. thema — основа, положення) — це основне питання, яке висвітлює письменник у художньому тексті. Наприклад, темою повісті «Роксоляна» Осипа Назарука є діяльність українки Насті Лісовської як правительки Османської імперії.

Трагедія — драматичний твір, в основу якого покладено непримиренний і дуже гострий для певної історичної доби конфлікт, що часто закінчується смертю позитивного героя.

Трагікомедія — драматичний твір, в якому одночасно поєднуються риси трагедії і комедії.

Трагічне — естетична категорія, яка уособлює все те, що людьми сприймається в житті як нещастя, горе. Наприклад, у «Слові про похід Ігорів» трагічною для русичів стала битва з половцями, бо завершилася страшною поразкою і втратами.

Філософська лірика — сукупна назва поезій, спрямованих на глибоке й всебічне філософське осмислення світу й людини в ньому на основі власного досвіду й здобутих знань з наукових, літературних, фольклорних, мистецьких та інших джерел.

«Химерна» повість — значний за обсягом прозовий твір, у якому розповідається про неймовірні події, де реалістичне поєднується з фантастичним, умовним, засоби іронії, гротеску, театральності — із елементами фольклорної та міфологічної поетики. У «химерних» творах відбуваються дивовижні метаморфози з персонажами, зміщення подій у часі й просторі, як наприклад у повісті «Ірій» Володимира Дрозда.

Хорей — двоскладовий віршовий розмір із наголосом на першому складі (| ˘ ˘ |).

Художня деталь — виразна подробиця твору, яка подає певний епізод, подію чи випадок у несподіваному ракурсі. Художньою деталлю стає козацький одяг, який Іван Вишенський, герой однойменної поеми Івана Франка, бачить на пасажирах барки, що пливе морем до Афону («В барці кунтуші козацькі і шапки червоноверхі»).

Ямб — двоскладовий віршовий розмір із наголосом на другому складі (| ˘ | ˘ |).

<i>Дорогі восьмикласники!</i>	3
<i>Як працювати за новими рубриками</i>	4
<i>Вступ</i>	5

УСНА НАРОДНА ТВОРЧИСТЬ

<i>Українські історичні пісні</i>	11
<i>Зажурилась Україна...</i>	12
<i>Та, ой, як крикнув же та козак Сірко...</i>	15
<i>Ой Морозе, Морозенку...</i>	17
<i>Пісні про боротьбу козаків з польською шляхтою</i>	20
<i>Чи не той то хміль (Пісня про Богдана Хмельницького)</i>	20
<i>Пісні про народних месників і боротьбу проти соціального й національного гніту</i>	23
<i>Максим козак Залізняк</i>	23
<i>За Сибіром сонце сходить (Пісня про Устима Кармалюка)</i>	25
<i>Пісні Марусі Чурай</i>	27
<i>Засвіт встали козаченьки</i>	32
<i>Віють вітри, віють буйні</i>	34
<i>Ой не ходи, Грицю...</i>	35
<i>Українські народні думи</i>	37
<i>Думи — оригінальний жанр українського фольклору</i>	37
<i>Маруся Богуславка</i>	42
<i>«Шлях кобзарів — це шлях народу»</i>	47
<i>Буря на Чорному морі</i>	51
<i>Узагальнюємо вивчене у розділі</i>	59

З ДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

<i>«Слово про похід Ігорів» — давньоруська пам'ятки</i>	61
<i>Слово про Ігорів похід. (Скорочено). Переклад Максима Рильського</i>	68
<i>Узагальнюємо вивчене у розділі</i>	91

СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

<i>Поезія як творчість духу</i>	93
<i>Тарас Шевченко</i>	94
<i>Думи мої, думи мої...</i>	100
<i>Силабо-тонічне віршування. Віршовий розмір.</i>	
<i>Двоскладові стопи</i>	105
<i>Ой три шляхи широкії...</i>	107
<i>Мені однаково, чи буду...</i>	108
<i>Різновиди лірики</i>	109
<i>Минають дні, минають ночі...</i>	110
<i>Іван Франко</i>	113
<i>Іван Вишенський (Скорочено)</i>	116
<i>Історичні передумови написання поеми «Іван Вишенський»</i>	127

Леся Українка	141
Ви щасливі, пречистії зорі...	145
Давня весна	145
Хотіла б я піснею стати...	147
Давня казка (Скорочено)	148
Володимир Сосюра	168
Любіть Україну	171
Сад	175
Васильки	176
Магнат	177
Трискладові віршові розміри	177
Борис Олійник	179
Вибір	183
Ринг	184
Парубоцька балада	187
Володимир Підпалий	189
Тиха елегія	191
Запросини	193
Іван Малкович	196
Свічечка букви «Ї»	199
Музика, що пішла	201
Із янголом на плечі	202
Узагальнюємо вивчене у розділі	204

НАЦІОНАЛЬНА ДРАМА

Виникнення театру корифеїв	206
Іван Карпенко-Карий	209
Сто тисяч (Скорочено)	212
Театр: від Стародавньої Греції до України	224
Узагальнюємо вивчене у розділі	244

З УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

Багатобарвна проза України	246
Михайло Коцюбинський	248
Дорогою ціною (Скорочено)	251
Осип Назарук	278
Роксоляна	282
Роксолана — одна з найвідоміших українок світу	297
Володимир Дрозд	322
Білий кінь Шептало	326
Ірій (Скорочено)	337
«Химерна» повість	343
Узагальнюємо вивчене у розділі	364

УКРАЇНСЬКИЙ ГУМОР І САТИРА

Українські майстри сміху	366
Володимир Самійленко	367
Патріоти	370
На печі	371

Ельдорадо	373
Гумор і сатира. Антитеза, іронія	374
Ліхтар	376
Євген Дудар	377
Слон і Мухи	381
Лісова казка (Для дорослих)	381
Червона Шапочка (Стара казка на новий лад)	383
Узагальнюємо вивчене у розділі	386
До наступного Періоду вересня!	388
Перелік обов'язкових творів для читання влітку	389
Перелік додаткових творів для читання	389
Літературознавчий словничок	390

У підручнику подано репродукції картин з альбомів «Український живопис XIX—XX століть з колекції НХМУ» (Хмельницький: Галерея; Київ: Артанія-Нова, 2005), «Український живопис XX—XXI століть з колекції НХМУ» (Хм.: Галерея; К.: Артанія-Нова, 2006), «Українське народне малярство» (К.: Народні джерела, 2005), «Марфа Тимченко» (К.: Народні джерела, 2007), «Катерина Білокур» (К.: Спалах, 2001), ілюстрації з книг «Слово о полку Ігоревім» (К.: Рад. школа, 1989), «Іван Вишенський» І. Франка (Львів: Каменяр, 2001).

На обкладинці використано фрагменти картин «Косарі» Інни Вапнярської, «Бабусяна липа», «Верніть мені моїх часняток...» Марфи Тимченко.

Навчальне видання

СЛОНЬОВСЬКА Ольга Володимирівна

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

**Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Відповідальна за випуск *О. Ю. Камишанська*

Редактор *С. С. Литвин*

Художній редактор *І. В. Бабенцова*

Технічний редактор *Ц. Б. Федосіхіна*

Комп'ютерна верстка *Н. М. Музиченко, О. М. Білохвост*

Коректори *Г. А. Зацерковна, П. Г. Сніцарук*

Підписано до друку Формат 60 × 90/16. Папір офс. Гарнітура

Шкільна. Друк офс. Ум. друк. арк. 25 + 0,37 форзад.

Ум. фарбовідб. 101,8. Обл.-вид. арк. 22,49 + 0,51 форзад.

Тираж 138680 пр. Вид. № 37249. Зам. 199

Набір та верстка комп'ютерного центру видавництва «Освіта»
Видавництво «Освіта», 04053, Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5.

Свідоцтво ДК № 27 від 31.03.2000 р.